

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Анатолій Загнітко

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ

Монографія

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2018

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 11 від 25 травня 2018 року)*

Рецензенти:

Конюшкевич М. Й., доктор філологічних наук, професор
(Гродненський державний університет імені Янка Купали (Білорусь));

Ковалевська Т. Ю., доктор філологічних наук, професор (Одеський
національний університет ім. І. І. Мечникова);

Сарновський М., доктор філологічних (габілітований) наук,
професор (Вроцлавський університет (Польща)).

З-142 Загнітко Анатолій. Мовний простір граматики : [монографія] /
Анатолій Загнітко. – Вінниця: Нілан-Лтд, 2018. – 448 с.

ISBN 978-617-7710-47-8

ГраMATика пізнавана лише в мовному просторі, де найактивніше відбуваються різноманітні зрушення морфологічних і синтаксичних форм, спостережувано особливості впливу узуальних та оказіональних чинників на динаміку системно нормативних усталень і формування множин вторинних функцій таких форм із відповідним розширенням функційно-семантичних парадигм окремих морфологічних і синтаксичних форм і морфологічних і синтаксичних категорій загалом. Аналіз вторинних реалізацій таких форм і постання відтворюваних цілісних конструкцій вимагає особливої уваги від дослідника та й самого користувача мови, оскільки навантаженими постають ситуативно-комунікативні та прагматичні чинники, статус яких є визначальним.

Мовний простір граматики має ємний діапазон, охоплюючи і системно унормовані аспекти, й об'єктивно спостережувані реалії, і суб'єктивно окреслені утворення. Лише цілісність усіх чинників адекватно відбиває співвідношення нормативних, нових і новітніх тенденцій у граматичному ладі національної мови. Увесь заявлений спектр питань знайшов належне висвітлення в монографії.

Дослідження адресовано студентам філологічних спеціальностей, аспірантам, викладачам вищих навчальних закладів та всім, хто цікавиться питаннями граматики мови, особливостями нових і новітніх явищ у граматичному ладі національної мови.

ISBN

© Загнітко А., 2018

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. Категорії, рівні та одиниці мовносоціумної граматики	9
1.1. Теоретико-прикладні засади мовносоціумної граматики (динаміка семантичного наповнення валентнозумовлених компонентів, комунікативних стратегій, морфологічного роду іменників).....	9
1.2. Іменниково-числова категорійність: типологічно-теоретичний і типологічно-функційний аспекти	28
1.3. Категорія істоти / неістоти: семантика і структура.....	38
1.4. Категорія особи: статус, структура і семантика	44
1.5. Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості.....	53
1.6. Системність граматичної семантики: лексикографічний вимір.....	75
1.7. Силові поля категорійної семантики: типологічні вияви.....	89
1.8. Лексикографічна інтерпретація прийменників	102
1.9. Мовносоціумний простір прийменника: дискурсивні практики.....	119
РОЗДІЛ 2. Теорія граматики: моделювання і деривація.....	159
2.1. Типологія локатива у структурі речення: особливості реченневого моделювання.....	159
2.1.1. Основні поняття аналізу	159
2.1.2. Типологія лінгвістичних поглядів на просторові конструкції: семантична і структурна кваліфікації	159
2.1.3. Локатив у реченнєвій структурі.....	164
2.1.4. Семантичні варіанти локатива	167
2.1.5. Локатив у реченнєвому моделюванні	169
2.2. Рівні та ступені міжчастиномовних транспозицій	173
2.3. Структурна і функційна типологія синтаксичної деривації.....	187
2.4. Універсально-типологічні модифікації і трансформації слів'янського речення.....	193
2.5. Граматична концепція Юрія Шевельова: еволюція поглядів (1940–1950 рр.)	207

2.6. Граматична концепція Юрія Шевельова:	
категорійна дієслівність	214
РОЗДІЛ 3. Теорія речення в сучасній граматиці	219
3.1. Сучасні функційно-лінгвістичні теорії:	
основи й аспекти	219
3.1.1. Типологія мовно-граматичних описів	219
3.1.2. Течії і напрями функціоналізму:	
поняттєво-термінологічний апарат	220
3.1.3. Міждисциплінарний вияв функціоналізму	225
3.1.4. Теорія функційно-семантичних полів	226
3.1.5. Функційна перспектива речення і	
комунікативна граMATика в межах	
загальнотеоретичного функціоналізму	227
3.1.5.1. Функційно-комунікативний синтаксис	
у розрізі функціоналізму	228
3.1.5.2. Теорія функційного синтаксису	
в аспекті генеративізму	
як продовження формальних студій	228
3.1.5.3. Функційна граMATика \approx/\neq глобальній теорії	229
3.1.5.4. Системно-функційний аспект студій	230
3.1.5.5. Семантико-синтаксична граMATика	
в аспекті теорії функціоналізму	230
3.2. Типологія категорій синтаксичної	
парадигматики: внутрішньореченнєвий простір	231
3.3. Теорія речення: рівнево-категорійний вимір	233
3.3.1. Теорія речення у світлі еволюції	
наукових лінгвопарадигм	233
3.3.2. Основи теорії сучасного речення	237
3.3.3. Теоретичні основи тлумачення	
предикативності та предикативного	
відношення у внутрішньореченнєвій	
структурі: статус компонентів граMATичної основи	238
3.3.4. Парадигмальний і синтагмальний	
виміри категорійності речення	240
3.3.5. Теорія речення: типологія валентно	
зумовлених внутрішньореченнєвих позицій	241
3.3.6. Теорія речення: власне-семантичний аспект	243
3.3.7. Теорія речення: статус	
номінативно-односкладних речень	244

3.4. Феноменологічно-номінативна типологія простого речення.....	247
3.5. Об'єктивна граматики слов'янського простого речення.....	259
3.5.1. Слов'янське просте речення в об'єктивній граматиці....	260
3.5.2. Рівні й категорії об'єктивної граматики слов'янського простого речення	261
3.6. Рівнево-ступенева типологія граматизації в сучасному слов'янському реченні	266
3.7. Причинова ↔ наслідкова детермінація у складнопідрядному реченні: типологія і семантика	276
3.8. Семантичні ролі в слов'янському простому реченні: ієрархія агенса, об'єкта, інструмента	286
3.9. Інваріантність / варіантність синтаксичного нуля у структурі слов'янського речення	305
3.10. Аналітичні вияви підмета і присудка у внутрішньореченнєвій структурі	310
3.11. Ієрархія другорядних членів речення	320
3.12. Типи і різновиди синтаксичного синкретизму	336
3.13. Типологія українського складнопідрядного речення у зіставленні з англійським	347
3.14. Типологія комунікативних категорій і стилістика тексту	353
ВИСНОВКИ.....	364
CONCLUSIONS	367
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	370
СПИСОК ДЖЕРЕЛ.....	434

ПЕРЕДМОВА

Сучасний мовний простір граматично структурований і послідовно упорядкований. Граматичні елементи наявні в кожному елементі мови, вони забезпечують зв'язність елементів у тих чи тих структурах, їх відповідність ustalеним нормам. У граматичному ладі будь-які зміни відбуваються надзвичайно повільно, забезпечуючи тим самим тяглість норм, їх системність, постійну відтворюваність.

Грамматика становить найбільш викристалізований і відшліфований компонент національної мови, ядро останньої. Морфологія і синтаксис як визначальні величини граматики. І морфологія, і синтаксис у своїй цілісності є категорійно упорядкованими, між ними наявні активні взаємозв'язки і взаємовідношення: вторинні синтаксичні функції певного морфологічного елемента зумовлюють його зміщення й формування нових площин зв'язків і відношень. У морфології визначальною постає частиномовна класифікація, основи якої почали формуватися ще в давній Індії, в античну часи та ін. Змінювалися науково-лінгвістичні парадигми (елементно-таксонімічна, порівняльно-історична, системно-структурна, функційно-комунікативна, синергетична (когнітивно-синергетична)), питання ж класифікації слів на кожному етапі постає актуальним. В основах тлумачення частиномовних класів слів досить прозорими є синтаксичний критерій ↔ принцип (синтаксичні властивості слова, його статус у внутрішньореченневих синтаксичних позиціях, відношеннях та ін.), морфологічний (змінюваність ↔ незмінюваність, типологія форм та їх кількість і под.), узагальнено-семантичний (абстраговано семантичний: предметність, ознаковість, процесуальність і т. ін.), афіксальний (закріплення певних афіксів). Уся цілісна частиномовна система постійно перебуває в русі, її складники активно взаємодіють між собою, підтвердженням чого є високий ступінь міжчастиномовної транспозиції. Не менш значущими є внутрішньочастиномовні транспозиції, простежувані між компонентами тих чи тих морфологічних форм відповідної категорії: іменникові рід, число і відмінок, дієслівні час, вид та ін., міжривневі категорії ступенів порівняння, особи і под. Транспозиція пов'язана з асистемністю, узуальністю переносного і/чи нейтралізованого використання морфологічної чи синтаксичної форми. Такий функційний статус словоформи мотивований і визначуваний мовно-соціумними завданнями, що актуалізують відхилення від стандарту,

нормативного усталення. Мовносоціумні чинники окреслюють актуалізацію ситуативно-комунікативних завдань, що насамперед заторкують видозміну внутрішньореченневих доцентрових синтаксичних зв'язків, надаючи і / чи посилюючи відцентрову силу окремих зі словоформ.

У граматичних дослідженнях особливої ваги за останні сто років набув синтаксис, де актуально значущими постають проблеми внутрішньореченневих семантичних залежностей, визначення статусу локативної, суб'єктної, об'єктної та інших позицій, діагностування фокусаторів, специфікаторів, модифікаторів та інших величин у реченнєвій структурі одно- та різносистемних мов. Свого часу наголошувалося, що провідні й другорядні синтаксичні поняття майже неусталені, немає одностайності в їх розумінні (за Л. Булаховським), тому дослідник мав коректно й вичерпно визначити власний термінологічний і поняттєвий апарат. У сучасних синтаксичних студіюваннях актуальними постають врахування різних рівнів (формального, семантико-синтаксичного, логічного, аналогового, власне-семантичного, комунікативного та ін.) реченнєвої організації, статусу синтаксичних одиниць, визначення їх вичерпного інвентаря та ін., аналіз стратегій кодування дієслівних актантів із диференціюванням ергативного, акузативного, активного, контрастивного, нейтрального, тричленного, тематичного, рематичного та інших різновидів.

Грамматика у своїх глибинах містить багато несподіванок і відкрить. Те, що витлумачувано на поверхневому рівні як упорядковане за власне-формальними вимогами й усталеними нормами, піддається перетворенню на комунікативному чи власне-семантичному рівнях, де функційно навантаженими постають різні ситуативні чинники, різні стратегії й тактики. Фатична функція мотивує видозміну і самих морфологічних форм, і їхній статус у реченнєвій структурі. З-поміж наявних морфологічних і / чи синтаксичних форм адресант обирає ту, яка, на його погляд, найбільш вичерпно передає змістові площини ситуації й передає комунікативні інтенції. Основним завданням адресанта є не лише конструювання реченневих одиниць, а й наповнення тією інформацією, що належним чином має бути структурована. Лише за таких умов реченнєва структура може бути декодована адресатом і створити належний зразок взаєморозуміння між учасниками комунікації.

Граматики в мовному просторі – це і теорія речення, і теорія морфологічних категорій, і теорія функційно-семантичних полів, і теорія об'єктивної граматики та багато іншого. Мовний простір граматики розкриває низку актуальних питань сучасної морфології, сучасного синтаксису, охоплює висвітлення складних і суперечливих питань розвитку теорії речення, теорії відмінка з опертям на особливості синтаксичного ладу національної мови.

РОЗДІЛ 1. Категорії, рівні та одиниці мовносоціумної граматики

1.1. Теоретико-прикладні засади мовносоціумної граматики (динаміка семантичного наповнення валентнозумовлених компонентів, комунікативних стратегій, морфологічного роду іменників)

Сучасні виміри аналізу мови загалом і кожного мовного явища зокрема передбачають врахування їхнього навантаження в комунікації, на чому й ґрунтовано антропоцентричний підхід чи антропоцентрична парадигма. Остання не заперечує здобутків попередніх лінгвонаукових парадигм – елементно-таксономійної (дососюрівської), системно-структурної (сосюрівської), функційно-комунікативної чи функційно-когнітивної (постсосюрівської), синергетичної, до яких інколи додають порівняльно-історичну (генезову) (М. Алефіренко, В. Дем'янков, О. Кубрякова, О. Селіванова), узагальнюючи напрацювання попередніх лінгвопарадигм і використовуючи усталені моделі і процедури аналізу мовних одиниць з урахуванням їхнього статусного виміру в реалізації тих комунікативних завдань, що актуалізовані у відповідній ситуації. Саме тому в другій половині ХХ століття почали опрацьовувати проблему мовленнєвих актів (Дж. Остін, Дж. Сьорл та ін.) із вирізненням в їхніх виявах локутивної, ілокутивної, перлокутивної сили. З опертям на ці й подібні теорії постала прагматична класифікація типів речення (А. Загнітко, Г. Почепцов та ін.), різні класифікації мовленнєвих актів і жанрів, комунікативних жанрів та ін. Сюди ж слід віднести намагання багатьох дослідників встановити максимальне навантаження дискурсивних слів (Ф. Бацевич та ін.) з урахуванням функційно-стильової належності тексту, реалізації відповідною лексемою тих чи тих комунікативних інтенцій і под.

Мовносоціумна граматика своїми джерелами сягає фундаментальних праць В. фон Гумбольдта, О. Потебні та ін. Дослідники актуалізували проблему взаємодії мови й особистості, впливу мови на окрему особистість і на народ як мовну особистість. Сформульовані принципи взаємодії мови й народу стали підґрунтям опрацювання теорії мовної особистості, асоціативної граматики (М. Бахтін, Ю. Караулов та ін.). У другій половині ХХ століття у Японії актуальними постали студіювання з проблеми мовного існування людини як однієї з найважливіших форм її соціального статусу, що

уможливило встановлення основних / неосновних зразків мовленнєвої поведінки мовної особистості відповідно до тих чи тих соціально-комунікативних ситуацій із діагностуванням залежності такої поведінки від соціального статусу особи [Неверов 1982, с. 101–126], відкритості / закритості корпоративної групи, співвідношення з іншими подібними і / або не подібними до неї групами. Увагу сучасної лінгвістики до особливостей взаємодії певної особистості як представника відповідного соціуму мотивовано необхідністю встановлення закономірностей впливу останнього на формування індивідуального чи корпоративного соціально-мовленнєвого портрета особистості з особливою увагою до її соціальних, психологічних, прагматичних, когнітивних аспектів мовленнєвої поведінки та мовної картини світу [Богин 1984, с. 12–18].

Мовносоціумні студіювання мають тривалу історію. Їх витoki сягають фундаментальних концепцій В. Вундта [Wundt 1901, S. 143–198], В. Гумбольдта [Гумбольдт 1984], І. Бодуена де Куртене [Бодуэн де Куртенэ 1963], О. Потебні [Потебня 1958_{1/2}] та інших вчених, які прагнули пояснити природу впливу мовної стихії на людську особистість, її реалізацію в мові та у мову [Гайдеггер 2007]. На початку ХХ століття особливої актуальності набули студіювання з проблем мовних штампів і кліше, їхнього поширення [Винокур 1924; 1924(а); 1925; Гладкий 1924; 1924(а); Жовтобрюх 1963; Карцевський 1928; 2000; Поливанов 1991; Селищев 2003; Bralczuk 2001; Pisarek 1979], витворення особливого зразка семантичної порожнечі [Серіо 2008, с. 160–167]. В одному зі студіювань П. Серіо на ґрунті аналізу численної наукової літератури польських, югославських, радянських та інших лінгвістів диференціює в країнах соціалізму тоталітарну офіційну й антитоталітарну неофіційну мови, різниця між якими полягає в тому, що тоталітарна офіційна мова є похідною застосування різних стратегій і тактик маніпулювання мовою. Останнє мотивує постановя антитоталітарної неофіційної мови, чи мови розмовної, «народної». Далі лінгвіст наголошує: «Між нормами мови Держави (офіційна сфера) і нормами «спонтанної комунікації» в індивідуальній, приватній сфері, наявна повна антиномія, що зумовлює диглосію: тоталітарна / антитоталітарна мова (як форма «мовного самозахисту»). Остання складається з похідних утворень: таємних слів і зворотів, що мотивує “відчуття полегшення та звільнення уполоненого населення”» [Серіо 2008, с. 165]. Заявлене диференціювання стає опертям мовної самоідентифікації особистості, розпізна-

вання прихильників кожної з мов, упізнання свого, сигналом чого здебільшого постають цілісні лексикон і граматикон мовця.

Для мовносоціумної граматики істотним є встановлення типології валентнозумовлених синтаксичних внутрішньореченневих позицій, особливостей їхнього семантичного наповнення, а також диференціювання семантичних ролей. Семантичне наповнення валентнозумовлених позицій може набувати найприйнятніших основ за умови максимального врахування прагматики речення й особливостей лексичної ідентифікації внутрішньореченневих синтаксичних позицій з урахуванням ситуативних параметрів, мовленнєво-жанрових специфікацій, комунікативних принципів і максим спілкування. Таким завданням також можуть бути підпорядковані і власне-авторські лексичні новотвори, і формування оказіональних граматичних похідних, і новітнє наповнення відомих реченневих моделей (*Веселий цвинтар* (В. Стус 1994_{/3}, с. 68¹) та ін.) і под. Закономірності реалізації останніх постають діагностичними маркерами рівня мовленнєвого багатства особистості, через них часто впізнаваними стають авторсько-творчі постаті: *Зола, од суголосу сива, і тонкурука, тонкосніва Праматері блукає тінь* (В. Стус (1994_{/3}, с. 68)); *Він опорятунок, / я ж білоусто мовлю: порятуї, / мій Господи* (В. Стус (1994_{/1}, с. 51)); *Я волю віддаю астралевим шляхам...* (М. Семенко (2010, с. 108)) – оказіоналізми²; *І між дахів'ям ген у вишині / Заблисне небо чисте і прозоре* (С. Бабій (2004, с. 94)); *Дикі звірі у запряжці – на думку митців – то ознака, / Що навіть люте нащаддя скоряється матерній владі* (М. Зеров (1990_{/1}, с. 101)); *Пишіть: летів до інозем'я, Аж спотикалася душа...* (М. Пшеничний (2006, с. 48)) – граматичні новотвори [Манохіна 2012, с. 12–15] та ін.

Мовносоціумна граматика охоплює усі мовні яруси. Найпрозніше та найбільш відчутно мовносоціумні відмінності простежувано

¹ У системі покликання на першоджерела фактичного матеріалу використано дві моделі: в одній вказано і видання, його рік, місце й сторінку, в іншій – названо лише автора. Застосування двох моделей мотивовано необхідністю в окремих випадках вказати наявність зафіксовано факту (мовно-дискурсивні практики, лінгвоіндивідуалізації в їх різних вимірах – територіальному, хронологічному, соціально-корпоративному та ін.), в інших випадках достатнім є лише наголошення автора, а в Списку використаних джерел наведено відповідні твори певного автора. Водночас наявність аналізованих фактів, їх репрезентативність зафіксовано в Національному лінгвістичному корпусі Українського мовноінформаційного фонду Національної академії наук України.

² Короткий огляд лексикографічних праць авторських новотворів запропоновано: О. Тимочко [Тимочко 2014, с. 260–268; див. також: [Вокальчук 2004; 2006; 2008; Адах 2007; Мазурик 2002; Нелюба 2007; Словник 2003; Цапук 2010, с. 106–121].

на лексичному, словотвірному рівнях. Набагато складніше їх визначати на морфологічному, синтаксичному ярусах. Узвичаєним є тлумачення тих чи тих утворень як власне-авторських або ж їх кваліфіковано як відхилення від усталених, узвичаєних норм. Для належного встановлення мовносоціумних площин істотним є обстеження щонайбільшого текстового масиву. Якщо говорити про мовносоціумну граматику конкретної особистості, то в цьому разі необхідним є послідовне диференціювання лінгвоіндивідуалізацій різного статусу – територіального, темпорального, соціального, соціумного, культурного та інших. Заявлені лінгвоіндивідуалізації легко визначити за цілісним Експериментальним лінгвістичним корпусом, на матеріалі якого послідовно диференційовано різні комунікативні стратегії мовної особистості, їхні еволюції, розширення чи звуження використання мовних засобів для реалізації тих чи тих комунікативних (комунікативно-прагматичних настанов). Так, наприклад, в епістолярно-дискурсивній практиці Юрія Шевельова виявлювано етико-структивну, мовно-ігрову, творчо-кваліфікаційну, описово-екзистенційну, просторово-характерологічну комунікативні тактики, щодо яких диференційовано використовувані адресантом мовні ресурси. Актуальність таких тактик у той чи той часовий зріз є різною і у квантитативному, і у змістовому, і у функційному та інших вимірах. Реалізація комунікативних тактик співвідносна із названими лінгвоіндивідуалізаціями Юрія Шевельова – темпоральними, територіальними та ін. Кожний лист адресанта Юрія Шевельова є особливим і структурно, і змістово, й естетично, і функційно, і фатично і под. Так, наприклад, використовувані Юрієм Шевельовим ініціальні формули послідовно диференційовані щодо конкретного адресата, вони змінювані відповідно до витворення певної комунікативно-прагматичної «сили» взаєморозуміння, прочитання глибинних смислів, змінювані в часовому просторі, замкнуті на зміст листа. Та й навіть більше – вони залежать від настроєвого діалогу двох комунікантів.

Прикладом можуть бути листи (265 листів (Листи 2014)) Юрія Шевельова до Олекси Ізарського (справжнє прізвище Олексій Мальченко), українського письменника-романіста, літературознавця, перекладача, який народився в Полтаві (30.08.1919), а помер у Клівленді (28.03.2007; США), в яких домінує інтимно-товариська атмосфера, посилювана численними ремінісценціями, провіденційностями і т. ін. Комуніканти належали майже до одного покоління,

мали відносно однакове виховання, та й лиха еміграційна доля в обох була не зовсім простою. Хронологічно аналізовані листи охоплюють 1946–1996 роки, тобто не зовсім одновимірний період еміграції Юрія Шевельова, коли Юрієві Шевельову довелося переїжджати з Німеччини (працював в Українському Вільному Університеті) до Швеції (викладав у Лундському університеті), згодом до США, де став професором Гарвардського університету, а потім через конфлікт із Р. Якобсоном – до Колумбійського університету. Епістолярний «діалог» двох інтелектуалів тривав півстоліття. В епістолярному спілкуванні відчутними є періоди активних взаємин обох комунікантів (1950–1954, 1982–1996), певного згасання, зменшення інтенсивності порушуваних для обговорення питань (1955–1975, 1980–1981) і знову активізації стосунків, що мотивовано різними чинниками – обмірковування спільних питань, обмін думками про нові явища в літературі, мистецтві, робота над спільними проектами та ін. У просторі лінгвоіндивідуацій аналізований епістолярій охоплює здебільшого внутрішні лінгвоіндивідуації, а в розрізі лінгвоіндивідуалізацій – досліджуваний епістолярний масив становить неповторну панораму їхнього вияву.

З-поміж ініціальних формул мовленнєвого спілкування в аналізованій епістолярно-дискурсивній практиці домінують різні похідні від другого компонента псевдоніма *Ізарський*: → *Дорогий Ізаровичу* (15 червня 1990; 11 липня 1990; 20 листопада 1990; 30 січня 1991; 25 березня 1991; 14 липня 1991; 22 вересня 1991; 12 листопада 1991; 12 січня 1993) → *найдорожчий мій Ізаровичу* (28 травня 1991) → *Дорогий “Старий Ізарський”* (це цитата) (8 серпня 1990), де етико-культурний рівень комунікативної стратегії поєднувано з мовленнєво-ігровим. Подібний синтез двох рівнів властивий також іншим похідним з експлікацією стилізації під похідні форми, характерні для інших мов: *Дорогий Ізаровическу* (19 вересня 1992) (*еску* – типологічна ознака румунських прізвищ, застосована в цьому разі до трансформації від другого компонента псевдоніма як вияву по батькові з національно-мовним суфіксом *-ович*, до якого уже й приєднано останній афікс: *Ізарський* → *Ізарович* → *Ізаровическу*). Щось подібне можна спостерігати в ініціації – звертанні зразка *ОлГри* (16 серпня 1987), що звучанням подібне на англійське *Олдрідж* та ін. Одним із напрямів мовної гри також є використання афікса *спів-* з наголошенням у ньому семантики ‘разом, спільно’ в ініціальній формулі звертання: *Дорогий мій спів-Ізарович* (24 січня 1994), тло

мовної гри поглиблювано через обігрування *Клівленда* як *Клівландія*: *Ваша Клівландія регулярно заявляє про себе на моєму радіо* (Листи 2014, с. 302). Показовим у цьому вимірі є лист, у якому застосовано мовно-ігровий напрям із творчо-кваліфікаційним. Часовий зріз студійованого епістолярію відбиває динаміку лінгвоіндивідуалізацій.

Своєрідним в етико-культурному вимірі є використання в ініціальної формулі листа-звертання до адресанта, семантика якого мотивована однією з визначальних ознак Полтавщини – річкою Ворсклою: *Дорогий Ворскловичу* (там само, с. 348). На відміну від ініціального компонента фінальний структурив в аналізованому епістолярії Юрія Шевельова має обмежену кількість варіантів, що репрезентовані в українськомовних: *ЮШ* (там само, с. 349), *Ваш ЮШ* (там само, с. 349), *Привіт Ю.Ш.* (там само, с. 351), *Vale! Ю.Ш.* (там само, с. 347), *As ever, ЮШ* (там само, с. 281) та англійськомовних: *Best regards ЮШ* (там само, с. 34, 37 і далі) листах, з-поміж яких абсолютно домінує структурив *Ваш ЮШ*. Якщо ж врахувати його графічний варіант з наявними крапками у скороченому імені й прізвищі (*Ваш Ю. Ш.*), то він охопить більшу половину листів. Він характерний для листування пізнішого періоду, коли найінтенсивнішими поставали творчо-кваліфікаційні вияви епістолярно-дискурсивної практики Юрія Шевельова. В межах цих параметрів кваліфіковано певні видання, часописи: *Лежить переді мною перше кийвське число “Сучасности”*. *Як на їхні стандарти, папір добрий, а шрифт, напевне, кращий від звичного тут, без всяких ухищрень і великий. Що ж до типу журналу, то виглядає, що як на мене, це якийсь гібрид між справжнім толстим журналом і ілюстрірте. Іншими словами, ухил у газетчину...* (там само, с. 283), манери, поведінку і творчість різних митців: *Я не за політику не люблю Гавптмана, це його приватна справа, я не прихильник “Розіпни його” на адресу переможених... Архипенка я мало знав. Мені не подобалася його кругла голова й пролетарські (чи американські) манери, і його друга жінка кручена-ламана* (там само, с. 201–202); *Плющ до біса талановитий, до біса хаотичний і до біса систематичний. Я не хотів би бути багато в його товаристві, а хочу з ним зустрічатись* (там само, с. 203) та ін.

Мовносоціумна граматики охоплює і типологію семантичного наповнення валентнозумовлених внутрішньореченневих синтаксичних позицій, у їхньому вираженні в коунікативно-ситуативних умовах, зорієнтованих на відбиття й реалізацію актуальних завдань

мовленнєвих актів. Суцільне обстеження реального вияву валентно-зумовлених внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій, відповідних семантичних ролей у системному, узусному та мовленнєвому просторах відкриває напрями їхньої модифікації, варіювання та ін., що відбувається навколо цілісного концептуального ядра, котре становить один із чинників створення мовносоціумної граматики. Водночас слід врахувати, що на цій та інших подібних ядрових площинах формуються усі можливі реальні комунікативні стратегії й тактики, а також потенціал суспільних і соціальних настанов. Останнє легко ствердити, якщо зіставити два речення на зразок *Дитина п'є* і *Хлопець п'є*. Обидва речення ґрунтовано на тій самій структурній схемі N_1V_{fs} , де N_1 – форма називного відмінка імені (іменника), V_{fs} – фінітна (відмінювана) форма дієслова у 3-ій особі однини. Заявлену схему можна подати і з опертям на частиномовне вираження іменного компонента: S_nV_{fs} , де S – іменник, n – форма називного відмінка, а V_f – особово-дієслівна форма, s – форма 3-ої особи однини. Структурна схема як абстрагований зразок виявляє універсальність, охоплюючи цілий клас подібних утворень, пор.: *Калина (Барвінок / Бузок / Вишня / Груша / Дерево / Квітник / Кедр / Кущ / Липа / Льон / Магнолія / Мак / Мальва / Оаз / Ромен / Ружа / Садок / Терен / Троянда / Яблуня) цвіте*, пор. також переносне: *Багаття / Дівчина / Іній / Каміння / Людина / Мати / Рум'янець / Хмара / Хутір цвіте; Жито половіє, Яблуко досягає; Птах летить; Дитина спить*. Повертаючись до пари речень *Дитина п'є* і *Хлопець п'є*, слід наголосити, що їхній зміст відбиває об'єктивні реалії, але в соціальній практиці істотним є вияв постдієслівного (чи, за словами В. Юрченка [Юрченко 2008; 2009], задієслівного) компонента – об'єкта. У нормативній практиці *Дитина п'є молоко / воду / сік / напій / квас / кефір* відповідає усталеним критеріям, подібно, як і *Хлопець п'є молоко / воду / сік / напій / квас / кефір*. Якщо для першого речення суспільна практика виключає заповнення постдієслівної синтаксичної позиції лексемами на позначення різних алкогольних і спиртних напоїв, то для другого – такі обмеження знято, нівельовано суспільною практикою. Вони актуалізуються лише в окремих ситуативно-комунікативних обставинах. У реченнях на кшталт *Людина цвіте; Залізник цвіте* соціумна практика встановлює регулярність цілісності сполуки V_f, N_5 (*Людина своєю молодістю цвіте* (О. Гончар (1992, с. 18)); *Наш містер Кирик, у доброму гуморі, то з тим, то з тим із малечі жартує, вирізняючись зростом – високостеблій, як петрів*

батіг, – цвіте сивиною над усіма; Він дрібними жовтими квіточками цвіте, весь стовбур обліплений цвітом (О. Гончар (1982, с. 118)); *Із-за вагончика вийшла дівчина в ситцевому платтячку <..>. Так і цвіте вся здоров'ям, налите тіло горить смагою* (О. Гончар (1977, с. 101)); ... *вишита блузка цвіте узорами* (Є. Гуцало (2002, с. 25)); ... *хмари вже цвітуть не тими барвами* (Є. Гуцало (1996, с. 35)); ... *очі їхні цвіли колючими квітками* (Є. Гуцало (1998, с. 31)); ... *шаблі у їхніх руках цвітуть дзеркальним сяйвом* (Є. Гуцало (1998, с. 46)); *Він [тютюн] саме цвів великими золотими гронами* (О. Довженко (1998, 48)); ...*кручені паничі й досі ще цвіли своїм таємничим фіолетовим цвітом* (О. Донченко (1992, 56)), в якій компонент N₅ відбиває особливості актуалізованого сприйняття процесу цвітіння та його відбиття у видозміні відповідної реалії об'єктивного світу. Отже, суспільна практика накладає істотні обмеження (прескрипції) на заповнення тих чи тих валентнозумовлених синтаксичних позицій, формує закономірності регулярного лексичного вираження того чи того компонента валентної рамки [Загнітко 2013, с. 18–25], а також усталює цілісні словосполучення як наслідок закріплення результату певного процесу (наприклад, цвітіння) в його виявах. Тому мовносоціумна граматики має охоплювати діагностування таких критеріїв обмеження / заборони з виявом їхнього функційного навантаження, регулярності моделей і перетворення їх на відносно спорознімі в значеннєвому аспекті (*ходив сиротою → був сиротою; перебував у саперах → був сапером* [Загнітко 2015, с. 186]).

Для мовносоціумної практики з її антиномією тоталітарної / антитоталітарної мов спостережувано послідовну реалізацію усіх обов'язкових валентнозумовлених компонентів, а в антитоталітарній такі нормативи відсутні, постаючи надзвичайно демократичними й ліберальними. Звичайно, в сучасній мовленнєвій практиці з максималізованою лібералізацією, колоквіалізацією, почасти вульгаризацією, такі застереження, характерні для тоталітарної мови, повністю нівельовано. Для адекватного визначення динаміки форм необхідно звернутися до масиву текстів партійно-радянської доби, їхнього суцільного обстеження. Створення цілісного Експериментального лінгвістичного корпусу текстів минулої доби (50–60-ті роки ХХ століття) та порівняння його даних із подібним обстеженням масиву сучасних текстів – “дітищ російської пропаганди” розкриє механізм формування тоталітарної офіційної мови нового зразка. За твердженням П. Серіо, «Антимова стосується не лише лексики й

термінології, але також виявляється в узгодженні та зміні флексій: окремі невідмінювані сигли або акроніми відмінюються в антимові, інші змінюють рід» [Загнітко 2017, с. 101]. Традиції тоталітарної мови не зникають відразу, вони легко трансформуються й модифікуються, обслуговуючи потреби керівного складу [Загнітко 2014, с. 97].

Мовносоціумна граматики має опертям той самий категорійний апарат, який напрацьовано теоретичною граматикою, з тією відмінністю, що для неї значущими є динамічні зрушення в наповненні граматичних форм, їхній реалізації в узусному і спонтанному мовленні, категорійні параметри дискурсу та ін. Функційне навантаження такого наповнення інколи зумовлює видозміну усталених прескрипцій, поступову їх заміну, що підтверджувалося у граматичній системі. Для низки слов'янських мов, зокрема української, виформувалося в першій половині ХХ століття виокремлення нульової відміни іменників. Українській мові кінця ХІХ століття – початку ХХ століття нульова відміна не була властива, оскільки всі іменникові слова набували власне-іменникових флексійних характеристик, що й умотивувало їх віднесення до однієї з наявних у мові відмін – першої, другої, третьої, четвертої. З другої половини 20-х років ХХ століття ці слова кваліфіковано як особливі невідмінювані іменники, чим було закладено одну з аналітичних тенденцій. Загалом іменникова невідмінюваність у флексійних мовах є умовною, тому що у внутрішньореченневому просторі такі лексеми набувають відповідного синтаксичного значення, а залежні слова у своїх формах відбивають морфологічну форму відповідного відмінка іменника: **Нове депо** (Наз. в.) *знаходилося за коліями*; **До нового депо** (Род. в.) *було недалеко*; **Новому депо** (Дав. в.) *потрібні були висококваліфіковані програмісти*; **Службовець поглянув на нове депо** (Знах. в.); **Школу збудували за новим депо** (Ор. в.); **У новому депо** (Місц. в.) *налагодили сучасну лінію реставрації вагонів*; **Нове депо** (Кл. в.), *ти багатьом принесло радість* – однина // **Нові депо** (Наз. в.) *збудували нещодавно у Вінниці і Бару*; **До нових депо** (Род. в.) *зі столичних вишів направили молодих фахівців*; **Новим депо** (Дав. в.) *у Вінниці й Бару надіслали інше програмне забезпечення*; **У нові депо** (Знах. в.) *у Вінниці й Бару привезли старі вагони на реставрацію*; **За новими депо** (Ор. в.) *вирішено закріпити графіки проходження студентами практики*; **У нових депо** (Місц. в.) *Вінниці й Бару створено комфортні умови праці*; **Нові депо** (Кл. в.), *ставайте зразком ремонту рухомого складу залізниці* – множина; пор. також: *Оскільки надворі*

було хоч і ясно, але холодно, Фіннела надягла довге, до колін, **манто** (О. Авраменко (2014, с. 45)) – **манто** (Знах. в.); Софі вже з **манто** стоїть перед нею й уважно вдивляється в закостеніле рівно-біле лице з вузькими, хижими, зеленими очима (В. Винниченко (2000, с. 29)) – **манто** (Ор. в.); Можна було побачити таку картину – поруч із жінкою в норковому **манто** стояв дід в ондатровій шапці з козацькими вусами, й обоє співали Гімн України (День. – 2001.10.03) – **манто** (Місц. в.); Вагилевич ступив однією ногою на східку й заглянув досередини; дама у чорному **манто** й каракулевій шапочці, з-під якої спадала на обличчя густа вуаль, навіть не поворухнулася, вона була схожа на манекен з вітрини одержної крамниці (Р. Іванічук (1982, с. 57)) – **манто** (Місц. в.); Після повстання проти гетьмана Д. Бузька призначають на **аташе** преси в дипломатичній місії УНР до Данії (Д. Бузько (1991, с. 9)) – **аташе** (Знах. в.).

Іменники нульової відміни становлять окремих зразок в іменниковій парадигматиці, оскільки у своїй кінцевій фіналі містять усі чотирнадцять омонімічних відмінкових форм, розчеплення яких наявне в межах контексту й ним мотивовано [Загнітко 2013(a), с. 613–632]. У цьому разі мовносоціумна практика постає визначальною, тому що вона встановлює регулярність таких форм, їхнє закріплення, окреслює внутрішньореченнєве позиційне вираження.

У розподілі за морфологічними родами таких іменників усталилася класифікаційна основа, що передбачає віднесення усіх іменників – найменувань неістот до середнього роду, іменники – назви тварин зараховано до чоловічого роду, іменники – назви осіб набувають ознаки морфологічного роду відповідно до статі позначуваної особи. В останній групі перевагу надавано співвідношенню значення морфологічного роду з диференціюванням жіночої/чоловічої статі, що повністю корелює зі структурою номінативної категорії статі. Не заторкуючи питання коректності класифікації за морфологічними родами у двох останніх групах іменників, ґрунтованої на відповідних прескрипціях, варто наголосити на значущості тих соціальних і прагматичних практик, що істотно вплинули й сьогодні актуалізовані в диференціації іменників – найменувань неістот. Загальна прескрипція у мовносоціумному просторі зазнає постійного тиску, внаслідок чого помітні істотні зрушення, що поступово відбиваються в нормативних загально-мовних словниках [Загнітко 2015(a), с. 381–398; 2011, с. 195–241]. З-поміж функційно навантажених чинників, що зумовлюють

динаміку родової належності такого зразка іменникових лексем, варто наголосити на асоціативно-семантичних узагальненнях, що мають опертям системні семантико-парадигмальні відношення. Останні актуалізовані відповідними асоціаціями мовців «*родова назва* → *видова назва*» з перенесенням і морфологічних ознак, пор.: *виноград* – *оджалеті, арапати, дондглабі, кабистоні, мтевандіді, муджуретулі, усахелоурі, халілі, хихві*³; *вітер* – *ібе, памперо, сирокко, торнадо*; *танець* – *давлурі, кіноурі, картулі, лекурі, мтиулурі, пульга, солхіно шими*; *інструмент* (музичний) – *абу, бергамаско, гудаствирі, лавабо, ствирі, тарогато, чонгурі*. Такі й подібні іменники нульової відміни набувають нового морфологічного значення чоловічого роду, що здебільшого відбито і в словниках [Загнітко 2013, с. 613–632].

Мовносоціумна практика видозмінює усталену закономірність, активізує спочатку поодинокі зрушення, що згодом набувають все більшого застосування, охоплюючи нові й нові кола лексем: *монтежю* – *апарат*, *базі, мухам* – *розмір* (віршовий), *мчаді* – *хліб*, *індантеблау, нейблау* – *барвник*, *пенальті* – *удар*, *пуре* – *мед*, *брі, сулугуні* – *сир*, *диплахне* – *злак*, *кабулі* – *діалект*, *казикчи* – *жанр*, *кодру* – *великий ліс*, *мечете* – *ніж*, *кневрі* – *гличик*, *лахті* – *пояс*.

Наголошена тенденція зумовлює набуття низкою іменникових слів також морфологічного жіночого роду: *аброгані* – *торочка*, *бахрома, седзі, споді* – *перегородка*, *аніте* – *гора*, *гобі* – *пустиня*, *араху* – *горілка*, *арпеджоне* – *віолончель*, *годорі* – *корзина*, *акліне* – *лінія*, *алабі* – *міра довжини*, *амрі* – *культура*, *аматі* – *скрипка*, *венстре* – *партія*, *горші* – *кавалерія*, *кано* – *школа*, *кеві* – *жуйка*, *пайзе* – *табличка* і под.

Динаміку диференціації за родами іменників нульової відміни посилюють не менш вагомі, активізовані у свідомості мовців синонімічні зв'язки, що охоплюють семантичну опозицію тотожності, пор.: *динчі* ↔ *шлюпка*, *ігну* ↔ *хатина*, *каурі* ↔ *раковинка*, *ламенто* ↔ *арія*, *меді* ↔ *хліб*, *болеро, сиртакі* ↔ *танець*, *асамтаврুলі* ↔ *ширифт*, *безе* ↔ *поцілунок*, *біенале*, *б'еннале* ↔ *форум* та ін.

Мовносоціумна практика зумовлює утворення особливої функційно-семантичної (комунікативно-прагматичної) парадигми роду в іменників – найменувань осіб за фахом, соціальним статусом,

³ В ілюстраціях напівжирним курсивом позначено родову назву, а звичайним курсивом – видові найменування. В інших випадках – напівжирний шрифт застосовано для позначення усталеної загальноживаної лексики, а курсив – застосовано для позначення іменника нульової відміни.

науковим ступенем, вченим званням, де значущими є три узуально мотивовані функції: власне-номінативна, номінативно-актуалізаційна й генералізаційна⁴: *І тоді Лука згадав. Справді, яось бабця почала розказувати щось про свого батька, баяніста, шкільного вчителя музики, в якого в один рік і навіть в один місяць народилося дві доньки від різних жінок: від дружини, бабциної мами, й іншої, незнайомої, що жила в якомусь селі, над озером із жовтою водою* (Ю. Андрухович (2007, с. 71)); *Ще раніш, так само вночі, забрали в аулі вчителя й колгоспного зоотехніка, і люди не знали, що й думати* (Б. Антоненко-Давидович (1996, с. 87)); *Прошу вас, пане Повсюдо: передайте мої слова Павлюкові. Дивіться, ні в одному селі немає вчителя* (Р. Андріяшик (1983, с. 43)) та ін.

У трьох функціях морфологічних форм іменників чоловічого роду найпоследовніше окреслювано соціально- та суспільно-мотивовану взаємодію категорії морфологічно-іменникового роду з категорією особи. Остання активно розвивалася в українській мові в другій половині ХІХ – початку ХХ століття, але низкою силових втручань поступово імплікувалася, нівелювалася. Найповніше відбивано генетичний процес взаємодії морфологічної категорії роду з категорією особи / неособи в мовносоціумному просторі, в його різних дискурсивних практиках у межах перетину трьох основних груп іменникових слів: 1) рухомі номінації (серед них наявні морфолого-дериваційні найменування, для яких властиве поєднання морфологічного вираження значення роду (флексія) і дериватора (суфікса): *викладач – викладачка, європеїд – європеїдка, уругвасць – уругвайка, чародій – чародійка, лісовик – лісовичка, вихованець – вихованка, арматурник – арматурниця, повивальник – повивальниця, помічник – помічниця, заступник – заступниця*, і семантико-синтаксичні рухомі номінації (семантику роду іменникові лексеми реалізують тільки в межах певної синтагми): *академік, доцент, професор, оператор, профорг, фізорг: молодий академік ↔ молода академік; академік виступив ↔ академік виступила*); 2) нерухомі найменування (*дядько – тітка, зять – невістка, брат – сестра*); 3) іменники з омонімією морфологічних форм роду (іменники так званого спільного роду), пор.: *базіка, сирота, плакса, недоріка, недотепя, пустомеля* та ін. Іменниковим лексемам першої і

⁴ Поняття функційно-семантичної парадигми використано для адекватного позначення двох і більше функцій однієї морфологічної форми.

третьої груп характерна певна структурно-семантична спільність у різних інституційно-дискурсивних практиках, зокрема в розчепленні морфологічних форм роду на синтаксичному рівні (за принципом синтагмального взаємовиключення морфологічного значення в межах тієї самої форми). Якщо у фемінізмів (іменники зразка *нехлюя, нероба, п'яниця*) останнє набуло мовленнєвої закономірності, зреалізованої системно в різних дискурсивних практиках (*молодий нероба* ↔ *молода нероба*), то в маскулізмів наявна особлива підгрупа слів, у якій не має навіть оказіональної омонімізації морфологічних форм роду, пор.: *білорус* – *білоруска*, *парагваєць* – *парагвайка*, *узбек* – *узбечка*, *якут* – *якутка* (назви національностей); *вінничанин* – *вінничанка*, *односельчанин* – *односельчанка*, *львів'янин* – *львів'янка* (найменування за місцем проживання); *аспірант* – *аспірантка*, *однокурсник* – *однокурсниця*, *докторант* – *докторантка* (назви за різновидом занять), адекватних привативним опозиціям, де з-поміж номінацій за національністю і місцем проживання не простежувано заміну фемінатива іменником чоловічого роду однини без лексеми-нейтралізатора на зразок *кожний, будь-який, один* (пор.: *кожний француз* – він і вона): *Другу бочку він збагрив англійцеві вже на зворотному шляху, дець за Житомиром* (Ю. Андрухович (2007, с. 71)); *Одягався, поводився як англієць...* (Д. Бузько (1991, с. 83)); *А знаєш, як мене здивував два роки тому один хлопчина-італієць?* (Ю. Андрухович (2007, с. 81)); *Тоді третій наблизився щільно, взяв дебелою рукою італійця за голову, притиснув її до себе* (І. Багрянний (1992, с. 101)); *Двічі на тиждень приходить стариганчик-німець, двічі – підозрілий італієць, двічі – кумедна англійка* (О. Іваненко (1988, с. 81)); *Якого дідька розстрілювати всю свою сім'ю через якусь руду англійку?* (І. Карпа (2004, с. 92)); *Є тільки зашифровані згадки в листах Лесі Українки про “одну англійку” та вірш “До леді Л. В.”* (М. Олійник (1990, с. 122)); *То була вродлива жінка, але якоїсь дивної сатанинської вроди. Схожа була на іспанку чи італійку* (Ю. Винничук (1998, с. 51)); *Машину вела чарівна італійка Лоретта, поруч мене сиділа в машині не менш чарівна українка Оксана, яка знала італійську мову* (В. Дрозд (2007, с. 144)). Їхню семантику відбито у посиленні опозиції називного ↔ знахідного відмінків з-поміж іменників – назв істот (*литовець* (Н. в.) *побачив* ↔ *зустріти литовця* (Зн. в.)) і нейтралізації такої опозиції серед іменникових лексем – назв неістот (*Ліс* (Н. в.) *згадував осінь* ↔ *Осінь слухала ліс* (Зн. в.)), з одного боку, і формальному закріпленні протиставлення

“особа / неособа” на рівні морфологічної форми давального відмінка, з іншого, пор.: *Професорові активно ставили питання / Клену співала пісню свою калина* (І. Гнатюк (1968, с. 23)). З-поміж цих іменників суспільно-соціальна практика посилила навантаження узагальнювальної (генералізувальної) функції. Раритетні форми, збережені у стійких зворотах (*вийти заміж, вийти в люди, йти в гості* або нові утворення на зразок *записатися в донори, приймати у переможці, вийти в чемпіони*) відбивають пасивність особи-діяча чоловічого роду і зберігають стару форму знахідного відмінка. Їхнє призначення – передати семантику перерахунку певних осіб або ж належність певної особи до відповідного класу. Особливе семантичне наповнення групи осіб-діячів виявлювано не лише у відмінкових формах, а й функційно.

Актуалізація опозиції статі мотивована соціумними потребами – відбиттям функційного статусу особи жіночої / чоловічої статі, водночас опозиція статі пов’язана з категорією роду. У межах назв істот більшість іменників містить ознаку жіночої статі, слова чоловічого роду – слабо виражають ознаку статі лише в множині, а в однині можуть вступати в семантичну опозицію з жіночим родом, що зумовлено лексичним значенням слова, його семантико-парадигмальними відношеннями. Відмінність статі осіб у множині може зберігатися за необхідності виділення осіб за цією ознакою, надання особливого комунікативно-інтенційного відтінку. Мовносоціумна практика мотивує функційний вияв опозитивних форм морфологічного жіночого роду: *аматори – аматорки, прибиральники – прибиральниці*, пор.: *Були то переважно листи від знайомих, віденців і віденок, бо з земляками він майже не листувався* (Б. Лепкий (1992, с. 72)); *Позад мене сиділо троє сухаристих англійок, двоє французів* (Ю. Яновський (1958–1959₂, с. 89)); *Італійки галасливо торгуються на маленькому базарчику за свіжу рибу* (День. – 2001.13.04), але на системну родову диференціацію вони не впливають. Остання завжди зумовлена відповідними формами однини, і в цій позиції форми множини нерелевантні для граматики, а для соціуму – актуальні. Для наголошення притаманної національності чи мешканця загалом, представника певної раси зазвичай використовувано форму множини чоловічого роду: *Та помилилися чесні адигейці* (І. Багрянний (1992, с. 91)); *Італійці дуже люблять посміхатись, їхня міміка та жестикуляція часто вражає, або й ставить в незручне становище* (День. – 2007.16.05); *Високопоставлений низькорослий гість нагадав,*

що **берлінці раді бачити** в себе такого дорогого гостя (В. Чемерис (2009, с. 48)); *Посеред ночі, коли Козлюк заснув, **милосердні вінничани** тихцем поклали нерухомого хлопця на будівельну тачку* (Люко Дашвар (2011, с. 97)).

Здатність морфологічної форми чоловічого роду в мовно-соціумній практиці позначати особу взагалі та виступати засобом номінації особи жіночої статі в конкретних комунікативних ситуаціях є виявом їхньої немаркованості. Останнє відповідає специфіці морфологічної форми чоловічого роду, якій на системному (віртуальному) рівні притаманний потенціал нерівнорядних функцій, які спрямовані на реалізацію завдань ситуативно-прагматичного (підкреслення соціального статусу посади, звання: *присвоїти звання доцента; присвоїти звання заслуженого артиста, присудити ступінь доктора наук*), актуально-комунікативного, оцінно-кваліфікативного (*Марія – справжній **бригадир** / Василь – справжній **бригадир**; Як командир батареї тяжкої артилерії Петро мав багато клопоту* (І. Багрянний (1992, с. 135)) / *Світлана **справжній командир**, що має дуже суперечливий характер* (Освіта України. – 2013.12.09); *Оленка нарешті стала кандидатом біологічних наук / Павло нарешті став кандидатом біологічних наук*) планів. Такі виміри реалізують функцію генералізації морфологічно-іменникового роду.

У подібних виявах полягає функційна відмінність сигніфікативного та денотативного вживання морфологічної форми чоловічого роду. Денотативне вживання (підмет, прикладка і под.) відбиває мовносоціумне спрямування на реалізацію у морфологічній формі іменникового роду актуалізованої ознаки статі, що репрезентовано в розчепленні омонімічних форм, сигніфікативне ж (присудок) використання іменникових лексем відповідає класифікаційним і кваліфікаційним параметрам форми, залишаючи морфологічне значення роду незмінним.

Взаємодія семантики статі та морфологічного значення роду в різних дискурсивних практиках (власне-публіцистичній, інформаційно-офіційній, інституційно-корпоративній та ін., психологічні асоціації означального й означуваного, низка прагматичних чинників (наголос на статі особи та ін.) наповнили формальний зміст граєм роду екстралінгвальним змістом, що й зумовило своєрідний функційно-семантичний зсув у статусі морфологічних форм роду іменників. На синтаксичному рівні узгоджувально-атрибутивний компонент таких форм відбиває стать особи і визначуваний у своїй

реалізації функційною значущістю категорійної семантики особи, пор.: *Молодий стоматолог розпочав прийом хворих*; *Молодий стоматолог розпочала прийом хворих*; *Молода стоматолог розпочала прийом хворих*, де усі три конструкції співвідносні з особою жіночої статі, але кожна конструкція корелює з відповідним дискурсом, у межах якого сприймається як цілком припустима: *Молодий стоматолог розпочав прийом хворих* – офіційно-ділові дискурсивні практики; *Молодий стоматолог розпочала прийом хворих* – інформаційно-офіційні дискурсивні практики; *Молода стоматолог розпочала прийом хворих* – розмовно-побутові, корпоративно мотивовані дискурсивні практики.

Морфологічна категорія роду іменників у мовносоціумній практиці з різними лінгвоіндивідуаціями та лінгвоіндивідуалізаціями [Загнітко 2016, с. 121–143] постійно зазнає впливу з боку опозиції статі, що є основним чинником творення похідних форм з-поміж іменників – назв осіб. Особливо активним виступає формування множини похідних форм жіночого роду з-поміж іменників на позначення фаху: *інженер* – *інженерка*, *лікар* – *лікарка*, *митець* – *мисткиня*, *учитель* – *учителька* та ін., склад яких інтенсивно поповнювано в кінці ХХ – на початку ХХІ століття. Окремі з таких похідних містять відбиток мовленнєвої експресії з актуалізовано-оцінним компонентом: *А леді-хірургиня тим часом періодично визирала з-за відчинених дверей і співчутливо запитувала: “Ну, що, так і не зважилися ще?”* (3 Інтернету⁵); *Криворука хірургиня навіть косметичний шов не може накласти нормально* (3 усн. мовл.); *Молода деканеса вирішила піти назустріч побажанням студентів* (Україна молода. – 2012.14.06).

Морфологічна категорія роду іменника, зазнаючи впливу з боку опозиції статі, не підпорядкована їй [Загнітко 2011, с. 156–201]. Обидві з них – автономні в мовному соціумі, які перетинаються і взаємно накладаються в певній частині своїх форм: опозиція статі виражає семіологічну значущість у словесному знакові, не завжди відбиту віртуально, але соціумно знакову, категорія ж роду є елементом частиномовного оформлення. Найбільшою мірою пов’язана із семантикою статі міжрівнева граматична категорія особи / неособи. Мовносоціумна практика завжди знаходить засоби вираження

⁵ Лікувати не можна видаляти // I-medic : медичні статті // Режим доступу: <http://i-medic.com.ua/index.php?newsid=28131> (06.06.2016).

відмінностей за статтю. У сучасному мовно-комунікативному та соціумно-дискурсивному просторах слід відрізнити функційне навантаження морфологічного роду від біологічної статі. Якщо в понятті “рід” основною є потенційна здатність іменника – назви особи за фахом, соціальним статусом тощо у формі однини вибірково співвідноситися з формами роду узгоджуваних (координованих) слів, то ознака статі є величиною лексико-семантичною, номінативною, відбиття якої в мовносоціумній практиці визначувано відповідними дискурсивними практиками, особливостями, комунікативними інтенціями: *Учителька англійської не робила таких високих і ретельно залакованих зачісок, як учителька російської, не фарбувала її так сильно, як фізичка, і не їздила до школи власним авто, як хімічка* (Н. Сняданко (2008, с. 63)); *Відтоді, як у нас хімічкою ця маленька на зріст, рухлива й голосиста жінка, на її уроках у мені живуть два почуття: любов і ненависть* (Г. Усач (1990, с. 71)), пор.: *Зайшла русистка і з порога почала оповідати вчорашню дискусію про творчість Б. Пастернака* (А. Яна). Інколи відчутним є емоційно-експресивне навантаження похідного утворення, що й зумовлює виділення відповідного утворення лапками: *Треба було відразу кинутися слідом, схопити за руку і відкрити карти – сказати, що ми давно знайомі, що колись я спостерігав за нею, і нагадати, яким був тоді, – в джинсах-кльош, із пластмасовим “дипломатом”, у сорочці, розстебнутій до тієї межі, через яку “фізичка” завжди билась в істеричці та виводила в щоденнику “незадовільно” за поведінку* (І. Роздобудько (2008, с. 87)).

Між номінативною категорією статі та значеннями морфологічного роду виник та існує генетичний взаємозв’язок, що переплетений з уявленнями про істоту / неістоту, особу / неособу. Форми роду в межах активної дії семантики особи, ширше – істоти сприймаються як виразники статі референта [Загнітко 2014(а), с. 88–101]. У сучасній мовносоціумній практиці неактуальним є встановлення пріоритету розмежування статі чи розподілу за родами, тому що семантично значуща номінативна категорія статі функціонує лише в межах іменників – назв істот. Функційно навантаженим постає її вияв у мовносоціумній реальності, де розмежування чи диференціювання ознаки за статтю часто є визначальним і дає відповідь на той чи той запит мовця: *Алк тут була вже історичка* (О. Бердник (1967, с. 44)); *Істерична історичка подала старості “біломорину”, піднесла сірнику* (Є. Пашковський (2006, с. 101)).

У мовносоціумній практиці активно взаємодіє семантика роду й ознака біологічної статі, внаслідок чого спостережувано кореляції за ознакою статі і з-поміж іменників – назв неістот, що є вторинні й залежні від семантичної функції форм роду, постаючи наслідком переосмислення й образного навантаження аналізованих форм. Їх можна спостерігати в кореляціях твірного й похідного з-поміж найменувань рослин, дерев, кущів тощо в літературних, узусних, більше – розмовних та діалектних дискурсивних практиках: *кавун – кавуниця / кавунка, чайник – чайниця, явір – яворина*; діал. *абрикос – абрикоса, берез – береза, груш – груша, морва – морвак, слив – слива, мисник – мисниця*⁶ і под., пор., наприклад: *У батька не було бащтану, й малому Коржеві не часто випадало ласувати кавуном* (Б. Антоненко-Давидович (1999/2, с. 201)) / *Бажано вибирати, як кажуть на півдні, кавуницю – кавунову дівчину, бо вона запашиша й соковитіша за чоловічу ягоду* (З Інтернету⁷); *У кавуна сіренька плямка, де був цвіт, менша, ніж у кавунки* (З Інтернету⁸); *Мов чорний кіт, сів череватий чайник, годинник, наче джміль, гуде* (Б.-І. Антонич (2003, с. 89)) / *“Ой, як же я забарилась!” – казала матушка, одмикаючи шафу, не роздягнувшись і зопалу ніби кидаючи на стіл чайницю* (І. Нечуй-Левицький (1967, с. 35)); *Кущем, як мати, кучерявим росте син явора й дяківни* (Б.-І. Антонич (2003, с. 93)); *Та стоїть явір над водою, В воду похилився* (С. Добровольський (1929, с. 32)) / *Стріла з чорним вогнем якогось заброди влучила в корч, і стара яворина вигоріла вся дотла, до найглибшого пракоріння в піску* (В. Близнець (2003, с. 41)); *Тоді старший виніс скрипку та баян і вдарив ними об стовбур ялиці та яворини, що на подвір’ї росли* (В. Багірова (2006, с. 29)); *Діти підійшли до абрикоса й почали шукати на ньому плоди, яких він ніколи не має* (З діал. мовл.) / *Став під розложистою молодою абрикосою, стежачи за кожним батьковим рухом* (В. Малик (2000, с. 87)); *Високий берез ріс неподалік від стежки* (З діал. мовл.) / *Осталася одна береза сиротою Самотньої могили доглядать*

⁶ Див. погляди О. І. Бодуена де Куртене, який наголошував на тому, що слов’яни чи не найбільшою мірою “сексуалізували” об’єктивний світ, наголошуючи на тих чи тих статевих відмінностях з-поміж іменників – назв неістот [Бодуэн де Куртенэ 1963₁, 2]. Не менш промовисто говорив про це геніальний український лінгвіст О. О. Потебня, розглядаючи використання метафоричного переосмислення в протиставленні форм граматичного роду в народнопоетичній стихії [Потебня 1968₃].

⁷ Як вибрати кавун : in-torba // Режим доступу: <http://torba.in.ua/yak-vybraty-kavun/> (06.06.2016).

⁸ Там само.

(Л. Глібов (2005, с. 88); *Морвак виріс крислатий – всю морву повністю закрив* (З діал. мовл.) / *А морва, як відомо, це кладова всіляких вітамінів* (В. Багірова (2010, с. 57)).

Взаємодія морфологічної категорії роду з номінативною категорією статі настільки сильна, наскільки мовносоціумна практика мотивує необхідність диференціації осіб за статтю з відбиттям цього в похідних утвореннях [Загнітко 2014(б), с. 121–123]. Взаємодію морфологічної категорії роду й номінативної категорії статі послідовно виявлювано в корелятивності їхніх значень, де сукупність семантично мотивованих грамем утворює ядро морфологічної категорії роду.

Мовносоціумна граматики у своїй цілісності має діагностувати увесь спектр категорійних виявів морфологічних чи синтаксичних форм зі встановленням особливостей реалізації тієї чи тієї семантики, усталеністю за дискурсивними практиками, комунікативними стратегіями, принципами спілкування і максимами спілкування. Аналізовані динамічні процеси в родовій диференціації іменникових лексем мотивовані мовносоціумними тенденціями, де особливого статусу набувають когнітивно-корпоративні, гендерно-соціальні, комунікативно-інтенційні, ситуативно-прагматичні та інші чинники. Останні активно впливають також на функційно-семантичний статус морфологічних форм іменникового числа, дієслівного часу і под., а також на міжчастиномовні транспозиції, закономірності граматизації [Загнітко 2015, с. 181–187] тощо. Мовносоціумний континуум зумовлює видозміну родової диференціації іменникових лексем нульової відміни. Подібне студіювання має ґрунтуватися на ємному Експериментальному дослідницькому корпусі текстів, що відбивав би закономірності вжитку певних мовносоціумних варіантів семантики морфологічних чи синтаксичних форм, їхню узуальність / окупаційність зі встановленням особливостей їх співвідношення із системно закріпленими напрямками їх конкурентності. Мовносоціумна граматики охоплює морфологічний та синтаксичний рівні з відповідними одиницями й категоріями. Створення заявленої граматики має ґрунтуватися на обстеженні усіх дискурсивних практик і послідовному врахуванні статусного навантаження тоталітарної / анти-тоталітарної мов у суспільстві, діагностуванні функційного навантаження соціумно маркованих граматичних форм зі встановленням їхніх комунікативно-прагматичного та ситуативно-мотивованого виявів.

1.2. Іменниково-числова категорійність: типологічно-теоретичний і типологічно-функційний аспекти

Останні роки (кінець ХХ століття – початок ХХІ століття) засвідчили осмислення питань граматичного числа іменників крізь призму функційних, прагматичних, комунікативних, функційно-когнітивних, синергетичних та інших підходів із застосуванням належних методів і методик. Такі концептуальні тлумачення тих чи тих граматичних (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) форм з виявом їхніх функційно-семантичних парадигм та внутрішнім диференціюванням морфологічної, морфосинтагматичної, семантичної, дериваційної, текстової постають важливими, тому що уможливають розгляд граматичних явищ у їхньому системному ↔ узусному ↔ індивідуально-оказіональному виявах. Суттєвим є врахування еволюційних тенденцій у системі морфологічних форм, значень і категорій. Значущим є застосування функційно-когнітивних методів до аналізу морфологічного числа. Усе це засвідчує актуальність дослідження морфологічної категорії числа іменників у її широкому діапазоні вияву з простеженням ядерної і периферійної сфери реалізації семантики числа.

Числова категорійність належить до активно опрацьовуваних у загальнотеоретичному і загальноприкладному аспектах. Перший охоплює усталене розуміння категорії іменникового числа як такої, «яка позначає кількість предметів і складається з двох співвідносних граєм того самого слова – однини і множини» [Вихованець 2004, с. 92] (основний вияв), і наголошенням наявності в ній елементів несловозмінного (класифікаційного) типу [там само, с. 92]. Останній співвідноситься з різними функційно-граматичними теоріями, у межах яких число кваліфіковано як функційно-семантичне поле з якісно-кількісним ядром. У цьому разі число розглядається в широкому вимірі, де основною є квантифікація – реалізація будь-якої числової означеності / неозначеності. Число і квантифікація складають широку сферу, охоплюючи типологічно різні засоби вираження, з-поміж яких найабстрагованішими виступають значення морфологічної категорії (МК) числа. Інваріантом системи українського числа є морфологічне протиставлення двох підкатегорій *Sg* – *Pl* (*Sg* вказує на один предмет, а *Pl* – на два або більше), де поняттєво позначувані **однина** і **множина** підказують власне «значення». Це створює показову «ілюзію» надзвичайно простої, з небагатьма семантичними відтінками, категорії, особливо на тлі мов, у яких функційно наванта-

женими постають двоїна, троїна, паукальність. Останнє не враховує специфіку квантитативної лексики, потенціал якої у вираженні функцій числа є надзвичайно ємним.

У більшості іменників число є номінативним (вираження однини / множини предметів об'єктивного світу), а належність кожного іменника до однини або множини засвідчує обов'язковий і регулярний його статус. За числовою інтенційністю іменники структуровані на три групи: 1) іменники з повною числовою парадигмою (*клен – клени*); 2) іменники-сингулятиви (*вода, олива, сніг*); 3) іменники-плюративи (*дріжджі, канікули*). У своїй цілісності іменникова МК числа охоплює і власне-морфологічний (*річка – річки* – реалізована за допомогою закінчення), і синтаксичний (*цей какаду – ці какаду* – виражена через підпорядкований компонент *цей – ці*), словотвірний (*слоненя – слоненята* – реалізована афіксально *-ят- + а*) вияви. Такий спектр вираження числової “регулярності”, та ще й значна кількість іменників з неповною числовою парадигмою відбиває її складний характер, що легко простежити в її тлумаченні як словозмінної або як словотвірної (пор. погляди М. Дурново [Дурново 2017], С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера [Смаль-Стоцький, Гартнер 1914], Д. Руденка [Руденко 1996, с. 181–214], О. Смирницького [Смирницький 1998], Є. Тимченка [Тимченко 1917] та ін.). Категорії числа властивий найочевидніший і прямий зв'язок з реальними відмінностями в об'єктивному світі, чим вона принципово відрізняється від інших словозмінних категорій. Така наче очевидно простежувана об'єктивність цієї категорії виступає ідеальним підтвердженням, що такі категорії, хоча б почасти, умовні [Загнітко 2011, с. 100–105]. Умовність виявна в тому, що в рамках МК числа реалізується опозиція одиничності / неодиничності, де остання охоплює різноманітні вияви семантики *більше, ніж один*. Пов'язування числа з ідеєю рахованості (обчислення) є коректним тільки для обмеженої кількості предметів на зразок: 1) назви дерев (*береза, клен, липа, ясен*); 2) найменування будівель та їхніх частин (*будинок, кімната, хата, хлів*) та ін., але найменування опредметнених дій (*біганина, мислення, штовханина*), станів (*плач, стояння, чекання*), якостей (*бадьорість, млявість, сміливість*), назви речовин (*молоко, сіль, цукор*) і под. не охоплені нею. Окремі категорії умовні ще більшою мірою і лише віддалено пов'язані з явищами дійсності. Морфолгічна категорія числа в українській мові (однини / множини) – це систематизація досвіду через посередництво моделей

української мови, це явище властиве мові, а не об'єктивному світу. Г. Глісон (за [Gawelko 1985, s. 195–200]) розглядає приклад-анекдот в інтерпретації числа: коли запитали (напевно, граматист) мовця, яке число у слова *pants* 'штани' – однина чи множина, він відповів: «*Мої штани – множина знизу та однина зверху*». Труднощі, що постають і перед іншими мовцями, пов'язані не стільки з формою одягу, скільки з граматиною. Предмет *pants* 'штани' така сама цілісність, як, наприклад, *сорочка* або *пальто*, але це реально не має значення: з погляду української мови *pants* 'штани' – множина, пор.: *trousers* 'штани', *breches* 'бріджі', *shorts* 'труси', *stacks* 'штани' тощо. Граматично – це множина, що зовсім не виправдано семантично, або ж *вила*, *ворота*, *граблі*, *двери* і под.

Морфологічна категорія числа є семантично багатою і розмаїтою, семантично потужною і семантично мобільною, що виявляється не тільки в її внутрішніх складниках, але й у тій кількості залучених з інших системно-лексемних класів. Особливо розгалуженим є вираження загальної кількості, що умотивовано постійним прагненням гіперболізувати і максималізувати ту чи ту кількість, пор.: *У класі підняли руки двадцять учнів з-поміж двадцяти двох* і *У класі ліс рук / У класі море рук*. Розглядаючи семантичну структуру морфологічної категорії числа, слід враховувати можливість встановлення її внутрішнього (інвентар часткових значень) і зовнішнього (сфера визначення) облаштування, що уможливує простеження часткових значень форм однини і форм множини, класифікація лексики за можливістю вираження числа. У розрізі значеннєвих реалізацій числових форм особливий статус належить функційній параметризації форми множини, що поступово «поглинала» лівобічні компоненти опозиції, постаючи все абстрагованішою. Такий її статус зумовлений загальномовними тенденціями ідеації (розвиток значення слова через вторинне переосмислення уже сприйнятого символу – з погляду змісту поняття) → ідентифікації. Ідеація як ментальна структура утворилася у слов'янській свідомості після менталізації – момент сприйняття слов'янським словом символів як таких, та безпосередньо перед ідентифікацією – супряжністю результатів менталізації (опрацювання ємності поняття внаслідок метафоричного руху словесного знака). Менталізацією закінчився давньокіївський (давньоруський) період нашої мови, де простежувана тенденція зникнення форм двоїни, ідентифікація ж повноцінно заявила про себе в кінці XVII століття. Увесь період існування козацької доби і далі

(староукраїнська мова – власне-українська мова) від початку XIV і до кінця XVII століття – це період становлення, розвитку і поступового удосконалення власне-української ментальності з її характерологічними ознаками, тому що саме в цей час відбувається «осягнення ознак» світу завдяки українській мові – власне-ідеація, ідеальне сприйняття ознак, втілюване у спеціально створеній мовою і на цей момент остаточно сформованою частиною мови – повним (повною формою) прикметником. Формула ідеації була віднайдена тоді ж: “у речовому тілі знайти неречове”, тобто загальне, абсолютне і вічне виявити в частковому, конкретному і часовому (за [Колесов 2011, с. 7–13]). Це позиція середньовічного книжника, який продовжує народну традицію видобування типової ознаки із символу: *день світлий, дівчина красна, місяць ясний, молодець славний, думу думати* і под., XV–XVI століття – час «реалістської ідеації» (на ґрунті середньовічного реалізму), тобто виділення типових ознак слова для витлумачення символу шляхом наголошення особливо суттєвої ознаки, що водночас актуалізує первинний смисл слова, пор. *день – світлий*, отже *світлий день*, *місяць – ясний*, отже *ясний місяць*, *молодець – славний*, отже *славний молодець* і т. ін. з вказівкою на *світло* в першому випадку і под. Так утворювались «передпоняття», де означення вказувало на ознаку (зміст) поняття, а іменник – на його обсяг. Це ще не поняття у прямому сенсі, тому що вказано надто конкретний його зміст, пов’язаний саме з цим обсягом; пор., наприклад, спільна ознака «здоров’я» виражена різним змістом, *красний* і *добрий*. Усі постійні епітети народної поезії формувались у цей час: *чисте поле, синє море, біле світло* тощо. Усі тогочасні епітети мали суто видове значення, були супряжні з відповідними іменами, типовою ознакою яких поставали, пор.: *бистрий кінь, бистра річка / бистра річенька, ясний сокіл, скоро яцірка* та ін. – усі виражають ознаку «швидкість», що виявна не як рід, а як вид швидкості. Це відбувалось у силу того, що не було напрацьовано в мові засіб, за допомогою якого легко знайти слово на основі типової ознаки, адекватного для усіх випадків позначення швидкості. Подібний вияв ознаковості властивий був і числовим атрибутам у предикативній позиції (псл. **osmь* утворене від порядкового числівника *osmь* «восьмий» подібно до *šestь* «шість» від *šestь* «шостий», *devęť* «дев’ять» від *devęť* від «дев’ятий» (Етимологічний 1985/1, с. 16)). Аналогічні числівникові компоненти видобували певну ознаку відповідного імені і надавали моделі «ім’я + атрибут порядку» (*день – восьмий*,

отже *восьмий день* та ін.) регулярності. Постпозитивні компоненти поступово набували препозитивної атрибуції для позначення порядковості як вияву розташування на життєво часовій осі.

У період менталізації особливо активізується клас спеціалізованих аналітичних показників числа з поступовим формуванням ємнішої множинності власне-кількісних ідентифікаторів (активізовано ідеацію, пор. еволюцію лексеми *двадцять* (псл. *d(ь)va desęti* ← числівник *d(ь)va* + форма двоїни *desętb*) [там само, с. 405]). Ідеація показників кількості поступово трансформувалася в регулярну ідентифікацію. Паралельно відбувалися такі ж процеси в компонентах морфологічної категорії числа іменників: власне-кількісні показники внаслідок ідеації переймали на себе аналітичне позначення двоїни та ін., форми ж множини набували абстрагованішого навантаження, іррадіюючи такі самі процеси у форми однини.

У сучасній мові за виявом внутрішнього облаштування категорія числа є двокомпонентною (однина і множина), де кожна з форм має власний потенціал семантичного навантаження – текстуально зумовленого ↔ ситуативно визначуваного, тобто морфосинтагматичної / синтагматичної парадигм. Для обох форм властиві такі часткові функції: 1) «родова множина й однина»: *Англійці урівноважені* ∞ *Кінь – домашня тварина*; 2) «дистрибутивна множина й однина»: *Дівчата схилили голови* ∞ *Дівчата схилили голову*; 3) «гіперболічна множина»: *Не рубай дерев – липа ще жива* (М. Вінграновський) (визначають як «заперечну множину» / «заперечувальну множину» (А. Пеньковський)); 4) «генералізувальна множина»: *Студентам для поселення в гуртожитку слід пройти медогляд*; 5) «однина узагальнювально-збірна»: *Наш багатотисячний глядач*; 6) «однина екземпліфікувальна»: *Селянин купує, селянин продає, селянин державі віддає* (Україна молода. – 2011.11.01); 7) «однина експресивно мотивована»: *Що я тут роблю? – до цих пір квітку поливаю* (у значенні 'квітки'). До цих функцій прилягають контекстні, їхня реалізація є лексично зв'язаною й обмеженою: 8) «множина видова» (найменування речовин і властивостей): *солі, мудрості, ніжності*; 9) «множина емпатизована» (назви речовин і просторових вимірів): *сніги, піски, води*; 10) «множина збірна» (найменування осіб за національністю, фахом, соціальним станом, характерологійними якостями; назви овочів, фруктів, плодів, витворів літературно-мистецької діяльності тощо): *іспанці, вояки, відчайдухи, пройдисвіти, персики, вірші*; 11) «множина пар і наборів» («парна множина»): *очі,*

вуха, чоботи, береги, пальці (пор.: [Потебня 1888]); 12) «множина асоціативна» (у прізвищах); *Іванови* 'Іванов та його сім'я' (термінологія і приклади узагальнено з досліджень І. Ревзіна [Ревзіна 1969], В. Плунгяна [Плунгян 2003], К. Рахіліної [Рахіліна 2009], О. Ляшевської [Ляшевская 2004]; огляд літератури зі значень числа у [Перцов 2001]). У сучасній мові спостерігається тенденція активнішого використання форм множини в порівнянні з формами однини. До таких виявів слід зарахувати функції на позначення: а) простору, місця: *обрії, пасовиська, простори*; б) опрідметненої дії: міркування, пояснення, спогади, хвилювання (та й загалом девербативи з омонімією форм числа в окремих відмінках (*хвилювання – хвилювання*) суттєво розширюють сферу аналітизму в морфологічній категорії числа (*тривожне хвилювання – тривожні хвилювання*)); в) стану особи, природи, суспільства, цивілізації (*дощі, тумани, роси, зв'язки, розбіжності*).

Вагомою є сполучувальна функція числових форм іменників з числівниками (*три липи, вісімнадцять комп'ютерів*) (синтагматична парадигма), з кванторними словами зразка *будь-яка особа*, використання у функції прикладки (*міста-герої*), предикативне вживання (*мої сестри – учителі*) тощо (І. Мельчук, О. Падучева). В аналізі іменникового числа важливим є встановлення особливостей граматичної поведінки певної форми (А. Вежбицька). На відміну від категорій виду, модальності, способу, означеності / неозначеності, що виявляють відношення мовця до описуваної ситуації, морфологічна категорія числа прямо кваліфікує реалії зовнішнього світу: *одна партя – кілька парт*, у чому виявляється її «найбільша семантичність» (див. також: [Пивоваров 2009; Рахіліна 2009]). Число є іконічним, у силу чого у структурних дослідженнях диференціювали різницю між лексичним і граматичним, словозмінним і словотвірним, семантичним і синтаксичним виявом категорійно-числової семантики, розмежування первинних і вторинних функцій числових форм та окреслення інваріантного вияву значення числа за двома ознаками: множинність – немножинність та означеність – неозначеність (І. Ревзін) або конкретність – абстрактність та спільність – неспільність (О. Ісаченко). У кожній словоформі відмінюваних іменників закінчення є знаком морфологічного числа (*партя → парти; ясен → ясени; море → моря*). Формально вираженого у словоформі показника числа немає в невідмінюваних іменників, для яких властиве синтаксичне вираження форм числа

через узгодження: *нове таксі* → *нові таксі*. Класифікації часткових функцій форм числа є опертям досліджень з теорії граматики, з-поміж яких найвагомішими є аналіз: 1) функційної ієрархії (М. Шелякін); 2) структуралістської матриці опозицій зразка «одиничність – множинність», «розчленованість – цілісність», «означеність – неозначеність», «маркованість – немаркованість» (І. Вихованець, О. Ісаченко), що дозволяє окреслити графемний інваріант однини / множини, часткові ж значення розглянути на периферії як один із виявів кількісних відношень у мові; 3) контрастивної типології (М. Перельман, М. Гавелко); 4) типології числа і супряжних категорій (О. Холодович); 5) ідіоматичних сполучувальних інтенцій числа й відмінка – «родовий кількості» (О. Пешковський), «орудний кількості та орудний сукупності» (О. Ісаченко), «орудний кількісно-варіативний» (Т. Тихомирова) та ін.

Іменники без повного набору числових форм є іменниками з *дефектною* числовою парадигмою (А. Залізняк) з виявом *формальної (морфологічної) і функційної (семантичної)* дефектності. Перша охоплює відсутність граматичних форм із закінченнями однини / множини, пор.: *білизна, звірина, птаство, худобина, вороння, качання, колосся, лозиння і санки, глабці, граблі, нари, носилки, ночви, сіни, чотки* (іменників-плюративів, наприклад, зі зв'язаною формою числа, за СУМ, – 122 [Алтинцева 2003], а функційна дефектність поширена на такий вияв, за якого семантика певного імені 'X' не допускає поєднання смислів 'один X' / 'кілька X'. Порівнювані іменники зразка *білизна* мають семантичну дефектність (необчислювані іменники), а в іменників на кшталт *сани* обидва значення (*одні сани / кілька саней*) передаються синонімічними формами (пор.: [Пивоваров 2009]) із закінченнями множини (функційно повна парадигма (обчислювані іменники)). Подібні вияви наявні і в так званих невідмінюваних іменників, де уся відмінково-числова парадигма заповнена омонімійними формами. Іменникова категорія числа охоплює обчислювані і необчислювані іменники, в тому числі і *singularia tantum* і *pluralia tantum* [Плунгян 1995]. МК іменникового числа семантично кореспондує з постійно поповнюваним класом кількісних квантифікаторів, ємність і склад якого значною мірою відбивають основні шляхи синсемантизації автосемантичних слів. Внаслідок таких тенденцій певний предметний іменник набуває властивості регулярно поєднуватися зі словами різних тематичних груп, у тому числі абстрактних іменників [Загнітко 2011].

Особливий статус у вираженні квантифікації належить предметним іменам, що, набуваючи вторинного вияву активної валентності внаслідок поступової граматизації і «зсуву» у внутрішньолексемній структурі, реалізують числову семантику в широкому смислі, постаючи **кількісними квантифікаторами** [Плунгян 1995; Рахіліна 2009]. Загалом кількість – це не обов'язково і не завжди семантика числа, тому що кількість у суспільно-соціальних практиках може охоплювати і значення ємності (*діжка, цистерна – повна / напівповна / неповна*), простір (*гектар – 10 000м², десятина – 1,0925 га*), час (*година – 60 хв; рік – 365 / 366 днів, доба – 24 години*). Із кількісною диференціацією пов'язана розгалужена система кількісних квантифікаторів. Інваріантом їхньої семантики постає значення неозначено-великої кількості із суб'єктивним відтінком на зразок 'дуже багато', пор.: *море книг, гора зошитів, океан квітів* і под. (*Океан квітів, кохана, тобі до ніг лягає* (А. Яна)). Слова на кшталт *море, гора* первинно називають природні об'єкти, пор.: *море* – 1) частина океану – великий водний простір з гірко-солонною водою, що більш-менш оточений суходолом; 2) дуже велике штучне водоймище; 3) перен. Поросла, вкрита чимось велика, безмежна площа; 4) перен. Велика кількість чогось (СУМ 1973_{1/4}, с. 802): *Плем'я довго й ретельно готувалося до полювання на мамонта. Хоч довкола було море дичини і плем'я майже щодня об'їдалося м'ясом, мисливці не могли заспокоїтись, не вбивши мамонта* (А. Дімаров); *гора* – 1) значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; 2) велика кількість чого-небудь складеного в купу; багато чогось (СУМ 1971_{1/2}, с. 125–126): *Я наставляю руку, і в долоню мою сипляться мідяки. Ціла гора мідяків* (А. Дімаров). Для іменника *море* перше і друге значення є непередикатними, а для іменника *гора* – таким є перше значення. У цих значеннях вони є субстанційними (пор. кваліфікацію категорії субстанційності з її внутрішньою диференціацією на категорію суб'єкта, об'єкта, адресата, інструмента тощо [Вихованець 2004]), у реченнєвій структурі заповнюють відповідні синтаксичні позиції аргументів: *Як понесе з України / У синє море / Кров ворожу... / отоді я / І лани і гори – / Все покину* (Т. Шевченко); *Каховське море і сьогодні викликає багато наукових суперечок* (Голос України. – 2010. – 28 травня); *Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою* (Т. Шевченко). В інших значеннях іменники *море* (третє і четверте) і *гора* (друге) зазнають суттєвого семантичного «зрушення», генітивна конструкція,

у межах якої вони є вершинними (пор.: *гора книг, море людей*), «провокує» зміщення в їхніх значеннях. У цьому разі іменник переходить до класу предикатних (предикативних), або релятивних, що мають власний аргумент, заповнюваний множинністю, пор. також: *Істот було тут ще більше: вони то метушилися попід деревами, обкопуючи та поливаючи, то висли на гіллі, зриваючи велетенські плоди: все те вкладалося в кошики, і безконечний **потік носіїв** тягнувся вповдовж дороги* (А. Дімаров). Іменник не позначає предмет, а оцінює і кваліфікує кількість об'єктів у відповідній множинності. Низка таких іменників (*букет, копа, оберемок, прірва, сніп, фунт, хмара* і под.) уже в своєму основному значенні подвійно марковані, позначаючи конкретний предмет об'єктивного світу, що являє собою множинність предметів відповідного типу (пор. *букет фіалок, букет конвалій, сніп жита, сніп пшениці, копа кукурудзи*), чим визначається їхня здібність використовуватися в генітивних конструкціях у прямому значенні. Показником їхнього переходу до класу квантифікаторів постає розширення сполучувальних інтенцій: *букет конвалій (Завтра, вертаючи назад, до Мрина, він нарве для своєї дівчини **букетище конвалій. Оберемок конвалій, аби довше пам'ятала*** (В. Дрозд)) → *букет дисципліни (І щойно я прочинила двері до зали, побачив мене і каже строго та докірливо: «Ось, будь ласка, товаришка Жила, для прикладу. Теж – **букет дисципліни*** (В. Дрозд)); *оберемок лози* → *(З такими приємними думками нарізав я **оберемок лози, приніс під хату і засів за роботу*** (А. Дімаров)) *оберемок порушень (На мене впав **оберемок порушень, що приписувалися мені за кожний неналежний крок*** (А. Яна)), що супроводжуване набуттям ними суто кількісної семантики із оцінним відтінком. Останнє засвідчує активний процес їхньої граматизації: поступовий вихід зі статусу звичної лексичної одиниці і гіпотетично перетворенням таких елементів у суто формальний граматичний показник. За твердженнями К. Рахіліної, Лі Су-Хйона, в російській мові таких імен нараховуються майже тридцять [Рахіліна 2009, с. 13], а в українській – орієнтовно двадцять п'ять, хоча їхній склад належить до активно поповнюваних, пор.: *арсенал, батарея, букет, вагон, віз, гора, дощ, ліс, море, океан, оберемок, прірва, хмара* і под. За спостереженнями А. Ляшкевич [Ляшкевич 1985] таких слів близько ста, хоча в цьому разі до їхнього складу включено і лексеми зразка *армія, група, натовп, рій, табун (рій думок, група перетворень* тощо), а, за підрахунками М. Тихонова [Тихонов 1971], їх понад 140, що є

наслідком максимального розширення корпусу таких лексем за рахунок слів на кшталт *маса*, *множинність*, у тому числі і прислівників *багато*, *мало*, *небагато*, *чимало*. У таких підходах основою постає зреалізовувана загальна семантика кількості без послідовного урахування особливостей внутрішньолексемних зрушень, їхньої нерівнорядності. У цьому вимірі важливим є те, що більшість тільки родових найменувань спроможні набувати семантики квантифікатора числа, а більшість видових – належать до таких, що позбавлені цього на кшталт **гай питань*, **дубина проблем* (але *ліс рук* і *ліс незручностей*). З-поміж таких квантифікаторів можна легко вичленувати квантифікатори малої / незначної кількості і квантифікатори значної / великої кількості: *крапля крові* (*Привиди, либонь, також наситилися краплями моєї крові, добутими тоді Сінтою, і більше мені не являлися* (І. Карпа)), *жменька мукички* (*Нема барабуль, лишається жменька мукички, довго ні з чого збити татові масельця – все можна перетерпіти* (М. Матіос)) // *крапля шоу* ((Майнес:) *Хотіли, щоби духи мучили тебе незримо для сусідів. «Не дамо цим клятим туземцям ані краплі безплатного шоу!!!* (І. Карпа)); *жменька проблем* (*Жменька моїх проблем нічого не ускладнить у твоїх почуваннях і сприйняттях* (Україна молода. – 2001.13.03)) – мала / незначна кількість; *хмара дощу* (*Хмара дощу раптово накрила все село* (А. Дімаров)) // *хмара парфуму* (*Але тут – ця задушлива хмара солодкого парфуму, це нагельоване волоссячко, ця улеслива посмішка 35-річної давнини і – квінтесенція – шквіряний піджак. Щоби вже точно па-багата-му* (І. Карпа)).

У процесі граматизації (термін упроваджено А. Мейє) певної лексеми виявна поява нової граматичної функції, відбувається два процеси: зрушення значення і декатегоризація (у досліджуваних явищах спочатку відбувається декатегоризація (перетворення граматичного іменника у квантифікатор) з частковою втратою загального лексичного значення (набуття синсемантичного статусу) і водночас наявна рекатегоризація з появою нового значення з універсального граматичного набору (див.: [Плунгян 2003]). Останнім визначувано обмеження вжитку певної конструкції, а також внутрішньоконструкційну сполучуваність. Незаперечним є те, що ступінь граматизації тієї чи тієї моделі $S_n S_g (N_n N_g)$, де S_n / N_n – іменник у називному відмінку, а S_g / N_g – іменник у родовому відмінку, з відповідним її лексичним наповненням слід діагностувати у кожному випадку окремо, для чого необхідним постає кількісний розгляд використання та

сполучувально-інтенційних властивостей пре- і постпозитивних компонентів конструкцій.

Загалом іменникові кількісні лексеми утворюють особливу сферу функціонування, де перший вияв порушення чітко визначеної сполучуваності зумовлює перший етап семантичного зсуву. Здебільшого лексичні кількісні маркери на зразок *букет*, *оберемок* мають просторово-квантитативний вимір [4], а іменники на кшталт *море*, *океан*, *потік*, *прірва*, *ріка* виявляють елемент простору з окресленими межами, зближуючись між собою внутрішньолексемним значенням 'неохопна плинність', що постає діагностичним показником їхнього спрямування в кількісні квантифікатори.

Отже, морфологічна категорія числа внутрішньо є досить насиченою взаємопереходами і кон'юнктивно-диз'юнктивними взаємозумовленостями функцій форм однини і множини, накладанням функцій одна на одну з різним спектром застосування, водночас чітко простежуваною постає експансія функційного насичення форм множини, внаслідок чого низка функцій (вторинних) однини постає виявною у формі множини на абсолютній периферії її функційно-семантичної парадигми. Семантична потужність морфологічної категорії числа постає умовною, тому що охоплює тільки ядрну її площину, а у сфері лексичних квантифікаторів здебільшого виражається кількість нерегулярна (в іншому разі були б **четверина*, **п'ятерина* як вияв особливих регулярних форм числа), а лише якісно кваліфікується ситуація із суттєвим відтінком суб'єктивності. Перспективним є розгляд диференціювання морфологічно вираженого числа не тільки системними маркерами кількості (*три*, *чотири* тощо), але й лексичними квантифікаторами, що поступово набувають узуального характеру і виступають конкурентно спроможними щодо форм множини / однини.

1.3. Категорія істоти / неістоти: семантика і структура

Семантика істоти / неістоти, ступінь її репрезентативності у мовній системі завжди викликали інтерес лінгвістів і зумовлювали нерівнорядне тлумачення. Наявність певних регулярних форм її вираження дозволяли відносити семантику істоти / неістоти до суто морфологічних явищ і покваліфіковувати як морфологічну категорію (О. Ісаченко та ін.). Водночас низький рівень формальної репрезентативності охоплюваних лексем та наявність поширюваних тенденцій конвергенції зумовлювали зарахування семантики істоти /

неістоти до окремого лексико-граматичного розряду слів або до лексико-морфологічного розряду слів поряд з такими угрупованнями іменників, як абстрактні, конкретні, речовинні, збірні тощо (О. Бондарко та ін.). Непоодинокими постають спроби кваліфікації істоти / неістоти як семантичної категорії іменників (М. Леонова). Два останні погляди принижують статус семантики істоти / неістоти, вони не враховують особливостей української та інших слов'янських мов до послідовної маркованості цієї семантики спеціальними морфологічними засобами.

Досить часто намагаються обґрунтувати статус семантики істоти / неістоти в системі граматичних (морфологічних) родів іменника. У цьому ракурсі семантику істоти / неістоти вважають одним із відносних різновидів родової диференціації іменників (М. Дурново [Дурново 2017], Л. Єльмслев [Ельмслев 1972]) й інтерпретують її як ієрархічно вищу граматичну категорію, компоненти якої охоплюють значення чоловічого, жіночого і середнього роду, де категорія роду спочатку членується на опозицію істоти / неістоти і тільки потім диференціюються значення чоловічого, жіночого і середнього роду.

Аналізуючи граматичну категорію істоти / неістоти, Л. Єльмслев [Ельмслев 1972] покликається на їхнє розмежування Г. Биндзайлем, А. Мейє, Ж. Вандрієсом, Л. Адамом, які спробували об'єднати усі складні факти індоєвропейської мови щодо родової диференціації в одну сублогічну систему. Л. Єльмслев стверджує, що «Відкриття А. Мейє полягало в тому, що він ... показав сумісність опозиції істота-неістота й опозиції чоловічий рід-жіночий рід» [Ельмслев 1972, с. 128]. Встановлення системи родів імен в індоєвропейській правові, де ієрархічно вершинна опозиція „істота / неістота” потім членувалась на протиставлення чоловічого і жіночого роду в межах істот, неістоти повністю покривалися значенням середнього роду, стає ґрунтом для твердження про взаємодію консервативної тенденції і тенденції до мотивації, що й зумовило наступну загальну раціоналізацію родової системи [там само, с. 133] і є результатом нового мисленневого освоєння матеріального світу, трансформації первинних величин у вторинні (класифікаційні парадигми не зникають, вони видозмінюються і функціонують у структурі іншої граматичної категорії, визначаючи відповідно її характер). Вершину такої раціоналізації становить протиставлення назв істот і назв неістот як регулярне явище, в межах якого простежується диференціація особи / неособи і неістоти. Семантика істот / неістот

найповніше відповідає загальномовній опозиції *активність / інактивність*, що знаходить своє відображення у структурі опосередковано морфологічної категорії валентності дієслова. У лінгвістиці наявний також погляд на категорію істоти / неістоти як один із компонентів категорії роду. Так, Ф. Міко, розмежовуючи три основних члени родової опозиції: чоловічий, жіночий і середній роди, пропонує з-поміж іменників чоловічого роду виокремлювати чоловічий рід істот і чоловічий рід неістот, а з-поміж іменників середнього роду – особливий підрид іменників, які позначають немовлят [Miko 1962, s. 56]. Останнє особливо постає суттєвим для української мови, де назви недорослих істот становлять ємну групу. Подібний погляд обґрунтовує на матеріалі словацької мови Я. Горецький, що диференціює п'ять членів родової опозиції: жіночий, середній, чоловічий рід істот, чоловічий рід неістот й анімальний рід [Horecký 1966, s. 6–7], пор. також підхід Е. Пауліні [Pauliny 1981, с. 92].

Усе це зумовлює необхідність з'ясування статусу семантики істоти / неістоти в системі іменникових категорій, простеження її структури та співвідношення з іншими рівнорядними / нерівнорядними одиницями.

Категорія істоти / неістоти належить до міжрівневих, оскільки частиномовна лексика в ній структурована відповідно до кількості її граем. Статус, генезис та еволюція категорії роду й категорії істоти / неістоти різні, оскільки генетично семантичною основою категорії роду є відношення до статі (природного роду) істоти, семантичною ж основою категорії істоти постає факт наявності того чи того об'єкта як живого або неживого. Зв'язок з позамовною дійсністю не втрачений українською та іншими слов'янськими мовами і до сьогодні, хоча у граматиці він набув своєрідного вияву. Так, граматично неістотами виявляються назви рослин, що окреслено сприйняттям світу пращурами українців, а також назви осіб і тварин жіночого і середнього роду, що зумовлено формуванням категорії істоти на ґрунті категорії чоловічого роду (персональності). Основою для цього є повна ідентичність парадигм назв осіб жіночої статі та іменників-неістот жіночого роду.

Семантика істоти / неістоти в українській мові значною мірою морфологізована, охоплюючи форми знахідного відмінка однини форм чоловічого роду й форми знахідного відмінка множини. Послідовність реалізації семантики морфологічними формами чоловічого роду підтверджує наявність взаємопроникнення їхніх значень

(хлопець → хлопця, фахівець → фахівця, юнак → юнака, львів'янин → львів'янина, школяр → школяра, комар → комара, тигр → тигра) і свідчить про активну участь граматичних значень роду в морфологізації семантики істот / неістот.

Граматична категорія істоти / неістоти постає комплексною, складною за своєю природою і парадигмою вираження. Морфологізований компонент категорії істоти / неістоти реалізований опозицією Н::З, що з-поміж назв істот максимально посилювана, нейтралізуючи опозицію Р::З, а серед назв істот нейтралізована, посилюючи опозицію Р::З. Послідовним є взаємопроникнення семантики істоти і чоловічого роду, що знаходить своє відбиття в реалізації граматичного значення істоти морфологічними формами чоловічого роду й розчепленні ізосемічних формантів родового відмінка (назви істот мають флексію тільки *-а* (я). Іменникову особовість здебільшого розглядають як таку, якій притаманне послідовне вираження й диференціювання власних значень як рядів протиставлених граматичних значень тільки з-поміж займенникових іменників, пор.: *я / ти / він* (вона, воно); *ми / ви / вони* і под. Статус цих елементів у лінгвістичній науці неодноразово переглядався, оскільки їхній семантико-рольовий статус у структурі речення може бути чітко окреслюваним лише за умови контекстуального наповнення змісту. Останнє зумовлювало віднесення таких дейктичних елементів до абсолютно семантично незначущих і їхню поквалікацію як аналітичних службових морфем, що виконують роль префіксів щодо відповідних дієслівних лексем, у яких семантика особи морфологічно маркована (пор. погляд Т. Ломтева [Ломтев 2007, с. 101–111]) у конструкціях зразка **Я** *слави тієї вже й не хочу, бо день сьогоднішній не такий певний* (А. Яна); **Ти** *знов мене чекаєш і сподіваєшся на розв'язання усього того, що упало зненацька на твою долю* (А. Яна). **Він** *зупинився: перед його очима, на заході, бризнуло востаннє. Вогненним серпом сонце...* (Г. Косинка).

У множині семантика істоти / неістоти виражається послідовно майже серед усіх іменників, що знаходить підтвердження у посиленні опозиції Н::З в іменників-назв істот (нейтралізація опозиції Р::З) і нейтралізації опозиції Н::З з-поміж іменників-назв неістот (посилення опозиції Р::З). Відхилення від закономірності, якими аргументована відсутність морфологізації семантики істоти / неістоти (*корів / корови, овець / вівці, курей / кури, раків / раки, окунів / окуні, в'юнів / в'юни, сомів / соми, телят / телята, ягнят / ягнята, каченят / каченьята*), є не частотними й охоплюють незначну кількість слів. У таких

випадках ізосемічні форманти виражають знахідний відмінок. Омонімія на кшталт *коні / коні, вівиці / вівиці* знімається на синтаксичному рівні через актуалізацію семантики істоти: (Григорій:) *Ти матимеш діти, але не матимеш радості...* (І. Багрянний). *Раптом Остап побачив коні, що мчались у небуття* (В. Підмогильний). (Грициха:) *Сусе Христе! Забрав'єсь мені рідні діти...* (Б. Лепкий). Найявність омонімічних форм свідчить про конвергентно-дивергентний процес граматикалізації семантики істоти / неістоти, підтвердженням омонімії форм є синтагмальне посилення опозиції Н:З (останнє завжди є віртуально мотивованим).

До морфологічного компонента вираження семантики істоти / неістоти належить також кличний відмінок (опозиція Н:К), неметафоричні функції якого пов'язані лише з назвами істот, вужче – осіб: (Сірко:) *Отож, синку, слухай, примічай, щоб ти знав* (І. Багрянний). – *Килино, швидше йди сюди!* (О. Олесь); (Микола:) *Насте! Настуню! Підійди до вікна, най гляну на тебе* (Б. Лепкий) і (Василь:) *Мамо, я вами горджуся і молю Бога за вас* (Б. Лепкий); (Дандамід:) *А ось тобі, Держку, друга картина* (Б. Лепкий). Семантика істоти в кличному відмінку реалізується словозмінними афіксами *-о, -е (-є), -у (-ю)* і под. і закріплена в його основній функції адресата – потенційного суб'єкта дії. В останньому випадку репрезентована валентна зумовленість значень іменника.

Постаючи генетично зумовленим потребами розмежування суб'єкта й об'єкта з-поміж назв осіб, значення істоти / неістоти послідовно реалізоване на синтаксичному рівні. Останнє знайшло відбиття, з одного боку, в первинних семантико-синтаксичних функціях відмінків – суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя / засобу дії, потенційного суб'єкта дії, з другого боку, у валентних гніздах дієслова, що, прогножуючи заповнення відповідним аргументом продовженої семи, допускають і / чи не допускають граматичне значення істоти / неістоти. Первинні функції називного, давального, кличного відмінків співвіднесені із семантикою істоти і є засобом її вираження; орудний відмінок (у низки дієслів – знахідного відмінка) взаємодіє зі значенням неістоти. Семантико-синтаксичні функції відмінків безпосередньо підпорядковані класифікаційній парадигмі граматичної категорії істоти / неістоти і диференційовані за особливостями реалізації субстанційності.

На синтаксичному рівні виявлюване також розмежування назв істот / неістот у підрядному прислівному реченневотвірному

синтаксичному зв'язку зразка *Юннати доглядали птахів, яких негода застала зненацька і в інституті вирішили розробити проекти, що (які) давно вимагала адміністрація міста*. Диференціатором значення істоти / неістоти є сполучні слова *який (а, е, і)* і *що*. Щоправда, тут можлива омонімія, оскільки розширився діапазон ужитку слова *який (а, е, і)*, але в цьому разі відмінними постають відмінкові форми.

Лексичний компонент категорії істоти / неістоти знаходить своє вираження у протиставленні похідних *хто / що* колись однокореневого слова **сьто* ↔ *кьто* [Самійленко 1964_л, с. 156], опозиції предметно-особових займенників *я, ти, він (вона, воно) // ми, ви, вони* за їхнім статусом у комунікації, що первинно реалізовували семантику активності і здатні були виступати в позиції суб'єкта (пор. витворення форм двоїни, множини генетично первинним було з-поміж особових займенників [Сепир 1934]), перенесення їхніх властивостей на інші лексеми внаслідок різноманітних метафоричних процесів розширили потенційну здатність заповнювати позицію суб'єкта.

Послідовність реалізації семантики істоти / неістоти на морфологічному і синтаксичному рівнях мови свідчить про її граматизований вияв, наявність морфологічного ядра в її граматикалізації відображає належність граматичної категорії істоти / неістоти до системи морфологічних категорій української мови (пор. подібний її вимір у словацькій мові [Загнітко 2011, с. 165–171]). Непослідовність вираження значення істоти / неістоти афіксальними засобами відбиває її міжрівневий перехідний тип і підтверджує постійний розвиток опозиції семантики істоти / неістоти у плані її формалізації.

З-поміж назв істот вирізнявані особові іменники як базовий компонент протиставлення семантики істоти / неістоти. У сучасній мові для них властивою постає предикатна семантика і тенденція до її граматизації (морфологічного вияву) в іменників чоловічого роду, що має місце в диференціації ізосемічних формантів давального відмінка. Загалом найважливішими ознаками опозитивних класів слів у межах категорії істоти / неістоти в українській мові постають: 1) омонімія форм родового і знахідного відмінків однини і множини іменників-назв істот чоловічого роду та її відсутність з-поміж іменників-назв неістот; 2) омонімія форм називного і знахідного відмінків множини іменників-назв неістот та її відсутність в іменників-назв істот; 3) наявність сильного маркера – флексії *-ові* у формах давального (зрідка місцевого) відмінка однини іменників-назв істот; відсутність подібного маркера сигналізує про іменник-назву неістоту.

1.4. Категорія особи: статус, структура і семантика

Сучасна лінгвістика витлумачує категорію особи здебільшого як комунікативно орієнтовану і трикомпонентну за своєю структурою, в якій послідовно реалізовано статус адресанта, адресанта й особи, про яку йде мова. Категорія особи охоплює власне-іменники, займенникові іменники й дієслівні форми. З-поміж власне-іменників найпослідовніше семантику особи репрезентують форми чоловічого роду назв істот. Тут особливий статус належить формам давального і кличного відмінків, де простежувано внутрішньовідмінкову дивергенцію, спрямовану на послідовне окреслення семантики особи / неособи. Семантика особи репрезентується особовим закінченням *-ові (-evі)* – давальний відмінок, *-у (-ю)*, *-е (-e)* – кличний відмінок: *юнак-ові, батьк-ові, командир-ові, дідус-еві, учител-еві, приятел-еві, хлопц-еві; юнач-е, батьк-у, командир-е, дідус-ю, учител-ю, приятел-ю, хлопч-е*, пор. також: словац. *synok* → *synk-ovі* → *synk-u*, *švavor* → *švavr-ovі* → *švavr-e*, *otec* → *otc-evі* → *otč-e*, *pán* → *pán-ovі* → *pán-e*, *chlapec* → *chlapc-evі* → *chlapč-e*, *človek* → *človek-ovі* → *človeč-e*. З-поміж основних функцій кличного відмінка вирізняється також функція потенційного суб'єкта дії, що прямо співвіднесена з назвами осіб як такими і спроможна адекватно декодувати інформацію й реалізувати адресовану їм дію. Найбільшою мірою семантика кличного відмінка спрямована на взаємодію з відповідним значенням дієслівних форм наказового способу, з-поміж яких форма другої особи однини найбільшою мірою орієнтована на реалізацію разом із формою іменникового вокатива волітвної функції: *Хлопче, глянь в цю далеч українську і зігрій свою душу рідним спокоєм* (А. Яна). *Юначе, дбай про свій рідний край і будь вартий пам'яті своїх попередників* (Олег Ольжич). Найпослідовніше структурована категорія особи в займенникових іменників, де протиставлення *я / ти / він (вона, воно)* і *ми / ви / вони* становлять основу функційних вимірів компонентів категорії.

Синтагмальний аспект категорії особи послідовно репрезентований у дієслові, форми якого є корелятивними відповідним займенниковим лексемам. У дієслові категорія особи постає словозмінною номінативною граматичною категорією, якій разом із категорією способу В. Виноградов приписав «основне організувальне значення „присудковості”» [Виноградов 1986]. О. Потєбня наголошував, що в поняття про дієслово обов'язково входить ставлення до особи, якою б вона не була: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною

[Потебня 1958]. Ієрархія компонентів категорії особи видається логічно умотивованою, оскільки відображає домінування першої особи над усіма іншими. Хоча така кваліфікація постає більшою мірою психологічно умотивованою [Храковский 1990], тому що саме мовець-адресант намагається розглядати себе як вихідне начало. Підтвердженням цього може бути принцип оберненої піраміди в низці мов, пор. у санскриті, низці семітських мов ієрархічно вершинною постає третя особа, а перша особа витлумачувана як периферійна. «Постаючи психологічною структурою за своєю значущістю й ієрархічним структуруванням, категорія особи не знаходить підтвердження у цілій низці мов» [Храковский 1990, с. 18–36]. Номінативний компонент найбільшою мірою домінує з-поміж займенникових іменників та власне-іменників, синтаксичний – у дієслові, де за ознакою граматичної особи усі форми диференційовані на власне-особові, невластне-особові, безособові й позбавлені особливої характеристичності (інфінітив, дієприкметник і дієприслівник).

Усі мовні факти свідчать про наявність двох бінарних кореляцій – *персональності* і *суб'єктності*, в якій перша протиставляє особу (1-шу або 2-гу) не-особі, останню форму в арабській мові, наприклад, названо «той, хто відсутній». У цій формі дієслово наводиться у граматиці санскриту. Не-особа (3-тя особа) наближена до іменників багатьма своїми властивостями у значній кількості мов. Кореляція суб'єктності протиставляє особу мовця й особу-адресата. Саме таке протиставлення за відношенням до не-**Я** мовець усвідомлює як суб'єктну персональність своє власне **Я**.

Категорія персональності, що охоплює всі мовні засоби реалізації відношення дії, ознаки, предмета до граматичної особи [Борщ 1973, с. 54], ґрунтована на особливих формах дієслова, які відбивають відношення дії до діяча у парадигмі. До формально маркованого центру персональності прилягають усі інші мовні засоби вираження особової семантики – лексичні, синтаксичні, контекстуальні.

Категорія особи не постає власне дієслівною, її граматичні значення постають результатом формально-граматичної детермінації дієслова-присудка іменником-підметом, про що свідчить відсутність особової дієслівної парадигми в низці мов, пор. лезгин. *за чар кхъызва* (я листа пишу), *ва чар кхъызва* (ти листа пишеш), *бубади чар кхъызва* (батько листа пише). У низці північних, монгольській, тюркських мовах кожна частина мови, постаючи в реченні присудком, може набувати особових закінчень, пор. казах. *Мен студенттін* (я студент),

ан студентсін (**ти** студент), ол студент (**він** студент), що відображає зв'язок категорії особи з граматичними значеннями роду іменників, семантикою істоти / неістоти, особи / неособи.

Категорія істоти відрізняється від категорії особи тим, що узгодження в роді зі словами – носіями семантики істоти зумовлене формами цих лексем, у категорії особи простежувана тенденція до узгодження за змістом, за статтю особи, що яскраво виявлювано у формах минулого (давноминулого) часу, умовного способу (*профорг виступила, бригадир повідомила, директор наказала*). У цьому простежувано формальний аспект змісту морфологічної категорії особи дієслова, що спрямований на відбиття відповідного змісту лівобічного компонента (пор. наявність родової диференціації у формах множини минулого, теперішнього часу дієслівного індикатива, кон'юнктива у чеській мові: *bychom nesli, у, а // byli, у, а bychom nesli, у, а*, що свідчить про міцність опозиції чоловічого й жіночого роду у формах множини дієслова в чеській мові. Заявлена опозиція в низці випадків нейтралізована. На парадигмальному рівні формальний зміст є потенційно передбачуваним і реалізованим у мовленні, набуваючи актуально-інтерпретативної якості в силу поєднуваності дієслова з особовими займенниками у формах синтаксичного зв'язку, що виражає відповідні смислові відношення (пор.: [Борщ 1973, с. 55–58; Кацнельсон 1972, с. 17–76; Мельничук 1966, с. 147]).

Граматичні категорії істоти / неістоти, особи / неособи іменників є складниками категорійного значення предметності. У займенниках навпаки, предмет осмислюваний або як відхилення від категорії особи, або як її протилежність (пор. статус займенників *я, ти, ми, ви* і *він, вона, воно, вони*). Структура категорії особи дієслова перебуває у міцному зв'язку з категорією особи займенників. Осіб у системі дієслова стільки, скільки й особових займенників, що дає змогу інколи кваліфікувати особові займенники як специфічні префікси-репрезентанти граматичного значення особи дієслова [Виноградов 1986; Ломтев 2007]. У складі займенникових лексем зберігає свою силу протиставлення мовця (*я*), автора мовлення, співбесіднику (*ти*) і комусь або чомусь третьому (*він, вона, воно*).

Різниця між категорією особи іменника й категорією особи дієслова полягає в тому, що перша входить до структури категорії істоти і за своїм вираженням є міжрівневою граматичною категорією перехідного типу. У дієсловах предмет – джерело дії граматично зображений як особовий діяч. Зв'язок значень особи дієслова й

іменника яскраво простежуваний у формах минулого й давноминулого часу, умовного способу, з-поміж яких виявляється супровідний характер граматичних значень роду дієслова: *Підземельник присів був на лапах, заचाїв подих* (Гр. Тютюнник). Якщо у формах теперішнього і майбутнього часу й імператива особова характеристика обмежена встановленням відношення між мовцем і суб'єктом дії, то в минулому, давноминулому часі й умовному способі суб'єкт мислено як такий, що чітко визначуваний також і за родовою характеристикою.

Взаємопов'язаність категорій особи й роду виявлювано також у кореляції аналітичних і синтетичних особових форм, де родова характеристика знаходить свою реалізацію лише в аналітичних сполуках зразка «репрезентант родової належності + особова форма дієслова», пор.: *хлопець пише / писатиме / писав; дівчина пише / писатиме / писала; дитя пише / писатиме / писало*. Отже, якщо дієслова мають особовий афікс, то вони позбавлені родового афікса, і навпаки. Щодо осіб форма 3-ої особи часто відповідає не граматичному родові іменника, а статевій ознаці, яка постає визначальною на семантико-синтаксичному рівні й зумовлює послідовну диференціацію омонімічних форм роду на актуально-комунікативному рівні речення, пор.: *фахівець підкреслив / фахівець підкреслила; лексикограф уклав словник / лексикограф уклала словник* і под. Форми роду дієслова послідовно репрезентують референційний рід іменника-суб'єкта, пор. випадки референційного контрасту на кшталт *Рідний Танюшик бігла йому назустріч* (Р. Самбук), де форма іменника відображає різновиди конститутивного контрасту в родовій належності іменника: *-ик + ∅ = ч. р.*; *Танюшик* – формально маркована, внутрішньопарадигмально і/чи міжпарадигмально закріплена і словотвірно підкріплена грамема чол. р., семантично ж мотивована грамема жін. р. Референційна віднесеність іменника є визначальною для форми роду дієслова-присудка.

Грамматичне значення кожної особи складається з інвентаря семантичних ознак вираження і/чи невираження участі мовця, адресата, суб'єкта взагалі й розчленування певного дискретного цілого на окремі компоненти. Такий інвентар диференційних ознак розмежовує щонайменше два елементи морфологічної категорії особи, що відбито у внутрішньокатегорійній структурі, а їхнє протиставлення умовно можна назвати парадигмальним (первинним). У тернарній структурі категорії особи протиставлені форми 1-ої і 2-ої особи як репрезентанти значення суб'єкта дії й форми 3-ої особи як

репрезентанти неможливості вираження участі мовця в комунікативному акті. Форми 1-ої і 2-ої особи позначають дію лише реальних осіб (неметафоризовані конструкції), виражаючи власне-особове значення, форми 3-ої особи позначають участь суб'єкта дії не лише особового, а й предметного. Відношення дії до діяча є семантико-граматичним змістом категорії особи дієслова. Усвідомлення діяча відбувається з позиції мовленнєвого акту, і форми особи виражають відношення дії до його учасників. Виконавцем дії може бути сам мовець (від кого ведеться мовлення), його співрозмовник (до кого звернене мовлення) або особа чи предмет, що є лише фактом мовлення.

Отже, у межах морфологічної категорії особи дієслова наявні три граматичні протиставлення, що зумовлюють виділення трьох градем – градем 1-ої, 2-ої і 3-ої особи. 1-ша особа дієслова в однині репрезентує відношення дії до мовця: ***Я тисячу разів переконуюся*** (В. Сухомлинський). У множині змістовий план акумулює в собі і мовця, й обмежену / необмежену кількість дійових осіб: *Думаю, ви уявляєте, командир, що **ми** – і ви, і я – збираємося здійснити ряд важких кримінальних дій...* (Р. Самбук).

Форма 2-ої особи в однині виражає відношення дії до співбесідника: *Не **давай** прорости в своїй душі насінню зневіри в людину, підозрливості* (В. Сухомлинський). У множині така форма вказує на зв'язок змісту дієслова із співрозмовником, до якого звертається мовець: *Більше як вогню **бійтеся** навіть найменшого злорадства* (В. Сухомлинський).

Форми 3-ої особи однини і множини пов'язують зміст дієслова з будь-якою особою або предметом, які не підвені мовцем ні під 1-шу, ні під 2-гу особу: *Досвідчений учитель ... ніби **прочиняє** віконце в неосяжний світ науки* (В. Сухомлинський).

Форми 1-ої і 2-ої особи характеризуються лише особовим значенням і виражають відношення дії до осіб, які беруть участь у мовленні. Вони протиставлені одна одній як елементи однієї пари. Форма 3-ої особи репрезентує відношення дії до осіб (і неживих реалій), які безпосередньо не задіяні в мовленні. Тому протиставлення 3-ої особи 1-ій і 2-ій якісно інші, що пояснювано неможливістю вираження формою 3-ої особи участі мовця і/чи адресата у спілкуванні у прямому значенні та реалізацією семантики не-мовця, не-адресата. Власне-особове значення 1-ої і 2-ої особи та предметно-особове значення форми 3-ої особи у парадигмі формально не диференційовані. Варіанти власне-особового значення 3-ої особи

виникають за умови контекстної мотивації, у сполученні з іменниками і под. Семантико-синтаксична структура форм 3-ої особи однини визначується: 1) вираженням участі суб'єкта (не-мовця й не-адресата); 2) невираженням участі суб'єкта. Отже, семантико-парадигмальний потенціал форм 3-ої особи однини містить два протилежні значення – особове й безособове, що в українській (також і в російській, білоруській) мові формально не розрізнені, а виявлювані лише в межах контексту: *Небо сіріє і Надворі сіріє від снігу; Добре говорить, але зле творить.*

Категорія особи дієслова узагальнено відбиває відношення, що характеризують дію в реальній дійсності, вміщуючи це на рівні парадигмальних рядів. Про морфологічну категорію особи дієслова можна вести мову лише тому, що відношення дії до її суб'єкта виражено у стійких морфологічних формулах.

У ролі аналітичного (синтаксичного) елемента особи постають різноманітні займенники, репрезентуючи разом із морфологічною особою синтаксичну. Займенник *я* узгоджуваний лише з формами дієслів, що вказують на суб'єкт комунікації, займенник *ти* – лише з формами дієслів, які вказують на адресата комунікації, займенники *він, вона, воно* – зазвичай із формами, що підкреслюють об'єкт комунікації. Суб'єкт, адресат, об'єкт комунікації можуть у процесі спілкування актуалізуватися. Тому структуру категорії особи утворюють прості (синтетичні) форми, в яких на відношення до особи вказує спеціальний афікс (власне-особові форми), та потенційно-особові форми, відношення до особи з-поміж яких виражено окремою лексемою (*я вів, ти вів, він вів* і под.). Дві особові системи – займенникова й дієслівна – є взаємоспрямованими, що мотивується симетрією їхніх парадигм та функційно-семантичною специфікацією. Водночас вони протистоять одна одній в силу неадекватного їхнього поняттєвого змісту: субстанційність із комунікативною функцією – у займенників і дія, стан – у дієслів. Спеціалізуючись на координативному зв'язку з особовими формами дієслів, особові займенники можуть вступати в синтагмальне координативне сполучення з різноманітними лексемами, і не лише з особовими дієсловами в потенційно-особових формах (минулий, давноминулий час, умовний спосіб), невластиво-особових (інфінітив) формах, а й з іменами (*Я – учитель; Ти – викладач*). Дієслова в особових формах у лівобічній інтенції чітко обмежені: лише відповідні особові займенники або взагалі незаповнена позиція прямого суб'єкта. Останнє зумовлює

семантичну модифікацію форми, надаючи їй означено-, неозначено-, узагальнено-особового відтінку. Лише особові дієслова в потенційно-особових формах вільні в лівобічній інтенції. Симетрія двох особових систем підтверджувана також тим, що особові займенники вимагають обов'язкової предикативної характеристики (на відміну від іменників). Тільки в такому статусі вони виражають субстанційність, залишаючись лексично самостійною одиницею, і постають окремим членом речення.

Сема суб'єктності передбачає протиставлення суб'єктності ↔ безсуб'єктності. У відмінюваних формах дієслів вона реалізована морфологічно (власне-особові форми), лексично (потенційно-особові, невласне-особові або контекстуально особові, в яких значення особи є семантико-синтаксичним) і синтаксично (іменні форми). Суб'єктність позбавлена власних формальних репрезентацій і виявлювана в маркерах особи, роду, числа, виступаючи об'єднувальним їхнім началом. Водночас вона охоплює симетричну особову парадигму особових займенників, іменників – реалізаторів позиції суб'єкта. Центр у репрезентації семи суб'єктності становлять морфологічні форми особи дієслова, що є синтаксично орієнтованими. Формально-граматичний зв'язок підмета з присудком має опертям категорію сособи (пор. *Дівчина зустрічає* ↔ *Дівчата зустрічають* і *Ти зустрічаєш* ↔ *Я зустрічаю*), яка визначає ракурси актуальної інтерпретації інформації, її співвіднесеність з учасниками мовлення. Поєднуючи «підмет і присудок речення, мовець одночасно відносить висловлення в реальний план і координує його зміст з учасниками мовленнєвого спілкування. В результаті цього висловлення набуває сили мовленнєвого стимулу, розрахованого на певну реакцію з боку співрозмовника» [Общее 1972, с. 270].

Категорія особи дієслова тісно пов'язана з граматичними значеннями числа. Подібно до субстантивних займенників особові форми однини і множини 1-ої і 2-ої особи є семантично неадекватними. Особи, позначені займенниками **я**, **ти**, по суті, не мають множини. Багато **я**, багато **ти** – ці поняття не можуть бути безпосередньо вираженні граматичними засобами. Займенники **ми**, **ви** мають зовсім інше значення. **Ми**, якщо це слово не стосується іншого **я**, означає: «**я** та ще хтось-небудь інший або інші». Крім того, вживання займенників **ми**, **ви** має тривалу традицію, яка закріпила за цими словами значення ввічливості (**ви**), завуальованості особи діяча (**я**) і под. **Ми** і **ви** означають групи осіб, до складу яких входять 1-ша і 2-га особи.

Аналізовані займенники свідчать не про **я** та інше **я** (або інших **я**), не про **ти**, а про **я** й **ти** разом з іншими, у сукупності з ними.

У поєднанні з прийменником **з** та орудним відмінком інших займенників чи іменників **ми** і **ви** можуть означати «**я** й **ти**, **об'єднані з ким-небудь**»: *ми з тобою (я й ти)*, *ми з ним (я і він)*, *ми з братом, (я й брат)*, *ви з товаришем (ви або ти з товаришем)* і под.

Послідовнішим є співвідношення між дієслівними формами *співає* ↔ *співають*, що мотивовано корелятивністю формального й семантичного плану займенників **він**, **вона**, **воно** ↔ **вони** через їхню опосередковану співвіднесеність із мовленнєвим актом. Форма множини тут може означати і множинність однорідних предметів чи осіб або сукупність неоднорідних осіб чи предметів.

Категорія особи дієслова взаємодіє з граматичними значеннями часу. Форми теперішнього часу виражаються за допомогою особової парадигми, подібне спостережувано у формах майбутнього часу (в усіх його різновидах). У дієсловах минулого (давноминулого) часу категорія особи за способом своєї презентації є морфолого-синтаксичною, що знаходить своє пояснення в її генезі та послідовній еволюції. Занепад допоміжного дієслова зумовив втрату формантів особової семантики, й тому форми минулого часу не виражають відношення до конкретної особи. Втрата експонентного протиставлення детермінувала формування їхнього функційного потенціалу на віртуальному рівні мовного знака. Останнє виявлювано в закономірностях їхньої сполучуваності: вони допускають формально координоване предикативне поєднання дієслівної форми суб'єктної орієнтації з іменною формою певного комунікативного змісту – особовими займенниками. Дієслова минулого часу виражають відношення до трьох граматичних осіб, використовуючи різноманітні мовні засоби: 1) іменники, 2) субстантивні займенники, 3) контекстні елементи, 4) ситуативні чинники. Будь-яка форма минулого часу може відноситись до кожної особи, тому форми минулого часу є потенційно особовими.

Повна парадигма минулого (давноминулого) часу складається з трьох родових форм однини (чол., жін. і середн. р.) і форм множини. Форма чол. р. у парадигмі виявляє відношення дії до суб'єкта чол. р., тобто до власне особового (реальної особи) чи предметно-особового (істоти / неістоти) значення. Форма жін. р. – відношення до суб'єкта жін. р., особового і / чи предметно-особового. Конкретне власне-особове значення 1-ої, 2-ої чи 3-ої особи і предметно-особове

значення 3-ої особи в парадигмі формально не диференційовано. Особове значення форм жін. і чол. р. конкретизується в реченні сполученням з особовими елементами зразка **я, ти**, яким притаманне особове значення, й перебувають у симетричних відношеннях з особовими формами дієслова. Функційний діапазон форм чол. р. є значно ширшим від функційного призначення форм жін., середн. р. 3-поміж функцій форм чол. р. вирізняється функція генералізації (пор. аналогічну функцію форм чол. р. іменників серед назв осіб, морфологічних форм однини і под.): **Найнявся – продався; Попав пальцем у небо; Найкраща земля, де ти народився; Лучив у ворону – понав у корову; Виміняв шило на швайку** (Нар. тв.).

Категорія особи охоплює форми індикатива й імператива. Особливістю функціонування форм 2-ої особи останнього є їхня потенційна сполучуваність із формами вокатива. Утворення аналітичних форм імператива 1-ої, 3-ої особи однини і 3-ої множини (*хай скажу, хай почую, хай скаже, хай почує, хай скажуть, хай почують*) свідчить про значний діапазон аналітизму серед морфологічних форм особи і поєднання в її структурі двох неоднорідних функцій – власне-комунікативної (індикатив) та апелювальної (імператив), співвіднесених з двома основними функціями інформації – «керувальною» й «ознайомлювальною», «репрезентативною». Аналітична презентація особи властива всім потенційно-особовим формам дієслова, крім невідмінюваних (інфінітив, дієприслівник). Універсальність значення особи для змінюваних дієслівних форм інколи постає аргументом її зарахування до власне-дієслівних категорій. Водночас роблено логічний наголос на тому, що «недоцільно вести мову про узгодження в особі (щодо іменника й дієслова – А. З.), оскільки у сполученнях особових займенників із відповідними формами дієслів (*Я пишу, ти пишеш* і т. д.) ми фактично маємо справу з дієслівною категорією особи, яка надлишково маніфестована формами особових закінчень і особових займенників» [Мартынов 1982, с. 119]. Останні часто опускаються в розмовному мовленні, у минулому часі ця надлишковість знімається (*Я писав, ти писав* і под.). У випадках, коли до складу предикативної синтагми входять іменник і дієслово (*Письменник пише; Студенти читають; Учні слухають*), тим більше не можна говорити «про узгодження в особі, оскільки іменники не мають цієї категорії» [там само, с. 119]. Таке твердження ґрунтуване, на тому, що іменники позбавлені формальної презентації

граматичного значення особи і не враховується значення відмінкових форм як реалізаторів семантики особи.

Зарахування категорії особи до невластивих дієслівних і кваліфікація її як центральної серед них здійснюється на комунікативному рівні синтаксичних одиниць, на якому будь-яка процесуальна ознака приписується тому чи іншому суб'єкту. Така характеристика морфологічної категорії особи дієслова є найпереконливішою і відбиває її актуалізовану семантику та лівобічну спрямованість дієслова на вираження семантики учасника і / чи неучасника комунікативного акту. Морфологічна категорія особи дієслова акумулює в собі власне морфологічний, семантико-синтаксичний і власне-комунікативний аспекти, її аналіз зумовлює вихід за межі морфологічної системи і включення в поняття форми дієслова імпліцитного / експліцитного підмета. Останнє положення знайшло місце у тлумаченні речень зразка *Читаю; Пишу* як повних двоскладних з вираженим підметом і присудком. Водночас акцентовано, що «...відношення між підметом і присудком здійснюється в межах одного слова» [Скаличка 1978, с. 77], пор. зв'язок морфологічної категорії особи дієслова з його правобічною й лівобічною валентністю в угорській, мордовській, баскській, грузинській мовах, у яких додаток або підмет, виражений займенником, імплікований у дієслові: угор. *latok* – *Я бачу*; *latlak* – *Я бачу тебе*, *latom* – *Я бачу його*. Категорія особи дієслова найповніше відбиває взаємодію морфологічного й синтаксичного ярусів мови. Дієслівним формам властиве формальне вираження особи. Реалізація значення особи в межах речення є відбиттям загальномовної універсальної категорії персональності, яка охоплює всі засоби реалізації особової семантики. Відсутність графем особи в межах дієслова в окремих мовах ніяк не може поставати доказом її відсутності в українській мові, у межах якої їй притаманна послідовна реалізація на морфологічному рівні. Її системні зв'язки виявлювані також у симетричній співвіднесеності з особовою парадигматикою займенників і функційно-семантичній взаємодії з іншими дієслівними категоріями часу, способу, числа, роду.

1.5. Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості

Дієслово – це одна з центральних частин мови, що позначає дію (процес), має граматичні категорії виду, стану, часу, способу, особи (і підпорядковані особі категорії числа і роду) та виконує в реченні

спеціалізовану синтаксичну функцію присудка. З-поміж дієслівних граматичних категорій, що тісно пов'язані із семантикою дієслова, формуються в ньому і за умови транспозиції виявляються так: дієслово → інші частини мови, з одного боку, і невласне-дієслівні граматичні категорії, що морфологічно відображаються в дієслові, але формуються в інших частинах мови і виявляються під час можливих транспозицій: інші частини мови → дієслово, з другого боку. Перші категорії є визначальними для дієслова, інші – спільними для інших частин мови і дієслова. До перших належать категорії часу, виду, способу і стану, до інших – категорії особи, числа і роду.

Дієслово виконує роль організаційного центру речення, вершини, до якої зводиться в решті-решт вся мережа послідовно розгалужених синтаксичних зв'язків (за вербоцентричною теорією). Саме в цьому сенсі дієслово визначає, передбачає синтаксис фрази. Існує і зворотна залежність: суб'єктно-об'єктні відношення постають дуже важливими для власної лексичної семантики дієслова. Основний обсяг суб'єктно-об'єктних відношень покривається такими поняттями, як перехідність, зворотність, стан, які пов'язані між собою настільки тісно, що здебільшого їх не розмежовують. Вирішення теоретичних проблем перехідності, зворотності, стану є важливим не лише для всебічного з'ясування характеристики дієслова, а й для опису загальної структури мови.

Висвітленню проблеми категорії стану присвячені праці авторитетних мовознавців П. Фортунатова [Фортунатов 1899, с. 1153–1158], О. Потебні [Потебня 1958], О. Шахматова [Шахматов 2001], В. Виноградова [Виноградов 1986], М. Некрасова [Некрасов 2012], О. Пешковського [Пешковский 1956], А. Шапіро [Шапіро 1955], О. Ісаченка [Исаченко 1954/1], О. Бондарка [Бондарко 1976, с. 101–114], Л. Буланіна [Бондарко, Буланін 1967], І. Вихованця [Вихованець 1988], Б. Нормана [Норман 1972], Л. Теньєра [Теньєр 1988] та ін.

Слов'янська граматична традиція, що нараховує вже не одне століття, і сьогодні не має вичерпного визначення стану. У нечисленних станових концепціях XIX–XXI століть у поняття стану вкладався найрізноманітніший зміст, а класифікації нараховували від двох до п'ятнадцяти й більше протипоставлених один одному станів. Найголовніше – суперечливим залишався і залишається обсяг цієї категорії. Одні вчені розуміють під станом відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта, інші іменують так об'єктні відношення

дієслова, треті – поширюють цю назву на всю сукупність суб'єктно-об'єктних відношень щодо будови слов'янського речення.

Розбіжності в поглядах на категорію стану пояснювані насамперед її складністю у слов'янських мовах. «У категорії стану перетнулися шляхи розвитку різних граматичних і лексичних явищ у сфері дієслова», – констатує В. В. Виноградов [Виноградов 1972, с. 501]. Без розкриття структури дієслівної категорії стану неможливо зрозуміти категорійні значення стану і зв'язки цієї категорії з іншими дієслівними категоріями.

Виокремлюючи стан як дієслівну категорію, одні вчені стверджують, що це граматична категорія (синтаксична, морфологічна, морфолого-синтаксична), інші – констатують, що коло питань семантико-граматичного статусу дієслівних форм стану виходить за межі морфології й зосереджене в лексичній сфері.

Так, за О. Потебнею, жодне дієслово не може одразу мати декілька станових значень. «Вислів: дієслово таке-то переходить в такий-то стан – ми маємо розуміти так, що перед нами два різних, але однозвучних дієслова, які належать до двох різних станів, і що ці дієслова одного “походження”» (цит. за: [Виноградов 1972, с. 501]). Значення стану, на думку О. Потебні, виникає й реалізується в реченні, у складі якого слово тільки й живе справжнім, індивідуальним життям. Стан (за визначенням О. Потебні) – це відношення суб'єкта до об'єкта, точніше: відношення присудка до підмета й додатка. У це поняття входить відсутність / наявність суб'єкта й відсутність / наявність об'єкта.

Отже, стан – синтаксична категорія, тісно пов'язана зі структурою речення. Вона ґрунтована на поняттях перехідності й неперехідності дієслова. За необхідністю наявності й відсутності об'єкта дієслова поділяються на об'єктні (перехідні) і суб'єктні (неперехідні). Ті, з об'єктних дієслів, що вимагають прямого додатка у знахідному відмінку, О. Потебня називає дійсними, інші дієслова, що вимагають додатка в інших непрямих відмінках, разом із суб'єктними, належать до розряду середніх.

І. Вихованець аргументує інший погляд на визначення категорії стану. Він заперечує наявність дієслівної граматичної категорії стану. Заперечення ґрунтоване на врахуванні системи взаємин двох семантичних класів дієслів із семантикою дії та семантикою стану. На його думку, так звані активні й пасивні форми дієслова не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Хоча обидві форми

стосуються позначення, здавалося б, тієї самої ситуації, але істотно відрізняються. Лінгвіст відстоює тезу, що питання про правила трансформації речень з дієсловами активного стану в речення з дієсловами пасивного стану і, навпаки, тісно пов'язані з питанням функціонування відмінків. Тому всі питання, що стосуються дієслівних форм стану, зосереджені в лексичній сфері й синтаксисі. Трансформація актив → пасив стосується семантичної основи речень і полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Заміна активної конструкції пасивною зумовлена перетворенням предиката дії у предикат стану. Отже, такі перетворення відбуваються не в межах того ж слова, а стосуються різних слів. Такі станові форми дієслів є різновидом лексичної деривації слів. Тому, вважає І. Вихованець, перетворення актив → пасив не мають відношення до граматичних категорій [Вихованець 1988, с. 124].

М. Жовтобрюх наголошує на морфологічному статусі граматичної категорії стану дієслова. «В українській мові, як і в російській, – констатує автор, – категорія стану є така граматична категорія в системі дієслова, що виявляється у формах слова й у способах дієслівного керування» [Жовтобрюх 1972, с. 331]. Граматична категорія стану дієслова виражає відношення дії до суб'єкта і його об'єкта. Морфологічним засобом вираження, різних відношень дії до його суб'єкта й об'єкта в сучасній українській мові виступає елемент *-ся*. М. Жовтобрюх наводить такий приклад: «У реченні „*Ми будуємо тракторний завод*“ дієслово *будуємо* без елемента *-ся* вказує, що дія від діючого предмета (*ми*), назва якого виконує синтаксичну роль підмета, прямо переходить на об'єкт (*завод*), назва якого вживається у функції прямого додатка. У реченні „*Тракторний завод будується нами*“ це дієслово з елементом *-ся*, не змінивши свого лексичного значення, виражає вже інше відношення дії до суб'єкта й об'єкта: воно вказує, що об'єкт, виконуючи в реченні функцію підмета, потрапляє під вплив дії суб'єкта, що в реченні є непрямым додатком» [Жовтобрюх 1972, с. 331]. Отже, за М. Жовтобрюхом, елемент *-ся* постає засобом вираження граматичної категорії стану дієслова. Далі лінгвіст стверджує, що вживання дієслова з елементом *-ся* і без нього змінило також і характер дієслівного керування. Дієслово *будуємо* – перехідне, а співвідносно з ним *будується*, утворене за допомогою елемента *-ся*, – неперехідне.

Отже, різні відношення дії до його суб'єкта й об'єкта тісно пов'язані з перехідністю / неперехідністю дієслова. Граматична

категорія стану властива всім перехідним дієсловом і так само неперехідним, які утворені від перехідних за допомогою елемента *-ся*, тому що лише вони виражають відношення дії до суб'єкта й об'єкта. М. Жовтобрюх виділяє й такі дієслова, яким граматична категорія стану не властива. Це такі неперехідні дієслова, що не співвідносні з перехідними: *йти, спати, сміятися*. Аналізовані дієслова не виражають будь-яких відношень до об'єкта. Так само неперехідні дієслова, які не утворені від перехідних елементом *-ся*, категорії стану зовсім не мають. М. Жовтобрюх розрізняє в сучасній українській мові в межах перехідних дієслів і співвідносних з ними неперехідних з елементом *-ся* три стани: активний (або дійсний), зворотно-середній і пасивний [там само, с. 333].

О. Бондарко вважає, що стан дієслова – це морфолого-синтаксична категорія [Бондарко 1976, с. 87–92]. На його погляд, категорія стану може розглядатися як граматичне ядро функційно-семантичної категорії становості. Запровадження поняття становості може сприяти опрацюванню такої теорії стану, у якій спроба виділити граматичні елементи стану буде поєднуватися з аналізом їхнього зв'язку зі словотворчими, лексико-семантичними й лексико-синтаксичними явищами, що належать до однієї семантичної сфери. Труднощі вирішення проблеми стану полягають у тому, що в цьому разі чітко не визначуване граматичне ядро функційно-семантичної категорії. Не склалася однорідна система граматичних форм із прозорими формальними показниками. Граматичні елементи цієї категорії (активні і пасивні дієприкметники, пасивні й активні конструкції) тісно переплелися з певними сферами словотвірної й лексико-синтаксичної периферії становості – зворотні дієслова, перехідність / неперехідність.

О. Бондарко розглядає категорію стану як систему граматичних форм дієслова, що встановлює відношення дієслівної дії до підмета [Бондарко 1964, с. 97–102]. Це відношення може виявлятися подвійно, відповідно, розрізняють два стани – активний і пасивний. По-перше, дієслівна форма характеризує підмет як суб'єкт дії: *Листи розносяться листоношею*. Форми активного стану постають в активних зворотах, форми пасивного стану – в пасивних зворотах. О. Бондарко вказує, що за синтаксичною ознакою – здатності сполучитися з прямим додатком – дієслова поділяються на перехідні [там само, с. 87–92]: *розносити (листи), перемогти (супротивника)* і неперехідні: *кричить, лежить*.

За морфологічною ознакою – наявності або відсутності елемента *-ся* – дієслова поділяються на зворотні (*хитається*) і незворотні (*лежить*). Зворотні дієслова є неперехідними, незворотні дієслова можуть бути як неперехідними так і перехідними.

Щодо категорії стану слід розрізнити дієслова двох типів. Дієслова першого типу мають співвідносні форми обох станів, активного і пасивного (*розносять – розносяться, переміг – був переможений*). Дієсловам іншого типу притаманні лише форми дійсного стану (*лежить, хитається*). Дієслів, що мали б форми лише пасивного стану, немає.

I. Милославський підходить до категорії стану, як до слово-змінної морфологічної категорії із синтаксичним елементом значення [Милославський 1981, с. 94–96]. Як морфологічна категорія стан відбиває здатність дієслова сполучитися з підметом як з об'єктом дії. Заявлена категорія може набувати двох значень: активного й пасивного. Дієслова у формі пасивного стану можуть сполучитися з підметом як з об'єктом дії. Дієсловом у формі дійсного стану така властивість не притаманна.

Синтаксичні елементи значення у протиставленні дієслівних форм із *-ся* формам без *-ся* актуалізовані у висловленні. Як такий синтаксичний елемент значення постає здатність деяких форм із *-ся* сполучитися з підметом (формою називного безприйменикового) у значенні об'єкта дії. Форми без *-ся*, навпаки, ніколи не можуть сполучитися з підметом у значенні об'єкта дії: *Робітники будують будинок* → *Будинок будується робітниками*. Легко простежити, що дієслово із *-ся* в другому реченні (*будується*) сполучається з підметом у значенні об'єкта дії. Дієслово без *-ся* в першому реченні (*будують*) не має такої здатності. Підмет при ньому (*робітники*) не має і не може мати значення об'єкта дії.

Очевидно, певною мірою можна розглядати стан дієслова як категорію з морфологічним опертям. Вона являє собою систему граматичних форм дієслова, що вказують на спрямованість або неспрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом. Категорія стану містить у собі дві грами – активний і пасивний стан.

Активний стан (актив) являє собою систему форм, що вказують на неспрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом: *Вітер, неначе хлопець у танку, в усі боки повертав білу метелицю* (М. Стельмах); *Хто ж: метелиця, або вітер найняли музикантів на свої заручини?* (М. Стельмах).

Пасивний стан є системою форм, що вказують на спрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом: *Питання, що розглядаються менеджерами на своїх зборах, не відбивають конкретного стану речей* (Україна молода. – 2004.19.01); *Роботи виконуються упорядниками підрядної організації* (Сільські вісті. – 2005.15.07).

Підмет в активних конструкціях (*вітер, метелиця, заметіль*) позначає суб'єкт (продуцента) дії, у пасивних конструкціях (зміщений акцент повідомлення) – об'єкт дії. Спрямованість або неспрямованість дії на предмет, позначений підметом, дає об'єктивну або суб'єктивну характеристику цього предмета.

Найбільш принциповим моментом у структуруванні теорії стану є встановлення станової парадигми. Так, у розгляді дієслова *доставляти* легко виявити набір співвідносних форм актива й пасива: *доставляє – доставляється, доставляв – доставлявся, буде доставляти – буде доставлятися, доставляв би – доставлявся б; доставити – доставитися, доставити – бути доставленим, може бути доставлений, доставляючи – дієприслівник, що доставляється – підрядне речення*. Констатований перелік форм несе інформацію про те, що стан у цьому разі розглядається як граматична (морфологічна) категорія, яка містить у собі дві грами – активний і пасивний стан. Як свідчить аналіз, стан властивий усім основним формам дієслова – особовим формам, інфінітиву, дієприкметнику й дієприслівнику. Будь-яка форма дієслова характеризується за станом як форма актива або форма пасива. З притаманною системою форм стан постає як словозмінна категорія. Форми актива не мають морфемного показника стану, а формам пасива притаманні такі показники: елемент *-ся* – для форм недоконаного виду, суфікси *-ан, -н* – для дієприкметників доконаного виду. Пасивні форми доконаного виду, крім дієприкметників, є аналітичними: вони складаються з пасивного дієприкметника, утвореного від основного дієслова, що виражає значення стану й виду й передає лексичне значення, і відповідної форми допоміжного дієслова *бути*, яка виражає значення інфінітивності, способу, особи і часу (ця форма може бути нульовою, пор.: *доставлений і був доставлений*).

Показники пасивного стану не слід абсолютизувати, оскільки вони можуть бути граматично багатозначними або навіть мати граматичні омоніми: *Дивізія розгорталася для атаки* (актив) / *Принесені пакети розгорталася і розсипалися* (пасив) / *Двері і рами в кімнаті до свята були пофарбовані* (пасив).

Л. Буланін звертає увагу на той факт, що категорії стану властива польова структура, тобто розгалуження явищ, що належать до центра й до периферії [Бондарко 1986, с. 45–51]. По-перше, до центру належить співвіднесеність активного й пасивного стану, властива перехідним дієсловом. Периферію становлять співвідносні за станом неперехідні й деякі перехідні дієслова, яким властиві лише форми активного стану (*стояти, викупатися, мчатися, дякувати, змішувати*). Найбільш крайню периферію формують безособові дієслова (*вечоріє, світає, морозить*), які не сполучаються з підметом. По-друге, до явищ центру належить послідовне станове протиставлення в особових формах дієслова, де можна спостерігати регулярне співвідношення форм і предикативних синтаксичних конструкцій: *Директор підписав наказ* → *Наказ був підписаний директором; Новини передають по телевізор* → *Новини передаються по телевізору*. Всі інші основні форми репрезентують периферію станового протиставлення. У них чіткість морфологічної відповідності контрастує з цілком можливою відсутністю співвідносності на синтаксичному рівні: тобто активним інфінітивним, прислівниковим і дієприслівниковим конструкціям можуть не відповідати пасивні інфінітивні, прислівникові й дієприслівникові конструкції, і, навпаки, пор.: *Необхідно купити цю книгу.* → Можна сказати лише: *Необхідно, щоб ця книга була куплена.* Дієприслівники репрезентують граничний ступінь периферійності станового протиставлення.

Аналіз дієслівної категорії стану переплетений з опозиціями перехідності / неперехідності, рефлексивності / нерефлексивності. Перехідність / неперехідність, рефлексивність і стан дуже тісно пов'язані. Відношення дієслівної дії до граматичного об'єкта й граматичного суб'єкта утворюють систему суб'єктно-об'єктних відношень. Особливої уваги вимагають об'єктні відношення дієслова, зокрема перехідність, оскільки об'єктні відношення значною мірою визначають відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта. Під перехідністю варто мати на увазі здатність дієслова керувати прямим об'єктом. Прямий об'єкт насамперед пов'язаний із формою знахідного відмінка без прийменника.

Таблиця 1 Співвідношення перехідності та регулярності об'єкта

Перехідне дієслово	Прямий об'єкт
активізувати	студентів
амністувати	ув'язненого
ампутувати	руку
абстрагувати	істотні риси
афішувати	від'їзд
атестувати	людину
атакувати	охорону
асфальтувати	майдан
асигнувати	будівництво

Саме цей зв'язок, а не рівність, оскільки не будь-який знахідний безприйменниковий кваліфікується як прямий об'єкт: *їхати / проїхати кілометр, читати цілий день* (знахідний обставинний); з іншого боку, прямий об'єкт може виражатися різними формальними засобами. Так, до прямого об'єкта належать на ґрунті функційної спільності також деякі випадки вживання родового відмінка без прийменника, наприклад, у випадках, коли дієслово, що керує, має заперечення: *Вбиралася* (Любов Хведорівна – А. З.) *в чорне, звичайне вбрання і не фарбувала волосся, ані не підмальовувала собі рум'янів* (Б. Лепкий); у випадках, коли дія поширюється не на весь прямий об'єкт, а на його частину: *купити хліба, випити молока* (*Я хапаю портфель і вибігаю з готелю, на щастя, гастроном – поруч.. Купив хліба, ковбаси, смаженого хека, огірків, помідорів* (Ю. Мушкетик); *Він нашвидку випив молока з хлібом, схопив приготовлений з вечора вузлик з харчами, взяв лопату і вибіг надвір* (І. Багмут)).

Функційно-синтаксичне значення – це лише один рівень перехідності, а, з іншого боку, перехідність ще пов'язана із семантикою дієслова. Усі дієслова за сполучуваністю з прямим об'єктом поділяються на перехідні і неперехідні. У лексичній семантиці неперехідних дієслів значення перехідності принципово відсутні: *лежати, спати, йти, ходити, бігти* та ін. (*Астрід, убрана в червону сукню з білими квітами, лежить на постеленій серед травника ковдрі Мікі* (С. Андрухович); *Ходжаєв міцно спав на горішній полиці* (Б. Антоненко-Давидович)). Аналізовані дієслова взагалі не сполучаються з прямим об'єктом.

Перехідними є такі дієслова, що завжди пов'язані з прямим об'єктом: *піднімати, брати* та ін.: *Орлюк піднімав солдатів в атаку* (О. Довженко); *На вікнах усе хтось малює, квітки з білого мережить, а золотом крайки тоненько облямовує* (С. Васильченко). Значення перехідності, закладене в кореневій морфемі цих дієслів, завжди реалізоване синтаксично: дієслово не зустрічається без форми прямого об'єкта. Наявні також перехідні дієслова, у лексичній семантиці яких міститься значення спрямованості дії на об'єкт, однак воно лише потенційне й вимагає для свого формального вираження відповідних синтаксичних умов: наявності будь-якої форми прямого об'єкта (*пити воду, шити костюм: Птиця воду п'є, а з себе не випускає* (Б. Антоненко-Давидович); *Стасик Мірошниченко шиє на батьківські гроші червоні чоботи, жупан та шапку* (Б. Антоненко-Давидович)). За відсутності цих умов значення перехідності залишається невираженим (*пити великими ковтками, шити швидко і красиво: Абу Амарові піднесли чашу до вуст, і він, не відкриваючи очей, почав маленькими і кволими ковтками пити* (Ю. Логвин); *Маруся наче стала ще тихша, ніж була; усе вона шиє та вишиває, усе за ділом* (Марко Вовчок)).

Отже, перехідність, що поєднує лексичні й синтаксичні ознаки дієслів, необхідно характеризувати як лексико-синтаксичну категорію, що виявляється у двох протиставлених варіантах: транзитив (дія спрямована на об'єкт) й інтранзитив (заперечення цієї ознаки). Транзитив завжди виражається синтаксично (прямий об'єкт), а інтранзитив на практиці може бути репрезентований або морфологічно (зворотним елементом *-ся*), або – нулем прямого об'єкта в таких випадках, що співвідносяться з наявністю прямого об'єкта.

Співвідношення стану й перехідності можна розглядати у двох аспектах: по-перше, це відмінність стану від перехідності, по-друге, це зв'язок стану й перехідності. Ніхто ніколи не стверджував, що стан і перехідність це те саме. Однак на практиці таке сплутування наявне. Ототожнення класу перехідних дієслів із дієслівними формами активного стану, що зустрічається вперше у М. Ломоносова [Ломоносов 1755], повторювалося потім багатьма авторами. О. Потебня, наприклад, вважав, що стан – це відношення дієслова до об'єкта [Потебня 1958]. Ґрунтуючись на цьому, він виділяв два стани – активний, до якого належали перехідні дієслова, і середній, до якого належали неперехідні дієслова. Отже, О. Потебня ототожнює диференціацію активного й пасивного стану з розмежуванням

перехідності й неперехідності дієслів. Очевидно, під станом необхідно розуміти щось відмінне від перехідності, а не тісно пов'язане з нею. По суті, це два важливих граматичних відношення дієслова – до граматичного суб'єкта (стан) і прямого об'єкта (перехідність). Зв'язок стану й перехідності полягає в тому, що лише перехідні дієслова можуть бути двостановими, і саме вони (перехідні дієслова) утворюють пасивні форми. Проте необхідно пам'ятати про внутрішню диференціацію самих перехідних дієслів, з-поміж яких диференційовані: 1) дієслова, що утворюють форми пасива: *читати – читається, відправляти – відправляється, висушувати – висушується, добувати – добувається* та ін. Такі дієслова можна назвати співвідносними за станом; 2) дієслова, що не утворюють форм пасива. Заявлені лексеми є неспіввідносні за станом. Їх можна об'єднати з неперехідними, що не утворюють форм пасива – ні зворотних форм, ні дієприслівникових форм. Так, не властиві пасивні форми на *-ся*: а) дієсловом розмовно-просторічного забарвлення: *сьорбати, цмокнути, гальмувати* та ін.; б) окремим дієсловом мовлення, мислення, почуття: *думати, шкодувати, шепотіти, почувати, знати* і под.; в) каузативним дієсловом: *морозити, смішити, хвилювати, радувати* тощо; д) дієсловом руху: *мчати, переходити, перебігати, перестрибувати* та ін.; г) дієсловом доконаного виду, переважно одноразового способу дії, що мають у своєму складі суфікс *-ну-*, наприклад: *жбурнув, лизнув* і под.

Аналіз різних поглядів учених на проблему співвідношення стану й перехідності свідчить, що її тлумачення має кілька напрямів у сучасній лінгвістиці: по-перше, протиставлення активного й середнього стану має опертям розбіжності перехідних і неперехідних дієслів; по-друге, семантико-синтаксичні властивості перехідних дієслів виявлювані в паралелізмі активних і пасивних зворотів. Система стану в цьому разі ґрунтована на протиставленні активного й пасивного стану. Нарешті, у співвідношенні стану і перехідності на першому плані постає майже не обмежена здатність перехідних дієслів мати співвідносні утворення на *-ся*. Змістом станового протиставлення стає перехідність / неперехідність, а його формальним вираженням постає співвідносність перехідних і відповідних зворотних конструкцій.

Перш ніж розглядати зворотні конструкції та їхній зв'язок із станом, необхідно з'ясувати поняття рефлексивності (зворотності). Зворотність, тобто поєднання дієслів із зворотним елементом,

М. Некрасов назвав «найбільш яскравою особливістю російського дієслова» [Некрасов 2012, с. 98]. Цю оцінку, мабуть, можна було б поширити на все слов'янське дієслово. Сама назва «зворотність» умовна, оскільки в сучасних слов'янських мовах зворотний елемент у більшості випадків взагалі не співвідноситься з буквальним значенням «звернення дії», термін «зворотність» має опертям етимологічну вмотивованість і мовознавчу традицію.

У давньокиївській період перехідні дієслова керували зворотним займенником у формі знахідного відмінка, який виконував у реченні функцію самостійного члена. Однак поступово відбувається делексікалізація й деоб'єктивізація зворотного займенника. Він цілком втрачає свою лексичну й об'єктно-синтаксичну функцію і зливається з дієсловом: *битися, боротися, бадьоритися* (Словник 1971₁, с. 86–100). В українській мові після голосного звуку зворотний елемент став скорочуватися у *-сь*, після приголосних збережений без змін. Процес зрощення дієслова і зворотного елемента *-ся* призвів до того, що під тією самою морфологічною оболонкою стали приховуватися не одне-два, а ціла низка різнопланових лексичних і граматичних значень.

За допомогою зворотного елемента *-ся* можуть утворюватися різні типи зворотних конструкцій, з-поміж яких наявні й форми незворотних дієслів, утворювані досить регулярно. Елемент *-ся* в них формотворчий, він має лише граматичне значення стану. Зворотні форми мають те саме лексичне значення, що й форми активного стану, граматичний формант *-ся* не вносить змін у лексичне значення дієслова: *будівельники будують будинок* → *будинок будується*, *учень читає книгу* → *книга читається*. Семантика в таких парах не змінюється, а модифікується структура фрази. Зворотна форма – не просто обернений актив, а своєрідне явище, коли на перший план постає об'єкт дії й сама дія, а виконавець цієї дії витіснюваний.

За допомогою приєднання *-ся* до перехідних дієслів може утворюватися й окремий розряд неперехідних дієслів. Утворювані похідні мають нові лексичні значення і кваліфікуються як зворотні дієслова: *показувати* – *показується*, *слухати* – *слухатися*. Отже, елемент *-ся* в цьому випадку словотворчий і в сучасній українській мові має багато значень.

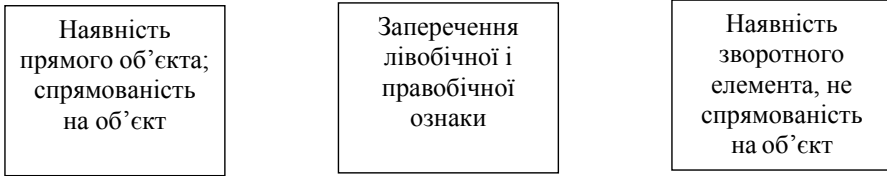
Зворотні дієслова становлять підклас, який виділяють за формально-морфологічною ознакою. Зворотні дієслова лише етимологічно пов'язані зі своїми незворотними паралелями, заміна

зворотного елемента зворотним займенником і навпаки у практичному контексті не має місця. Семантичний синтез зворотного дієслова супроводжуваний семантичною еволюцією зворотного елемента – від споконвічного значення «звернення дії» до сигналізації неперехідності.

Отже, у зворотних дієсловах дія не виходить від граматичного суб'єкта як від агенса, щоб знову повернутися на нього ж, не виходить «назовні», вона замкнена у сфері суб'єкта. Зворотність необхідно схарактеризувати як лексико-граматичну категорію, тому що в ролі первинної функції може поставати не лише граматична (словозмінна) функція, але й лексична (словотворча). Усім зворотним конструкціям притаманна функція інтранзитивації. Лексикалізація граматичних типів зворотних конструкцій одночасно зміцнює загальну, глибинну граматичну функцію зворотності – функцію інтранзитивації.

Об'єктні відношення дієслова потрібно аналізувати з урахуванням двох різновидів опозицій: а) перехідність (наявність прямого об'єкта, спрямованість дії на об'єкт) – неперехідність (відсутність прямого об'єкта, заперечення ознаки спрямованості); б) зворотність (наявність зворотного елемента, неспрямованість дії на об'єкт) – незворотність (відсутність зворотного елемента, заперечення спрямованості). Обидві ці опозиції бінарні й асиметричні. Між їхніми сильними членами спостережувано регулярний взаємозаперечувальний зв'язок: якщо опозиція “а” репрезентована сильним членом, то “б” обов'язково постає як слабкий член. Якщо, навпаки, опозиція “б” виражена сильним членом, то “а” – слабким. Крім цих двох варіантів, може бути ще і третій, коли ні та, ні та опозиція не репрезентована сильним членом, внаслідок чого постає слабкий член одночасно двох позицій. Зв'язок між перехідністю і зворотністю мотивований не лише через взаємне заперечення сильних членів, але й через збіг слабких. Це дає змогу звести дві двочленні опозиції в одну тричленну кореляцію, що постає єдиною системою об'єктивних відношень дієслова: 1) наявність лівобічної спільної ознаки (перехідності): *мити голову*; 2) наявність правобічної спільної ознаки (зворотності): *митися*; 3) одночасна відсутність обох ознак (слабкий член): *мити*.

Співвідношення перехідності і зворотності

Перехідне дієслово може позначати своє ставлення до прямого об'єкта або через лівобічний компонент кореляції (перехідності), або через правобічний (зворотність). Для кожного дієслова кореляція репрезентована на практиці будь-яким одним варіантом.

Відповідно, перехідність та зворотність щільно пов'язані. Потрібно також наголосити на співвідношенні зворотності і стану. У лінгвістичній літературі побутує думка, що зворотні дієслова безпосередньо стосуються стану і що співвідношення зворотних і незворотних форм дієслова постає основним засобом вираження категорії стану. Заявлена концепція була актуалізована П. Фортунатовим [Фортунатов 1899, с. 1153–1158]. У концепції дослідника визначальними є два важливих методологічних принципи, які істотно доповнюють один одного: принцип співвідносності форм і принципу спільного значення граматичної форми. Лінгвіст встановлює дві форми стану за ознакою наявності чи відсутності *-ся* – зворотний і незворотний стан. Диференціація станових значень має опертям тлумачення перехідності. Спільне значення форми на *-ся*, утвореної від перехідних дієслів, полягає в тому, що вона змінює значення перехідної ознаки у значення ознаки неперехідної. Відповідно, форма на *-ся* від перехідних дієслів виражає за її значенням неперехідну форму дієслова й може бути визначена саме як форма перехідного стану. Лінгвіст вважав, що дієслова, які не співвідносяться за станом, не входять у систему станів.

Стаття П. Фортунатова [Фортунатов 1899, с. 1153–1158] істотно вплинула на подальший розвиток вчення про стан. На наш погляд, для теорії стану велике значення має співвідношення зворотних дієслів і зворотних форм перехідних дієслів. Зворотні дієслова належать до актива, а зворотні форми – це форми пасивного стану. Між ними існують розбіжності. Варто констатувати, що багато перехідних дієслів не мають співвідносних утворень на *-ся*. Це різні

за семантикою дієслова доконаного виду: *перебільшити, приберегти, підговорити, підмовити, згубити, перемогти* та ін. Зовнішня морфологічна співвіднесеність перехідного дієслова та зворотного не завжди пов'язана зі смисловою співвіднесеністю: *нести* (Словник 1974₅, с. 390) і *нестись* (швидко рухатися (Словник 1974₅, с. 390)), *покласти* (Словник 1976₇, с. 29) і *покластися* (сподіватися (Словник 1976₇, с. 29)).

Відношення дієслівної дії до граматичного об'єкта утворює цілісну систему суб'єктно-об'єктних відношень (граматичний суб'єкт – дієслівна дія – граматичний об'єкт). Врівноважені кінці цього тричлена тісно пов'язані та взаємозумовлені. Надзвичайно важливу роль у суб'єктно-об'єктних відношеннях відіграє зворотний елемент. Відповідно, у такій цілісності спостережувано складну та динамічну картину: перехідність + стан + зворотність.

Серед станових концепцій дієслова своєрідним постає погляд на категорію стану французького вченого Л. Теньєра [Теньєр 1988], який розглядає валентність дієслова і простежує її статус у реченні. Дієслово можна уявити у вигляді словотвірного атома з гачками, який здатний притягувати до себе певну кількість іменників або їхніх еквівалентів (актантів) залежно від кількості гачків, якими воно наділене, щоб утримувати ці актанти при собі. Кількість таких гачків, наявних у дієслова, та кількість актантів, якими воно здатне керувати, і виявляються сутністю валентності. Спосіб репрезентації мовцями дієслівної валентності щодо можливих актантів є тим, що в граматиці називають станом. Відповідно, станові властивості дієслова залежать від кількості актантів, які воно може мати.

Існують дієслова, що не можуть мати актантів, – нуль-валентні (безвалентні, за Л. Теньєром [там само, с. 126–128], але практично вони нуль-валентні), у традиційній граматиці їх називають безособовими. Відсутність актантів у таких дієслів легко пояснювана, якщо врахувати, що вони позначають події, які відбуваються без участі актантів. Нуль-валентні дієслова називають дією, що мислиться як процес, який відбувається сам собою, без особи-продуцента. Не можна уявити собі існування актанта, який був би першопричиною цього процесу.

За значенням нуль-валентні дієслова поділяють на декілька груп. Найважливіші з них містять дієслова, що позначають: 1) явища природи; 2) стихійні явища; 3) фізичні стани людини та її почуття; 4) психічні стани людини; 5) випадковість явищ та ін.

Дієслова з одним актантом – одновалентні, відомі під назвою неперехідних. Це такі дієслова, як *йти, спати, сміятися, стояти* і т. ін. Справді, можна сказати *Хлопчик йде* (у сенсі: ‘вміє ходити’), але не можна сказати або уявити, що цього процесу стосується ще будь-який актант, крім істоти (*хлопчик, дівчинка* та ін.). Не можна *йти, спати* кого-небудь або щось.

Двоактантні дієслова у традиційній граматиці називають перехідними дієсловами, оскільки в реченні зразка *Фахівці переглядають плани* дія від суб’єкта (*фахівців*) переходить на об’єкт (*плани*).

У перехідному стані можна виділити чотири підстани (діатези): активна діатеза, пасивна, зворотна, взаємна.

Справді, якщо дія передбачає наявність двох актантів, можна розглядати її по-різному, залежно від напрямку, в якому вона реалізована, або залежно від напрямку, в якому вона переходить від одного актанта до іншого. Так, якщо, наприклад, взяти перехідне дієслово *добувати* і два актанти: А (*гірники*), які видобувають, і В (*вугілля*), на яке спрямована дія, й утворити речення *Гірники видобувають вугілля*. У цьому разі потрібно говорити, що дієслово *видобувати* вживається в активній діатезі. Оскільки дія ‘Вибирати з надр землі (корисні копалини)’ (Словник 1970/1, с. 390) реалізується першим актантом ‘гірники’, який постає активним учасником дії. Цю ж думку можна висловити реченням *Вугілля видобувається гірниками*. У цьому разі дієслово *видобувати* перебуває у пасивній діатезі, оскільки перший актант *вугілля* лише випробовує дію, його участь у дії виявляється абсолютно пасивною.

Актив і пасив є основними діатезами перехідного стану, проте це не єдині діатези, оскільки їх можна комбінувати. Наприклад, може трапитися, що та сама особа (річ) виконує дію й отримує її результат, тобто є прямим об’єктом власної дії. Ця особа одночасно є активною й пасивною, тобто і першим, і другим актантом: *Вранці він умивається, одягається*. Елемент *-ся* у дієсловах такого зразка за своїм значенням відповідає займеннику *себе* у формі знахідного відмінка без прийменника. Можна сказати: *Вранці він умиває себе, одягає себе*. У таких і подібних випадках дієслову притаманна зворотна діатеза, оскільки дія від особи і до неї ж і повертається. Врешті-решт наявні випадки, коли дві дії виявлювані паралельно, але протилежно спрямовані. Кожен із двох актантів відіграє активну роль в одній дії й одночасно пасивну роль – в іншій: *Полтавські школярі листуються*

з учнями *Словаччини*. Дієслово в таких випадках перебуває у взаємній діатезі, оскільки дія є взаємною.

Чотири діатези перехідного стану можна узагальнити у формі відповідної схеми (див. Схему 2).

Схема 2

Діатези ↔ актив ↔ пасив

Активна діатеза (актив)	A → B
Пасивна діатеза (пасив)	A ← B
Зворотня діатеза (рефлексив)	A ↔ B
Взаємна діатеза (реципрок)	A ↔ B

Л. Теньєр [Теньєр 1988] звертає увагу на те, що однієї наявності другого актанга достатньо для того, щоб розпізнати активну діатезу. Дієслово може навіть бути відсутнім, однак активна діатеза чітко виражена. Вона зумовлювана автоматично – за наявністю другого актанга. Наприклад, звичайний розмовний вислів *Що ви?* містить два актанги, а дієслово відсутнє. Залежно від умов цей вислів може означати: *Що робите?* або *Що ви говорите?*. Точніше характер дії першого актанга з'ясувати не можна, оскільки дієслово відсутнє, проте зрозуміло, що таке дієслово може бути лише активним, оскільки має два актанги, один із яких, поза сумнівом, є другим актангом.

Пасивна діатеза зворотна до активної, оскільки перехід дії у пасивній діатезі уявлювано як такий, що відбувається у зворотному напрямі: перший актанг, від якого виходить дія в актантній діатезі, у пасивній постає, навпаки, його кінцевою точкою. Інверсія напряму переходу дії вимагає наявності спеціального показника, який чітко протиставляв би пасивну діатезу активній. Такий показник може виражатися двома звичайними для морфології способами: аналітично й синтетично. Аналітичним показником пасива або допоміжним дієсловом пасива є дієслово *бути* в особових формах, а смислове дієслово вживано у формі пасивного дієприслівника: *Новий метод був описаний учнем*.

Синтетичний спосіб вираження пасива, зазначає Л. Теньєр [Теньєр 1988], полягає в системі морфологічних форм, кожна з яких утворює одне слово, що містить у собі смисл пасива. В українській мові – це додавання до дієслів активного стану елемента *-ся*: *Роман пишеться письменником* (*Мій роман писався надзвичайно легко*,

просто лився, мов вода, тому я не стала відволікатися на їжу (О. Шевченко)); *План виконується робітниками*. Л. Теньєр [там само, с. 112–114] говорить про те, що неперехідні дієслова не можуть вживатися у пасивній діатезі. Останнє легко зрозуміти, оскільки аналізовані дієслова одновалентні, то можуть мати лише один актант, і дія усвідомлювана як така, перебіг якої реалізовано в одному напрямі.

Зворотна діатеза отримує одночасно вираження за допомогою особо-займенникового субстантива (*себе*), зворотного дієслова, яке включає особовий субстант (*-ся*) і за допомогою зворотного прикметника, похідного від субстантива (*свій, своя, своє, свої*). Показник зворотності (особовий субстантив) завжди відсилає до першого актанта. Тому особовий субстантив ніколи не постає першим актантом, він завжди – другий або третій актант: *Кім умивається – гості будуть* (В. Лис) (*себе* – другий актант). Особовий показник зворотності ніколи не буває в номінативі.

Значення зворотності не залежить від значення особи. У силу цього може бути так, що зворотність розуміють абсолютно в іншому плані у порівнянні з незворотністю і на відміну від звичайного особового субстантива, який може поставати у трьох особах, зворотний особовий субстантив може не мати жодних розбіжностей в особі: *Я його прийняв у себе*. Зворотний субстантив залишається незмінним, якими б не були особа й число першого актанта (див. Табл. 2).

Таблиця 2 Типологія вияву зворотного субстантива

<i>Я</i>	–
<i>Ти</i>	<i>Його прийняв у себе</i>
<i>Він</i>	–
<i>Вони</i>	<i>Його прийняли у себе</i>

Присвійний прикметник також може мати однакову форму незалежно від особи, до якої він відсилає (див. Табл. 3).

Таблиця 3 Присвійний прикметник у структурі зворотності

<i>Я люблю</i> <i>Ти любиш</i> <i>Він любить</i> <i>Вони люблять</i> <i>Ви любите</i> <i>Ми любимо</i>	<i>свій будинок</i>
---	---------------------

Зворотний присвійний прикметник постає зворотним у тому розумінні, що він відсилає до першого актанта, тобто показує, що власником другого актанта, якому підпорядковано прикметник, є перший актант: *Учитель любить свого учня*. Елемент *Свого* показує, що *учня*, якому він підпорядкований, позначає *учня учителя*, який є першим актантом у цьому реченні. А якщо необхідно відіслати до слова, відмінного від першого актанта, то для цього необхідно вжити не зворотний присвійний прикметник, а родовий відмінок незворотного особового субстантива у третій особі. Тому необхідно сказати: *Учитель любить його учня*, – якщо говориться про учня іншого учителя, а не того, який постає в цьому реченні першим актантом.

Між зворотною і взаємною діатезами спостерігається схожість у тому, що для тієї та іншої властива комбінація активного процесу і пасивного. Проте у випадку рефлексива активний процес передує пасивному. Л.Теньєр наводить такий приклад: *«Альфред вдарив себе*. Цілком зрозуміло, що не можна отримати удар перед тим, як він буде нанесений собі» [Теньєр 1988, с. 266]. У випадку взаємної діатези активний і пасивний процеси одночасні. Таку розбіжність можна формалізувати відповідними формулами, що постають регулярними (див. Табл. 4).

Таблиця 4 Співвідношення стану дієслова і зворотності, взаємності

Зворотність	=	актив	+	пасив (останній)
-------------	---	-------	---	------------------

Взаємність	=	актив	+	пасив (одночасно)
------------	---	-------	---	-------------------

Отже, взаємна діатеза завжди може бути репрезентована лише у формі множини, оскільки йдеться про два паралельні процеси. Водночас рефлексив інколи репрезентований і у формі однини, і у формі множини залежно від того, говориться про один чи декілька актантів, які спрямовують дію на себе.

Необхідно завжди послідовно розмежовувати рефлексив у формі множини та реципрок. Спеціальним показником реципрока є словосполучення *один одного*: реципрок – *Вони поважають один одного*; рефлексив у формі множини – *Вони поважають себе*.

Л. Теньер [Теньер 1988, с. 285] розглядає тривалентні дієслова, тобто дієслова з трьома актантами. Лінгвіст звертає увагу на те, що в традиційній граматиці аналізовані дієслова не відрізняються від дієслів із двома актантами і сплутувані з ними під спільною назвою перехідних. Дієслова з трьома актантами виявляють низку особливостей, які зумовлені саме їхнім тривалентним характером. Тривалентні дієслова постають, здебільшого, дієсловами мовлення й давання. У реченні *Вчитель дає книгу учню* – перший актант – *учитель*, другий – *книгу*, третій – *учню*; *Учень говорить* “Добрий день!” *учителю* – *учень* – перший актант, “добрий день” – другий, *учителю* – третій.

До основних дієслів тривалентного потенціалу належать: а) слова зі значенням мовлення: *говорити, висловлювати, виражати, розповідати, доповідати, пояснювати, доказувати, уточнювати, вказувати, заявляти, проголошувати, підтверджувати, заперечувати, запевняти, гарантувати, оголошувати, наказувати, призначати, рекомендувати, погоджуватися, довіряти, дозволяти, відповідати* тощо; б) дієслова зі семантикою давання: *давати, поставляти, доставляти, присвоювати, розподіляти, видаляти, надавати, поручати, присуджувати, витрачати, обіцяти, поступатися, жертвувати, залишати, позичати, доручати, платити, повертати* та ін.

Тривалентні дієслова можуть вживатися у пасиві. Перший актант відповідає у пасиві другому чи третьому актанту в активі. За переходу з активу в пасив змінюваний другий актант, який стає першим, і перший актант, який постає додатком у пасиві; водночас третій актант залишається без змін: *Учитель дає учню книгу* → *Книга дається учителем учню*. Третій актант “*учню*” зберігає своє значення.

Сучасне розуміння граматичних категорій має опертям визнання їхнього постійного взаємозв’язку. У кожній дієслівній словоформі наявні значення усіх властивих їй граматичних категорій, тобто категорійні значення реально існують у комплексах. Станові значення перебувають у тісному взаємозв’язку з видовими і водночас зі значеннями способу, часу, особи. Провідне місце, безперечно, посідає взаємодія стану й виду. Зворотні й дієприкметникові форми пасивного стану диференційовані саме за видом. Форми пасива недоконаного виду утворювані за допомогою станового елемента *-ся* від відповідних форм активу (див. Табл. 5).

Таблиця 5 Актив ↔ пасив недоконаного виду

Активні форми	Пасивні форми
випливати	випливається
вилікувати	виліковується
вимовляти	вимовляється
виплачувати	виплачується
вести	ведеться

Форми пасива доконаного виду постають аналітичними (поєднання пасивного дієприкметника й особової форми допоміжного дієслова *бути* (див. Табл. 6):

Таблиця 6 Актив ↔ пасив доконаного виду

Активні форми	Пасивні форми
вивести	був виведений
вивчити	був вивчений
виграти	був виграний
вигадати	був вигаданий
прив'язати	був прив'язаний

Врахування видових форм дієслова дає змогу в низці випадків розмежовувати активний і пасивний стан. Так, одним із доказів того, що дієслівна форма *виготовлялась* є зворотною пасивною формою дієслова *виготовляється*, постає її видова відповідність пасивній прислівниковій формі доконаного виду за відсутності паралелізму з формою виду зворотного дієслова: *деталь виготовлялась робітником* (недоконаний вид) – *деталь була виготовлена робітником* (доконаний вид), але не можна сказати: **деталь виготовилась робітником*.

В особових дієслівних формах пасива недоконаного виду розрізняють форми теперішнього, минулого та майбутнього часу, а також умовного способу. Для них невластиве використання форм 1-ої і 2-ої особи. Так, наприклад, теперішній час: *Будівельниками завершуються роботи з монтажу ліфтів, оскільки вони доставлені*

зі значним запізненням (Сільські вісті. – 1990.19.01); минулий час: *Будівельниками завершилися роботи з монтажу ліфтів, хоча вони були доставлені зі значним запізненням*; майбутній час: *Будівельниками будуть завершуватися роботи з монтажу ліфтів, хоча вони доставлені із значним запізненням*; умовний спосіб: *Будівельниками завершилися би роботи з монтажу ліфтів, якби вони були доставлені своєчасно*.

В особових пасивних формах доконаного виду диференційовані минулий час, майбутній, перфект та умовний спосіб, пор., наприклад, минулий час: *Роботи були виконані працівниками підрядної організації* (Україна молода. – 2000.19.09); майбутній час: *Роботи будуть виконані упорядниками підрядної організації*; перфект: *Роботи виконані упорядниками підрядної організації*; умовний спосіб: *Роботи були б виконані упорядниками підрядної організації*. Форми пасива доконаного виду однаково вживані для усіх трьох осіб.

Характерним для взаємодії стану та способу є те, що форми пасива доконаного й недоконаного видів вживані в дійсному й умовному способах, наказовий спосіб не може бути репрезентований формами пасивного стану.

Співвідношення стану з іншими дієслівними категоріями можна розглядати і у плані специфічних ознак стану. З погляду граматичного значення специфіка стану полягає у тому, що стан характеризує не саму дію, а відношення дії дієслівного присудка до підмета. Стан належить до таких граматичних категорій, які не мають опертям безпосередні зв'язки та відношення позамовної дійсності. Відношення, передавані дієслівними категоріями виду, часу, способу, характеризують саму дію і пов'язані з позамовною дійсністю.

У плані формального вираження стан характеризується неважливістю морфологічних засобів репрезентації станових розбіжностей. Інші дієслівні категорії наділені достатньою морфологічною виразністю та розрізняються або характером основи, або флексіями.

Стан разом із категоріями виду, часу та способу є власне дієслівною категорією і належить до загальнодієслівних, словозмінних категорій, знаходить своє вираження у протиставленні форм активного і пасивного станів. Співвідносні форми стану розрізняються лише граматичним (становим) значенням, лексичне значення у них не змінюється. Активний стан формальних показників не має. Пасивний стан репрезентований двома конструкціями: зворотні пасивні форми (показник – зворотний елемент *-ся*) й аналітичні

форми, які складаються з дієприкметника й особової форми допоміжного дієслова *бути*. Дієслівна категорія стану міцно пов'язана з перехідністю / неперехідністю та зворотністю. Лише перехідні дієслова (хоча й не всі) можуть бути двостановими. Диференціація зворотних форм та зворотних дієслів виявляється у співвідношенні зворотності та стану. Відповідно, відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта та граматичного об'єкта утворює цілісну систему суб'єктно-об'єктних відношень.

Стан активно взаємодіє з категорійними значеннями виду, часу та способу. Особливо яскраво останнє виявлювано у використанні пасивних форм. Зворотні й дієприкметникові форми пасива диференціюються за видом. Наказовий спосіб не може репрезентуватися пасивним станом. Відповідно, зрозуміти сутність граматичних категорій можна лише за умови аналізу їхніх взаємозв'язків.

1.6. Системність граматичної семантики: лексикографічний вимір

1.6.1. Глумачення граматичної семантики, основних різновидів має усталену традицію. Еволюція її розуміння ґрунтована на видозміні лінгвопарадигм – елементно-таксисної (дососюрівської) → системно-структурної (сосюрівської) → номінативно-екзистенційної (постсосюрівської). У сучасних лінгвістичних теоріях актуальною постає низка дискусійних питань як знакових для її статусу в лексикографічній практиці: 1) співвідношення синтаксису й семантики та відбиття останньої в різних транспозитах (пор.: окреме лексичне значення: *абищо* – ‘у знач. ім. Щось незначне, дрібниця’ (СУМ 2010₁, с. 71) та окремий відтінок у межах лексичного значення: *абсолютний* – ‘у знач. ім. абсолютне, ного, с. Те, що є безвідносним, не пов'язаним з чим-небудь’ (СУМ 2010₁, с. 77); 2) статус форм синтаксичного зв'язку та семантичних відношень у функціонуванні значення слова (див. про домінування у визначенні синтаксичних зв'язків – форми / семантики залежного компонента (К. Скобликова [Скобликова 2006, с. 17–45]); 3) співвідношення первинної і вторинної семантики в морфологічній формі і т. ін. Тим самим підтверджується теза про актуальність аналізу граматичної семантики не лише в суто теоретичному аспекті зі встановленням особливостей її вираження на тих чи тих мовних ярусах, а й у власне-прикладному розрізі, де значущим є визначення статусного навантаження граматичної

семантики у тлумаченні слова, внутрішньому диференціюванні його сем, класифікації і кваліфікації ієрархії семем і под.

Під граматичною семантикою мають на оці опис у межах морфологічних значень, або внутрішнього виміру словоформи, протиставляючи такий аналіз морфеміці (формальній морфології), що розглядає мовно-морфологічні засоби й будову зовнішнього виміру словоформ [Плунгян 2003]. Для морфології, морфологічної семантики істотним є внутрішнє наповнення слова – форма і значення [Мельчук 1997, с. 30], визначення особливостей симетрії останніх та встановлення напрямів асиметрії, що зумовлює різноманітні напрями транспозиції, витворення вторинних функцій [Загнітко 2012₁, с. 45–56]. Вторинна функція часто може набувати статусу первинної, співіснуючи чи корелюючи з генетично первинною [Загнітко 2011, с. 56–75], особливості такої функції зазвичай фіксують у тлумачних словниках. Граматична семантика охоплює також і синтаксичний рівень мови, на якому легко визначити особливості семантичного наповнення форми, з'ясувати інваріантне значення тієї чи тієї внутрішньореченневої синтаксичної позиції, діагностувати okazionalnі / узуальні видозміни в частиномовній семантиці певної словоформи, простежити первинний / вторинний статус наповнення синтаксичної позиції у структурній схемі речення і т. ін. Функційно мотивована та синтаксично закріплена словоформа набуває відповідного лексикографічного тлумачення, відбиваючи симетрію / асиметрію форми й змісту.

1.6.2. Слово як визначальний мовний знак узагальнює (сигніфікативна функція), номінує, позначає (номінативна функція), повідомляє (комунікативна функція) й виражає певне почуття, переживання мовця, слухача (прагматична організація) [Уфимцева 2010, с. 130]. Перші три особливості є регулярно аналізованими у тлумачних загальнономовних словниках, дві останні спорадично простежували з їхнім відбиттям у ремарках. Слово постає унікальною одиницею, оскільки спроможне вбирати в себе, конденсувати й абстрагувати семантичні й граматичні характеристики власного контекстуального оточення, посилюючи наявні лексико-парадигмальні відношення. Лексичне значення слова в лексикографічній практиці розглядають у регулярному співвідношенні з граматичним / граматичними, яке / які в лівобічній частині послідовно окреслюють його частиномовні, класифікаційно-категорійні, словозмінно-кваліфікаційні та інші ознаки. Доцентрову силу лексеми у внутрішній структурі словника

легко простежити на її дериваційних потенціалах, більшість з яких постають регулярними, пор., наприклад: від *інтерпретувати* (дієсл.) → *інтерпретування* (ім.) + → *інтерпретуватися*⁹ (дієсл.) + → *інтерпретований* (дієприкм.) → *інтерпретовано* (дієслівна форма на -но); *писати* (дієсл.) → *писаний* (дієприкм.) → *писання* (ім.) → *писаннячко* (ім.) + → *писар* (ім.) → *писарка* (ім.) + → *письменний* (прикм.) → *письменник* (ім.) → *письменниця* (ім.) → *письменництво* (ім.).

У словникових статтях похідних слів обов'язково вказується на їхній зв'язок із твірним, констатуванням семантичної тягlostі, що сигналізує про навантаження одного із принципів внутрішньо-словникової системності: **'інтерпретований'**, а, е. Дієпр. пас. до **інтерпретувати**¹⁰: (1) *За своєю конфігурацією лабіринт може бути інтерпретований як частина підземного комплексу культового призначення – печерного монастиря, аналогічного відомим монастирським комплексам XVII–XVIII століть у крейдових ярах берегів річок Сіверський Донець та Оскол* (з наук. літ.), далі в статті – відтінок **'інтерпретовано, безос. пред.'**: (2) *За допомогою методу ультразвукової магнітної спектроскопії експериментально було виявлено і теоретично інтерпретовано нове фізичне явище концентрації енергії* (з наук. літ.) або **'інтерпретованість, ності, жс., книжн.** Абстр. ім. до **інтерпретований'**: (3) *Внутрішня інтерпретованість кожної інформаційної одиниці знань повинна мати унікальне ім'я, за яким вона знаходиться в інформаційній системі* (з наук. літ.).

Грамматична семантика активно виявлювана в міжчастиномовних трансформаціях з її синтаксичним – використання у неспеціалізованій для словоформи синтаксичній позиції ((19), (20), (21), (28), (29), (30)), морфологічним (погляд І. Вихованця [Вихованець 1988, с. 57–62] – набуття регулярних частиномовних словотвірних афіксів ((1), (2)), семантичним – лексико-семантична категоризація (за іншим поглядом, слово, що залишилося у скороченій синтагмі, передає її смисл ((25), (26), (27) та ін.), пор. тезу про перенесення всіх значень пропущеного елемента на формально виражений [Ульман 1970, с. 280–285]). Активний вияв грами завершує міжчастиномовну

⁹ Знак → не відбиває закономірностей прямої похідності від попереднього слова, його використано умовно, символічно й використано знак + як показник окремих словотвірних послідовностей.

¹⁰ Для зручності в підрозділі 1.6. застосовано наскрізну систему цифрового позначення фактичного матеріалу в межах підрозділу, що дає змогу не повторювати щоразу ту чи ту ілюстрацію, а лише вказувати на її відповідний порядковий номер у цілісній структурі статті.

трансформацію [Загнітко 2011, с. 101–112]: або як окреме лексичне значення: **абищо** – ‘у знач. ім. Щось незначне, дрібниця’ (СУМ 2010₁, с. 71); **адажіо** – ‘у знач. ім., невідм., с. Назва музичного твору або його частини, що виконується повільно’ (там само, с. 126); **але**¹ – ‘у знач. ім., невідм., с. Обставина, яка заважає чому-небудь; перепона’ (там само: 171); **алегретто** – ‘у знач. ім., невідм., с. Музичний твір або його частина, що виконується в такому темпі’ (там само, с. 172); **алілуя** – ‘у знач. ім. **алілуя**, ї, ж. і рідко с. Хвалебний приспів церковних піснеспівів у християнському богослужінні; хвалебний гімн’ (там само, с. 174); **глухий** – ‘у знач. ім. **глухий**, хого, ч.; **глуха**, хої, ж. Той (та), хто нічого не чує або не дочуває’ (СУМ 2012₃, с. 621); або як окремий відтінок у межах лексичного значення: **абсолютний** – ‘у знач. ім. **абсолютне**, ного, с. Те, що є безвідносним, не пов’язаним з чим-небудь’ (СУМ 2010₁, с. 77); **автодиспетчерський** – ‘у знач. ім. **автодиспетчерська**, кої, ж. Приміщення, де розміщена автодиспетчерська служба’ (там само, с. 97); **амінь** – ‘у знач. пред. Кінець’ (там само, с. 193).

Грамматична семантика в межах слабкого морфологічного освоєння лексем ґрунтована на відповідних контекстах і відбиває у структурі словникової статті ті чи ті категорійні реалізації слова, належно закріплюючи та мотивуючи їх. Останнє яскраво простежувало з-поміж іменників нульової відміни¹¹ (так звані невідмінювані іменники), що зазнають перекатегоризації, оптимально виявлюваної у відповідних синтаксичних позиціях, пор. **каре** – невідмінюваний іменник середнього роду: (4) *Тричі налітали дроздовці на це маленьке **каре**, ... але щоразу на землю падала більшість вершиників* (П. Панч) і **каре** – ‘у знач. прикм. У формі чотирикутника’: (5) *Вивчаю Віку поглядом... Темні кільця довкола очей, зачіска **каре*** (Любка Дереш), а в межах іменникового значення: **каре** – ‘Бойове шиккування піхоти у формі чотирикутника; застосовувалося з XVIII століття перев. для відбиття кавалерійських атак’ (6) *Пролунали команди. Загриміли барабани. Сколихнулися і завмерли прямокутники **каре**, рівні ї застигли, мов витесані із каменю. Блискуча кавалькада придворних і*

¹¹ Термін нульова відміна запропонував І. Р. Вихованець, аргументуючи це наявністю в таких іменників повної омоніміїно виявлюваної семивідмінкової парадигми, що повноцінно диференційовано на синтаксичному рівні: **Дено** (Н. в.) *знаходилося неподалік від станії*; *Нові механізми для ремонту відвезли до **дено*** (Р. в.); **Дено** (Д. в.) *потрібні нові комп’ютери*; *Учні вперше побачили **дено*** (Зн. в.); *Залізнична станція з **дено*** (О. в.) *створювали цілісний технічний комплекс*; *Вагони вирішили ремонтувати в **дено*** (М. в.); *Мое **дено*** (Кл. в.), *найкращі роки юності тут минули*.

генералів на чолі з імператором рушила вздовж фронту (В. Малик) з відтинком ‘Про те, що має форму чотирикутника’: (7) *Посередині каре, на вільному місці плацу, як мушина крапка на шибіці вікна – стояв крихітний аналой* (Ю. Смолич); (8) *Всього шість п’ятиповерхових будинків, стулившись у каре, оточували двір* (О. Ірванець) і ‘Різновид жіночої зачіски середньої довжини перев. з прямою гривкою’: (9) ... *Навіщо вона постриглася сьогодні? Зробила якусь зовсім коротке каре. Такі зачіски чомусь завжди додають віку* (І. Карпа). У ((4), (6), (7), (8), (9)) іменникова семантика **каре** підкріплювана синтаксичною позицією, формально-граматичною й семантико-синтаксичною функцією: (4) – додаток ↔ об’єкт, (6) – підмет ↔ суб’єкт, (7), (8) – обставина / додаток ↔ об’єкт / локатив і додаток / обставина ↔ об’єкт / атрибут¹², (9) – додаток ↔ об’єкт. До цього можна також додати і **каре** – ‘у знач. присл. Прямокутно’: (10) *Наш взвод розвертався в каре – лицем до ворожої кінноти. Передні лягали, ті, що позаду, ставали на коліна, а ще задні на весь зріст цілились в уявну кінноту* (А. Дімаров), що не фіксовано в сучасних словниках. У цьому разі граматична семантика слова **каре** ‘у знач. прикм. У формі чотирикутника’ (5) (краще – ‘Який має форму чотирикутника’) та ‘у знач. присл. Прямокутно’ (10) мотивована позиційно, оскільки ‘у знач. прикм.’ має приіменникову зачіска **каре** (постпозицію), ‘у знач. присл.’ – придієслівну (постпозицію), внаслідок чого відбувається ‘зсув’ опрідметненої семантики й заміна морфологічних категорій, що можна віднести до первинної трансформації. В іменника **каре** – класифікаційна категорія роду і словозмінні категорії числа й відмінка, для словоформи **каре** ‘у знач. прикм.’ категорії роду, числа й відмінка є словозмінними, а для словоформи **каре** ‘у знач. присл.’ іменникові категорії повністю нейтралізовані.

Реалізація певною словоформою вторинної граматичної семантики та її підтвердження типовими контекстами засвідчує функційні вияви останньої. Водночас актуалізується питання про системність такої граматичної семантики, що мотивує необхідність визначення кваліфікаційних параметрів системності, закономірностей її реалізації у словниковій практиці та встановлення основних / неосновних ознак системності граматичної семантики в лексикографічних виданнях.

¹² Глибинним є вияв синкретизму, що засвідчує первинну асиметрію форми й змісту. Труднощі категорійної кваліфікації іменника нульової відміни **каре** мотивована його невідмінюваністю, заповненням вторинної синтаксичної позиції.

1.6.3. Поняття системності є внутрішньою сутністю системи як адитивної¹³, цілісної, гомеостатичної структури, що складається зі взаємозв'язаних частин, кожна з яких додає щось конкретне в унікальні характеристики цілого. Унікальність передбачає одиничність об'єкта, пор., напр., використання в логіці й філософії поняття “рід” як вираження характеру відношень між класами явищ: той із двох класів, що містить у собі інший, є родом, а той, який міститься – видом [Философский 1983, с. 89].

Грунтуючись на розумінні системності як ‘Властивості за знач. **системний**’ (Словник 1978/9, с. 205), а системний – це ‘1. Який стосується до системи’ (там само, с. 205) (*системна одиниця, системний цикл*), інколи додаючи ‘Який є системою’ (Великий 2001, с. 1126) в сенсі ‘1. Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь’ (Словник 1978/9, с. 203) і ‘Який ґрунтований на системі’ (*системні дослідження в історії, системний підхід, системне планування; (11) Системність організації науки зумовлена у своїх першоджерелах принциповою системністю наукового знання (з наук.-попул. літ.)*), треба брати за основу в системності граматичної семантики в лексикографічній практиці друге значення.

Загалом у лінгвістиці дослідження системних відношень у мові мотивувало різні класифікації слів за частинами мови на ґрунті їхніх значень, формальних показників, синтаксичних функцій та диференціювання у складі частин мови: дієслів за видами, дієвідмінюванням; іменників за родами, відмінюванням [Загнітко 2012/3, с. 251–253]. Як особливе, унікальне явище системність мови кваліфікував В. Гумбольдт [Гумбольдт 2000], досліджували її основні вияви в мові І. Бодуен де Куртене [Бодуэн де Куртене 2003], Ф. Буслаєв [Буслаев 2006], О. Потебня [Потебня 1958], Ф. де Сосюр [Сосюр 1998]. Концепція системності свого часу стала методологією основою структуралізму, в межах якого глосематики сформулювали викінчену теорію системності відношень мовних одиниць, що становлять реляційний каркас чи конструкт. Грунтування тлумачення системності як похідного першого значення системи умотивовує розуміння взаємозв'язків елементів, поєднаних у функційно діючу цілісність.

¹³ Адитивність системи – це властивість величини, за якою значення величини, що відповідає цілому об'єкту, дорівнює сумі значень величин як корелятивів його частин, пор. адитивність об'єму означає, що об'єм цілого тіла дорівнює сумі об'ємів складників його частин.

Наявність взаємозв'язків між елементами системи свідчить, що остання змістово ємніша, ніж корпус її складників, і визначальним для неї є не існування предметів, їхня кількість, а зв'язки ↔ взаємозв'язки між ними (пор.: [Гумилев 2010, с. 308]). Розгляд структури в межах системи вихідною має тезу, що структура – це сукупність складників. Кореляція між структурністю та системністю відбивають перехід від менш складного до більш складного. Система унікальна наявністю в ній особливих відношень у її структурі, водночас система завжди пов'язана із зовнішнім середовищем, її існування без нього прирікає систему на енергетичну слабкість, позбавлення постійного наповнення. Мовна система пов'язана із мовленням, у якому найповніше реалізуються всі потенціали слова (своєрідно й аргументовано виявлено статус системності мови в просторі в [Piper 2001]). Семантико-граматичні “зрушення” в слові зумовлені наявністю в ньому двох потенціалів: доцентрового, спрямованого на слово як таке, активною дією концентрації й конденсації, й водночас відцентрового, спрямованого від слова на експліцитне / імпліцитне оточення з активізацією дії вибору (за Н. Шведової [Шведова 1984, с. 8]). Система словника та його структура свідчать про його цілісність, змістову наповненість, відбивають внутрішні взаємозв'язки та взаємозумовленості. За ними легко простежити новітній чи новаторський підхід укладачів лексикографічного видання, виявити силу доцентрових і відцентрових інтенцій і окремих лексем, і цілих лексико-граматичних класів у структурі словника (пор., наприклад, реалізацію категорійності недорослості в іменниковому корпусі в похідних на зразок *горобеня, горобенятко, горобенятчко, кача, качатко, каченятко, шпача, шпачатко, шпаченя, шпаченятко* через родову лексему *пташа* в *горобеня, кача, шпача*, а в похідних від них – через ‘Пестл. до’: *горобенятко, качатко, каченятко, шпачатко, шпаченятко* й под.

1.6.4. У граматичній семантиці розмежовують два напрями: а) морфемний (або морфологічний) і б) синтаксичний. Термінологічно диференційовано три основні підходи до тлумачення граматичної семантики. Одні лінгвісти розуміють граматичну семантику як узагальнювальне найменування морфологічної та синтаксичної семантики, що вивчає семантику частин слова – морфем і семантику компонентів речення – синтагм-словосполучень. Інші дослідники граматичну семантику й синтаксичну семантику розглядають як два окремі напрями, що існують відносно незалежно один від

одного. Домінує в такому підході аналіз морфологічної семантики, синтаксична ж семантика є самостійною. Ще інші вчені, подібно до прихильників першого підходу, граматичну семантику витлумачують як спільну назву для семантичних студій у сфері морфології й синтаксису з акумулюванням у її предметі значень одиниць і комбінацій синтаксичного ярусу та сумарного значення, імплікованого в граматичній формі слова. Останнє значення ґрунтовано на синтезі лексичного й граматичного компонентів слова, реальна екзистенція граматичної форми. Такий підхід найдекватніше охоплює особливістю вияву граматичної семантики, що вивчає: 1) категорійне граматичне значення слів (частини мовна семантика й семантика лексико-морфологічних розрядів [Загнітко 2011, с. 196–211], категорійно-граматична семантика); 2) значення граматичної категорії слів, семантика граматичного формотворення слів (парадигмальна морфологічна семантика), що ґрунтується на зв'язку їхньої форми й змісту (значення), їхніх функцій; 3) зміст і структуру функційно-семантичних категорій, що є різноярусними, сукупність лексичних і граматичних засобів вираження, об'єднаних спільним категорійним значенням (наприклад, категорія темпоральності – функційно-граматична семантика).

Обов'язковим складником граматичної семантики є синтаксичні дослідження, що охоплюють розгляд функційно-синтаксичної, дериваційно-синтаксичної, комунікативно-прагматичної семантики. Дериваційна семантика в широкому сенсі (охоплює словотвір і синтаксичну деривацію) входить до граматичної й лексичної семантики. Особливості синтаксичної, функційної перекатегоризації слів як різновиду конверсії слід розглядати в межах граматичної семантики, висвітлюючи закономірності зміни лексемою своєї синтагматики (поліфункційність слова, синтаксичний критерій). Так, лексема **конаючий** у значенні 'Який вмирає': (12) *На мить усі заціпеніли. Анти дивилися на конаючого Калегула, обри – на їхнього князя* (Д. Міщенко); (13) *З гнітючим чуттям пробирались хлоп'ята вдовж кладовищенського рову, заповненого **конаючими** людьми* (О. Гончар) містить відтінок 'у знач. ім. **конаючий**, чого, ч. Той, хто вмирає': (14) *Стоять чумаки ... круг **конаючого**, похиливши сумно голови* (М. Коцюбинський); (15) *Навколо лунали крики, стогін поранених змішувався з хрипом **конаючих*** (В. Малик); (16) *Нечепарозповідав про ті міста так, неначе сам побував у них, звідтам долинали навіть запахи, навіть духмянощі, й брязкіт мечів, і зойки*

конаючих, і гуркіт колісниць, і ніжна музика (Ю. Мушкетик) або слово **відступаючий** у значенні ‘Який відступає (у 2 знач.)’: (17) *Скрізь і всюди можна було бачити, як ці відступаючі вермахтівці тягли свою муніцію на візочках, вручну* (І. Багрянйий); (18) *З тугою, острахом і надією в очах дивилася вона вслід відступаючій частині..;* (В. Козаченко) з відтінком ‘у знач. ім. **відступаючі**, чих, мн. Ті, хто відступає’: (19) *Разом з іншими відступаючими йому пощастило проскочити в Іудейські ворота і, зачинивши їх за собою, піднятися на вал* (В. Малик); (20) *Її батько став зрадником в перші дні війни. Заховався від своєї частини, три дні ночував у чагарниках, а коли вибухли постріли відступаючих, виліз із схованки* (К. Гриб); (21) *Зчинилася справжня веремія, бо обложені в місті перси відчинили одну браму й почали тиснути на відступаючих, які не встигали лізти на кораблі по драбинах і добирались плавом* (І. Білик). У відтінках ((14), (15), (16), (19), (20), (21)) констатовано перекатегоризацію ‘у знач. ім.’, що є наслідком синтаксичної транспозиції, позиційного набуття лексемами зразка **конаючий, відступаючий** функційно-іменникового статусу. Категорії роду, числа й відмінка змінюють свій статус із підпорядкованих у підпорядковувальні. Істотною є зміна категорійної семантики із атрибутивно дійової на предметну, вияв якої визначуваний позиційно. Силовий характер транспозиції мотивовано також елімінацією стрижневого компонента. Подібна транспозиція є початковим етапом міжчастиномовних переходів і закріплена лише позиційно й функційно. Проміжною ланкою між відносною й повною транспозицією слід вважати утворення окремого значення в лексеми, у якому активними є семантико-парадигмальні зв’язки з іншими подібними лексемами. Так, займенникове слово **мій** в одному зі своїх значень (третьому) містить семантику ‘у знач. ім. **мій**, мого, ч.; **моя**, моєї, ж., розм. Чоловік; дружина’: (22) *Пішов кум до куми, ... Добре кумцю, що-с прийшов, Мій поїхав в поле* (з коломийки); (23) – *Нема, – каже [молодиця], – мого вдома; повіз іванівському попові гроші за коня* (М. Коцюбинський); (24) – *А моя ще до війни кожного ранку грінки на свинячому смальцеві смажила* (Григорій Тютюнник) з відтінком ‘у знач. ім. **мої**, моїх, мн. Родичі або близькі мені люди’: (25) – *Мої пішли в театр*. Істотним є те, що в лексеми **мій** у її першому значенні ‘1. Займ. присв. до **я**’: (26) *Божусь **моєю** бородою, Що тих богів лишу чинів, Які тепер в війну вплетуться* (І. Котляревський); (27) *В **моїй** душі вирують бурі І поряд глухо спокій спить, А мисль натомлена в*

зажурі *Вогнем займається на мить* (М. Нагнибіда); з-поміж інших наявний відтінок ‘у знач. ім. **моє**, мого, с. Те, що належить мені’: (28) *Своє з’їв, ще й на моє зазіхає* (приказка); (29) – *Твої збитки, раз на те пішло, на себе беру, де вже моє не пропадало!* (М. Стельмах); (30) *Посилаю Вам [В. Лукичу – А. З.] для “Зорі” “Герестрата”, але разом і конечно бажання, щоб він був надрукований фонетикою. Коли ж моє невлад, то я з своїм назад* (В. Самійленко), який у межах тієї самої лексеми корелює з окремим значенням (третім). Принциповим у диференціюванні відтінка й значення в лексемі **мій** є не лише наявність відповідних діагностичних контекстів, а й закріплення кожного з них за статусною граматичною семантикою, де перша – відтінкова закріплена морфологічним значенням середнього ((28), (29), (30)) роду, а окреме значення відбито в морфологічній семантиці чоловічого ((22), (23)) або жіночого (24) роду, формі множини (25). Закріплення значення ↔ відтінку відповідною граматичною семантикою сигналізує про його усталеність, граматична ж семантика в цьому разі підтверджує системність. Звичайно, системність граматичної семантики передбачає послідовність її відбиття у внутрішній структурі словника. Так, якщо закріплено за морфологічним значенням середнього роду семантику ‘Те, що належить мені’ в лексемі **мій** → **моє**, то цілком логічним постає такий вияв і в інших займенниково-присвійних словах *ваш*, *їхній*, *наш*, *свій*, *твій*, пор.: **ваш** – ‘у знач. ім. **ваше**, шого, с. Те, що належить вам’: (31) – *Оддайте харчі, то ж не ваше – не ви напруювали!* (В. Барка); **свій** – ‘у знач. ім. **своє**, свого, с. Те, що торкається безпосередньо себе, себе і співрозмовника’: (32) *В кінці стола сидять дід із хазяїном та своє розмовляють* (Д. Мордовець); **твій** – ‘у знач. ім. **твоє**, твого, с. Те, що належить тобі’: . (33) – *У нас не було мого і твого. У нас було тільки наше* (О. Гончар). Відсутність словникових констатацій такої семантики для лексем *їхній*, *наш* не свідчить про порушення системності граматичної семантики, оскільки подібне сигналізує відсутність відповідних контекстів. Підтвердженням можуть поставати фактичні матеріали зразка: *їхній* – ‘у знач. ім. **їхнє**, їхнього, с. Те, що належить їм’: (34) *Була колись сила в таких колективах гуртового обробітку землі. Їхнє давно минулося* (із журн.); *наш* – ‘у знач. ім. **наше**, шого, с. Те, що належить нам’: (35) *Наше повернеться – вірю в це силою власної душі* (А. Яна), див. також (33).

1.6.5. Морфологічна семантика послідовно зреалізована у тлумачному словнику, для неї властиве особливе лексикографічне

закріплення в лівобічній частині, в окремих випадках вона реалізується у правобічній частині – у тих випадках, коли несе функцію оформлення лексичного значення слова (див. (48), (49), (50)). Категорійність множини посилювана в тому разі, коли лексичне значення слова лише родовою семою пов'язане з основною, в усьому ж іншому наявне зовсім інше: вода – ‘3. *тільки мн.* Лікувальні мінеральні джерела, а також курорт із такими джерелами’; ‘4. *тільки мн.* Навколоплідна рідина’ (СУМ 2012/3, с. 221).

Активною виступає семантика іменникової множини, подібно до семантики чоловічого й жіночого роду, в перекатегоризації словоформи – посилення в ній іменникового значення: *наш* – ‘у знач. ім. *наші*, *ших мн.*, розм. Близькі нам люди (родичі, друзі)’ як один із відтінків першого значення ‘Який належить нам, яким ми користуємося’: (36) *Тишуся, що скоро буду вдома і побачу тебе і всіх наших* (М. Коцюбинський); (37) [*Катря:*] *Ех, не поїхав би ти сьогодні, зійшлися б усі наші, підняли б тости...* (З. Мороз). До нього прилягає відтінок ‘у знач. ім. *наші*, *ших*, *мн.* Ті, що належать до однієї з нами держави, армії і т. ін.’: (38) – *На лівому фланзі наші прорвали фронт і женуть німця, – обізвався з других саней молодий, веселий голос* (Григорій Тютюнник). Зіставлення семантичного співвідношення значення й констатованих у словниковій статті лексеми *наш* (подібно *мій*, *свій*) відтінків ‘у знач. ім.’ є доцільність виокремлювати подібні відтінки в окремі значення через втрату ними основної граматичної семи значення – займенникової прикметниковості, наближенні до іменникової семантики, пор.: у лексемі *ваш* – відтінок ‘у знач. ім. *ваші*, *ших*, *мн.*, розм. Родичі або близькі вам люди’: (39) *Я не можу більше писати, ослаб. Всі ми кланяємось Вам і Вашим* (М. Коцюбинський) значення ‘Який належить вам, яким ви користуєтеся’ і в слові *мій* – значення ‘у знач. ім. *мій*, *мого*, *ч.*; *моя*, *моєї*, *ж.*, розм. Чоловік; дружина’ (див.: (22), (23), (24)). Симетрично мотивованим є тотожне словникове структурування в таких реалізаціях лексем, що підтверджувало їхньою граматичною семантикою в кожному з аналізованих випадків.

У лексикографічній практиці граматична семантика послідовно має корелювати з лексичним значенням, особливо в частині його частиномовної належності. Тому в лексемі *ваш* – значення ‘Те, що належить вам’ (31) слід кваліфікувати не як відтінок ‘у знач. ім. *ваше*, *шого*, *с.*’, а як – окреме значення, оскільки тлумачення чітко вказує на формально-граматичну предметність ‘Те, що...’. Те саме торкається

й значення ‘Родичі або близькі вам люди’ (39), що також подано як відтінок ‘у знач. ім. **ваші**, *ших, мн., розм.*’ значення ‘Який належить вам, яким ви користуєтеся’, де в самій дефініції чітко виражено й формально-граматичну, й лексико-семантичну предметність, пор., наприклад, третє значення лексеми мій, де семантику ‘Чоловік; дружина’ ((22), (23), (24)) кваліфіковано як іменникову з окремим відтінком ‘Родичі або близькі мені люди’ (25), маркованим формою множини.

Міжчастининомовна трансформація є особливим процесом, специфікою якого є «вилучення» однієї зі словоформ у тій чи тій відмінковій формі з внутрішньої структури лексеми, регулярність її відтворення й перетворення словозмінного компонента на словотвірний афікс (пор. досить цікаві спостереження над категорією евідеційності в (Попович 2014: 17, 38, 59 і далі)). Так, у лексемі **коло** третє значення ‘у знач. присл. **колом**. Утворюючи таку криву’: (41) *У блакитному просторі Заходили колом зорі* (П. Грабовський); (42) *Запорожці почали оточувати братів колом* (А. Кашенко); (43) *Соромливо, взявшись за руки, пішли дівчата колом* (О. Іваненко) має опертям афікс **-ом / -ами, -ем, -ою, -єю**: *кидком / кидками, клубком / клубками, клубочком / клубочками, ривком / ривками, стрибком / стрибками; каменем, м’ячем; стрілою; кулею і т. ін.*), що корелює із адвербіально-граматичною семантикою. Системність адвербіально-категорійної семантики форми орудного відмінка іменникового набуття нею окремого значення або значенневого відтінку ґрунтована на: а) особливостях співвідношення з основним значенням; б) її переміщенні в неспеціалізовану синтаксичну позицію; в) перетворенні словозмінної флексії на словотвірний афікс; г) перекатегоризації семантики; ґ) виокремленні словоформи в самоідентифіковану мовну одиницю; д) «переформатуванні» форми синтаксичного підрядного прислівного зв’язку – зі слабкого керування на відмінкове прилягання; е) втраті валентно зумовленого статусу зі стрижневим статусом; є) імплікуванні порівняння: **камінь**, ‘ч.З. у знач. присл. **каменем**. Із швидкістю каменя, що падає’: (44) *Беркут звився в небо й каменем кинувся ... на другого вовка* (З. Тулуб); (45) *Його, Шухіра, рука, обтяжена темною пляшкою, злетіла на мить угору і каменем гахнула на дурнуvато-зболену чужинцеву голову* (Ю. Андрухович); ‘4. у знач. присл. **каменем**. Непорушно’: (46) – *Увесь Єрусалим, старе й мале біжить, щоб на видовисько поглянуть, се тільки ти тут каменем сидиш* (Леся Українка); (47) *Наглядач подивився, почекав*

хвилину, а тоді промовив: – **Каменем** лежати! – і закрив двері (І. Багрянний).

1.6.6. Системно-лексикографічний аспект граматичної семантики охоплює: граматично-морфологічну семантику, послідовно кваліфіковану в лівобічній частині словникової статті. До неї належить: а) частиномовний статус лексеми (початкова форма – для іменників, прикметників та ін. – форма називного відмінка, для дієслів – форма інфінітива); б) словозмінний тип (для іменників, прикметників – форма родового відмінка, для дієслів – форми 1-ої й 2-ої особи однини, в окремих випадках – форми наказового способу); в) класифікаційний вияв (в іменників – морфологічне значення роду, у дієслів – видове диференціювання). Словозмінна флексія набуває внутрішньочастиномовного значеннево-диференційного статусу, коли у внутрішньолексемному просторі, диференціює семантику: **камінь**, ‘ч. 1. род. меню, тільки одн. Тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді’: (48) *Дивлюся: Палати, палати Понад тихою рікою; А берег ушитий Увесь **каменем*** (Т. Шевченко) – флексія **-у(ю)**, але ‘2. род. меня. Окремий шматок, брила такої гірської породи’: (49) *Під лежачий **камінь** і вода не підтече* (Номис) – флексія **-а(я)**; і ‘6. род. меню. Коштовний мінерал як прикраса’: (50) *Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине... От де, люде, наша слава, Слава України! Без золота, без **каменю**, Без хитрої мови* (Т. Шевченко) – флексія **-у(ю)**, але ‘8. род. меня. Жорно в млині’: (51) *Вода на лотоках шумить, **камінь** зерно розтирає на міл* (Б. Лепкий) – флексія **-а(я)**. У загальній структурі лексеми **камінь** з-поміж восьми значень іменникової семантики два оформлені флексією **-у(ю)**, а шість – флексією **-а(я)**, що сигналізує про більше доцентрову силу останньої в системності граматичної семантики у внутрішньословниковому просторі.

Системність словника має опертям і граматично-синтаксичну семантику, до якої входить диференціювання у структурі лексикографічно-тлумачного видання валентно зумовлених компонентів із наголошенням їхнього статусу у кваліфікації лексичних значень лексеми. Хрестоматійно-усталеною моделлю в загальнослов’янській практиці є дотримання послідовного ремаркування перехідності дієслова, що наче виокремлює лише такі лексеми із загальнодієслівного простору, а в межах тієї лексеми є ґрунтом диференціювання різних лексичних значень: *вишивати ↔ вишивати, малювати ↔ малювати, писати ↔ писати*, де перший компонент – перехідний

(дія), а другий – неперехідний (перебувати в стані). Такий підхід не розкриває загальних механізмів вираження категорійної інструментальності (*чим*), адресатності (*кому*) і т. ін. Тому раціональнішим є розширення відбиття у словниково-лівобічній частині загального поля валентних інтенцій дієслів. Так, наприклад, у тлумаченні лексеми *різати* з усіх 13 її лексичних значень відбито особливості її прямої та опосередкованої валентності в 11: ‘1. що’ → ‘2. кого, що і без прям. дод.’ → ‘3. кого, що’ → ‘5. що’ → ‘6. кого, що, кому, чому і без дод.’ → ‘7. кого, що’ → ‘8. кого, що’ → ‘9. що’ → ‘10. кого, що і без прям. дод.’ → ‘12. що’ (СУМ 1977/8, с. 561). Значення ‘4. Обробляти поверхню металу, дерева і т. ін. різальним інструментом, різцем’ вимагало вказівки на системну валентність *різати* → *чим*, а наведена ілюстрація *Різати по металу* передає семантику ‘Фахове заняття, майструвати по металу’ й відбиває окремий відтінок цього значення. Граматична ремарка *неперех.* лише актуалізує різні семантичні стани дієслівної лексеми, що в аналізованому значенні не втрачає активної валентності, переводячи її в імпліцитний вияв.

Значення лексеми *різати* ‘11. Діяти добре при використанні (про інструменти, пристрої, машини і т. ін.)’ є семантично складним, вияскравлюючи інший вимір тлумачення: якщо 1–6, 8–12 значення подають модель спрямування дії на об’єкт, то в цьому разі в центрі перебуває суб’єкт, що користується інструментом, а в ілюстрації підтверджено його дію: (53) *Вона [машина] ту палицю як підхопила, як черконе! Так к лихій годині всі зуб’я й сплескалися! Тепер тільки смиче, а не різє* (Панас Мирний). Значення ‘7. кого, що. Викликати різкий біль, болючі відчуття’ в оберненому вигляді уже передає стан суб’єкта: (54) *Нас більше сонце не палило. Не різав ніг сухий пісок* (О. Олесь); (55) *Вони, зігнувшись під низьким склепінням, стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги* (М. Старицький); (56) *Холодний колючий сніг різав їй обличчя* (О. Донченко).

У новому академічному словнику української мови (СУМ 2010, с. 6–66) зреалізовано розширену модель розгляду активно валентних лексем із послідовним охопленням та розкриттям цілісності активної валентності дієслова без наголошення статусу *перехідності / неперехідності*. Водночас твердження про відбиття в новому лексикографічному виданні синтаксичних зв’язків і функцій (там само, с. 13) спрямоване більше на перспективу, ніж на сучасне тлумачення дієслівних та інших лексем, бо в словнику послідовно анонсовано лише окремі функційні різновиди твірних лексем або їхніх похідних:

‘безос. пред.’ – для форм на *-но / -то*, ‘у знач. вставн. сл.’ – слова на зразок *власне*, ‘у знач. пред.’ – *абсурдно, антиприродно, антисоціально, бадьоро*. Обмежене подання в лексикографічній практиці синтаксичних функцій цілком мотивоване, тому що не може і не має охоплювати увесь функційний потенціал аналізованих лексичних одиниць. Те саме стосується й синтаксичних зв’язків, оскільки говориться про особливий різновид підрядного прислівного синтаксичного зв’язку, що ґрунтується на регулярному формальному вияві залежного компонента та заповненні ним наявного семантичного гнізда (семантичні відношення) стрижневого компонента. Формальна відсутність такого залежного компонента свідчить про інше його лексичне значення.

1.6.7. Важливе інше, будь-який загальнонаціональний мовний словник, особливо академічний, повинен ґрунтуватися на теоретичних і концептуальних постулатах академічної фундаментальної граматики, її засадничих принципах.

Аналізуючи теоретико-методологічні аспекти укладання словника живої білоруської мови, І. Галуза цілком аргументовано вважає відсутність теоретичної основи – академічної граматики білоруської мови визначальним чинником у процесі осмислення й створення такого академічного лексикографічного видання, ієрархічно нижчими є: 1) небагатий досвід власне-білоруської лексикографічної традиції; 2) відсутність єдиного погляду на використання білоруської мови як метамови [Галуза 2015, с. 72]. Академічна граматика, або національно-фундаментальна граматика мови, є тим теоретичним ґрунтом, на якому формується концепція будь-якого словника загальнонаціональної мови. Без опертя на таку граматику внутрішня системність граматичної семантики в її широкому розумінні позбавлена мотивації та унормованої традиції, мотивації багатьох міжчастиномовних трансформацій, ступінь категоризації, перекатегоризації, внутрішнього диференціювання сем з послідовним їхнім закріпленням граматичними значеннями в лексичному просторі слова постають не зовсім викінченими. Системність граматичної семантики в загальнонаціональних тлумачних словниках має ґрунтуватися на тягlostі національної традиції, її класифікаційно-кваліфікаційних вимірах в академічній граматиці, доцентрових інтенціях внутрішньословникового простору.

1.7. Силкові поля категорійної семантики: типологічні вияви

Поняття “силового поля” категорійної семантики пов’язано з особливостями її регулярного вияву відповідними формальними засобами: *пол-ем* – орудний відмінок, однина, середній рід; *чита[j]-у* – теперішній час, 1-а особа, однина, дійсний спосіб, активний стан тощо. Встановлення типологічних виявів “силового поля” категорійної семантики уможливорює диференціювання напрямів його поступового “розмивання” з визначенням цілісності функційно-семантичної парадигми словоформи, де співвідносними / неспіввідносними постають первинні та вторинні спеціалізації: *Учитель зайшов до класу* і *Хлопець добрий учитель* (= *Хлопець учителює*). Викінчений аналіз деграматизації морфологічної форми має опертям врахування її кумулятивного виміру з диференціюванням категорійнокласової семантики та “навантаження” відповідними внутрішньочастининомовними значенневими сутностями (пор, наприклад, у дієслова – час, вид і под.). Діагностування специфіки втрати “силового поля” категорійної семантики і першого різновиду (категорійнокласової), і другого та визначення вторинної спеціалізації у граматичному ладі мови (на зразок субстантивації, адвербіалізації, прономіналізації тощо або теперішній у функції минулого та ін.) визначає актуальність пропонованого розгляду.

Дослідження закономірностей розмивання силового поля категорійної семантики із простеженням витворення вторинних функцій тієї чи тієї словоформи знаходило своє місце в студіюваннях Є. Куриловича [1963], І. Вихованця [1988], К. Городенської [Городенська 1991], О. Бондарка [1976], М. Всеволодової [Всеволодова 2001, с. 14–25], Г. Золотової [Золотова 1973], О. Мельничука [Мельничук 1966], А. Мухіна [Мухін 1980] та ін. Водночас поза увагою перебували закономірності поступової втрати категорійної семантики відповідною словоформою із визначенням тенденцій “випадіння” останньої із загальної парадигми: *Вечорами часто гості розповідали веселі та неповторні історії-бувальщини* (А. Яна); *Весною пролітали над нашою хатою журавлі* (І. Карпа) – форма орудного відмінка зберігає свою лексичну наповненість та водночас виходить за відмінкові межі з адекватною їй внутрішньореченневою адвербіалізованою спеціалізацією. Подібна форма втрачає “силове поле” категорійної семантики, виявляючи особливі напрями міжчастининомовної міжкатегорійної взаємодії, пор. також: *Ідуть дівчата в поле жито жати* *Та, знай, співають ідучи* (Т. Шевченко) – форма

знай (2-а особа наказового способу однини) набуває статусу частки і використана як вставне слово та ін. Регулярність втрати категорійної семантики певною словоформою у міжчастиномовних моделях мотивована: 1) послабленням наявних семантико-парадигматичних зв'язків та постання нових; 2) внутрішній “рух” категорійної семантики або в рамках частини мови (внутрішньочастиномовний внутрішньо- ↔ міжкатегорійний // міжчастиномовний, міжкатегорійний тощо); 3) парадигмальне “випадіння” (набуття самостійного статусу); 4) зміна внутрішньореченневого позиційного закріплення; 5) динаміка синтаксичної спеціалізації; 6) “руйнування” первинно закріплених інтенцій та валентностей та поступове витворення нових; 7) узуальна лексикалізація та формування нового потенціалу створення цілісних словосполук і под. Основними аспектами опрацювання проблеми виступають: а) семантичний (вияв закономірностей втрати первинної категорійної семантики певною словоформою); б) синтаксичний (встановлення новітніх моделей внутрішньореченневого і внутрішньословосполученневого закріплення тієї чи тієї словоформи); в) морфологічний (визначення тенденцій втрати словоформою парадигмального простору); г) дериваційний (простеження міжкатегорійних ↔ внутрішньокатегорійних та інших процесів) та ін.

Статус морфологічної категорії та її сила визначувані співвідношенням у її структурі морфологічних форм та морфологічних значень. Утворення асиметрії діагностує “розмивання” межі симетрії та засвідчує формування вторинної функції морфологічної форми, пор., наприклад, функцію генералізації форм однини іменників: *Кожний студент повинен освоювати комп'ютерні технології.* Для встановлення межі тієї чи тієї морфологічної категорії необхідно чітко розуміти, що обов'язковими її ознаками є: 1) наявність не менше двох елементів; 2) єдність системи значень та співвідносних із ними форм (у кожній мові стільки виявів часу, скільки існує форм часу; подібне твердження застосовне до будь-якої іншої морфологічної категорії). Морфологічна категорія ґрунтована на замкнутості, закритості системи, в якій протиставлені морфологічні значення взаємовиключають одне одного. Властивість взаємовиключення полягає в тому, що морфологічна категорія має множину морфологічних значень (грамем), які не можуть одночасно бути виражені в одній словоформі. Водночас одній словоформі можуть бути притаманні кілька грамем різних морфологічних категорій,

пор., наприклад, у словоформі *вєрб-а* реалізовано морфологічні значення однини, жіночого роду, називного відмінка (кумуляовані у форманті *а*). Так, у морфологічній категорії числа наявна система двох рядів форм, що виражають значення однини та множини [Плунгян 2011; Потебня 1888; Рахилина 2009]. За характером граматичних значень у структурі граматичних категорій з-поміж останніх можна виділити: 1) змістові (номінативні, семантичні, референційні), що беруть безпосередню участь у відбитті позамовної дійсності; 2) формальні (асемантичні, формально-структурні), що відбивають суто сполучувальні обмеження словоформ (так, наприклад, узгоджувальні граматичні категорії беруть участь у реалізації тих чи тих форм синтаксичних категорій, пор., наприклад, категорія підрядного прислівного синтаксичного зв'язку в реалізації синтаксичних форм узгодження ґрунтована на активній дії морфологічних категорій роду, числа і відмінка прикметників; роду, числа й особи дієслова; формально-структурні морфологічні характеристики лексем – зразки відмін та дієвідмін). Водночас формальні категорії інколи набувають статусу змістових, внаслідок чого відповідні форманти набувають класифікаційних вимірів (*Знайом-ий подарував книгу*).

За відношенням категорійної ознаки до компонентів диференціювання граматичні категорії класифіковано на: а) формотвірні (власне-граматичні, корелятивні, модифікаційні), в рамках яких лексема може змінюватися (наприклад, відмінок іменників, рід, число і відмінок прикметників, час і спосіб дієслова); б) класифікаційні (власне-класифікаційні, некорелятивні), властиві усій лексемі та постійні для неї (наприклад, частини мови, рід іменників-неістот, істота / неістота більшості іменників, особовість / безособовість більшості дієслів) [Загнітко 2011, с. 144 і далі].

За ступенем корелятивності з-поміж формотвірних граматичних категорій простежувані: а) словозмінні (послідовно корелятивні, флексійні), модифікаційні (з наявністю кореляцій) для усіх слів певної частини мови (відмінок іменників, час і спосіб дієслова, узгоджувальні категорії дієслова і прикметника); б) дериваційні (непослідовно корелятивні, словотвірні, лексико-граматичні), що передбачають наявність кореляцій лише для окремого значного підкласу певної частини мови (наприклад, рід істот іменників, число іменників, вид і стан дієслова, ступені порівняння прикметників, діатеза). Так, у співвідношенні форм чоловічого і жіночого роду категорійна семантика перших форм з-поміж назв осіб функційно

потужніша, тому що легко покриває усі можливі функційні навантаження протиставлених форм: *Лікар приймає зранку*, де *лікар* – форма чоловічого роду ↔ чоловіча стать; форма чоловічого роду ≠ жіноча стать; форма чоловічого роду ∞ назва особи за відповідною професією. Відповідно “силове поле” категорійної семантики аналізованої форми послідовно мотивованим постає в першому випадку вживання, у двох інших – “силове поле” іррадіює до першого, в силу чого й утримувано опозиційний статус.

Водночас необхідно виділити категорії синтаксичної синтагматики, до яких належать структурно-синтаксичні граматичні категорії, тобто різновиди синтаксичних відношень: підрядність (підпорядкування (синтаксис)), предикація, атрибут, актант (пор. також член речення), де розмивання “силового поля” виявлювано в різних випадках кумулятивності сурядності та підрядності: *У лісі багато грибів – я не знайшла жодного* [Загнітко 2011, с. 718], вторинного заповнення синтаксичної позиції: *Трактор важко різав нові й нові ділянки цілини*, де словоформа *Трактор* заповнює синтаксичну позицію суб’єкта з категорійною семантикою інструмента, що засвідчує її синкретичний інструментально-суб’єктний характер. Подібні міжактантні напрями взаємодії виступають похідними тенденцій актантної деривації та ґрунтовані на семиграмемній семантико-синтаксичній категорій валентності з її морфологічно опосередкованим виявом.

Категоріями синтаксичної парадигматики постають граматичні категорії речення (комунікативні, або фразозмінні граматичні категорії), тобто розрізнявальні ознаки речень (настанова висловлення, ствердження / заперечення (граматика), модальність тощо), а також граматичні категорії синтагм (складники членів речення, словосполучення): граматичні категорії іменної групи (означеність / неозначеність, рід, число, особа), граматичні категорії предиката (діатеза), граматичні категорії атрибута (ступені порівняння та інтенсивності) і под. [Загнітко 2011, с. 459–667].

Характерними ознаками граматичних категорій виступають: а) модифікаційний тип категоризаційної ознаки; б) належність ознаки до синтаксису; в) обов’язковість вибору одного зі значень для (слово)форм із категоризувальної сукупності; г) наявність регулярного способу її вираження (див. також: [Загнітко 2011]). Наявність усієї сукупності цих властивостей здебільшого виступає підґрунтям незаперечного визнання граматичного характеру категорії, хоча

кожна з них окремо не виступає ні необхідною, ні достатньою ознакою граматичної категорії [Сімович 1919; Смаль-Стоцький 1893].

За частиномовною належністю слів та відповідним співвідношенням граматичних категорій з частиномовними класами граматичні категорії диференційовано на іменні (властиві для іменника, прикметника, займенника і под.) і дієслівні (притаманні дієслову). Чіткої межі між заявленими різновидами категорій не існує (так, наявні мови, де час формалізований в іменників тощо [Горецький 1929; Ляшевская 2004; Пете 1981]).

Абсолютна більшість граматичних категорій відома і послідовно характеризується від античних часів, пор.: іменні (відмінок, узгоджувальний клас, зокрема рід, означеність, істота / неістота, особа); дієслівні (час: абсолютний час, таксис), вид, особа, спосіб, стан; характерні для іменника й дієслова (число, різного зразка категорії ввічливості). Особливості міжкатегорійних внутрішньо-частиномовних і міжчастиномовних переходів до цих пір постають актуально значущими, тому що вони активно розвиваються і поглиблюються, пор.: навантаження синтаксичних, морфологічних і семантичних міжчастиномовних трансформацій на зразок: *Сидіти було незручно* → *Сидіння було незручне* → *Нове сидіння було зручним*, де очевидними виступає покрововість “силових піль” категорійної семантики – від втрати дієслівної до набуття іменникової [Перцов 2001; Пешковський 1956, с. 27–35; Пете 1981, с. 339–341; Плунгян 2011, с. 101–105].

У загальній класифікації граматичних категорій, наприклад, категорія числа іменників за відношенням категорійної ознаки до компонентів диференціювання є формотвірною з послідовним протиставленням форм однини та множини, а за ступенем корелятивності з-поміж формотвірних граматичних категорій вона виступає словозмінною (послідовно флексійною); за частиномовною належністю слів та відповідним співвідношенням граматичних категорій із частиномовними класами категорія числа постає іменниковою, набуваючи статусу сполучувальних ознак узгоджування у прикметників, дієслів (окремо слід зауважити наявність дієслівної множинності (*verbal plurality*) – мультисуб’єктність та мультиоб’єктність та множинності ситуацій) та інших частин мови.

Числова категорійність належить до активно опрацьовуваних у загальнотеоретичному і загальноприкладному аспектах. Перший охоплює усталене розуміння категорії іменникового числа як такої,

«яка позначає кількість предметів і складається з двох співвідносних граєм того самого слова – однини і множини» [Бондарко 1984, с. 92] (основний вияв), і наголошенням наявності в ній елементів несловозмінного (класифікаційного) характеру [там само, с. 92]. Останній співвідноситься з різними функційно-граматичними теоріями, у межах яких число кваліфіковано як функційно-семантичне поле з якісно-кількісним ядром. У цьому разі число кваліфіковано в широкому вимірі, де основною є квантифікація – реалізація будь-якої числової означеності / неозначеності. Число і квантифікація становлять широку сферу, охоплюючи типологічно різні засоби вираження, з-поміж яких найабстрагованішими виступають значення морфологічної категорії (МК) числа. Інваріантом системи морфологічного іменникового числа є морфологічне протиставлення двох підкатегорій *Sg* – *Pl* (*Sg* вказує на один предмет, а *Pl* – на два або більше), де поняттєво позначувані **однина** і **множина** підказують власне “значення”. Це створює показову “ілюзію” надзвичайно простої, з небагатьма семантичними відтінками, категорії, особливо на тлі мов, у яких функційно навантаженими постають двоїна, троїна, паукальність. Останнє не враховує специфіку квантитативної лексики, потенціал якої у вираженні функцій числа є надзвичайно ємним.

Наявна регулярна залежність реалізації категорійної семантики числа від належності іменникового слова до лексико-граматичного розряду, що зумовлює диференціювання усіх іменників на: а) слова з корелятивними формами однини та множини, б) лексеми тільки з формами однини, в) слова з формами тільки множини. Перший різновид найпошлідовніше виявлюваний з-поміж конкретних іменників – назв істот і неістот: *агностик* – *агностики*, *агроном* – *агрономи*, *воїн* – *воїни*, *залізничник* – *залізничники*, *учень* – *учні*, *школяр* – *школярі*, *юнак* – *юнаки*, *верба* – *верби*, *дуб* – *дуби*, *клен* – *кленни*, *оселя* – *оселі*, *село* – *села*, *фабрика* – *фабрики* та ін. Склад іменників, лексичне значення яких не передбачає протиставлення за ознакою “одиничність–множинність”, є досить ємним. До таких належать абстрактні назви, найменування якостей і дій, речовин, збірних сукупностей предметів та осіб. Іменники з некорелятивними формами однини або множини позбавлені регулярного протиставлення форм за категорійною семантикою числа, вони пошлідовно утворюють семантичні групи як складники відповідних лексико-граматичних розрядів іменників. Особливість таких іменникових слів не завжди індексована у словниках. Наявна закономірність:

іменникова множина послідовно фіксована: *вила, вил*, мн. (СУМ, 1, с. 419); *ворота, ріт*, мн. (СУМ, 1, с. 741); *граблі, грабель* і *граблів*, мн. (СУМ, 2, с. 151) і под. Водночас наявність тільки форми однини в іменника не фіксована у словниках, пор., наприклад: *вода, и*, жін. (СУМ, 1, с. 716); *олива, и*, жін. – у словнику пропонувано як заст., рідко: *мастило* (СУМ, 5, с. 688); *солі, і*, жін. (СУМ, 9, с. 219).

Морфологічна категорія числа є однією із найсильніших іменних категорій, її основні значення “програмують” кількісну характеристику предметів – об’єктів реального світу: один предмет (об’єкт) – однина, два предмети (об’єкти) – двоїна, більше двох предметів (об’єктів) – множина. У світі мов наявність форм двоїни констатовано в небагатьох із них: 1) давні мови: санскрит, давньогрецька, давньоруська; 2) сучасні мови: словенська, нижньолужицька та верхньолужицька, класична арабська, коряцька, самодійська, саамська, обсько-угорські мови. В українській мові в окремих випадках двоїна та множина розрізняються наголосом: *два б́рати* (двоїна) – *всі брати́* (множина). У сучасній українській літературній мові після вилучення форм двоїни правописом 1933 року їхні залишки легко спостережувано в цілій низці випадків, коли двоїну легко констатувати за відповідним наголосом іменника: *дві руки́* → *дві руці́*; (в) *обі руки́* → (в) *обі руці́*; *дві ноги́* → *дві нозі́*; *дві кни́ги* → *дві кни́зи*; *дві ха́ти* → *дві ха́ті*; *дві ри́би* → *дві ри́бі*; *дві кві́тки* → *дві кві́тці*; *дві дорóги* → *дві дорóзі*; *дві му́хи* → *дві му́сі*; *два сло́ва* → *дві сло́ві*; *два ві́дрá* → *дві ві́дрі*; *два я́блука* → *дві я́блуці*; *два ві́кна* → *дві ві́кні*; *два мо́ря* → *дві мо́рі*; *два ко́леса* → *дві ко́лесі*; *дві но́рі* → *дві но́рі*; *дві годі́ни* → *дві годі́ні*; *дві кози́* → *дві козі́*; *дві дівчи́ни* → *дві дівчи́ні*; *дві ба́би* → *дві ба́бі*; *в (обидвох) оча́х* → *в о́чу*; *в (обидвох) ву́хах* → *у в ву́шу*; *два рукави́* → *два рука́ва*; *два по́води* → *два поводи́*; *двоє теля́т* → *дві теля́ті*; *двоє порося́т* → *дві порося́* та ін. Форми двоїни чітко були схарактеризовані у прескриптивно-функційному навантаженні у правописних нормах за 1929 рік з опертям на їхній опис у численних попередніх українських граматиках С. Смаль-Стоцького [Смаль-Стоцький 1893, с. 45–47], П. Залозного [Залозний 1918], Є. Тимченка [Тимченко 1927], І. Огієнка [Огієнко 1925], В. Сімовича [Сімович 1919, с. 287]. Для В. Сімовича у словозміні іменників наявні три числа: однина, двоїна, множина [там само, с. 287]. Розглядаючи кількість іменниково-числових форм та особливості їхнього творення, М. Левицький у мовному порадникові наголошує [Левицький 1920, с. 43–44], що форма двоїни не повинна у вжитку

замінюватися формою множини. Мовці, які допускають подібну заміну, «калічать слова на московський штиб» [там само, с. 43–44]. Подібну думку розвивав С. Смеречинський, який наголошував: «По числівниках два, дві, обидві, три, чотири (вони в українській мові мають у реченні прикметникову силу, в російській – іменникову) іменники в українській мові стоять завжди у двоїні, навіть як ці числівники додані до десятків, сотень, тисяч тощо, а прикметники в називному множини, напр.: *два чоловіки, дві руки, дві вікні, три чоловіки, три руки, три вікні, ... двадцять чотири чоловіки, руки, вікні, ... п'ять мільйонів чотиреста сім тисяч триста двадцять два (дві, три, чотири) чоловіки, руки, вікні etc. ...* Або з прикметниками: *два великі чоловіки, три високі тополі і т. інше*» [Смеречинський 1932, с. 114]. Не менш знаковим постає твердження О. Курило про нормативність форм двоїни в українській мові та їхнє функційно-стильове навантаження [Курило 1960, с. 45–84]. Загалом особливості навантаження форм двоїни в українській мові цілком вичерпно подавалися в усіх прескриптивних граматиках до початку 30-х років ХХ століття [4]. У сучасній українській мові форми двоїни зазвичай кваліфікують як залишкові, що постають нерегулярними. Водночас у більшості науково-теоретичних і навчально-практичних видань констатовано заміну форм двоїни відповідними формами множини, хоча подібне твердження вимагає належної корекції, тому що у формах на кшталт *дві руки, три ноги, два озера, три озера* іменникові форми мають відмінний від форм власне-множини наголос, пор.: *дві ру́ки, три руки́, дві но́гі, три но́гі, два о́зера, три о́зера* і власне-множина: *ру́ки, но́ги, о́зера*. У формах двоїни наявний формальний збіг з формою однини родового відмінка в сучасній українській літературній мові, хоча такий вияв, очевидно, постав внаслідок збігу цих форм. Очевидним виступає збереження в більшості випадків у словосполученнях на зразок *дві ру́ки, три руки́, дві но́гі, три но́гі, два о́зера, три о́зера* регулярного наголошення іменникових форм двоїни в реальних реалізаціях флексійної заміни: *дві ру́ки* ← *дві руці́, три ру́ки* ← *три руці́, дві но́гі* ← *дві нозі́, три но́гі* ← *три нозі́, два о́зера* ← *дві о́зері́, три о́зера* ← *три о́зері́* тощо. Логічним постає питання про категорійну семантику двоїни та її вияви. “Силове поле” категорійної семантики двоїни у власне-іменникових формах у сучасній українській мові є периферійним, хоча його вияви послідовно окреслювані в низці форм усіх трьох морфологічних форм роду – чоловічого, жіночого і середнього, але такі реалізації не

виступають послідовними. Втрата регулярного функційного навантаження категорійної семантики власне-іменникової двоїни мотивована, певною мірою, її надлишковістю (пор. регулярний аналітичний вияв її *два / дві* та ін.) та волюнтаристськими мотиваціями створення так званих “спільних” граматичних норм. Останнє руйнувало глибинні системні граматичні особливості української мови.

Існування двоїни ґрунтовано на: а) парності предметів (об’єктів): *береги, батьки, близнюки*; б) наявності симетричних предметів (об’єктів), розташованих з обох боків осі симетрії: *очі, вуха, руки, рукави, чоботи, черевики, плечі, ліжі* тощо. В окремих випадках категорія числа має чотирикомпонентну структуру: одна, двоїна, троїна, множина. Такий вияв числової категорійності властивий був праіндоевропейській мові, а з-поміж сучасних – новогвінейським мовам. В арабській мові, низці кушитських та новогвінейських мов простежувана реалізація тріади числово-іменникових граем: одна – паукальність – множина, де перший компонент позначає один предмет (об’єкт) – одна, другий – незначну кількість предметів (об’єктів) – паукальність, велику кількість предметів (об’єктів) – множина. У кушитських мовах почасти виявлювані випадки граматизації числової неозначеності з відповідною тріадою граем: один предмет (об’єкт) ↔ більше одного предмета (об’єкта) ↔ предмет (об’єкт), кількісно не характеризований.

У загальній площині категорійно-числової семантики граеми числа можуть виражати семантичні протиставлення: а) компактна множина, застосовувана на позначення предметів, зосереджена в одному місці: *паруси, колеса* (в одного воза, велосипеда, автомобіля тощо), *пальці* (однієї людини); 2) дистантна множина, використовувана на позначення об’єктів, що перебувають у різних місцях і функційно не пов’язаних: *колеса* (загалом), *пальці* (на багатьох руках / ногах різних людей). І. Мельчук кваліфікує компактну множину як точкову, дистантну – як дистрибутивну [Мельчук 1998, с. 75–77].

Поняття кількості можна застосувати до іменникових слів на позначення: 1) конкретних предметів (об’єктів), яким властиві просторові або часові межі: *книга, підручник, вечір, день, ніч* тощо; 2) конкретних ситуацій (актів), яким властиві початок і завершення: *буревій, вихор, думка, стрибок, ураган* і под. Такі предмети (об’єкти) підлягають рахунку, що дозволяє їх кваліфікувати як обчислювані, дискретні.

Недискретними постають іменникові слова: а) на позначення речовин: *пісок, сніг, цукор* і под.; б) найменування гомогенних сукупностей предметів (об'єктів): *молодь, посуд, юнь* та ін.; в) назви властивостей і станів з нечіткими часовими межами: *зелень, синява, акуратність, відвертість, сміливість* і под.

Кількісна характеристика, властива для дискретних предметів (об'єктів), поширювана також на недискретні предмети (об'єкти). Окрім основного значення грамеми постають вторинні, похідні значення. Досить поширена імплікативна реалізація граемем числа, а також їхнє контекстне витіснення: використання кількісних числівників *багато, мало, скільки* блокує вживання показника множини.

Кількісні значення можуть реалізуватися як словотвірні: 1) операція уникнення дискретності: поява збірності: *учительство, птаство, козацтво, квасолиння, кукурудзиння, стеблиння, бобовиння, ярина, осичина, садовина, професура, апаратура, клавіатура, секретаріат, жолуддя, листя, панва, жінота, біднота, піхота, малеча, стареча, білизна, старизна, материзна, галич, дітворя, братія, інженерія, ломань, символіка, проблематика, синоніміка, генералітет, інструментарій, Шевченкіана, юнь, зелень, погань* тощо; 2) операція уведення дискретності – поява одиничного – сингулятивного значення: *солома – соломинка, трава – травинка, бадилля – бадиллина, зерно – зернина, пшениця – пшеничина, волосся – волосина, намисто – намистина* та ін.

Семантична грамема числа посідає проміжну ланку між словозміною та словотвором.

Морфологічна категорія іменникового числа містить реляційні та дериваційні або номінативні та синтаксичні елементи значення, що перебувають у складних і суперечливих відношеннях. Синтаксичні елементи значення містять здатність словоформи вступати у побудові фрази у відповідні зразки синтаксичного зв'язку з тими чи тими класами словоформ. Водночас такі елементи значення беруть належну участь у відбитті позамовної дійсності як засіб побудови означальних вищого рівня. Номінативні та синтаксичні значення утворюють цілісність. Так, наприклад, використання іменників *pluralia tantum* із речовинним значенням асоційоване із поняттям про множини – під впливом форми множини, якій властивий тільки синтаксичний елемент значення. У рамках конкретної фрази такий синтаксичний елемент значення впливає на номінативний. Залежно від конкретних умов мовленнєвої діяльності номінативний елемент

може поставати актуалізованим або ж нейтралізованим, граничним виявом чого постає повне розмивання. Втрачає свою категорійно-числову семантику форма в разі набуття нею вторинної спеціалізації на позначення: а) часу як певної тривалості: *студент* – перебування у вищому навчальному закладі: *Василь завжди згадував з ностальгією, як він був студентом* (А. Яна).

Існує певна залежність між функційно-стильовим диференціюванням мови й актуалізацією номінативного елемента змісту морфологічної категорії. Так, у розмовному мовленні форми однини та множини іменників часто не актуалізують семантики однини та множини через спільність апперцепційного підґрунтя та ситуації спілкування. У науковому ж тексті нормативно визначуване прагнення до точності та об'єктивності унеможливує варіанти форм числа, що характерні для розмовного мовлення. У художньому стилі наявне суттєве послаблення номінативного елемента змісту морфологічної категорії числа, що виявлювано в діалогічному та невластивому мовленні, де досить частотною постає варіативність іменниково-числових форм. Поглиблюване на усіх ярусах мовної системи функційне розмежування активно впливає на морфологію, окреслюючи множину її реально-мовних виявів. Актуалізаційна спромога номінативного елемента категорійного значення нерівнорядна у всіх морфологічних категорій, що засвідчує їхнє диференціювання на інтенційно сильні й інтенційно слабкі. Навіть всередині однієї категорії одне зі значень постає інтенційно сильним, інше – інтенційно слабким. Традиційно вважають, що “прозорість” категорії числа істотно орієнтована на вираження номінативних смислів, у структурі категорії числа множина має більший потенціал інтенційності. За теорією привативності граматичних опозицій множина є маркованою, тому що послідовно виражає множину об'єктів.

Актуалізаційна мета використання форми як носія відповідного граматичного значення може поставати зорієнтованою на вираження певних смислів. Так, форми множини зі значенням умовної неозначеності або існування актуалізують такий (а не просто множини): *Дуби тривожно тріпотіли листям перед грозою* (А. Яна). Досить усталеними є конструкції з регулярним використанням форми множини в значенні умовної неозначеності: *У дівчинки немає родичів*, але не можна *У дівчинки немає родича*. Цілком можливими виступають інтенційні використання форми множини в останньому значенні: (Оксана:) *Які гості приїхали до нас... Маріє, це ти? Скільки*

ж років не бачились... (О. Кононенко) ↔ (Оксана:) Яка гостя приїхала до нас... Маріє, це ти? Скільки ж років не бачились.... У подібних випадках нейтралізовано протиставлення множина ↔ однина й актуалізована сема неозначеності. Взаємодія поля означеності–неозначеності з полем кількості виявлюване в тих висловленнях, у яких форма іменникової множини позначає одиничний предмет.

Неінтенційність простежувана в тих контекстах, у яких навіть марковане значення виявлюване за межами «інтенційної домінанти» і виконує лише функцію тла. Водночас навпаки – немаркований слабкий член опозиції може актуалізуватися, виявляючи актуальне для мовця у передаваному смислового змісті. Підтвердженням цього постає форма актива як слабого немаркованого члена опозиції стану. Активні конструкції постають регулярними та частотними без очевидної актуалізації активності: *Дівчата співають пісню; Учні виконують вправу; Хлопець доглядає сад.* Значення активного діяча найпослідовніше виявлювано у формі називного відмінка іменника, що в рамках опозиції актив ↔ пасив протиставлений формі орудного відмінка як показника трансформованої конструкції: *Дівчата співають пісню; Учні виконують вправу; Хлопець доглядає сад* → **Пісня співана дівчатами; *Вправа виконувана учнями; *Сад доглянутий хлопцем.* Конструкції пасива в українській мові стали послідовно кваліфікувати як нормативні на початку 30-х років ХХ століття, коли «силовими» методами почали упроваджувати різні ненормативні конструкції, вилучаючи форми на кшталт двоїни, кличного відмінка, активні конструкції та інші, що засвідчували самотність української мови.

У художньо-белетристичному тексті за смислової актуалізації морфологічних значень постають особливі функції, зумовлені реалізацією відповідних художніх образів, поетичних смислів. Це зумовлює поєднання першого аспекту інтенційності з другим, що засвідчує витворення власне-інтенційного виміру. Такий вимір пов'язаний із загальною комунікативною метою, з комунікативними настановами мовця. Обидва аспекти інтенційності (сміслова актуалізація та зв'язок із кінцевою настановою висловлення) взаємодіють тому, що без першого другий аспект неможливий. Сміслова інформативність морфологічної форми виступає обов'язковою умовою перетворення її в елемент, за допомогою якого втілювано загальний мовленнєвий задум відповідно до мети висловлення.

Закономірності та особливості вияву категорійної семантики тими чи тими морфологічними формами у своїх класичних моделях відомі, складнішими постають віддалені від ядрової площини функції, що у своїй ємності охоплюють і значеннєві, і смислові навантаження. Останні зумовлюють витворення стійких вторинних функцій, що найактивніше розмивають “силове поле” категорійної семантики. У таких площинах категорійна семантика, втрачаючи свою силу, найактивніше взаємодіє із суміжними категорійними сутностями в рамках тієї самої частини мови. Встановлення основних / неосновних напрямів втрати “силового поля” категорійної семантики із простеженням її навантаження внутрішньотекстовими смислами засвідчує перспективу дослідження. Особливу ж вагу подібний аналіз має в загальнотеоретичному та зіставно-типологічному вимірах.

1.8. Лексикографічна інтерпретація приєменників

Питання семантичної і структурної інтерпретації приєменників актуалізувалося у функційно-семантичній парадигмі, коли значущим (по суті, знаковим) стало розмежування ядра і периферії тих чи інших систем. Особливо це важливим є для хрестоматійно кваліфікованих слів як службові, оскільки їхній склад постійно поповнюється за рахунок переходу до них іменників, прислівників, займенників та ін. Це зумовлює розширення периферії, в силу чого між «повнозначною і службовою семантикою встановлюється складне градаційне поле... Градаційний простір встановлюється між «полярними» явищами, що виявляють максимальний ступінь функційної відмінності за наявності спільних виділюваних властивостей. Водночас розкриття властивостей проміжних явищ повинно сприяти уточненню характеристик і полярних явищ» [Блох 1986, с. 51, 67]. У лексикографічній практиці, особливо у тлумачних та інших словниках, знаходять послідовний вияв усталені службові одиниці, пор.: біля, *прийм.* (СУМ, I, 185); бо, *спол. / част.* (СУМ, I, 205); в (у), *рідко* ув; *ц-с, уроч. во, рідко* вві (уві), ві, *прийм.* (СУМ, I, 270). Для приєменника властивим постає зазначення іменниково-відмінкової форми з наголошенням відповідної семантики: без, *прийм.*, з *род. в. 1*. Уживається при вказівці на відсутність кого-, чого-небудь (СУМ, I, 118). У сучасній мові склад приєменників є динамічним, він постійно поповнюється одиницями різного ступеня репозиціоналізації, тому важливим постає простеження особливостей семантичної і структурної інтерпретації приєменників у лексикографічній практиці зі

встановленням відповідних типів. Новим у цьому разі є зіставлення різних словникових тлумачень приєменників неоднакового ступеня приєменниковості, що дозволить напрацювати теоретичне підґрунтя напрацювання відповідних структурно-семантичних моделей лексикографічної інтерпретації приєменників та їхнього практичного застосування.

Лексикографічна практика ґрунтується на відповідних теоретичних засадах, що є усталеними і сприймаються як відносно стійкі. Загалом проблема опису приєменників у сучасних лінгвістичних теоріях досі залишається нерозв'язаною. Більшість дослідників вважає, що найбільш самостійними з-поміж іменників постають локативні значення [Стеблин-Каменский 1974; Сенів 2005, с. 141]. Здебільшого значення приєменника встановлюється не прямо, а із його контекстного оточення. Опираючись на просторову семантику приєменників як первинну, Г. Крейдлін пропонує тлумачити часові, соціальні та інші значення як контекстуально зумовлені першого [Крейдлін 1994, с. 19–20], див. також: [Вихованець 1980, с. 199–200]. Загалом у сучасній лінгвістиці у вивченні просторових приєменників сформувалося кілька підходів: геометричний, топологічний, функційний і психолінгвістичний [Филипенко 2000, с. 13–29].

Основою геометричного підходу до розгляду просторових приєменників постає ознака їхньої «*n*-вимірності» (Б. Гокінс, П. Готтенрот, П. Гугенгейм, К. Ванделауз). Здебільшого опертям постає тривимірність (*довжина, ширина / глибина, висота*), що, наприклад, вважає Б. Гокінс, в англійських приєменників *sin, out, into, through* у 60 % прикладів наявний тривимірний об'єкт [Hawkins 1988, р. 143–167]. Непослідовність вияву тривимірності дозволяє М. Філіпенко констатувати, що значення приписуваної відповідному імені у словнику ознаки відображає найбільш стандартну поведінку, типові властивості певного об'єкта, «...але контекст (у широкому сенсі) може визначати зміни лексикографічно фіксованого значення ознаки на контекстуально зумовлене значення [Филипенко 2000, с. 13–29].

За топологічним підходом значення приєменника може бути встановленим лише з урахуванням форми об'єкта, наявного в контексті приєменника. Очевидно, інваріантом вважається форма об'єкта як вмістилище. Коментуючи використання англійського приєменника *in*, К. Габель наголошує: «*X* знаходиться в *Y*-у, включає випуклий замкнутий простір *X*-а» [Habel 1989, S. 86–115]. Ознака вмістилища, за К. Ванделаузом [Vandeloise 1984], ґрунтується на

функційних властивостях предмета. Слушною видається думка про те, що в описі прийменника релевантними можуть постати не тільки форма об'єкта, але і його розміри, гравітаційні властивості, функція та ін. [Habel 1989, S. 88]. За О. Селиверстовою, значенням прийменника є вказівка на те чи інше відношення [Селиверстова 1999, с. 26–33] зразка простір, час, причина та ін.

Функційний опис прийменників, за твердженням К. Ванделуаза, ґрунтується на врахуванні властивостей певних об'єктів, що постають такими як наслідок їхніх функційних взаємовідношень [Vandeloise 1986, p. 11]. Коментуючи особливості значення французького прийменника *dans*, К.Ванделуаз наголошує, що відношення між певними об'єктами X та Y простежуються як наслідок їхніх функційних взаємовідношень, тому опис відношень між X-м та Y-м можна реалізувати за допомогою формули «те, що містить / те, що міститься» або інші відношення. Це дозволяє констатувати, що в аналізі конструкції суттєвою виступає не форма, а функційне навантаження Y-а щодо X-а. У цьому разі Y відіграє роль місця, що визначає позицію X-а, пор., наприклад: *La lampe est dans la douille* – Лампа в патроні цілком допустиме, а *La bouteille est dans le carichon* – пляшка у кришці [Vandeloise 1986, с.11; Филипенко 2000, с. 21]. Аналізуючи заявлену вихідну тезу функційного підходу і наголошуючи його відносну перевагу порівняно з «геометричним» і «топологічним» підходами, М. Сенів констатує, що «орієнтація лише на просторовий тип вжитку прийменника обмежує ступінь загальності (оскільки ... прийменникові конструкції можуть виражати також часові, причинні відношення, відношення мети тощо)» [Сенів 2005, с. 145]. Такі твердження постають цілком переконливими за умови врахування закономірностей розвитку прийменникової семантики від первинної просторової до поступового її ускладнення, внаслідок чого в сучасній мові в ряді прийменників реальною постає полісемія, пор., наприклад, тлумачення прийменника *на*. За Словником української мови (т. V, с. 7–10), у прийменника *на* диференційовано: 1) просторові; 2) обставинні; 3) часові; 4) відношення мети; 5) причинні відношення; 6) об'єктні відношення; 7) означальні відношення; 8) кількісно-означальні відношення з вирізненням сорока різних прийменниково-відмінкових моделей, що реалізують відповідну семантику, а в Словнику українських прийменників, крім прийменника *на*, наведено еквіваленти прийменників з прийменником *на* як базовим: *на ... більше, на глибини*

від, на глибині від ... до та ін., всього 229 (Словник 2007, с. 166–200), що засвідчує розвиток приємникової семантики. Остання постає репрезентативною тільки за умови врахування регулярної сполучуваності з відповідною відмінковою формою, пор.: **на ... на ... від** – *перв.*: зі *З. в.* ... *З. в.* ... *Р. в.*: *прийм.*: *м. і ст.* + *лок.*: Медичний реабілітаційний центр «Сокіл» МВС України розташований в м. Судак на південно-східному березі Кримського півострова **на** 65 км південно-західніше м. Феодосії і **на** 110 км на захід **від** м. Сімферополя (Словник 2007, с. 167). Лексикографічна практика засвідчує, що ієрархічно вершиною постає просторова семантика, яку умовно можна віднести до геометричних координат.

Якщо виходити з практики перекладних словників, то в них, здебільшого, приємник витлумачується через сполучуваність, пор. *около* 1. *предл. С.р.* (*возле*) коло, біля, край, побіля кого, чого; (*вокруг*) навколо кого, чого; (*рядом*) поряд, поруч кого, чого; **сядь о. меня** сядь коло (*біля*) мене; 2. *предл. с.р.* (*почти, приблизительно*) близько, коло чого, майже що, скільки, мало не, трохи не, щось із скільки; **о. двух километров** майже (мало не, трохи не, щось із два) кілометри, близько (коло) двох кілометрів (РУС 1976, с. 422). За наявності омонімічних прислівників вони вказуються останніми: *около* – 3. *нареч.* *Поряд*, *поруч*, *побіля*; (*вокруг*) *навкруги*, *навколо*; (*кругом*) *кругом*; (*поблизости*) *поблизу*; **живём мы одни, о. нет никого** живемо ми самі, побіля (поблизу, навкруги) немає (нема) нікого (РУС 1976, с. 422). Такий прислівник, щоправда, постає завжди контекстуально зумовленим у своєму категорійному значенні, пор.: (Настя) *А живемо ми поруч.* – (Михайло) *Поруч кого? – Поруч батьків* (А. Яна). Поза такою сполучуваністю значення приємник є тільки гіпотетичне, наповнюючись у кожному конкретному випадку власним спектром. Цікавими в цьому разі постають спостереження Г. Ситар та О. Виноградової над особливостями перекладу російського приємника *по* українською мовою, що дало змогу виявити закономірності «звуження» функційного статусу цього елемента в українській мові й активізацію натомість приємників *з*, *щодо*, *за*, *для*, *у* (*в*), *до* та ін. (проректор *по* учебной работе – проректор з навчальної роботи, мероприятия *по* уничтожению оппозиции – заходи *щодо* знищення опозиції; тоска *по* родине – туга *за* батьківщиною; врач *по* профессии – лікар *за* фахом; комиссия *по* составлению графика держурств – комісія *для* складення графіка чергувань; я к вам *по* делу – я до вас *у* справі; прийшлося *по* вкусу – стало *до*

смаку). Це дозволяє стверджувати пріоритет у перекладній лексикографічній практиці функційного підходу до тлумачення прийменників, хоча геометричні постулати відіграють у цьому разі суттєву роль. Непоодинокими постають твердження про те, що прийменнику притаманна так звана біфункційність, тобто використання того самого слова то як повнозначного, то як службового [Шуба 1971, с. 8], що дозволяє послідовно диференціювати статус прийменника як елемента дієслівного значення (*наступити на, підійти до* і под.) з повністю службовою функцією і статус прийменника як значущого елемента прийменниково-відмінкової конструкції. У лексикографічній практиці така біфункційність здебільшого не розмежовується. Опрацьовуючи порівняльну типологію категорії прийменника в німецькій, російській і білоруській мовах, О. Шаранда визначальними вважає просторові, темпоральні, каузальні і фінальні відношення [Шаранда 1981]. До розгляду залучено тільки моноприйменники з простеженням особливостей їхніх семантико-парадигматичних зв'язків та закономірностей регулярної постдієслівної реалізації як обов'язкової для вияву відповідної семантики.

Слов'янський прийменник у сучасній україністиці і славістиці визначається здебільшого як несамостійна або службова (Н. Ю. Шведова) частина мови, або як аналітична синтаксична морфема (І. Вихованець), або як самостійна частина мови з відповідним лексичним значенням (І. Кучеренко) та ін. з наголошенням прийменникової синсемантичності (С. Кароляк) (ЕЮ 1999, 472). Це мотивує розгляд і його кваліфікацію як одиниці морфологічного (прийменник постає автосемантичним), синтаксичного (в цьому разі прийменник – синсемантичний) рівнів. Граничним є тлумачення прийменника (за Р. Ласковським), за якого функційний статус останнього повністю прирівнюється до функцій відмінкових закінчень: є одним із засобів зв'язку між компонентами висловлення, але водночас він не постає значеннєво спустошеним (ЕП 1999, 305), а К. Поланський вважає, що прийменник не має самостійного значення і творить разом з відмінковою формою іменника *вираз прийменниковий*. Суттєвим є наголошення тези про те, що прийменник керує відмінково-іменниковою формою, а окремі прийменники керують кількома відмінками (за К. Поланським), а нижче наявне твердження, що «вибір відмінка і прийменника залежить від → дієслівного керування і від значення синтаксичної конструкції, наприклад: *wierzę w siebie* (*wierzyć* керує *w + B*). Семантична типологія слов'янських

прийменників у синхронному аспекті повинна враховувати їхні різні функції – постпозитивну (зв'язану (О. М. Шаранда)) і препозитивну (вільну (О. Шаранда)), а в діяхронії – охоплювати еволюційні процеси, пов'язані з поглибленням граматичного аналітизму як наслідку абсолютної / відносної граматизації відмінкової флексії (пор. *на березі*, де *на* + *-і* постають цілісним засобом (Є. Курилович)) і посиленням семантичного привідмінкового статусу прийменника, що зумовлює утворення цілісних семантично наповнених моделей керування, пор.: укр. *поглянути на дівчину*; *підійти до дерева*; *наступити на рушник*, *здивитися на краєвид*; рос. *посмотреть на девушку*; *подойти к дереву*; болг. „...и газейки сняг до гърди, достигнах сятото» (Ем. Станев) та ін.

Опрацювання концепції *Словника українських прийменників*, укладання комп'ютерної бази, напрацювання структури словникової статті і структури *Словника* загалом у межах міжнародного спільного відкритого проекту «Слов'янські прийменники в синхронії і діяхронії: морфологія і синтаксис» (автор ідеї й організатор, координатор – проф. М. Всеволодова (Московський університет), у якому беруть активну участь учені Білорусі (Мінськ, Гродно), Болгарії (Велико Тирново) Польщі (Ополе), Росії (Москва), Сербії (Нови Сад), України (Донецьк), частини Ірану, Китаю, Японії та ін. У рамках цього проекту відбувся ряд круглих столів (II Міжнародний конгрес русистів-дослідників (Москва: МДУ, 2004); Міжнародні граматичні читання – II (Донецьк: ДонНУ, 2002), III (Донецьк: ДонНУ, 2005), IV (Донецьк: ДонНУ, 2007)), два семінари (Гродно 2002; Москва 2003), на яких обґрунтовано концепцію прийменникової еквівалентності із простеженням особливостей і закономірностей оприйменнювання повнозначних лексем. За Реєстром М. Всеволодової, склад конститuentів прийменникового поля російської мови охоплює 5000 одиниць (дані на березень 2004 р.), а в білоруській мові, за Реєстром М. Конюшкевич, 5058 одиниць (Конюшкевич 2004: 118), а в українській мові – їх встановлено 2811 одиниць, нормативних 3-поміж них – 1705 одиниць (Словник українських прийменників та їхніх еквівалентів. – Донецьк, 2006. – 364 с.), а ненормативна база охоплює орієнтовно 1106 одиниць. Опрацювання останньої сьогодні триває, оскільки досить проблемним постає розмежування нормативності прийменникових еквівалентів, адже усталена теза про норму як найбільш частотну репрезентацію певної форми є дещо неадекватною і не відображає основних тенденцій і закономірностей динаміки

функційних стилів української мови. Частотними інколи виступають скальковані утворення або прийменникові еквіваленти, поєднаність з якими відмінкових форм не відповідає усталеним зразкам.

Аналіз прийменника слід здійснювати відповідно до того чи іншого реченнєвого аспекту, оскільки в межах останнього найвищепнішою постає кваліфікація його відповідного статусу. Закономірності й основні принципи лексикографічного опрацювання з послідовним встановленням семантики ґрунтуються винятково на врахуванні контекстного оточення прийменника, методики трансформаційного аналізу, фіксації умов, у яких вживання прийменника або його заміна іншою одиницею неможливі, та перифразування (кількість значень у прийменника встановлюється кількістю перифраз) з підстановкою в тому самому контексті замість прийменника повнозначного слова, суттєвим постає розмежування ознак прийменника, що переходять, і селективних, детермінованих контекстом (Никитина 1979, 13). Так, аналізуючи систему моно прийменників фінальної семантики, О. М. Шаранда встановлює диференційні ознаки спрямованості (статика, позитивна динаміка), контактність, зовнішня межа (субстантивований інфінітив, безсуфіксний субстантив-девербатив, конкретний іменник, ознака дії, іменник на –ung)» з наголошенням, що ознака спрямування збігається у всіх трьох типів відмінкових відношень, тобто прийменники з Gen. і Dat. характеризуються статикою, а з Akk. – динамікою» [Шаранда 1981, с. 190–191]. Водночас суттєвим постає врахування мети та її протичлена у плані хронологічної перспективи, де протичлен завжди виражає попередню подію (*kam auts Stadion*), а мета (*zum Training*) – наступну, яким властива одноплановість [там само, с. 191].

Для встановлення статусу певної одиниці як прийменника застосовують прийом пропуску, а синонімічність прийменників діагностується шляхом заміни: **На віддалі більше ста кілометрів від центру Європи розташований Станіславів** (Словник 2007, с. 176) = **За сто кілометрів від центру Європи розташований Станіславів**. Все так чи інакше пов'язане з найближчим оточенням прийменника. Таке оточення прийменника є істотним у ліво- і правобічному вияві: *до батька і підійти до батька; через дорогу і перейти через дорогу*. Розмежування аспектів або рівнів синтаксису – формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного уможлиблює встановлення статусу на кожному з них прийменникової одиниці. У формально-граматичному вияві прийменник входить до складу члена

речення і разом з повнозначним компонентом складає відповідну цілісність: *Поїздка з Вроцлава до Кисва тривала рівно добу*. І на цьому рівні легко розмежовувати нечленовані / членовані прийменники: *для, поїзд, з-поза / з ... до; від ... до*. Семантико-синтаксичний аспект вияскравлює синтаксемоствірний потенціал прийменника, де можливим є розмежування внутрішньореченнєвої обов'язковості / необов'язковості, приреченнєвості, постреченнєвості з адекватним семантичним наповненням: *Хлопець підійшов до батька / Тихо над річкою* (Народна пісня); *На мітингу виступили представники різних політичних сил; На шляху; На вітер* (Б.-І. Антонич).

Б. Мілевська наголошує, що «метою словникової характеристики вторинних прийменників постає встановлення способів їхнього використання» [Milewska 2003a, s. 7] і для встановлення та опису функцій прийменника слід максимально враховувати його синтаксичну і семантичну (керування, значеннєвий потенціал) та його оточення, «що спів творить відповідну реляцію» [там само, с. 8]. Це дозволяє дослідниці подати визначення того мінімального контексту, що постає опертям для кваліфікації прийменникових функцій: 1) сам вторинний прийменник; 2) правобічний контекст: іменник або його еквівалент; 3) лівобічний контекст: слово (зазвичай дієслово), безпосередньо сполучуване з вторинним прийменником [там само, с. 10]. Заявлені теоретичні засади реалізуються у відповідних словникових статтях, що охоплюють мінімально п'ять, а максимально – дев'ять ремарок, репрезентуючи: 1) етимологічну інформацію (*etym.*); 2) синтаксичну характеристику (*skl.*); 3) екземпліфікацію вжитку (*egz.*); 4) фразеологізацію (*fraz.*); 5) семантичну характеристику (*sem.*); 6) характеристику прагматичних ознак із залученням нормативних (*pragm.*); 7) статистична інформація (*stat.*); 8) доповнення і коментарі (*kom.*); 9) кваліфікація в загальнономовних польських словниках (*not.*) [там само, с. 11–12], пор., наприклад: *na zasadzie* – *etym.* z połączenia przyimka pierwotnego *na* z miejscownikiem *Ip rzecz. zasada* 'regula, podstawa, teza'; w użyciu co najmniej od XIX w.; *skl.* z dopełniaczem; *egz.* (...) dwa wielkie obozy polityczne, skupiające wokół siebie wyborców na zasadzie „efektu śnieżnej kuli”. (*Życie/199/2000*); ...*sem.* wykładnik orientacji sposobu; wskazuje na podstawę, regulę, to co wyjaśnia dane działanie; *stat.* 3; *kom.* W kontekstach z czas. *operać się* ciąg *na zasadzie* funkcjonuje jako swobodna konstrukcja składniowa, por. *Gdy zastosowano obliczenie oparte na zasadzie (regule, prawidle) zegara molekularnego (...)* (J. Rafiński, 309); (...) *system parlamentarny oparty*

na zasadzie (regule, umowie) odpowiedzialności rządu przed parlamentem (W. Skrzydło, 106) [там само, с. 60–61]. У такому лексикографічному вияві прийменник постає окресленим різнобічно без урахування його статусу в комунікативній і семантико-синтаксичній структурі речення. Останнє прагнуть теоретично і практично реалізувати укладачі [Материалы 2005, с. 2–25; 78–145 і далі]. Такий підхід уможливив побудову словникової статті з 26 позиціями [Материалы 2005, с. 8], в яких відображено: 1) слово-заголовок або сполука слів + морфологічна форма присднуваного слова; 2) характеристика щодо синхронії і діахронії; 3) варіанти (з розмежуванням морфонологічних, стилістичних, графічних); 4) статус одиниці (прийменник / еквівалент прийменника); 5) основні семантичні характеристики; 6) функційно-семантичний тип одиниці (релятор / експлікатор / модальний модифікатор); 7) частотність; 8) морфосинтаксичний тип одиниці (а) прийменник: первинний / вторинний; б) еквівалент прийменника); 9) облігаторність / факультативність складників у структурі складненого прийменника; 10) семантична парадигма прийменника; 11) текстова парадигма прийменника; 12) здатність сполучатися з 0-формою іменника; 13) сполучуваність з іншими частинами мови, крім іменника та інфінітива; 14) для вторинного складненого прийменника – можливість / неможливість інтерпозиції відповідного конкретизатора; 15) тип дієслова (а) для члена зовнішньої парадигми; б) системний для синтагматичних зв'язків); 16) позиції прийменника (препозиція, постпозиція, інтерпозиція); 17) можливі позиції синтаксеми (зумовлена, прислівна); 18) просодична і фонетична характеристики; 19) базовий прийменник; 20) синоніми лексичні; 21) синоніми морфологічні; 22) антоніми; 23) здатність / нездатність до утворення сполучників і сполучних слів; 24) особливості відображення у словниках; 25) ілюстрації; 26) вживання в різного типу пареміях [Материалы 2005, с. 39–40], пор., наприклад: **без посередства** кого-чого (N_{pl}) *Прекрасное познаётся без посредства понятия* (Инт.); 2. Общелитературный; 4. Предлог; 5. Комитатив, инструментатив, отрицательная модификация; 6. Отрицательный модификатор; 7. = 0; 8. Вторичный [*посредство*] составной с препоз. перв. предл.; 9. **посредством** чего, **не без посредства** кого-чего; 11) Анаф. личное местоимение без н-: ... *никем иным, как только (...) руками священника, то как без посредства их можно будет кому-нибудь избежать геенского огня* (Инт.); анаш. указат.: *Труднуvато без посредства этого избежать*

геенского огня (Инт.); неопределённое: без чьего-либо, без какого-либо посредства; 12. Возможна конситуативно обусловленная 0-форма: *Как мы встретим Бога, духовно, с посредством и без посредства* (Инт.); 19. *без* кого-чего; 20. – *без помощи* кого: *Телепатия, передача мислей и чувства на расстоянии (tele – вдале, далеко и pathos – чувство) – передача мыслей и чувств на расстоянии без посредства органов чувств, т. е. без помощи языка, произвольного шёпота* (Инт.); – *без использования* кого-чего: ... использование за рулём мобильных телефонов *без посредства специальной гарнитуры, позволяющей поддерживать разговор без использования рук – наушников с ...* (Инт.); – *без* чего: Суфизм – это народная форма ислама, когда богу поклоняются сердцем, *без посредства мулл и мечети = без мулл и мечети*; 22. – *посредством* чего: доступ сети в Интернет *посредством Ethernet-интерфейса* (Инт.); – *с посредством* чего: Банк готов влиять на снижение роста цен *с посредством уровня* учётной ставки, активизации операций с депозитами НБУ и норм обязательного резервирования (Инт.); – *при посредстве* кого-чего: Дистанционное обучение *при посредстве Интернета: аналитический обзор* (Инт.); – *не без посредства* кого-чего: ... познание которых даётся нам *не без посредства чувств* (Инт.); 24. СОШ и МАС не отм.; 25. Авиценна полагает, что сила воображения может и *без посредства дурного глаза* воздействовать на чужие тела (Инт.) ... [Материалы 2005, с. 55–57] (пропуски позиций у словниковой статті допущені самими укладачами). Така словникова стаття повністю відображає не тільки морфологічний статус применника, але і його системні зв'язки, особливості різноманітного варіювання, внутрішньореченневого навантаження (пор. термін *синтаксичний комплекс = синплекс* М. Й. Конюшкович), функційні параметри тощо. Щоправда, залишається поза словником применникова регулярна / нерегулярна постдієслівність (за І. Р. Вихованцем, постафіксісність [Вихованець 1992]). Не менше питань викликає і статус применника в комунікативній структурі речення з послідовним виявом його тема-рематичного маркування (див. також [Материалы 2005]).

Комунікативний рівень найпослідовніше репрезентує особливості тема-рематичного членування, де виявляється тематичний / рематичний статус применника з особливостями належної актуалізації: *По рідних по хатах знову тривожилися люди* (А. Яна) / *Ми всі працюємо заради ідеї* (А. Яна).

У низці фундаментальних досліджень М. Всеволодової, І. Вихованця, Є. Клобукова, М. Конюшкевич, Р. Мальцевої, А. Полікарпова, А. Шаранди, П. Шуби та інших приєменник розглядається в діахронічному / синхронічному, структурному / функційному, семантичному / суто формальному аспектах. Досить вдалим постає встановлення реєстру приєменників (пор. перелік конститuentів, що входять у поле приєменника, в російській та білоруській мовах) і досить аргументована концепція релятивної граматики М. Конюшкевич, викладена в матеріалах Конгресу русистів (2005 р.).

Застосування функційно-комунікативного підходу до розгляду приєменникової системи слов'янських мов з урахуванням особливостей внутрішньореченневого статусу приєменникової одиниці дозволяє, наприклад, до складу засобів із причиновою функцією включити багато приєменникових конструкцій, для яких причинове значення є несистемним, постає тільки у відповідному контексті. Навіть такі приєменники, як *задля, на вгоду, на горе, на зло, на спогад, на згадку* (польськ. *Dla* і под.) тощо, яким у системі мови властиве значення мети, у відповідному контексті можуть вказувати на відношення причини, пор.: *Булгарин [болгарин] був задля свята трохи напідпитку, веселий* (Михайло Коцюбинський); *Чому на спогад сих покірних слів рука стискає невидиму зброю, а в серці крики бойові лунають?..* (Леся Українка); *На згадку про діда Остап почув щось тепле в грудях* (Михайло Коцюбинський). Це дозволяє усталений перелік приєменників причини загальною кількістю 13 одиниць значно доповнити, розширивши їхній склад приєменниками: *в* (у, ув, уві, вві) з місц. в., *від* (од) з род. в., *з* (із, зі, зо, ізо) з род. в., *за* зі зн. та ор. в., *задля* з род. в., *заради* з род. в., *з-за* (із-за) з род. в., *для* з род. в., *на* зі зн. в., *під* зі зн. та ор. в., *при* з місц. в., *ради* з род. в., *через* зі зн. в., *бачачи* зі зн. в., *в ім'я* з род. в., *в інтересах* з род. в., *в обставинах* з род. в., *в обстановці* з род. в., *в опозиції до* з род. в., *в опозиції* з дав. в., *в очікуванні* з род. в., *в пам'ять* з род. в., *в пам'ять про* зі зн. в., *в умовах* з род. в., *велінням* з род. в., *виходячи з* (зі, із) з род. в., *відповідно до* з род. в., *відповідно* з дав. в., *відштовхуючись від* з род. в., *внаслідок* з род. в., *волею* з род. в., *дивлячись на* зі зн. в., *з вини* з род. в., *з ласки* з род. в., *з міркувань* з род. в., *з нагоди* з род. в., *з огляду на* зі зн. в., *з подання* з род. в., *з подачі* з род. в., *з приводу* з род. в., *з примхи* з род. в., *з розрахунком на* зі зн. в., *за браком* з род. в., *за велінням* з род. в., *за відсутності* з род. в., *за наказом* з род. в., *за наявності* з род. в., *за підтримки* з род. в.,

за покликом з род. в., за починанням з род. в., за почином (з почину) з род. в., за прикладом з род. в., завдяки з дав. в., залежно від з род. в., зважаючи на зі зн. в., згідно з род. в., згідно з з ор. в., на благо з род. в., на вгоду з дав. в., на випадок з род. в., на (у) віддяку за зі зн. в., на відзнаку з род. в., на втіху (утіху) з дав. в., на горе з дав. в., на ґрунті з род. в., на (в, у) угоду з дав. в., на доказ з род. в., на допомогу з дав. в., на захист з род. в., на згадку з род. в., на згадку про зі зн. в., на зло з дав. в., на (у) знак з род. в., на ознаменування з род. в., на основі з род. в., на пам'ять про зі зн. в., на підкріплення з род. в., на підставі з род. в., на підтвердження з род. в., на (у) підтримку з род. в., на (у) подяку за зі зн. в., на радість з дав. в., на (у) сплату за зі зн. в., на спогад з род. в., на спогад про зі зн. в., на спомин з дав. в., на спомин про зі зн. в., на (в, у) честь з род. в., на шкоду з дав. в., оглядаючись на зі зн. в., під владою з род. в., під впливом з род. в., під дією з род. в., під загрозою з род. в., під напором з род. в., під натиском з род. в., під приводом з род. в., під тиском з род. в., побачивши зі зн. в., претендуючи на зі зн. в., розраховуючи з інф., розраховуючи на зі зн. в., силою з род. в., слідом (вслід, услід) за з ор. в., спираючись на зі зн. в., у (в) боротьбі за зі зн. в., у виправдання з род. в., у відплату за зі зн. в., у відповідь на зі зн. в., у відшкодування з род. в., у (в) залежності від з род. в., у (в) зв'язку з з ор. в., у компенсацію з род. в., у (в) нагороду за зі зн. в., у (в) надії з інф., у (в) надії на зі зн. в., у (в) передчутті з род. в., у (в) погоні за з ор. в., у (в) полоні з род. в., у пошуках з род. в., у (в) присутності з род. в., у (в) разі з род. в., у (в) результаті з род. в., у силу з род. в., через брак з род. в., через відсутність з род. в. Загальна кількість причинових прийменників складатиме 129 одиниць. Такі прийменники не виступають взаємозамінними, кожен із них виражає додатковий семантичний відтінок, закладений у колишньому повнозначному слові, що є ядром смислової структури вторинних прийменників (пор. аналіз градації значень цих прийменників І. Щукіною (Щукіна 2003, 130–145) мотивується і їхня внутрішньореченнева правомірність, пор. також у чомусь подібний розгляд прийменників компаративної семантики М. Конюшкевич (Конюшкевич 2004, 120–126). Досить вдалим є виділення парадигми прийменника, що мотивується тим, що повнозначна лексема спроможна функціонувати в ролі релятивної одиниці у кількох своїх словоформах. М. Конюшкевич стверджує, що можна виділяти кілька ярусів парадигматичних відношень у сфері прийменника: лексичних (відповідні семантичні інваріанти),

дериваційних (за рахунок спільнокоренових лексем), морфологічних (відмінкові словоформи субстантивних дериватів), сполучувальних (сполучувальні можливості «словоформних» прийменників з первинними прийменниками й іншими «словоформними» прийменниковими утвореннями. Розвиваючи погляд авторки, що усі вони формують «декілька парадигм прийменника» [там само, с. 121], слід констатувати, що мова йде про цілісну макропарадигму з відповідними ярусними мікропарадигмами, перелік яких слід доповнити смисловою мікропарадигмою, що ґрунтується на внутрішньотекстових і текстотвірних інтенціях. Особливістю цілої низки прийменникових утворень є те, що наявна в їхній структурі ядерна лексема корелює з відповідним предикатом відношення типу *контрастувати, опозиціонувати, протистояти, догоджати (в опозиції до, в контраст до, в протистоянні до, на угоду)* і такими чином прийменник разом з відмінковою субстантивною формою, що, на думку А. Дрьомова, зберігає своє граматичне і категорійне (інваріантне (дериваційне)) значення [Дремов 2001, с. 55], репрезентує окрему пропозицію, окреслюючи семантично неелементарний статус речення, пор. також прийменники *за браком, за відсутності*, що передають відтінок перешкоди дії (*Люди гинуть найчастіше не через слабкість, не за браком сил, а через надмірну довірливість* (Павло Загребельний); *За відсутності дорожньої розмітки межі пішохідного переходу визначаються відстанню між дорожніми знаками або пішохідними світлофорами, а на перехресті за відсутності пішохідних світлофорів, дорожніх знаків та розмітки – шириною тротуарів* (День. – 2002. – № 56)); з ласки, за підтримки, завдяки *настійливості* – причину, що сприяє, допомагає здійсненню чогонебудь (*Цигарку запаливши, що ввійшла в історію, з кореспондентів ласки, Оповідати ввечері він любить Про сутички, про будні бойові* (Максим Рильський), *За підтримки МВФ видано нові книжки* (День. – 2002. – № 38), *І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки настійливості* Лукії Назарівни (Олесь Гончар)) і под.

Внутрішньореченнєвий статус прийменників дозволяє чіткіше мотивувати семантичну типологію прийменників, що загалом враховує ступінь репрезентативності у мові опозицій поїотетичності–дейктичності, номінативності–релятивності, денотативності–референційності, субстанційності–віртуальності, константності–ситуативності, конкретності–узагальненості в семантичному плані, номінативності–екзистенційності в структурно-реченнєвому аспекті, що уможлиблює

побудову функційно-семантичної парадигми конкретних прийменників не в ізольованому вигляді, а з максимальним охопленням їхньої взаємодії з іншими прийменниками в семантичному континуумі мови (за Р. Мальцевою). Це дозволяє визначити співвідношення первинних і вторинних функцій прийменників і простежити еволюцію (з диференціацією відповідних етапів) прийменників від вихідних локативних значень (суттєвим є і визначення активних / пасивних тенденцій розпаду синкретизму і розвитку полісемії конкретно-лексичних значень прийменника і префікса, їхня взаємодія з особливостями «руйнації давніх локативних відмінків» (Р. Мальцева)) до похідних контекстно-лексичних значень, що стало наслідком загальної мовної категоризації і глибинного осмислення концептів часу, кількості, порівняння, причини (їхніх похідних – наслідку, умови, допусту та ін.): серб. *Да сам остала на неко почивало*; польськ. *Wmieszał się pomiędzy podróżnych* тощо.

Досить важливим для семантичної типології є визначення синтаксемотвірного потенціалу (за М. Й. Конюшкевич) одного прийменника, прийменниково-флексійної цілісної єдності з послідовним розмежуванням прийменникових постпозиції і препозиції, оскільки в першому випадку прийменник інкорпорований у предикат (*наступить на, увійти в*), а єдність «прийменник + флексія» реалізує цілісне значення, маркувальною ознакою якого виступає відтворюваність (укр. *На камені, в лісі, в люди*; рос. *На заре, на опушке, в гости, у обочины*), що дозволяє встановити їхній вільний синтаксемний статус. Тому семантична типологія повинна враховувати різний статус прийменника у структурі речення і диференційними ознаками обирати: 1) лінійність прийменника з визначенням рамоті; 2) його валентну зумовленість; 3) первинність / вторинність прийменникової одиниці; 4) «ступінь оприйменнювання одиниць, втягнутих у поле прийменника» (М. Конюшкевич): *власне прийменники, в значенні прийменника, аналог прийменника, okazionalnyi прийменник, потенційний прийменник* (П. Шуба, М. Конюшкевич); 5) функційну потенційність (тобто місце в парадигмі певної функції – первинної або вторинної).

Сучасні словники прийменників або матеріали до словників тих або інших слов'янських мов (Б. Мілевська (польська мова), М. Всеволодова та ін. (російська), М. Конюшкевич та ін. (білоруська), А. Загнітко та ін. (українська) і т. ін.) в основному послідовно враховують особливості функційно-семантичних парадигм первинних і

вторинних прийменників, диференціюючи різні їхні функції. У визначенні семантичної типології досить істотним постає встановлення міри участі прийменника в різних трансформаційних процесах, пов'язаних з редукацією, компресією, контамінацією і под. Це дозволяє грамотно кваліфікувати системні явища синонімії (лексичної: укр. *Поблизу чого – поблизу від чого*; рос. *Вблизи чего – вблизи от чего*; морфологічної: укр. *Близько від – близько до*; рос. *Близко от – близко к*), варіантності (*в цвет платья – в цвет платью* (за М. Всеволодовою), укр. *Тільки в колір до плаття*), конвертованості і явища, які «виходять за межі норми» (М. Всеволодова), типу редуплікації та ін.

Семантична типологія українських прийменників (і слов'янських) повинна враховувати їхній статус і змістову роль у реалізації форм синтаксичної підрядності прислівного зв'язку, текстотвірного статусу, увесь обсяг польової структури (термін П. Шуби, який активно опрацьовується М. Конюшкевич, М. Всеволодовою та ін.) кожного конкретного прийменника, що дозволяє визначити ядро і периферію прийменникової системи загалом. Ядро становлять прийменники вільні (*власне прийменники і в значенні прийменників* – за М. Конюшкевич), а периферію – зв'язані (за М. Конюшкевич – далеку периферію складає *зона потенційних прийменників*; пор. також тезу про рефлексивність, симетричність і транзитивність як основні властивості відношень, що складають основу базу для розрізнення часткових різновидів відношень (В. Виноградов диференціював десять різвидів відношень, вказуючи на відкритість цього списку)). Не менш важливим постає охоплення в семантичній типології лексичної і дериваційної підпарадигм прийменника, оскільки вони дозволяють простежити потенційну здібність прийменника в загальній системі і вичерпно репрезентувати його семантико-парадигматичні зв'язки з урахуванням ступеня входження у відповідні опозиції. Сполучувальна (її наявність аргументує М. Конюшкевич) підпарадигма прийменника постає також одним із компонентів семантичної типології прийменників, тому що дозволяє встановити їхній статус у реченні загалом і в окремих його структурних компонентах зокрема.

Статус прийменника у внутрішньореченнєвій структурі слід встановлювати з послідовним урахуванням його лінійно-позиційної закріпленості (іменникова препозиція / дієслівна постпозиція: у *будинку, на вулиці, за лісом, під столом, біля танку / наступити на,*

завітати до, заглянути на, задивитися на, перестрибнути через, підстрибнути до, підбігти до) і статусу у внутрішньореченнєвій структурі: *Ти працюватимеш зі світлом?* – *Без*, у межах якої він може набувати абсолютного статусу, і твірного (за М. Конюшкович, синтаксемоствірною): *по гриби* = *назбирати / купити грибів* і под. Загалом розгляд прийменника саме у внутрішньореченнєвій структурі актуалізує питання щодо інтерпретації як рівності відмінкової форми і відмінково-прийменникової конструкції: *Хлопець купив батькові сорочку* = *Хлопець купив для батька сорочку*. І водночас його можна аналізувати разом зі сполучником, оскільки прийменник приєднує іменник, а сполучник речення і «сполучник є тому фактично прийменником до речення» (Есперсен 1958, 98). Саме на тлі речення постала ідея розширення меж прийменника, пор. статус утворень типу *без задіяння, без нагляду, безпосередньо збоку від, безпосередньо збоку до*. Інколи твердять, що «ідея ототожнення з прийменником слів різноманітної морфологічної природи, а також сполук слів, постала, очевидно, перш за все з необхідності подолати суперечності традиційної теорії членів речення: прийменником стали називати такі ділянки тексту, які внаслідок „спустошення” значення (в якому стали вбачати функцію зв’язку) не можна було ототожнити ні з яким з другорядних членів (додаток, обставина, означення), замість перегляду теорії членів речення ми отримали узагальнення ідеї граматичної омонімії і нові „живі словотвірні відношення” (нерідко екзотичні, наявні лише в одиничному примірнику) між похідними прийменниками і словами повнозначних частин мови» [Солоницкий 2003, с. 7–8]. Думка вельми цікава, але ідея орієнтації на синтаксичний ярус не розв’язує питання як такого, оскільки значеннєва дифузія повнозначного компонента прямо корелює з його внутрішньореченнєвою функцією, що зумовлює видозміну і його частиномовного статусу: *Це були сліди хижого звіра* (І. Багрянний) і *Нам слід було уже починати працювати* (слід як іменник і як слово категорії стану (В. Виноградов), предикативний прислівник (І. Вихованець)). Очевидно, лінійне розширення прийменника зумовлене, так чи інакше, функцією складаності: *За участю прем’єра відбулося розв’язання проблеми. На співакці був коричневий капелюх з великою квіткою, леопардові панчохи, джинсова спідниця, жакет, що щільно облягає пишній бюст, та сумочка в тон до капелюха* (Є. Долман).

Теза про те, що синтаксична функція прийменника полягає у вираженні стосунків між формою внаслідок регулярності з іншими

виразами в реченні або з цілим реченням або його аналогом, тільки підтверджує нерівнорядний внутрішньореченневий статус прийменника з необхідністю розмежування симетричності постпредикатного прийменника і самостійного окреслення свого виміру: *Наречені наступили на рушник і Крім сина, усі повернулися з війни.*

Сучасний матеріал засвідчує, що чим новіший прийменниковий еквівалент, чим більша його довжина, тим менший потенціал його сполучуваності, оскільки кожен із компонентів аналітичної прийменникової конструкції уточнює зміст загалом, внаслідок чого звужуються його лінійно-реченневі інтенції. Це дає змогу констатувати, що структура прийменникових еквівалентів тісно пов'язана з їхнім значенням, морфологією, семантичною багатозначністю, особливостями функціонування.

Семантична еволюція прийменників постає і в межах загально-мовної тенденції переосмислення усталених форм під впливом зміни статусу прийменника, появи значної кількості нових прийменникових одиниць – прийменникових еквівалентів, внутрішньої семантики відмінка, лексичних значень інших компонентів сполук слів: іменника, або займенника – з одного боку, дієслова (чи іншого предиката) – з іншого. Функційна ж еволюція пов'язана з поступовою синтаксичною спеціалізацією, лексичною вибірковістю, здатністю сполучатися з іншими словами, тобто пов'язана з еволюцією семантики форми.

Прийменникам властива так звана семантична парадигма, яка складається з «найближчого контексту» – слова, від якого походить прийменниковий еквівалент, і віддаленішого значення – слів, які прийменниковий еквівалент оформлює в синтаксично завершене ціле. Первинний семантичний компонент внаслідок взаємодії з іншими словами словосполучення – іменниками, дієсловами, прислівниками зумовлює появу нового значення, тісно пов'язаного з попереднім, і відповідно, появу нової синтаксичної функції – у складі прийменниково-іменникового комплексу. Прийменниковий еквівалент, вступаючи у зв'язок з іншими компонентами контексту, підпорядковується законам утворення словосполучення. Семантичні ж обмеження валентності прийменникових еквівалентів зумовлені законами семантичної співвіднесеності.

У зв'язку з цим необхідно чітко розмежовувати лексичне і смислове значення прийменникових еквівалентів. Під лексичним значенням слід розуміти таке значення прийменникового еквівалента,

яке він виражає незалежно від оточення – контексту. Смыслове ж значення відображає ті відношення, які прийменниковий еквівалент допомагає «здійснити» членам словосполучення. Безумовно, семантика прийменникових еквівалентів зумовлена їхнім лексичним значенням, морфологічними класами повнозначних компонентів, що входять до складу прийменникового еквівалента. Таке розмежування уможливить і належну лексикографічну інтерпретацію прийменникових одиниць різних ступенів оприйменникування. Традиційна лексикографічна тлумачення й інтерпретація прийменників ґрунтуються на категорійному статусі останнього, новітні ж лексикографічні підходи до прийменників та їхніх еквівалентів мають опертям різні аспекти їхнього вияву з урахуванням не тільки системних зв'язків, але й найближчого, ширшого контексту із зануренням у відповідний дискурс, що, безперечно, ускладнює процес опрацювання усього прийменникового корпусу.

1.9. Мовносоціумний простір прийменника: дискусивні практики

Прийменник має тривалу традицію наукового студіювання, що зумовлено його регулярним виявом у структурі низки синтаксичних позицій, участю в категоризації об'єктивної дійсності, функційним навантаженням у комунікації, активними тенденціями повного і / чи неповного переходу окремих слів тих чи тих частиномовних класів до цього класу слів, різним кваліфікуванням частиномовного статусу – від встановлення критеріїв повнозначності [Кучеренко 1961] до з'ясування його підпорядкованого приіменникового статусу [Колодяжний 1960]. Розгляд прийменників у реченнєвій структурі з урахуванням особливого функційного навантаження іменникових відмінків, встановленням первинних і вторинних функцій останніх, розглядом співвідношення іменниково-відмінкових флексій у реалізації позиційно синтаксичної семантики актуалізував тлумачення прийменників як особливих аналітичних морфем [Курилович 1962; Вихованець 1980]. Незалежно від теоретичного підходу до розгляду прийменників актуальним постає вияв основних шляхів поповнення їх складу, що має свої особливості та характерологічні риси. Активне розширення кількісного і якісного складу прийменникових одиниць відбиває наявність тих, що зазнали повної препозиціоналізації, окремо виділяти еквіваленти прийменників, їх аналоги, а також кваліфікувати й витлумачувати у словниках 'у знач. прийм.' / 'у функції

прийм.' . До цього потрібно додати оказіональну препозиціоналізацію, що вимагає дослідження на достатньому корпусі текстів. Усі заявлені виміри препозиціоналізації відбуваються у мовносоціумній практиці, де найбільш чітко простежувані тенденції поповнення приєменникового класу одиниць. У мовносоціумній граматиці статус приєменників та їх еквівалентів, аналогів та ін. на сьогодні недостатньо вивчений, не простежено ані текстотвірні потенціали усього приєменникового корпусу, ані окремих його підсистем (темпоральної, локативної, атрибутивної та ін.), не визначено жанрову специфікацію приєменникових одиниць.

Сучасний стан української мови характеризується взаємоспрямованими тенденціями синтетичності й аналітичності, що мотивується декількома вагомими чинниками: 1) народно-розмовною стихією літературної норми; 2) книжною традицією; 3) законом мовної економії тощо. Одним із яскравих виразників аналітичності постає динамічний розвиток приєменникової системи, що останнім часом характеризується активним поповненням семантично спеціалізованими двохкомпонентними, трьохкомпонентними та іншими утвореннями. Граничним виявом такого аналітизму потрібно, поза всяким сумнівом, уважати наявність членованих приєменників типу *від... до, з ... до (з Києва до Вінниці, з села до самого міста, від дня народження до сьогодні)*. Для пізнання внутрішньотекстових функцій сучасних приєменників, їх закріплення за тими чи тими дискурсивними практиками необхідно простежити еволюцію поглядів на них у вітчизняній лінгвістиці.

Текстотвірна функція приєменників у межах текстів постає у внутрішньословосполученневому / міжсловосполученневому, внутрішньореченневому виявах, водночас зримими є парадигмальні відношення приєменників, їхня участь у творенні образів. У межах контексту приєменник постає як відносно самостійний елемент із власними інвентарем дистрибуцій, фонетичних варіантів та ін. На думку В. Виноградова [1972], приєменники є найменш вивченими в мовознавстві і перебувають у стані «науково-дослідної невизначеності». Українські непохідні (непохідні – термін В. Виноградова [1972]), або «прямі» (М. Ломоносов [1755]), «власні» (О. Востоков [1863, с. 105], О. Шахматов [2001]), «справжні» (Ф. Міклошич [1876]) приєменники, функціонування яких не зумовлене значенням твірної основи, належать до найменш вивчених (пор. праці І. Вихованця [1980], І. Кучеренка [1961], А. Колодяжного [1960] та дослідження

російських похідних у роботах А. Каламової [1964, с. 61–63], Є. Кулинич [1960], Г. Скиби [1965], О. Черкасової [1967]). Не знайшли вони свого належного висвітлення і в лексикографічній практиці, де часто омонімія й полісемія прийменників послідовно не завжди розмежовується. Непохідні прийменники належать до найуживаніших, а, на думку багатьох лінгвістів [Частотный (Засорина) 1977, с. 28–32; Штейнфельдт 1963, с. 95; Ляшевская 2009], частота вжитку слова залежить від обсягу поняття, що міститься в його основному значенні: що більший обсяг поняття, то частіше використовується слово, пор. думку окремих дослідників про те, що прийменники «становлять певну аморфну масу, яка начебто не підлягає систематичному опису лексичних одиниць» [Крейдлин, Поливанова 1987, с. 112]. Такий підхід можна, очевидно, пояснити тим, що в мовознавстві залишається ціла низка не розв'язаних питань, пов'язаних із різноманітними аспектами виявлення одиниць і категорій, які формують змістовий аспект мови, мало висвітлене питання співвідношення формальних і змістових категорій.

Вирішення питання текстотвірного статусу прийменників уможливить пізнання механізмів взаємодії складників і компонентів мовної системи та встановлення шляхів постання і функціонування синтаксем, простеження формування власного семантичного потенціалу останніх.

Відсутність ємного дослідження семантики українських прийменників (пор. праці І. Вихованця [1980], А. Колодяжного [1960], І. Кучеренка [1961] та ін.) мотивується поглядом на них як на «слова-скріпки» з послідовно виявлюваною технічною функцією. Погляд на прийменники як лексеми уможливорює простеження їхнього стилетвірного (*у ліс по гриби – у ліс за грибами*): *В вересневий гарний ранок з татом з'їли ми сніданок і швидесенько зібрались. По гриби у ліс подались* (В. Багірова); *Будучи у відпустці у рідному селі Турятка Глибоцького району на Буковині, він пішов у ліс по гриби* (М. Матіос); *Тільки мені й легше було на груди, як нас ганяли у ліс по гриби* (І. Нечуй-Левицький); *Вони – нерозливвода. Тільки вдвох – і на рибну ловлю, і в ліс за грибами* (М. Василенко); *Чому його ніхто не візьме в експедицію. Не те що в довгий рейс – та навіть у ліс за грибами* (М. Дяченко, С. Дяченко); *Мені було образливо й боляче, адже йшов я по той часник не заради себе, а для хворого брата, який лежить і чекає на мене* (А. Дімаров); *А хлопці ж оце граються в «червоних» та «білих», ганяють по лісу* (А. Дімаров); *Ще раз виходили ми до колії –*

пробували зупинити отой пасажирський, і тільки даремно пробіглись лісом (А. Дімаров) і текстотвірного (*піти до найближчого села – піти до найближчого до села; зброя від терористів – зброя у терористів – зброя для терористів*): Потім умився (Лянге – А. З.), поголився, і, не снідаючи, **пішов до найближчого костелу до сповіді** (Любка Дереш); Згодом зібралися віряни, **пішли до найближчого до костелу** (Сільські вісті. – 2016.17.11); **Сьогоднішня зброя від терористів** потребує удосконалення (Україна молода. – 2016.12.06); **Зброя у терористів** загрожує веденню нормального діалогу (День. – 2017.17.04); **Зброя у повстанців** була різноманітна (А. Кашенко); **Та й зброя у мунгалів** ліпша, особливо луки, з яких стріли летять набагато далі, ніж з наших (В. Малик); **Зброя для терористів** поступає різними каналами (День. – 2017.04.07) потенціалів.

В. Сімович у розгляді прийменників виходив із того, що ними зазначаються відношення одного предмета до другого (релятивна функція), саме тому вони «мають більш-менш таке ж значіння, як відмінки» [Сімович 1921, с. 215]. До відмінків, які мають значення лише за умови поєднання з прийменником, автор відносив місцевий відмінок. Потенціал місцевого відмінка як одного з «найбільш прийменникових» українських відмінків значною мірою зумовлений регулярністю вияву прийменників зразка *на*, адже саме постдієслівно-локативний статус останніх визначає функційну значущість цього відмінка в іменниково-відмінковій системі, пор. валентну зумовленість їхнього вияву при локативних дієсловах на кшталт *зупинитися, розташуватися, знаходитися*. Аналізована реалізація підтверджує один із напрямів аналізації українського граматичного ладу: **На** квітці сиділа бджілка й пильнувала її красу, берегла нектар (А. Яна); **Вона** – генний інженер рослинного й тваринного світу, її невеликий котедж, розташований на дослідній станції (А. Дімаров).

Свого часу, простежуючи синтаксичну спеціалізацію відмінків, В. Сімович [1921, с. 211] наголошував на відповідному статусі прийменників, не підтверджуючи аналіз відповідними фактами, оскільки констатоване було логічно мотивоване панівними поглядами на прийменник. Надзвичайно показовим постає текстотвірний потенціал українських непохідних простих прийменників *в (у), для, до, з (із, зі), до, на, над (наді, надо), про, від, по, біля, через*, значення яких не зумовлене семантикою твірної основи. Їхній значеннєвий потенціал умотивований відповідними контекстами: *Раз як розсердився* [кактус – А. З] *на мене* – весь день не пускав *у двері*

(А. Дімаров); **У Цезаря морда, як у тигра, тулуб, мов у лева, лапи, як у мавпи, а хвіст, наче в бобра** (А. Дімаров); –**Так куди ж ти накажеш його подіти? – у відчай** запитав татко (А. Дімаров), де у **двері** – локатив; у **Цезаря, у тигра, у лева, у мавпи, в бобра** – об’єкт; у **відчай** – причина; **Маму застали в передпокої – над перфокарткою для нашого домашнього робота** (А. Дімаров); **Провисав він над безоднею, і по один бік жила людина, а по другий було все, що потрібно їй для життя** (А. Дімаров), де **для робота** – об’єкт, **для життя** – мета. Тому для прийменника надзвичайно важливим постає не лише встановлення формальної сполучуваності з тією чи тією відмінковою формою, а діагностування контекстів широкого кола, оскільки лише множина контекстів може повноцінно репрезентувати увесь семантичний простір прийменника.

Прийменники можуть реалізувати функцію мовної гри, що легко простежити у текстових фрагментах, де прийменники актуалізують опозицію: (Петро:) **Так ти з села чи в? Обридло уже, мабуть, отак?** (В. Яворівський) (пор. [Ворожбитова 1977, с. 48, 51]). Відштовхуючись від текстотвірного потенціалу прийменника, можна констатувати, що вони уміщують у собі певне повідомлення. Очевидно, розгляд прийменника потрібно здійснювати з урахуванням окремого семантичного мовного ярусу, що охоплює спектри морфологічної, синтаксичної та ін. семантики. Поза всяким сумнівом, підтвердженням цього постає кваліфікація членів речення з урахуванням функційних і семантичних критеріїв, пор. кваліфікацію неузгоджених означень (**хата батька, сторінка зошита, приїзд колеги, вогонь багаття**) та ін. В останніх лексикографічних працях із семантики прийменники розглядаються поряд зі сполучниками, часто як слова-зв’язки [Русский семантический словарь 1998, т. 1]. Очевидно, у семантичному плані така кваліфікація прийменників є не зовсім коректною. У цьому разі слід згадати, що прийменники як частина мови вирізнялися по суті майже в усіх граматиках та спеціальних дослідженнях (див. праці Л. Зизанія [1980], М. Смотрицького [1979], М. Ломоносова [1755], О. Востокова [1834, с. 95], Ф. Буслаєва [1863], М. Греча [1834], І. Могилиницького [1857, с. 257–281], О. Потебні [1958], О. Шахматова [2001], І. Вихованця [1980], О. Ахманової [2004, с. 367], А. Боголепова [1972, с. 49–54], М. Всеволодової [2001, с. 14–25; 2003, с. 17–59], В. Гака [2000, с. 267], С. Нікітіної, Н. Леонтьєвої [1964, с. 161–183; 1969, с. 15–63], Ю. Леденева [2006; 2007], Л. Попової [1956], Р. Рогожникової [1976,

с. 77–79], О. Смирницького [1998, с. 108–111], Є. Черкасової [1967] та ін.). До цих пір продовжують з'являтися студії з типології смислів українських прийменників та їхніх еквівалентів (див.: роботи І. Вихованця [1980], А. Загнітко [2009], Н. Куш [2009] та ін.). І водночас з усією певністю можна говорити, що й сьогодні залишається відкритим питання про семантичний статус прийменників. До цього можна додати, що в лінгвістиці висловлювалися різні погляди на семантичну природу прийменників: одні дослідники обмежували значення прийменників лише граматичною роллю в мові, кваліфікуючи їх як слова-скріпи, розглядаючи їх як аналітичні синтаксичні морфеми (пор. погляд Є. Куриловича [1963, с. 53–54] щодо взаємодії відмінкової флексії і прийменника); інші вважали, що прийменники мають лексичне значення, але воно не самостійне, а таке, що залежить від значень інших слів та форм; ще інші визнають лексичну самостійність прийменників. Залежно від позиції дослідника щодо визначального питання теорії прийменників – співвідношення їхніх лексичних і граматичних значень – легко простежувано чотири напрями: 1) *граматизація прийменників*; 2) *функційно-аналітична морфемізація (як граничний вияв грама-тизації)*; 3) *неповноцінність лексичного значення прийменників*; 4) *самостійність, вичерпна достатність лексичного значення*.

У розрізі *першого* погляду прийменник кваліфікують як відкритий частиномовний клас слів, що постійно поповнюваний новими похідними через активну грама-тизацію, тобто втрату лексемами автосемантичності й набуття синсемантичності. До цього підходу прилягає другий погляд, прихильники якого аналізують прийменники поряд із морфемами, порядком слів, інтонацією й іншими граматичними засобами (пор. розгляд прийменників як «слів зовнішнього зв'язку», оскільки прийменники, «не маючи лексичного значення, відповідають за синтаксис» (за Г. Крейдлін, О. Полівановою [1987, с. 106–120]). Найпоследовніше стихію грама-тизації прийменників висвітлив Е. Косеріу [1987, с. 111–117], який стверджує, що «прийменники – часткові слова, тому що їхнє значення інструментальне, тобто значення морфем». Поглибленням подібного підходу можна вважати погляд І. Вихованця, який вважає прийменники синтаксичними аналітичними морфемами, а Т. Туліна приходить до думки, що прийменники дублюють значення префіксів, постаючи «технічним засобом зв'язування слів, якому не властиве власне значення» [1976, с. 101]. Різновидом цього слід вважати й

думку Т. Зубкової про те, що прийменники повторюють значення відмінкових флексій і що «значення відмінкової форми є важливішим для розуміння смислу речення, ніж значення прийменника» [1994, с. 11]. Граничним виявом відстоювання тези про відсутність семантики у прийменників є думка Р. Болдирєва, який, простежуючи історичне функціонування прийменників, наголошує: «Історичні зміни складу ... прийменниково-відмінкових конструкцій і семантико-синтаксичних функцій прийменниково-відмінкових комплексів, які сформувалися, інколи супроводжуються в російській мові десемантизацією прийменників або зближуються із загальними тенденціями десемантизації прийменникових словосполучень» (цит. за [Мулюкіна 2007, с. 87]). Останнє дає підстави стверджувати, що автор веде мову про десемантизацію прийменників і навіть окремих словосполучень.

Прихильники *третього напряму* вважають, що прийменники мають власне значення, яке виявляється лише у сполученні з повнозначними словами. Поза контекстом прийменники становлять суто беззмістовну форму. Семантична функція прийменників таким чином виявляється в маркуванні, тобто в уточненні відмінкових значень.

Найпоплідовніше відстоюють повноцінність лексичної семантики прийменників прихильники четвертого погляду, що кваліфікують прийменник як самодостатню лексичну одиницю, яка адекватно реалізує свою семантику в інтенціях керування в синтагмальних моделях на зразок *подивитися на місто, підійти до джерела, зайти у вагон, відійти від будинку, сидіти під деревом / сидіти на дереві / сидіти за деревом / сидіти біля дерева: Тато **подивився на Юрка так, наче той знову марив** (А. Дімаров); *Я лише зітхнув. **Підійшов до вузького вікна, став роздивлятися споруду*** (А. Дімаров); *Я **відділився од гурту, несміливо зайшов у двір*** (А. Дімаров); *І настав день сьомий, коли Великий Майстер **відійшов від операційного столу*** (В. Дрозд); *Дзядзько **сидів під шовковицею, коли він ішов двором*** (В. Дрозд); *Я саме **сидів на спостережному пункті, коли тут прибігли капітан і політрук*** (А. Дімаров); *Невдовзі я уже **сидів за письмовим столом, над новим своїм романом «Спектакль»*** (В. Дрозд); *Вартовий, що **сидів біля отвору, щосили боровся із сном, вдивляючись у темряву та прислухаючись*** (А. Дімаров).*

Аналіз згрупованих поглядів зумовлює актуалізацію питань, пов'язаних з: а) наявністю того самого прийменника в поєднанні з різними відмінками; б) наявністю тієї самої флексії у поєднанні з

різними прийменниками; в) вживання прийменників у ролі самостійних актантів: *Завжди було приємно пізно сидіти за чаєм чи без і слухати музику* (М. Матіос); г) можливість вживання прийменників не при імені: рос. *Живите **при** сейчас, любите **при** всегда* (А. Вознесенський). Зовсім непростежуваним постає процес еволюції системи прийменників. Якщо вони дублюють значення відмінків або префіксів, то це суперечить основній тенденції мови, яка виявляється у прагненні до економії мовленнєвих засобів, адже загальновідомою є теза про те, що в мові не буває абсолютно тотожних утворень. А сучасний граматичний лад активно поповнюваний новими вторинними прийменниковими одиницями чи їх аналогами.

Прихильники функційно-семантичного напряму вважають, що прийменники можуть змінювати смисл висловлення. Це дає змогу лінгвістам стверджувати, що вони мають власне значення і їм притаманна «комунікативна повнозначність» (Ю. Леденєв [2007]). Складність розв'язання питання про семантичну сутність прийменників зумовлена, по-перше, тим, що слово, поєднуючи в собі лексичне й граматичне значення, за своєю семантичною структурою становить складне утворення. Загальновизнана диференціація значень на лексичні й граматичні є важливим механізмом аналізу, але на сьогодні немає достатніх критеріїв для їх розмежування. Особливо це послідовно простежується на прикладі прийменників, які належать до «нечітких» категорій. Визнання власної семантики у прийменників актуалізує питання про: 1) тип лексичного значення прийменника та його граматичного значення; 2) взаємодію прийменника з іншими компонентами словосполучення, зокрема й речення загалом. Відокремлення ж одного від іншого є надзвичайно складним, оскільки вони постають «конструктивною єдністю» (за В. Виноградовим [1972]).

Якщо вважати, що службовим словам притаманна більша абстрактність значення, ширший функційний діапазон, смініша сполучуваність, ніж повнозначним словам, то аналіз прийменників постає вельми складною проблемою. Свого часу В. Белошاپкова констатувала, що найважливішою ознакою сучасної семасіології є «глобальний підхід до значення поза обмежувальним прагненням відокремити в ньому граматичне від лексичного і займатися тим і тим окремо, розглядаючи їх як принципово різні типи значення, які співіснують у змісті значущої одиниці мови» [2007, с. 23].

Можна стверджувати, що лексичне і граматичне значення прийменників збігаються, що в жодному разі не означає їхньої

тотожності. Граматичним значенням прийменника постає реалізація ним форми синтаксичного зв'язку між словами, а лексичним потрібно вважати позначення певного відношення між предметами, дією і предметом та ін., що дає змогу зарахувати прийменники до слів-релятивів (термін В. Кипріянова (за [Виды 2016])). Тому твердження на зразок «лексичним значенням прийменника як окремо взятого слова постає значення того чи того відношення» [Русская грамматика 1980, с. 417]) у цьому разі є достатнім, адекватно відбиваючи релятивний статус таких одиниць.

Здатність прийменників виявляти своє лексичне значення при іменнику (ширше – імені) пов'язана не з відсутністю цього значення, а з відповідною його специфікою. Тлумачення прийменників має ґрунтуватися на лексичному оточенні, оскільки вони позначають відношення між предметами. Відношення ж передбачає наявність не менше двох величин, у силу цього і прийменники не можуть існувати без цих величин, тобто не можуть вживатися самостійно. Значення прийменників передбачає їхнє функціонування в межах словосполучення. Та й за своєю природою первинні прийменники багатозначні, їм властива омонімія. У цьому разі контекст є діагностичним показником певного значення як віртуально-системного.

Окремо потрібно говорити про смислопороджувальну функцію прийменників у комунікативному плані, твердження щодо якої, очевидно, мають певні застереження. Поняття смислу в комунікативному аспекті знайшло висвітлення у працях Л. Виготського [1934, с. 87–95], І. Бодуена де Куртене [1963, с. 187–195], А. Лурії [1979], А. Леонтьєва [1969, с. 87–97; 1997, с. 56–75], які тлумачать смисл як аналог значення в конкретній діяльності, пов'язаний з індивідуальним досвідом, із соціальною, професійною і груповою належністю комунікантів, а також із конкретною ситуацією спілкування. Мовно-соціумний простір є визначальним для формування комунікативних настанов і комунікативних інтенцій адресанта й адресата. Тому в цьому разі швидше говориться про нарощування смислів і витворення власне комунікативних смислів, що можуть бути актуалізовані, напівактуалізовані й неактуалізовані. Вивчаючи значення слова в тій чи тій ситуації, здебільшого зосереджують увагу на зміні значень окремих слів, але в жодному разі не аналізують значення загалом, пор.: *багато* – ‘2. *присл.* У великій кількості; протилежне мало’: *Мовчки Христя присіла і, хоч їсти їй страшенно хотілося, не багато їла, – чогось їй смачна страва оцих добрих людей становилась руба у*

горлі (Панас Мирний); що може реалізовувати функції: 1) 'у знач. числ. Велика кількість кого-, чого-небудь': – **Багато** добра пропало! – додав другий. – Удруге не збережешся на стільки (Панас Мирний); А мені плати **багато** не треба, лише хлібця (Є. Гуцало), Бо їх так **багато** зібралось на шляху, ціла ватага, хіба на всіх настарчиш? (Є. Гуцало); Бо тепер **багато** отаких, що туманіють думками (Є. Гуцало); 2) 'у знач. пред.': Верства всього зосталася до того, а як дві, то й **багато...** (Панас Мирний); У них був ведьмідь і багато собак – ні, не так **багато**, як у вас, але теж багацько (С. Андрухович); 3) 'у знач. ім. **багато**, багатьох, мн.': Недалека чистка стала видаватись **багатьом** не просто черговою кампанією, а спеціально запланованим до київської філії заходом, від якого годі сподіватись чогось доброго (Б. Антоненко-Давидович); **Багатьом** вона [голова – А. З.] здавалась тепер цілком зайвою, принаймні Максимові (І. Багрянний); Лише чотири дні відділяли людство від великої події, яка все ще здавалась **багатьом** фантастичною (В. Владко). Аналізоване значення лексеми **багато**, що постає поряд зі значенням 'Присл. до багатий 1, 3, 4': Айтерій вертав до Корсуня **багато** обдарований церковною посудю (І. Франко); Мала на собі шовкову ріклю (шовкова в різних пасах сукня, де станок пришитий до спідниці, і без рукавів), довгий, новий, **багато** вишитий кожух із звисаючими кутасами (китицями) (О. Кобилянська), містить у своїй структурі додаткові функції, що репрезентують відповідні смисли. Значення у розглядуваних контекстах має свій загальний системний вимір. Останній постає тим шаблоном, що одноманітним чином виявляє значення лексем. У цьому спектрі воно й усвідомлюване дослідником. Безперечно, така схема є методологічною схемою ↔ методологічним поняттям, створеним мисленнєвими інтенціями за відповідними логічними нормами. Свого часу Л. Вайсгербер стверджував, що традиційна семантика вивчала зміни значень окремих слів, не досліджуючи значення як таке [Weißgerber 1930/2, S. 18–19], тому в розгляді значення вихідним має поставати врахування загального шаблону як засобу у вивченні знання [Щедровицький 1974, с. 78–80].

У дослідженні значення істотним є розмежування значення і смислу, з одного боку, та відкритого і прихованого смислів, що реалізуються в лексико-граматичних комплексах, граматичних явищах, пресупозиціях, пропозиціях, інтенційній та мотиваційній сферах. Функціонування прихованих смислів у комунікативному акті ґрунтовано на взаємодії суб'єкта-адресанта й об'єкта-адресата, тому

цілком логічним є розмежування суб'єктних (ті, що мотивують суб'єкт і його відображають) та об'єктних (ті, що адресовані) прихованих смислів [Воронушкина 2014, с. 64–66]. Суб'єктні приховані смисли мотивовані авторськими інтенціями, декодованими в мовному наповненні висловлення. Суб'єктний смисл є настановним, словесно вираженим і / чи невираженим. Реченнєві структури з прихованими смислами є об'єктними величинами. Чинник навмисного щось мати на увазі дає змогу адресантові посилити ємність передаваної інформації. Для лексикографічного опису і встановлення співвідношення значення і смислу приховані суб'єктні (перехресчуються із суб'єктивними) смисли є неістотними, натомість об'єктні (перетинаються з об'єктивними) смисли є важливими, оскільки за ними встановлювано наявність регулярних і / чи нерегулярних відтінків, пор.: *безглуздо* – ‘Присл. до безглуздий’: *Я змушений був перервати його хаотичну лекцію кількома незручними запитаннями, на які він лише безглуздо кліпав очима* (Ю. Андрухович); і ‘у знач. пред.’: *Пробиватися з таким обозом назад було безглуздо* (Д. Білий); *Опиралися було безглуздо, це відчував кожен з них* (В. Владко); *біда* – ‘Нещаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо’: (Шурабура:) *Правда ваша, люди добрі: біда обсіла нас усіх, але треба ще трохи потерпіти – ось розіб'ємо наших ворогів, і тоді буде все: і чоботи, і мануфактура* (Б. Антоненко-Давидович) і ‘у знач. пред. Погано кому-небудь, лихо, нещастя з кимсь’: (Бурда:) *Біда мені з вами!* (Б. Антоненко-Давидович). Регулярність смислу може набувати значеннєвого статусу, реалізуючись у системно-віртуальній парадигмі лексеми: ‘*близько* – 1. Присл. до близький 6; вищ. ст. ближче’: *Рясна стрілянина знялась зовсім близько* (Б. Антоненко-Давидович); *Я зрозуміла, що мушу пильнувати, аби вона не підходила надто близько* (С. Андрухович); і ‘у знач. пред. Незабаром’: (Дядько:) *На свята хліб будемо їсти... Еге – хліб. Чи близько?* (Б. Антоненко-Давидович); *Коробка шоколадних цукерок, до якої було вже так близько, пропала для мене* (Б. Антоненко-Давидович); ‘2. у знач. прийм., з род. в. Уживається на позначення невеликої відстані між кимсь, чимсь’: *Посеред двору височіла широка шопа, і в затінку її, рятуючись від спеки, спочивали байські коні, а коли не було близько господаря, й – наймити* (Б. Антоненко-Давидович); ‘3. у знач. прийм., з род. в. Уживається на позначення приблизної кількості’: *Чорноземи (під ними зайнято близько 60 % усіх сільськогосподарських угідь держави) є найважливішою*

передумовою хліборобства (Б. Антоненко-Давидович); *У нас налічується близько 4 тис. водоростей, понад 15 тис. грибів і слизовиків, більше ніж 1 тис. лишайників* (Б. Антоненко-Давидович), а в окремих синтагмальних моделях поставати складеним приєднаним аналогом на зразок *близько до: Діждалась, що він близько до мене зблизвся* (Марко Вовчок); (Ольга:) *Хата в тебе близько до лісу, то чи не бойшся сама ночувати?* (О. Гончар).

Критерій інтенційності цілком застосовний для диференціювання прихованих смислів, що охоплюють три основні підсистеми: 1) підсистему неінтенсійних / мовних прихованих смислів; 2) підсистему соціально значущих і конвенційних прихованих смислів; 3) підсистему інтенційних прихованих смислів, навмисно створюваних адресантом-мовцем для привернення уваги адресата [Масленникова 1999, с. 6]. Остання група більше торкається лінгвоіндивідуалізацій і враховується здебільшого у визначенні індивідуально-авторських особливостей стилю. Запропоновану систему прихованих смислів цілком логічно доповнити спонтанним прихованим смислом, що постає неплановано [Воронушкіна 2014, с. 71]. Інколи такий смисл набуває узуального статусу у використанні, пор., наприклад, співвідношення прихованого й буквального смислів, наявних в усталених метафорах, символах та алегоріях німецької мови: *die Rose* (прихований смисл) – : *die Schönheit*; *das Ölblatt* (прихований смисл) – : *der Frieden*; *der Hase* (прихований смисл) – : *die Feigheit*; *der Fuchs* (прихований смисл) – : *die Schlauheit* і под.

Істотним є те, що розуміння тексту та його сприйняття можливе за умови використання у прихованому вигляді певного «обсягу спільних знань», «попереднього договору» (за Н. Арутюною [1988, с. 78–87], пор. також: [Исаева 1996, с. 45]). У вивченні комунікативного смислу надзвичайно важливо простежити корелятивність / некорелятивність значення і смислу. Актуалізація проблеми співвідношення цих понять зумовлена, поза всяким сумнівом, тим, що, мова, постаючи у формальному плані досить обмеженим механізмом, у змістовому плані виражає необмежену кількість думок, ідей, удосконалення людського пізнання. Останнє досягається завдяки поліфункційності мовних одиниць, що можуть брати участь у різних комунікативних актах. Тому значення як предмет дослідження семантики не може бути одиницею універсальної категорії комунікації, оскільки значення належить до віртуально-системних, а в межах контексту значущими є його різноманітні вияви. Відповідним

корелятом значення в комунікації постає смисл, який становить аспектуально-актуалізовану єдність її змістових компонентів: лінгвістичного, психологічного, когнітивного. На відміну від значення, яке є послідовно інваріантним, об'єктивним, смисл дискретний, одномоментний, суб'єктивний, замкнутий на відповідні лінгвоіндивідуалізації.

Значення і смисл не протиставлені, оскільки вони посідають взаємокомплементарну позицію. Останнє мотивовано тим, що необхідною умовою пізнання є суб'єктивація об'єктивної дійсності. Суб'єктивна інтерпретація об'єктивної реальності в комунікації репрезентована через поліфункційні зв'язки мовних одиниць. Тому в комунікації постає система смислів, у якій одну з величин посідають первинні приєменники. Щоправда, такі смисли є одним із виявів категорійної семантики відношення, що є визначальною в аналізі функцій приєменників у системі мови й мовлення.

Відношення зараховують і до граматичних, і до поняттєвих, і до логічних, і до філософських категорій (Р. Будагов [2003, с. 41–52]), що мотивовано статусом самої мови, яка, відображаючи явища об'єктивної дійсності, реалізує в собі мисленнєво-пізнавальні інтенції індивідуумів, соціуму й нації.

У змістовому плані категорія відношення в мові є поняттєвою. З опертям на погляди І. Мещанінова [1945, с. 5–17], О. Бондарка [1983] про поняттєві категорії та встановлені на їх ґрунті функційно-семантичні поля потрібно говорити про наявність функційно-семантичного поля відношення, що охоплює різноярусні мовні засоби його і / чи їх реалізації, зокрема і приєменники, що спеціалізовані на вираженні відношення між предметами, пор.: *син до батька ↔ син від батька ↔ син з батьком ↔ син за батьком ↔ син біля батька ↔ син для батька ↔ син при батькові ↔ син поруч із батьком ↔ син щодо батька: А я не тягну до Польщі, а все-таки оженився б з Маринкою, якби вона за мене пішла, – несміливо обізвався син до батька (І. Нечуй-Левицький); Син батька дурніший – жалість, а син від батька розумніший – радість (Українські прислів'я); Хвоста був Свенельдовим посадником у Переяславлі: щоб син з батьком не чинили проти Свенельда коромоли (І. Білик); Їй нічого не відомо, чи доглядав син за батьком (Голос України. – 2000.11.07); Жив біля батька син Сварг – золоті руки мав хлопцем, від старих людей (С. Склярєнко); Існує стереотип, що син для батька – це головне його досягнення, його*

спадкоємець, продовжувач прізвища (Урядовий кур'єр. – 2013.12.06); *У кожній лінії найближча ступінь виключає подальшу* (т. X, ч. 1, ст. 1122); *Однакові по близькості лінії закликаються до спадкування спільно: наприклад, всі сини, всі брати мають право на однакові частки. У кожній лінії найближчий ступінь виключає подальшу; наприклад, син при батькові не успадкує дідові* (Ю. Заїка) та ін.

Теза Г. Немца про те, що «відношення в мові завжди є однією із ланок ланцюга, що створює поняття ‘значення’, яке сприймається нами як відображення предмета дійсності (явища, відношення, якості, процесу) у свідомості» [1989, с. 67], дає змогу стверджувати, що категорія відношення як поняття на мовному рівні пов'язана з лексичним і граматичним значеннями слова.

В описі смислових відношень як інваріантних щодо самої категорії необхідно звернутися до термінів ‘поняття’, ‘значення’, ‘семантика’, ‘смысл’. Якщо враховувати, що поняття в лінгвістиці визначає в контексті зі значенням (поняття – явище того ж рівня, що й значення, яке розглядається в дещо іншій системі зв'язків: поняття – в системі логічних відношень, значення – в системі мови), а смысл постає реалізацією значення в певному контексті, то відразу спостережувано чітку відмінність між ними, оскільки смысл реалізовуваний і пізнаваний лише в контексті. Водночас інколи ‘поняття’, ‘значення’, ‘смысл’ кваліфікують як такі, що належать до семантичного рівня і відображають смисловий аспект мовного явища, що в цьому разі зумовлює не зовсім коректну синонімізацію аналізованих термінів, оскільки кожен із них має власні диференційні ознаки, хоча в окремих випадках можна говорити про наближення їхнього простору, але в жодному разі – не про синонімічність.

Відомо, що на мовленнєвому рівні інваріант мовного знака реалізується в необмеженій множині смислів – мовленнєвих значень певного знака (за Л. Виготським [1934, с. 101–110]). Первинні непоміжні прикметники повністю підтверджують цю тезу, пор.: *на узліссі, на березі* – простір; *на годину, за годину* – час; *на біду, на муку* – наслідок; *на щастя, на здоров'я* – мета та ін.: *Згодом на узліссі запалало багаття* (А. Дімаров); *Нині камінь лежить у темному акаційному ярку на березі Зеленого озера* (В. Дрозд); *Надворі ще ніч, і нам щоразу здається, що нас помилково розбудили на годину раніше* (А. Дімаров); *Пам'ятаю, як появився у нас молоденький учитель географії, та ще на біду трохи й заїка* (А. Дімаров); *На щастя мое*

чи **на горе**, але слідом у те ж сибірське сільце прислали ще одного зильного, пітерського робітника Петра Петрова (В. Дрозд).

Аналіз фактичного матеріалу підтверджує, що сучасні українські первинні непохідні прийменники у мовленнєвих виявах реалізують значення (сенси), що не зафіксовані навіть у найновіших словниках. Функційний потенціал первинних непохідних прийменників засвідчує, що первинні непохідні прийменники розширюють свій функційний діапазон, підтвердженням чого постає динамічна заміна безприйменникових конструкцій на прийменникові, послідовна диференціація прийменникових значень, що прямо чи опосередковано висвітлює розвиток аналітизму в граматичному ладі української мови. Опосередковано це виявлювано в активних тенденціях препозиціоналізації, збільшення кількості прийменникових еквівалентів і / чи аналогів, розширення функційного діапазону реалізацій ‘у знач. прийм.’ / ‘у функції прийм.’, набуття оказіональної прийменниковості.

Опис первинних непохідних прийменників через встановлення типового / нетипового ситуативно мотивованого смислу можливий лише за умови врахування регулярного / нерегулярного використання таких прийменників як релятивів, що репрезентують усталене розуміння найрізноманітніших зв'язків між предметами, ознаками, станами, діями та ін. Первинною функцією непохідних прийменників є реалізація просторових відношень, які постають ґрунтом для реалізації темпоральної семантики: **‘понад, рідко понаді, понато, прийм., з оруд. і знах. в.’** – 1) просторові: *Глухо стугоніла земля, жовта курява котилася **понад степом**, лементувало чорне птаство* (О. Бердник); *І дивися – за мить літає гоїданка з Маринькою **понад дерева*** (М. Матіос); *А дорога, як гадина, в'ється **понад самий потік*** (М. Матіос); 2) часові – лише ‘із знах. в.’: *Доц рядив **понад дві години** і припинився якраз тоді, коли вони під'їхали до Тахріна* (О. Авраменко); *Я зиркнув на годинник – ми були відсутні **понад годину*** (Ю. Винничук). Часова семантика, певною мірою, пов'язана із просторовою, оскільки простір і час є загальними формами буття усіх реалій об'єктивного світу. Не існує ні об'єкта, ні суб'єкта, ні дії, ні стану, ні процесу, ні результату і т. ін. поза простором і часом, відповідно й простір і час не існують поза матерією в русі. Простір є властивістю матерії, її атрибутом, а час мотивований простором і пов'язаний із ним. Набуття інших значеннєвих вимірів є опосередкованим такими часовими перетвореннями, пор., наприклад:

‘**понад**, *рідко понаді, понадо, прийм., з оруд. і знах. в.*’ – а) кількісні (лише ‘*із знах. в.*’): *Ібрія вже **понад сто років** жила в мирі з Імперією* (О. Авраменко); *Два атомних вибухи знищили загалом **понад двісті тисяч** людей* (М. Дашківєв); б) міри (лише ‘*із знах. в.*’): *Лабораторія працювала **понад норму*** (Ю. Яновський); *Я сподіваюся, що сьогодні вночі наш кар’єр дасть перший ешелон гравію **понад план*** (І. Багмут); в) означальні (‘*із знах. в., рідко з оруд. в.*’): *І цар покохав Естер **понад усіх жінок**, і вона мала прихильність та ласку перед його обличчям **понад усіх дівчат*** (Біблія; перекл. І. Огієнка) та ін.

Похідними й такими, що накладаються на первинні, є об’єктні значення. Граничним виявом втрати просторової семантики як первинної постає реалізація різноманітного плану абстрактних відношень на зразок причини, мети, умови, способу дії та ін., пор.: **через** – *із знах. в. просторові: Це була вузлова станція в степу. **Через** неї йшла колія* (І. Багрянний); об’єктні: *Негр перекинув шлею барабана хлопцеві **через плече*** (Ю. Логвин); причинові: *І спочатку всі думали – дівчата зійшлися **через хлопця*** (А. Кокотюха); часові: ***Через тиждень** після того, в неділю, в Каневі був ярмарок* (І. Нечуй-Левицький) і под.

Парадигматика первинних непохідних прийменників у сучасному її вияві характеризується наявністю опозицій тотожності (варіантності, синонімії), протиставлення (антонімії), омонімії та інших системних відношень (контамінації, імпліцитності). З опертям на те, що базовим концептом категорії відношення постає смисл, потрібно констатувати, що для визначення ступеня осмислення необхідно застосовувати прагматичне поняття контексту вживання, мовного вираження. Аналіз смислових відношень з урахуванням смислового наповнення концепту та специфіки його мовної вербалізації, реалізовуваної прийменниками, дає змогу спостерігати актуалізацію смислу в різних ситуаціях, засвідчує, наскільки різноманітні такі відношення й наскільки непередбачувані можливості самих прийменників. Усе це підтверджує, що чинні на сьогодні класифікації смислів, що реалізуються за допомогою прийменників (чи прийменниково-іменникових конструкцій), вимагають свого доповнення й уточнення, суттєвого поглиблення (пор. праці І. Кучеренка [1961], А. Колодяжного [1960], І. Вихованця [1980] та ін.), діагностування нових семантичних функцій прийменників. Очевидно, за вихідну тезу встановлення типології витворюваних смислів має стати властивість граматичної форми й лексем різних мов позначати смислові відношення, пор.: *адитив* – відмінково-категорійна форма

в баскській мові, що вказує напрям руху. В українській мові це значення передається через аналітичну форму, тобто прийменниково-відмінкову форму (*йти до лісу, линути на південь: Якщо Тодоська Микитівна допилнує й нажене його з лози, він однаково не йде до лісу* (Б. Антоненко-Давидович); *Як розтоплена маса криці, линуть на південь дніпрові води* (Б. Антоненко-Давидович)). В аналізі семантики відношень максимально враховано особливості лексичного значення прийменників та семантичні ознаки слів, що утворюють ліво- і правобічну дистрибуції прийменниково-відмінкової конструкції. У силу цього є реальною така класифікація внутрішньотекстових смислових відношень, що виражаються українськими первинними прийменниками в художньо-белетристичних і публіцистичних мовносоціумних дискурсивних практиках.

1. Просторові відношення, ядреним компонентом яких є позначення місцезрешташування предмета, дії або напрямку руху. Вони найбільш досліджені в сучасному мовознавстві. Залежно від реалізуваної семантики просторові відношення диференціюють на **локативні** й **адитивні**. **Локативні відношення** охоплюють позначення місця: *На останній зупинці ми зійшли з трамвая і попрямували у бік Погулянки* (Ю. Винничук); *В Чорнім лісі В Чорнім лісі, в темнім борі сурми, поклики, пісні* (М. Андрусак). Вони не вказують на спрямування руху, тому їхньою основною семантичною ознакою є констатування рухової статичності. **Адитивні відношення** репрезентують орієнтовно-спрямовані відношення. Їхньою основною семантичною ознакою є динаміка руху: *Праворуч бігли до лісу бійці* (К. Гриб).

Локативні відношення диференціюються залежно від лексичного значення прийменника та його найближчого контекстуального оточення на: **супересивні** й **інвесивні**. **Супересивні** позначають знаходження предмета або дію над поверхнею іншого предмета, поблизу нього, тобто поза предметом: *йти в лісі: Я загубив, а він собі йде в лісі отам* (Є. Гуцало). Такі відношення потрібно відрізнити від текстотвірних, де прийменник разом із правобічним дистрибутом витворює детермінант: *співати біля річки, будинок на околиці: У старій гуцульській хаті на околиці високогірної Замагури засідає суд ОУН* (М. Андрусак). **Інвесивні відношення** передають знаходження предмета або дії всередині іншого предмета: *вогни в будинку, жити в Україні, загорнутися в рушник: Є, очевидно, потреба виправдатися самим перед собою, хороблива й підозріла потреба, така, як потреба в злочинця ставити грубі свічки в церкві, яку він перед тим обікрав*

і має намірще обікрати (І. Багрянний); *Депутат-юрист заявив, що життя в Україні його дістало, і він емігрує* (Л. Костенко).

Адитивні відношення, у свою чергу, поділяються на: **ілативні** – позначають напрям руху всередину предмета, простору, явища: *бігти до школи, політ у космос, прийти на кухню* (*Треба було б зараз бігти до школи по клітку, та ні в кого було спитати дозволу* (І. Багмут); *Цілком можливо, що в близькому майбутньому туристичний політ у космос коштуватиме не більше, ніж сафари в Африці* (П. Пилипенко); *Поки я їла, на кухню прийшла мама* (Л. Дереш)); **дестинативні** – реалізують семантику напряму руху до чого-небудь, на що-небудь: *їхати до станції, сісти на диван* (*Я, мабуть, мину, як я до вокзалу їхав* (Остап Вишня); *Пізніше зв'язковий з сотні зв'язку приходив увечорі до Петра в гості, сідав на ліжко, скидав запиленого шолома* (В. Багірова)); **інхоативні** – позначають вихідний пункт руху: *відійти від вікна, вийти з хати, бігти з лісу* (*Нарешті Джейн відійшла від вікна і знову сіла в крісло* (О. Авраменко); *Молодиця нахилилась до шибки, мовчки постояла, тоді поспіхом накрила хусткою кошика і, нічого не кажучи, вийшла з хати* (Р. Андріяшик)); **фінітивні** (фінальні) – реалізують значення граничного пункту руху: *дійти до хати, під'їхати до міста* (*Петрана дійшла до хати міліції, стала біля огорожі* (М. Малиновська)).

2. Темпоральні (часові) відношення позначають різний перебіг руху в часі: *заснути до ранку, розбудити на світанку, знати з дитинства* (*Від тих образів та лампадок аж різнуло Роксолану по серцю. Не заснула до ранку* (П. Загребельний); *На вершину йде стежиною Оленка, / На світанку розбудила її ненька* (С. Жупанин); *Христя зиркала вже на батька весело: з дитинства знала його “самокритику”* (О. Ізарський)).

3. Алативні (об'єктні) відношення позначають об'єкт дії: *звернути увагу на обставини; повидивитися на подругу* (*А суддя не звернула увагу на обставини, на які вказував захист, просто тому, що весь цей час вона дивилася на оту саму* (Голос України. – 2011.12.08); *«А як на пуди?»*. – замислилась Феня, *подивилася на подругу, але та стелула плечима, мовляв* (М. Циба)).

4. Аблативні відношення реалізують семантику відокремлення, виокремлення чого-небудь: *розмова виходила за межі усталених і прийнятих норм, поведінка учнів вийшла за межі дозволеного* (*Дівчині не сподобалося, що розмова виходила за межі усталених і прийнятих норм* (Ранок. – 2011. – Ч. 2. – С. 12); *Директор змушений*

був скликати термінове засідання педагогічної ради, тому що поведінка учнів десятих класів вийшла за межі дозволеного (Освіта. – 2010.15.06)).

5. Абесивні (за В. В. Виноградовим [1972], каритивні) відношення позначають відсутність чого-небудь або кого-небудь: *жити без натхнення* (*Я почала дорослішати, Знаєте, що це дало? Вмію жити без натхнення* (Країна. – 2016. – Ч. 5. – С. 18)).

6. Мотиваційні відношення реалізують семантику зумовленості дії (їхня типологія значною мірою дублює різновиди детермінантів зумовленості), з-поміж яких потрібно диференціювати: **каузальні** – позначають зумовленість дії причиною, певним мотивом: *сміятися від задоволення, заснути з дороги* (*Хлопчина був змучений усім, швидко заснув з дороги* (День. – 2017.15.01); *Хлопець був вражений почутим, щиро сміявся від задоволення* (Сільські вісті. – 2001.16.03)); **цільові** на позначення зумовленості дії прагненням до певної мети: *приїхати на навчання, робити для задоволення* (*Саме творча аура Чугуєва посприяла тому, що 19-річний Ілля Репін приїхав на навчання до Петербурзької художньої академії вже самотнім майстром* (Україна молода. – 2013.22.08); **кон'юнктивні** – реалізують умову, за якої здійснювано дію: *помру без тебе, засну при тобі* (*– З тобою добре, без тебе погано, моє щастя* (Т. Пахомова)).

7. Модальні (модусні) відношення позначають стан предмета або особи: *жити з надією; працювати з надією* (*Я з радістю працював би з вітчизняними виробниками текстилю, якби мав таку можливість* (День. – 2001.16.01); *Дівчина була віддана справі, працювала з надією достроково завершити досліди* (Україна молода. – 2017.12.06)).

8. Деліберативні відношення окреслюють семантику об'єкта почуттів або думки: *мріяти про щастя, говорити про кохання, туга за рідною домівкою* (*Якось ми стояли з сестрою в коридорі і незумисне почули його, оповідку про дуже бентежну і приємну сільську дівчину, яка мріяла про щастя* (Р. Андріяшик); *Сиділи, говорили про кохання, про останню дискотеку, яка й дала привід для подібної зустрічі* (Л. Дереш); *Була невимовна туга за домівкою і вірші про неминучу смерть на чужині* (М. Павленко)).

9. Квантитативні (кількісні) відношення: *череда в тридцять корів* (*За караваном йшла череда в сто голів худоби, яку гнали раби-негри* (Р. Сабатіні, перекл. П. Мовчан).

10. Транслятивні (за В. В. Виноградовим [1972], трансгресивні) позначають перехід предмета з одного стану в інший: *перетворитися в туман; трансформувати в срібло (Якось раптово осіння мряка перетворилася в туман (П. Загребельний); За допомогою окремих хімічних складників отриманий метал трансформували в срібло (День. – 2011.11.04))*.

11. Посесивні відношення виражають належність одного предмета іншому: *при ній завжди є охорона (А при ньому плем'я Манасійне, а начальник синів Манасійних Гамалііл, син Педацурів (Біблія, перекл. І. Олгієнка); Та й перепустка при ньому до Одеси... (Д. Бузько))*.

12. Медіативні (за В. В. Виноградовим [1972], інструментальні, знаряддеві) відношення позначають певний засіб, засіб реалізації дії. Без наявності такого засобу реалізація дії є неможливою: *грати на гітарі, дути в кларнета: І старий циган грав на гітарі (С. Андрухович); Він навіть на скрипці грає, як старий Альберт (О. Авраменко); На камені, верхи, сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флюяру (М. Коцюбинський)*.

13. Еквативні відношення позначають відповідність дії чому-небудь: *назвати на ім'я: Після школи мене вже ніхто не називав Макакою, хоча я не пригадаю випадку, коли мене назвали на ім'я та по батькові. Хіба в загсі – коли розлучали... (А. Кокотюха)*.

14. Компаративні відношення, або відношення порівняння, які позначають більшу або меншу міру вияву ознаки: *величиною з kwasоліну: Хвилі пересуваються з краю до краю величиною з Говерлу (Р. Андріяшик); Шовковиця обсіпалася, не доспівши, виноград не зав'язався, попадали жовті персики величиною з ліщиновий горіх, вітри не наганяли на небо ні одної хмаринки (Р. Іванчук); Ми просиділи й проговорили всю ніч. Ніч довжиною у два наші життя, коли, відкритий, мов космос, падаєш разом із зірками, злітаєш разом із ракетами (Л. Денисенко)*.

15. Генетивні відношення окреслюють походження дії, з'ясовують джерело, склад, походження чого-небудь: *дізнатися від колеги, родом із села: «Дай спокій, не допитуйся, не годиться о тім говорити!» То було все, що я дізнався від мамі (І. Франко); У Розтоках ніхто про неї майже нічого не знав. Начебто була родом із села Довгопілля, начебто з монашок, а може, й ні (М. Матіос)*.

16. Лімітативні відношення позначають обмеження дії або характеризують предмет з певного боку: *син за матір'ю, добрий за ставленням до батьків: Син за мамою тужив. Шукав з нею стрічі* (Б. Лепкий); *Правда, Вергілієвого поля тоді не забрано, запевно за ставленням Асінія Полліона, тодішнього губернатора того краю. Але поет, боячися стратити свою вітцівщину, сього ж таки літа за радою Полліона поїхав до Рима* (І. Франко).

17. Дистрибутивні (розділові, розподільні) відношення окреслюють семантику щодо кожного предмета: *пити по дві склянки щодень, дати по одній копійці: Ще й розумом помилити можна, як злегковажити Северининим приписом пити настоянку тільки по дві краплі... й ані на грам не більше* (М. Матіос); (Ліхтаренко:) *А розкиньте на десять літ, то й вийде по одній копійці на десятину; коли ж не вигодно, можна від наділів одказатись* (І. Карпенко-Карий).

18. Відношення псевдохарактеристики позначають дію, яка здійснювана іншим предметом або особою, ніж того сподівалися: *вважали за старшого, прийняли за сина: Стефан порівнявся з Котляревським, якого чомусь вважав за старшого в загоні, і, дивлячись поперед себе, – на штабс-капітана він і оком не повів, – шепнув: – Ми в руках сина Агаси-хана* (Б. Левін); *Не дала загинуть Та моя родина, Взяли сиротину Козаки за сина. Взяли не за сина, За рідного брата* (І. Франко).

19. Комітативні (інклюзивні) відношення репрезентують сумісність дії: *прийшли мати з сином (Радючка не держала постів, але їй здалось це не до ладу, що син з батьком неначе змовились кепкувати над постами перед її гістьми* (І. Нечуй-Левицький); *Трохи перегода до корови підійшли якийсь чоловік із жінкою* (М. Вінграновський).

Отже, просторові й часові відношення потрібно згрупувати в первинні, оскільки на їх ґрунті формовано значення приєменників: просторові → темпоральні. І лише згодом вирізнилися об'єктні відношення, в яких ще відчутний взаємозв'язок із прямими значеннями, й абстрактні – що майже не мотивовані зовнішньою формою приєменників, визначувані лівобічним іменниково-відмінковим контекстом та лівобічною сингматикою (дієслівною, девербативною та ін.). Такі моделі є здебільшого предикатними, їх наявність перетворює речення в семантично елементарне.

Аналіз семантичних властивостей приєменників уможлиблює встановлення категорійної цілісності цього класу, окреслення завдання його розгляду як окремого об'єкта аналізу з опертям на

типологію смислових відношень. Семантична характеристика приєменників може постати найповнішою за врахування взаємодії, злитості, подекуди супряжності загальних і часткових значень. Під загальним значенням мається на увазі здатність приєменників виражати те чи те смислове відношення, а під частковим значенням – власне-лексичне значення приєменників, що уможлиблюють конкретизацію останніми висловлення або повну зміну його смислу, наприклад: *покласти книжку на стіл – покласти книжку під стіл – покласти книжку у стіл – покласти книжку за стіл*, пор.: *Тарас неначе очутився. Швидко поклав книжку на стіл і озирнувся* (В. Винниченко); *Теплов узяв її червоноармійську книжку, поклав до кишені кітеля* (С. Батурин); *Славута зітхнув, поклав книжку назад у скриньку і сів до столу* (В. Малик); *Василь швидко поклав книжку за стіл* (О. Авраменко). Принцип єдності загальних і часткових значень відображений також у дослідженнях із семантики приєменників з погляду когнітивної лінгвістики, коли семантична структура неповнозначного (службового) слова інтерпретована як схема-образ, що становить інваріантне значення слова. Модифікації ж значення співвідносні з відповідними контекстами його вжитку (за В. Апресян [1993, с. 27–35], Г. Крейдлін [1986, с. 106–120]). Такий підхід уможлиблює визначення парадигмальних зв'язків приєменників у такій закономірності:

а) в межах одного смислового відношення в певного приєменника виявлювано його пряме й переносне значення (*бути на городі – бути на уроці: Картопля на городі була вже така, що її можна було і варити, і навіть пекти* (В. Винниченко); *Микола Іванович був на уроці, коли прийшла раптова перевірка* (День. – 2001.10.12);

б) опис значень різних приєменників у межах одного смислового відношення дає змогу встановити їхні синонімічні зв'язки. Синонімічні приєменники виражають спільне смислове значення, вони постають близькими за власним лексичним значенням, тобто функціонують у близьких контекстних умовах: *дитина залишилася в матері – дитина залишилася при матері – дитина залишилася з матір'ю* (*Його історія до болю схожа на життя багатьох розлучених чоловіків: після розірвання шлюбу його 5-річний син залишився з матір'ю, а перед ним гримнула брама* (Електронний ресурс: <http://podolyanin.com.ua/m/community/6143/> (12.02.2018)); *Син залишився в матері, а Сергій подався до міста* (День. – 2018.15.01);

Син залишився при матері, виростав без батька (Україна молода. – 2001.17.11);

в) в абстрагуванні первинного значення прийменника на рівні різних смислових відношень спостерігається явище омонімії, пор.: на – 1) просторові відношення (*Вийти можна було тільки через зал з опуклим склепінням, але на порозі стояв суворий чоловік з насупленими бровами* (С. Андрухович)), 2) часові відношення (*Повітря було наскрізь сухе, не випадала навіть роса на світанку* (О. Гончар)); 3) об'єктні відношення (*Малий на мить замовк і перевів сердиті оченята на брата, не знаючи, чи той серйозно загрожує* (Б. Антоненко-Давидович)); 4) обставинно-способові відношення (*Дівчата щось поясняли старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою* (М. Коцюбинський)); 5) відношення обставини мети (*Якось дядько, роздобрившись, дав-таки Єльці на забавки децицію й відпустив до міста в кіно* (О. Гончар); *Віра подалася з базару, тяжко думаючи, в кого б позичити гроші хоч на хліб та молоко для Миколи* (Б. Антоненко-Давидович)); 6) обставинно-причинові відношення (*Замовчати факт навряд чи вийде ... Буде заява – напали, обстріляли, шукайте, на те ви й закон* (А. Кокотюха)); 7) означальні відношення (*І сталося, що Публіїв батько лежав, слабій на пропасницю та на червінку* (Біблія. Перекл. І. Огієнко); *В кристалевому графинчику і в двох маленьких чарочках жовтіла настоянка на квітах акації* (Ю. Винничук)); 8) означально-кількісні відношення ↔ кількісно-означальні (*Дерев'яний будинок на два поверхи, в якому містилися суд і прокуратура, розташовані на вулиці навпроти базару* (Ю. Мушкетик); *Кость був на два класи старший* (М. Андрус'як)).

У сучасній лінгвістиці мало вивченими є функційні, внутрішньотекстові, текстотвірні, дискурсивно закріплені можливості українських первинних непохідних прийменників, пов'язані зі створенням художнього й публіцистичного дискурсів, статусу таких прийменників у різних мовносоціумних практиках. Дослідниками виявлено, що функційні стилі відрізняються не закріпленням мовних засобів за кожним стилем, а особливостями й частотністю їхнього вжитку в тому чи тому функційному стилі, окремих їх різновидах – науково-популярному, навчально-педагогічному, науково-інженерному та ін. [Загнітко 2007(а), с. 12–16; Конюшкович 2008/1, с. 8–16]. Саме в цьому, на думку М. Кожині, виявляється мовленнєва системність стилів, оскільки «мовна одиниця в контексті кожного

мовленнєвого різновиду функціонує по-своєму, в ній активізується певний її семантико-функційний аспект, зумовлений екстралінгвальною основою певного стилю мовлення» [2008, с. 118].

Мову засобів масової інформації здебільшого зараховують до публіцистичного стилю як різновиду мовлення, що мотивовано сферою спілкування, цільовим призначенням мовлення, його формою, функційно-смісловим тлом мовлення, використовуваними мовними засобами, жанрами. Заявлене положення є похідним того, що основні специфічні риси публіцистичного стилю щільно пов'язані з основними функціями мови засобів масової інформації: 1) інформативною, 2) впливовою (агітаційно-пропагандистською, інколи ідеологічною), 3) популяризаторською, 4) соціально-регулятивною та ін. Мові засобів масової інформації в силу впливу екстралінгвальних чинників (оперативність інформації, лаконічність, настанова на відповідні знання читацької аудиторії) притаманні власні особливості. Попри те, що мові засобів масової інформації загалом властиві основні стильові ознаки публіцистичного стилю, функціонування в ній специфічних мовних засобів і властиві їй, значною мірою, цілісність виокремлює її із системи публіцистичних підстилів і засвідчує певну маркованість основних і неосновних жанрів засобів масової інформації – аналітичної статті, репортажу, інформації та ін. (пор. [Кожина 2008, с. 84]).

Однією із найяскравіших ознак сучасних засобів масової інформації стало, на думку М. Молчанової, по-перше, раціональне пізнання дійсності, а по-друге, – освоєння дійсності в емоційно-почуттєвому вимірі [2008, с. 112–118]. Спостереження за функціонуванням аналітичних прийменниково-відмінкових форм засвідчують, що обидві тенденції знаходять свій вияв у мові засобів масової інформації і добір тих чи тих мовних засобів у реалізації цих тенденцій багато в чому залежить від типу видання, його ідеології, жанру тексту, інтенцій та окреслення характерологічних ознак адресата.

Сучасні засоби масової інформації, сферою пізнання яких постає суспільна дійсність: політика, культура, економіка та інші сфери людської діяльності, потрібно диференціювати на дві групи: «модерн» і «ретро» (О. Факторович [1998, с. 18–25]). Різниця в таких групах виявлювана у змісті матеріалу, його висвітленні, в самому дизайні матеріалу. Найсуттєвіші відмінності містяться в мовних засобах, ресурсі актуалізованих і / або напівактуалізованих одиниць, граничним виявом чого постає квазі-актуалізація.

Спостереження за функціонуванням аналітичних (прийменниково-відмінкових) форм, наприклад, у газетах «Літературна Україна», «Українське слово», «Голос України», «Україна молода», «Молодь України», «Post-Поступ», «Високий замок» засвідчили, що 1) в центральних засобах масової інформації «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Україна молода», «Молодь України» згорнуті конструкції зі значенням другої предикативної дії значно продуктивніші, ніж у фахово орієнтованій «Літературній Україні», національно маркованій «Українському слові», де замість них функціонують розгорнуті повні утворення; 2) у позначенні модальності також в «Україні молодій», «Молоді України», «Пост-Поступі», «Високому замку» частіше вживаються аналітичні (прийменниково-відмінкові) форми, а в «Літературній Україні», «Українському слові» – синтетичні: *Європейська комісія висунула пропозицію про безвізовий режим у Шенгенській зоні для громадян Молдови, що мають біометричні паспорти* (Україна молода. – 2014.15.07); *Проект Одеса–Броди вводиться у дію фактично одночасно з нафтопроводом, що побудований Каспійським трубопровідним консорціумом* (День. – 2001.07.12). Спостережуване може свідчити про те, що дві групи засобів масової інформації відображають різні парадигми національної культури (пор. О. Покровська [2001, с. 77–92], В. Богатько [2010, с. 57–62]) та різні методи пізнання.

Функціонування аналітичних форм також залежить від жанру журналістського твору і від типу засобу масової інформації. Видання, що орієнтовані на загальноукраїнського читача з переважанням аналітичних статей, менше грають зі словом, прагнуть уникати двозначності, і тому використовують синтетичні форми. Елементи «гри» притаманні найбільшою мірою «Пост-Поступу», що використовує для цього аналітичні форми. Найпродуктивніше прийменниково-відмінкові форми вживано в інформаційних жанрах, у підготовці яких журналістам доводиться виявляти оперативність і створювати текст швидко, в максимально стислий проміжок часу. Згорнуті (імпліцитні) моделі дають змогу доносити інформацію до читача в повному обсязі. Заявлене уможливорює аналіз мови засобів масової інформації з погляду прагматики, в межах якої легко діагностувати закономірності використання в комунікації мовних засобів для цілеспрямованого впливу на адресата. Так, аналіз згорнутих конструкцій виявив лінгвальні та екстралінгвальні причини виникнення імпліцитного смислу та дав змогу простежити механізм

його виникнення з опертям на регулярні моделі імпліцитних конструкцій. Такий розгляд спирається на концепцію «картини світу», а також на концепцію неопозитивних відмінностей у структурі граматичних єдностей. Сучасні теорії перетворення (модифікації, трансформації) уможливають передбачення наявності конститутивно утворювальних функцій і з-поміж прийменників.

Першим кроком в опрацюванні лінгвістичної теорії перетворення постало вчення про синтаксичну (функційну) транспозицію, що сформувалося в першій половині ХХ століття (О. Єсперсен [1958, с. 29–35], Л. Теньєр [1988, с. 355–391], Є. Курилович [1963, с. 87–95], Ш. Баллі [2001, с. 99–111]). Сутність цього вчення поляє в тому, що було сформульовано уявлення про те, що слово певного класу **A** може бути транспоноване в слово класу **B** разом із відповідними змінами синтаксичних властивостей, але зі збереженням вихідного лексичного значення, пор., наприклад: *бідолашний* – ‘Бідний, нещасний, безталанний’: *Бідолашний Роман аж стинався весь від розпачу* (І. Багрянний) → ‘у знач. ім. *бідолашний*, ного, ч.; *бідолашна*, ної, ж. Нещасна, безталанна людина’: *Не можна бідолашному в пера вбитися* (Б. Грінченко); *Що йому, бідолашному, теї слова, як він у безвість-ночаницю летить* (В. Лис) (за [Словник 1970/1, с. 178]). Щоправда, чітких правил транспонування сформульовано не було, увагу концентровано на загальнотеоретичних кваліфікаціях такого транспонування.

Знаковим кроком у теорії транспонування були дослідження З. Харрися, який обґрунтував трансформацію з чітко окресленими певними правилами її вияву [Харрис 1970, с. 111–117]. Останні передбачають: 1) збереження в усіх лексичних одиницях трансформованого висловлення; 2) збереження похідним відповідних синтаксичних зв’язків.

Теорія З. Харрися як експериментальний засіб пошуку інваріантів і варіантів у синтаксисі знайшла досить широке застосування. Водночас актуалізувалися дослідження, що надали теорії трансформації форми і/чи статусу динамічної породжувальної моделі, хоча й зберегли її поверхнево-синтаксичне орієнтування (Н. Чомскі (Хомський (Avram Noam Chomsky [1972, с. 66–81])). До них прилягають і роботи про синтаксичну синонімію (Г. Золотова [1969, с. 70–72]). Відсутність метамови для запису синтаксичних структур у працях представників вчення породжувальної граматики призвело до того, що поняття синтаксичного синоніма не набуло чіткого

визначення і тому в цій категорії акумульовано зовсім нерівнорядні явища, аж до синонімічних прийменників, пор.: *розбиватися в (на) шматки: Ваза розбилася в шматки* (День. – 2007.17.01); *З усієї сили вдарився об підлогу і розбився на шматки чийсь погар* (С. Скляренко) і под.

На початку 60-х років було з'ясовано, що сформовані З. Харрисом [1970, с. 165–171] та Н. Чомскі (Хомським (Avram Noam Chomsky)) [1972, с. 81–91] поверхнево-синтаксичні трансформації охоплюють доволі незначну частину семантично інваріантних перетворень і ґрунтовані на матеріалі англійської мови. У зв'язку з цим були зроблені спроби модифікувати аналізовані теорії із застосуванням до вивчення лексики, не змінюючи їхньої сутності (Ю. Апресян [1995, с. 36–47]). Подібний підхід дав змогу виявити й систематизувати трансформації, які лише умовно можна витлумачувати як поверхнево-синтаксичні. Останні за своєю сутністю поводять себе як глибинні лексико-семантичні перетворення, що зумовлюють зміни не тільки в граматичних формах слів, але й у самих словах і глибинно-синтаксичних зв'язках між ними. Найзагальніша і водночас найбільш ємна картина семантично інваріантних перетворень була запропонована О. Жолковським та І. Мельчуком [1967, с. 177–238]. У їхній моделі семантичного синтезу, крім знання морфології й синтаксису, використовувано знання семантичних відношень між лексичними одиницями.

Сучасна типологія переходів від одного способу позначення до другого репрезентована в працях В. Гака [1977, с. 75–88; 2000, с. 54–65]. На ґрунті ситуативних властивостей ним встановлені глибинні семантичні структури, що «ізолювано відображають дійсність» [Гак 1977, с. 77]. Відбиття елемента ситуації у плані змісту утворює семантему (щодо вираження така одиниця корелює з лексемою), а відображення аспекту формує семантичну категорію (корелює із семою, що репрезентована морфемою).

В. Гак констатує, що «вивчення синтагматики на семантичному рівні зведено до вияву ітеративних сем (синтагем) і визначення їхніх функцій в організації висловлення» [Гак 2004, с. 97]. Отже, щоб бути повною, модель мовного синтезу на рівні мовлення має охоплювати, по-перше, структурну модель, тобто узагальнювати інвентар усіх способів вираження певного значення; по-друге, семантичну модель, яка встановлює співвідношення між синонімічними засобами; по-третє, ситуативну модель, що визначає закономірності вибору

конкретного мовного засобу з числа допущених системою й нормами мови в умовах відповідного контексту й ситуації (за В. Гаком [Гак 1977, с. 77–101]).

Дослідження мовних перетворень показують, що та сама реалія може набувати номінацій різної зовнішньої та внутрішньої форми. Аналізований матеріал свідчить, що в перетвореннях висловлення активно застосовувані прийменники: **Коли до Ялти поїхав увесь уряд разом з Президентом**, курортне місто перетворилося на столицю (Молодь України. – 2000.06.10) → ***З приїздом до Ялти усього уряду разом з Президентом** курортне місто перетворилося на столицю; **Марія, опустивши очі**, слухала дядька (М. Стельмах); → ***З опущеними очима** Марія слухала дядька; **Як передають компетентні джерела**, в Багдаді знову відбулося два потужних вибухи (Голос України. – 2004.24.06) → ***За інформацією компетентних джерел** в Багдаді знову відбулося два потужних вибухи. Активна участь прийменників у перетвореннях уможливорює розгляд їхнього функціонування з позицій прагматики в позначенні модальності і предикатів різного ступеня віддалення від центра речення. У реалізації суб'єктивної модальності в сучасному мовленні беруть активну участь: а) прислівники: **Висока довіра народу до влади за останні п'ять-шість років у населення суттєво знизилася** (Високий замок. – 2004.14.06); б) дієприслівники: **Марія кинулася, не роздумуючи, до дверей...** (М. Стельмах); в) прийменниково-відмінкові форми: **Помиляються сьогодні і ті, хто думає, що, проголосувавши суто механічно, без роздумів, призначений верхами кандидат розв'яже усі проблеми за них** (Молодь України. – 2004.26.06) та ін.

Аналітичні прийменниково-відмінкові форми вступають у синонімічні відношення з прислівниками, дієприслівниками та відповідними прислівниковими, дієприслівниковими конструкціями, пор. потенційну можливість перефразування: **До походу юні пластуни готувалися старанно**: *завчасно придбали палатки, розподілили обов'язки* (Українське слово. – 2002.14.08) → ***До походу юні пластуни готувалися зі старанням**: *завчасно придбали палатки, розподілили обов'язки* → ***До походу юні пластуни готувалися зі старанням**: *розподіливши обов'язки, завчасно придбали палатки*.

Аналіз фактичного матеріалу (газетного тексту й мови художньої літератури) засвідчує, що вживання різних форм на позначення модальності чітко диференційовано й підпорядковано семантичним, комунікативним і стилістичним завданням тексту, тому що вибір тієї

чи тієї структури пов'язаний із різноманітними способами репрезентації ситуації. Саме тому альтернативні модальні форми можна розглядати як систему зображувальних і комунікативних прийомів, різноманітних варіантів осмислення ідентичних чи подібних денотативних ситуацій. Останні репрезентують ситуацію, що міститься в реченні як його складник, тобто семантичний складник. Щодо письмового (художнього чи публіцистичного) тексту, то такі ситуації просто недоступні й не можуть розглядатися як щось окреме від тексту.

Показ ситуації різними засобами мотивований сприйняттям автора або персонажа. Так, наприклад, применниково-відмінкові форми, за аналізованими матеріалами, активніше використовуються в тому разі, коли: 1) для більшої експресивності й комунікативної достатності необхідне вживання прикметника у структурі применниково-відмінкової форми: *Марія зробила крок вперед без моральних надривів* (М. Стельмах) → **Марія зробила крок вперед, не надриваючись морально*. Те саме стосується й уживання применниково-відмінкових форм з антонімічним применником: *Учні з великим ентузіазмом* взяли за висадження молодих лип (Молодь України. – 2001.14.04) → **Учні без великого ентузіазму* взяли за висадження молодих лип; *Просторий кабінет його було прибрано з найбільшою розкішшю* (О. Слісаренко) → **Просторий кабінет його було прибрано найбільш розкішно*. Крім прикметників, у применниково-відмінкових формах можливі й інші маркери модального значення: *Василько стиснув її у своїх обіймах зі всією силою юнацькою пристрасі* (А. Підмогильний), пор.: *стиснув міцно в обіймах*. Загалом применниково-відмінковим формам порівняно з дієприслівниками властиве більшою мірою спрямування на позначення синкретичної обставинної семантики: спосіб дії + умова: 79 % респондентів *без сумнівів* відповіли, що вони не визначились, за яку партію голосуватимуть (Високий замок. – 2001.14.08); спосіб дії + причина: *Христина із захопленням* дивилася на директора (Г. Косинка). Це пояснювано категорійною семантикою самих форм: дієприслівник, позначаючи додаткову дію, надає мовленню динамічності, що не завжди вимагається смисловою настановою тексту. Тому применниково-відмінкова форма стає придатнішою: *Вигравши в першому турі й отримавши безумовний карт-бланш на рішучі дії без оглядки на праву та ліву опозиції, Президент може розраховувати на певний спокій...* (Молодь України. – 2001.14.11).

За умови відсутності лексичного паралелізму заміна прийменниково-відмінкової форми на прислівник або дієприслівник неможлива або через їхню відсутність (*Сама Льольо з ентузіазмом сприйняла цю театралізовану гру в реального суперника* (М. Хвильовий)), або за умови їхньої наявності, але сполучувальні можливості останніх істотно обмежені (*Льольо з жалем дивилася на свою ще недавно нову сукню* (М. Хвильовий); *Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожезі першого неповторного кохання* (М. Хвильовий)).

Прийменниково-відмінкові форми за спільності значень із прислівниковою формою можуть мати власні відтінки: *Директор у глибокій задумі не відводив очей від портрета* (О. Слісаренко). Форма *у задумі* разом з атрибутивним компонентом *глибокій* передбачає, що персонаж, задумуючись, дивиться на портрет і, можливо, не усвідомлює його або й не сприймає його як такого. Прислівник знімає таку двоїстість і передбачає сприйняття персонажем-директором портрета, що мотивовано відповідною мовносоціумною ситуацією.

Прийменниково-іменникові форми здатні виражати контамінацію значень: *«Ти мене не вчи!» – крикнув Несторенко в гніві* (М. Хвильовий). Прийменниково-іменникова форма вказує не лише на те, як відбувається дія, але й на її причину: крикнув тому, що був розгніваний. Водночас прийменниково-іменникові форми можуть реалізовувати стилістичну функцію, допомагаючи вичерпніше й колоритніше розкрити характер героїв. Так, конструкції *подивитись із зацікавленням – подивитися зацікавлено, відвернутися з ненавистю – відвернутися ненавидячи* постають синонімічними. М. Хвильовий, описуючи розповідь одного з персонажів оповідання «На озера», вживає прийменниково-відмінкову форму з **захопленням**: *Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед від'їздом*", якою підкреслювано миттєвість такого вияву розповіді, в той час, як прислівник *захоплено* передавав би постійність ознаки. Подібних прикладів використання прямого значення прийменників зафіксовано чимало. Вони засвідчують супровідність кваліфікаційної атрибуції: (Павлина Анфісівна:) *Ви такої високої думки про себе? – сказала з притиском* (М. Хвильовий). Прийменниково-відмінкова форма з **притиском** актуалізує наголошення і невдоволення Павлини Анфісівни.

Прийменниково-відмінкова форма, на відміну від прислівника, позначаючи модальні відношення, часто вказує ще й на психологічний стан людини: *Павлина Анфісівна ... говорила з якимсь надривом* (М. Хвильовий). Як свідчить аналіз матеріалу, прийменниково-відмінкові форми постають активно вживаними в мові художньої літератури і в нарисово-есеїстських газетних матеріалах, де автор не приховує власної оцінки події. Прислівники ж і дієприслівники поширенішими є: 1) за відсутності спільнокореневого абстрактного іменника, що легко поєднується з прийменником, або ж така конструкція гіпотетично можлива, але не вживана в сучасних дискурсивних практиках: *виконувати естетично – *виконувати з естетикою, працювати якісно – працювати з якістю*; 2) за необхідності вираження додаткових відтінків модального значення: *У своїх відповідях кореспондентам, різноманітних коментарях Дж. Буш постійно *наголошує, що США протистоять мусульманському екстремізму* (Голос України. – 2004.12.05) – пор.: *підкреслює постійно*; *Але Усама Бен Ладен зовсім не сліпий фанатик: він ретельно прораховує власні дії, ... старанно пильнує за своїми словами...* (Молодь України. – 2004.14.05) – пор.: **з особливою ретельністю прораховує власні дії, з особливою старанністю пильнує за своїми словами*. Вживання прислівників і дієприслівників часто обмежене межами лексичної сполучуваності: *У цьому разі не говориться про тривале турне західними країнами і не про перебування на сонячному Кіпрі, а тільки про можливість виїхати кудись на вихідні і «якісно й ефективно відпочити»* (Україна молода. – 2003.14.05) – конструкція *якісно й ефективно відпочити* не може бути кваліфікована як властива для спонтанного мовлення.

Якщо порівнювати прислівники, дієприслівники і прийменниково-відмінкові форми, то потрібно зауважити, що прислівники й дієприслівники постають стилістично нейтральними щодо останніх: *Він не поспішаючи, повільно спльовує на підлогу й уважно дивиться на виховательку* (М. Хвильовий). Очевидно, вживання в цьому разі аналітичних форм зразка *без поспіху, з уповільненням* є сумнівним, оскільки вони можуть покваліфіковуватися **як поважно, з відповідною розсудливістю*.

Отже, якщо постає необхідність конкретизації, деталізації чогонебудь, прислівник виявляється не зовсім придатним. Його не можна поширювати іншими словами, істотними для певного контексту. Та й прислівник здебільшого поширюваний вузьким колом слів: *дуже*,

вельми, надзвичайно та ін. Прийменниково-відмінковим формам у позначенні модальності порівняно з іншими формами притаманні властиві ширші сполучувальні властивості, що мотивовано їхнім більш конкретним значенням. Саме прийменник уможливорює вживання при іменнику абстрактної семантики вживання епітета, внаслідок чого конкретизується іменник: *Після цієї промови, виголошеної з належним трагізмом, Остап відійшов і сів на місце* (В. Підмогильний); *Мати сіла навпроти доньки і слухала її розповідь з глибокою внутрішньою напругою, навіть з сердивчою увагою* (М. Хвильовий); *Хлопці продовжували свій шлях з великою обережністю* (О. Слісаренко). Переваги прийменниково-відмінкових форм полягають у тому, що прийменники схильні до контамінації (до поєднання декількох значень): *Марія подивилася на нього і в здивуванні розкрила очі: як же він змінився* (М. Хвильовий). Крім модусного значення, прийменниково-відмінкова форма вказує на психологічний стан людини, їй властива водночас причинна семантика. Останнє уможливорює їх перебування в одному синонімічному ряду з яскраво вираженими каузальними сполуками: *...Анфіса Павлівна від розгубленості чи з іншої причини відвела погляд від директора, хоча той не зводив з неї очей* (М. Хвильовий).

У позначенні модальності прийменники акумулюють нелінгвістичний зміст. Здатність одиниць усіх рівнів мовної системи виражати приховану, непритаманну за їхнім мовним статусом інформацію, визнана дослідниками об'єктивною закономірністю, пов'язаною з «асиметричним дуалізмом» мовного знака (С. Карцевський [1965, с. 85–95]), з динамічною здатністю мовних одиниць нарощувати смисли ↔ акумулювати смисли, утворювати нові, зовсім несподівані (Л. Щерба [1957, с. 87–91]) у процесі функціонування. Чималу роль відіграє також закон економії мовних засобів (А. Мартіне [1963, с. 366–378], Є. Поліванов [1968, с. 301–322]).

Газетно-публіцистичному текстові як різновиду мовленнєво-соціального дискурсу властива система невербалізованих смислів, яка забезпечувана в тому числі й особливостями функціонування первинних прийменників в імпліцитних моделях. Вичерпне тлумачення цих особливостей постає мотивованим за умови розмежування лінгвістичного і літературознавчого тлумачення підтексту. Під лінгвістичним підтекстом мається на увазі імпліцитний смисл, який встановлювано з формально, семантично і функційно видозмінюваних у тексті мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), з

різного зразка супряжностей значень (розкладних і нерозкладних), з традиційних і нетрадиційних способів оформлення елементів тексту [Загнітко 2007а, с. 45–56]. Останні – це власне-лінгвістичні елементи (поєднання різностильових шарів лексики, незвичайна графічна уява, імітація фонетичних «неправильностей» усного мовлення, використання синтаксичної структури в невластивій текстовій позиції, різного зразка логічні невідповідності). Особливості імпліцитного функціонування прийменників пояснюються лінгвістично витлумачуваним підтекстом, що в цьому разі розглядається як завершене самодостатнє висловлення, в якому суб'єкт-адресат розкриває неекспліцитні смисли, маючи опертям наявні в тексті мовні знаки і власні мовні знання (Л. Ісаєва [1996, с. 55–96]), пор.: *Навіть на відпочинку, далеко від роботи і від телефонних дзвінків, умілі секретарки постійно відчують, що телефонні апарати розриваються від настирливих дзвінків...* (Україна молода. – 2003.14.08). Імпліцитне значення дієслова *знаходиться* перебирає на себе постпозиційна прийменниково-відмінкова форма (пор.: *подалі від роботи, коли секретарки знаходяться далеко від телефонних дзвінків*). Використані прийменниково-відмінкові форми сприймаються читачами як система асоціативних знань про роботу, її ритміку, вони адекватно відтворюють ситуацію.

Розуміння ж літературознавчо аналізованого підтексту («екзотеричний смисл», за О. Камчатновим [1995, с. 106–115]) ґрунтується на сприйнятті прихованого смислу, що може бути виявленим лише через детальне дослідження особистості автора, особливостей його біографії, естетичних настанов та ін. Контекст епохи прийнято витлумачувати як текстуалітет, в обсяги якого входять різноманітні історичні передумови, що зумовили постання певного твору. До прихованих смислів цього прикладу здебільшого відносять різноманітне зразка літературні алюзії, натяки, очевидне й приховане цитування значущих і знакових імен та ін. Літературознавчий аспект передбачає наявність у суб'єкта-адресата загальнокультурних уявлень, спеціальних знань із літератури, історії та ін., які й створюють спільне тло для розуміння й інтерпретації сприйнятого. Так, у ситуації, репрезентованій реченням «... *Так ти не знаєш, чому я тут? Ти не відаєш, що сам створив своє нещастя, не відав, що за той лист нестимеш кару?*» (О. Говда), конструкція *за той лист нестимеш кару* є імпліцитною формою вираження причини. З предметом (листом) пов'язані події, які стали причиною переживання: **ти нестимеш кару, тому*

що лист, який ти написав, є таким, за який несуть відповідальність. Імпліцитна конструкція акумулює в собі в цьому разі цілу ситуацію. Ситуація, прихована в прийменниково-відмінковій формі *за той лист*, усвідомлювана адресантом і зрозуміла адресату, але лише учасникам комунікації. Для читача необхідно знати попередній розвиток подій, що спричинили постання такого результату.

Явище імплікації останнім часом знайшло висвітлення в дослідженнях Г. Акимової [1990, с. 88–92], Н. Валгиної [2003, с. 121–128], Г. Золотової [1973, с. 45–65], Л. Невідомської [2012, с. 22–35], М. Прокоповича [1974, с. 33–41] та ін.). У другій половині ХХ століття В. Мігірін [1973, с. 44–51] та його послідовники (В. Байков [2002, с. 5–11], Л. Кочерга-Борте [1977, с. 41–49] та ін.), розглядаючи залежність між функційними й лексичними системами мови, виокремили імпліцитні моделі як один зі способів вираження смислових відношень, але роль прийменника в імпліцитних моделях не простежувалася. Імпліцитна модель кваліфікувалася на ґрунті зіставлення імпліцитного вираження зі словом, що не втратило внутрішньої форми. Названий словом об'єкт сприймається як сукупність ознак, які становлять органічну єдність. Предмет, якому притаманна множина сторін, називається за однією ознакою. Остання здебільшого постає найтипівішим репрезентантом певного об'єкта і вказівка на його ознаку дає змогу уявити предмет цілісно. Отже, слово з його внутрішньою формою становить за свою суттю імпліцитну структуру в тому сенсі, що наявне вираження не відображає всього багатства змісту предмета.

Імпліцитні моделі – економічний спосіб репрезентації позалінгвального змісту, який дає змогу не називати усі компоненти змісту, а лише один із них, найтипівіший. Усталеним є твердження: «що більше інформації містить у собі ситуація, то менша необхідність використання мовних засобів» [Мартіне 1963, с. 121]). У силу міцного асоціативного зв'язку називання лише одного елемента буває достатнім, щоб уявити всю ситуацію. Імпліцитність, на думку А. Мартіне, залежить від частоти вживання поняття: «...якщо певний об'єкт згадувано часто, то економічнішим постає надання йому короткого позначення. ...якщо ж ... певний об'єкт використовувано рідко, то економічнішим ... постає збереження цієї назви» [Мартіне 1963, с. 141].

Приховано виражений, додатковий смисл здебільшого пов'язують із підтекстом. Конотація імпліцитного змісту висловлення

доступна для розуміння завдяки наявності в адресата мовних знань: про способи референції (співвідношення) включених у мовлення імен або їхніх еквівалентів з об'єктами дійсності, про засоби вираження в певній мові граматичних категорій; завдяки наявності в адресата фонових знань. Те, що імпліцитність пов'язана з елімінацією імені процесуальної семантики, з виявами вторинної предикації, не підлягає ніякому сумніву.

Імпліцитні моделі розглядаються окремими синтаксистами як пропозитивні субстантивні словоформи, які являють собою номінації подій, ситуацій, що містять у собі вторинний предикативний центр. Поява аналітичних конструкцій, зокрема імпліцитних, зумовлена граматизацією повнозначних слів, які домислюються в мовленні, і семантизацією прийменників. Підтвердженням останнього може бути той факт, що імпліцитна модель здатна поставати цілісним відображенням ситуації, за якої принципово істотною є семантика і функція прийменника.

Імпліцитні моделі мають переваги щодо експліцитних: 1) вони дають змогу уникнути смислової надлишковості: *Помиляються ті, хто не приходить на вибори* (Молодь України. – 2002.14.01) – **хто не приходить на вибори, щоб проголосувати*. Значення *голосувати* тісно пов'язане зі значенням слова *вибори*; *Перебуваючи в лікарні, Василь постійно цікавився справами завершення будівництва* (А. Дімаров) – **В лікарні, Василь постійно цікавився справами завершення будівництва* (перша форма є надлишковою і не характерна для публіцистики, особливо для діалогійного мовлення). У відповідях-репліках використовувано саме імпліцитну (згорнуту) конструкцію: *У нас вам сподобається* (О. Слісаренко), пор.: **Коли ви перебуватимете у нас, вам сподобається*; 2) здатні поєднувати декілька значень: *Звернувшись із запрошенням до гостей, Марія в зазурі все так само дивилася за ворота* (В. Підмогильний) – **Марія була в зазурі і тому дивилася за ворота* (контамінація модального і причинного значень); *Раптом пролунали перші постріли і всі кинулись по зброю* (М. Хвильовий) – **Всі кинулись туди, де знаходилась зброя* (просторове значення) – **Всі кинулись, щоб схопити зброю* (значення мети); *Почуття, наче квіти, без постійних хвилювань гаснуть* – **Почуття гаснуть, якщо немає хвилювань* (значення умови) – **Почуття гаснуть, коли немає хвилювань* (значення часу) – **Почуття гаснуть, тому що для них немає хвилювань* (значення причини); 3) використання імпліцитної моделі

надає мовленню більшої компресії, глибина мовлення в цьому разі набагато ємніша: *Несподіваним для Л. Д. Кучми стало повідомлення про те, що законопроект про політичну реформу, підготовлений Президентською адміністрацією, не буде розглядатися в першому читанні взагалі, а його передано відразу в узгоджувальну комісію* (Високий замок. – 2003.13.12). Мається на увазі, що читачі прекрасно розуміють наслідки такої ухвали та відповідний розвиток подій, який не збігається з тим, який передбачували автори проекту. Аналогічним прикладом може бути візит кореспондента до лікаря-реаніматолога Київського кардіологічного центру: *З кондиціонерами в палатах хворі не простудяться?* (Молодь України. – 2003.14.07). Фонові знання, наявні в кореспондента, адресата мовлення й читача, становлять ґрунт для розуміння смислу питання: **Кондиціонери – це прилади, які в робочому режимі продукують свіже холодне повітря, інколи з розрідженими іонами, а це може призвести до негативних наслідків, тому що в кардіологічному центрі здебільшого лежать хворі, що мало рухаються.* Отже, приєднано-відмінкова конструкція з кондиціонерами в палатах осмислювана як *‘перебуваючи під впливом кондиціонерів, які продукують розріджене холодне повітря, хворі можуть набути ускладнення перебігу захворювання, причому з побічним ефектом’*. В імпліцитних моделях виявлювано перебіг загальнокультурних процесів у мові (Є. Покровська [2001, с. 71–91]), оскільки в ній діють ті самі дві парадигми, що й у мистецтві, культурі. Перша парадигма – антропоцентричний цивілізаціонізм – успадкована мовою від попередніх століть. Заявлена парадигма має опертям людину, її духовний макросвіт і систему усталених цінностей, прецедентів, що у своїй множині репрезентують морально-духовний простір однієї людини, мовного соціуму. У мові парадигма антропоцентричного цивілізаціонізму ґрунтована на відповідності між реальністю, дійсністю й мисленням, останнє членує дійсність, концептуалізує й категоризує її. Як і в мистецтві у мові наявна чітко структурована система, яка орієнтована на найбільш адекватне формування й вираження думки, формованої у мозкових центрах людини. Результати такого осмислення, закономірності розчленування дійсності відображені в мові. Так, наприклад, за твердженням В. Білошицької корпус тижневика «Український тиждень» репрезентує лексикон колективної комунікативної особистості автора аналітичних статей: 1) соціальні групи або інститути: *мова, люди, людина, група, суспільство*; 2) гендерна та сімейна ієрархія: *діти,*

хлопці, діти, жінка; 3) особистість: Янукович, Тимошенко, Порошенко; 4) політика: вибори, політичний, президент та ін. [Білошицька 2017, с. 130–131]. Прийменники реалізують унікальну модель категоризації у відбитті об'єктивної дійсності. Підтвердженням цього постає вузька спеціалізація прийменникових еквівалентів та аналогів зразка *одночасно з, відразу за, близько під, в епоху, з наближенням*, пор.: *Немов одночасно з усіх боків загримів тривалий і гучний грім* (В. Владко); *Відразу за спинами в них блимали вогні дружинників* (І. Білик); *Довкола городів і кріпостей, треба їх (ліси – А. З.) тому було винищувати, щоб ворог не міг близько під город підступити* (Б. Лепкий); *А на Сході і в Середній Азії в епоху скіфів і їхніх родичів – саків і массагетів – були навіть цариці-полководці* (В. Владко); *З наближенням вартового хлопці прищухають, аж надто ретельно хлопчуться біля умивальників, мовби змагаючись за чистоту* (О. Гончар). А. Якимович [2001, с. 86–95, 121 і далі] найвищою цінністю людини уважав мораль, духовність, а Є. Покровська [2001, с. 45–57] наголошує, що в мові цим поняттям притаманні еквіваленти: домінування розуму, логіки у формуванні й вираженні думки, найточніша реалізація комунікативної функції, ієрархічна організація комунікативної одиниці, де другорядне підпорядковане головному, а також нюансовані відношення між компонентами, де визначальною постає нормованість, пор.: *Жив колись кле Чепелихи відьми* (Словарь 1958₂: 240) і *Повертаючись одної суботи ввечері з школи додому, Іван Євграфович зустрівся біля дверей з своїм квартирним сусідою Прокопом Степановичем Хмельком* (Б. Антоненко-Давидович).

Альтернативною щодо першої є інша парадигма – антицивілізаціоністська, біокосмічна. Відхилення, інколи відмова від природних зв'язків, відношень, пропорцій, взаєморозташування в мистецтві авангарду, мистецтві альтернативної парадигми, за Є. Покровською [2001, с. 65–87], є аналогією до того, що відбувається в синтаксисі, – процесам послаблення й розпаду зв'язків, відхилення від природного збігу граматичних та інтонаційних меж речення, широкого використання граматично не зв'язаних структур: *А повз неї гупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...* (М. Коцюбинський); *Володькові очі все ширшають, на щоках з'явилися рум'яні. Щось дуже сильне тягне його сюди. Так хотілося б, так дуже хотілося б... Бачити. Чути. Знати* (У. Самчук); *Кус*

зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін: ку-ку! ку-ку! – і сіє тишу по травах. Ми йдемо серед поля. **Три білих вівчарки і я** (М. Коцюбинський).

До характерних ознак антицивілізаціоністської парадигми, зокрема, синтаксичних інновацій, Є. Покровська зараховує [2001, с. 165–187] парцеляцію, сегментацію (частковий і найпоширеніший випадок – конструкція з іменним уявленням), неповноту речень (еліпсис), розвиток вставлених конструкцій, комунікативне відокремлення другорядних членів, активізацію слабких зв'язків і витіснення ними сильних, експансію називного відмінка, зміни у структурі й ролі конструктивних елементів діалогу, утворення синкретичних форм чужого мовлення. Заявлені різновиди не вичерпують усієї множини синтаксичної інноватики, до якої потрібно додати різноманітні реалізації контамінації складнопідрядних речень, розширення лінійної структури складного речення та ін.

У мові антицивілізаціоністської парадигми кожний компонент інформації самостійно предикований і становить речення, де інтонаційні межі фрази не збігаються з граматичними межами речення, де член речення може оформлятися граматично й інтаційно, як і все речення загалом, де тонко нюансовані зв'язки й відношення замінені супряжністю (Є. Покровська [2001, с. 265–277]). Прийменники набувають особливого вияву, інколи постаючи одним із чинників міжреченнєвої трансформації: **Як прийшла звістка, що обидва наші сини загинули на війні, затужила моя стара, скоро й померла** (Г. Матійко) → ***Зі звісткою про загибель наших синів на війні затужила моя стара, скоро й померла**. На тлі цієї картини виявляються незаперечні аналоги у функціонуванні прийменників, їхніх еквівалентів, формування особливого перехідного різновиду зразків 'у знач. прийм.': **вглиб** (углиб), **під виглядом**, **під впливом**, **у галузі**, пор.: **Вони рушили вглиб гір по вузькому кам'янистому карнизу** (О. Бердник); **Артабан заслав у Фіву ще трьох своїх людей, які під виглядом утікачів з Фер і Лариси мусили підстьобнути нерішучих заколотників** (І. Білик); **Настя вийшла, та однаково каламуть тридцять третього року, що осіла була в пам'яті під впливом нових життєвих потрусів, знову спливла нагору** (Б. Антоненко-Давидович); **Український уряд чимало допоміг кубанцям у галузі просвіти і культури** (Д. Білий) та ін. Для антропоцентричної парадигми характерною була поява нових похідних прийменників, для антицивілізаціоністської – розширення семантичних можливостей

непохідних прийменників, що особливо яскраво простежувано в імпліцитних (згорнутих) моделях.

Дослідження функціонування прийменників у мовносоціумному просторі, різних дискурсивних практиках, зокрема, публіцистичних і художніх, вияскравлює непоодинокі випадки їх оказіонального використання. Визначальною тут також постає теза про те, що однією з найголовніших умов інформативності, поза всяким сумнівом, є оригінальний виклад матеріалу (за М. Молчановою [2000, с. 129–191]). Істотною причиною нетрадиційного використання прийменників у мовносоціумних дискурсивних практиках найчастіше постає вплив семантичної аналогії та прагнення автора до створення ефекту несподіваності. Поза аналогією не може відбуватися сприйняття й розуміння висловлення. Сутність оказіонального прийменниковживання полягає в тому, що асоціативно близькі за значенням слова починають поєднуватися з тим самим смисловим компонентом: *Орієнтовно о 10 годині вечора по стежці швидко пройшов хлопець* (Молодь України. – 2002.14.09), пор. можливі форми: *пройшов стежкою, пронісся по стежці, прошигнув по стежці, промчав по стежці*. Використання слова *швидко* змушує думати, що на оказіональне використання вплинув третій варіант. Діагностування варіантів наближає до встановлення інваріанта та можливих його семантичних варіацій.

Оказіональні прийменниково-відмінкові форми виконують різноманітні функції в тексті: 1) є засобом мовленнєвої характеристики персонажів: *Про себе чесно сповідуєсь, що хочу до міста* (М. Хвильовий). Уживання прийменниково-відмінкової форми *про себе* замість нормативно літературної *сказати про себе* вияскравлює характеристику героїні з постреволюційного покоління, необтяженого знанням літературних норм, ігноруванням останніх; 2) створюють незвичайний смисловий ефект та іронію: *Ви самі підете чи без мене?* (Високий замок. – 2002.16.09). У цьому разі у слова ‘підете’ реалізовано некодифіковане значення. Ефект обманутого очікування досягнуто за рахунок перерозподілу зв’язків між елементами складного дієслівного словосполучення. Адресант, як носій мови, очікує форми зі значенням часу, а реалізовано форму з квазі-об’єктною семантикою, оскільки *самі підете* не передбачає наявності об’єкта; 3) створюють образність мовлення: *Осінь має свої закони: птахи летять у вирій, а глядачі, навпаки, повертаються на свої місця зі сподіванням чогось нового* (Молодь України. – 2001.11.10);

4) маркують стильову манеру письменника: VII. *На подальшім розділі мій читач зупиниться й подумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами.* VIII. *Для живої мислі читачевої* (М. Хвильовий). Парцельована приєменниково-відмінкова форма становить окремих розділ і містить суб'єктивно-модальний відтінок, що притаманне стилістиці М. Хвильового; 5) свідоме використання невластивого для відповідної конструкції приєменника може виявляти соціальне спрямування тексту: *Розчарувавшись у державній підтримці, до останньої миті працюють* (науковці – А. З.), *не звільняються з роботи, **працюють за ім'я, за імідж** наукової установи...* (Молодь України. 1996. – 15.05). Нормативним постає *працювати на ім'я, працювати на імідж* або *боротися за ім'я, боротися за імідж*. Автор статті, описуючи сучасний стан науковців: мізерна заробітна, застаріле обладнання, відсутність уваги з боку державних закладів, таким чином прирівнює працю науковців до боротьби, виживання, поза яким соціальний статус фахівця втрачає свій сенс. Все це свідчить, що, крім мовної норми, існує комунікативна, яка зумовлена завданнями контексту й доцільністю висловлення.

Аналіз семантичних функцій приєменників, їх спеціалізації в мовносоціумній практиці, різних дискурсивних практиках, формування різноманітних приєменникових еквівалентів, аналогів або ж слів у функції чи у значенні приєменникових одиниць [Загнітко 2007] відбиває тенденції видозмін у сучасному мовносоціумному просторі, створенні нових міжчастининомовних трансформацій. Перспективним є розгляд приєменникових реалізацій в інших дискурсивних практиках, встановлення цілісної функційно-семантичної парадигми первинних приєменників, вияв діапазону їх синонімії, антонімії та ін.

РОЗДІЛ 2. Теорія граматики: моделювання і деривація

2.1. Типологія локатива у структурі речення: особливості реченнєвого моделювання

2.1.1. Основні поняття аналізу. У сучасній лінгвістиці локатив кваліфікують як позначення певного простору в широкому розумінні. До найгрунтовніших студіювань локатива слід віднести дослідження Є. Тимченка [Тимченко 1925], В. Топорова [Топоров 1961], М. Всеволодової, Є. Владимирського [Всеволодова, Владимирский 1982], О. Виноградової [Виноградова 2001] та ін. Не менш актуальними є студіювання з проблем статусу локатива у структурі речення з визначенням його обов'язковості / необов'язковості, регулярності / нерегулярності. Актуальним є встановлення семантичної варіативності локатива, співвідношення останньої з формальним вираженням і визначення рівня закріплення локатива у структурі речення, діагностуванням його позиційного закріплення.

Актуальним є встановлення статусу локатива в різних реченнєвих структур із послідовним диференціюванням його валентнозумовленого і валентнонезумовленого вияву. Завданнями аналізу є: 1) простеження еволюції погляду на особливості просторових прийменників та формування ними просторово-відмінкових констукцій; 2) з'ясування параметрів внутрішньої нерівнорядності просторових прийменниково-відмінкових конструкцій; 3) визначення семантичної варіативності локатива; 4) розкриття закономірностей співвідношення семантичного і формально-граматичного варіативності локатива; 5) діагностування основних зразків реченнєвих моделей із локативом. Теоретичне значення студіювання визначає обґрунтуванням реченнєвої моделі з локативом та осмисленням її варіативності. Наукова новизна дослідження визначається тим, що вперше обґрунтовано особливості реченнєвого моделювання із регулярним, позиційно закріпленим локативом. Практичне значення виконаного аналізу мотивоване можливістю його використання в курсах з актуальних питань сучасної лінгвістики й теорії сучасного синтаксису у вишівських магістерських освітніх і наукових програмах.

2.1.2. Типологія лінгвістичних поглядів на просторові констукції: семантична і структурна кваліфікації. В. Топоров розглядає особливості вираження локатива з вирізненням його прийменникового (локативи з російськими прийменниками *по, при, в, на*) та безприйменникового зразків у російській мові, визначає в

загальних рисах закономірності вияву локатива в інших слов'янських мовах: білоруській, українській, кашубській, лужицькій, болгарській, диференціоє безприйменниковий та прийменниковий локатив у польській (локативи з польськими прийменниками *o, po, przy, w* й *na*), чеській і словацькій (локативи з чеськими і словацькими прийменниками *o, po, při*), старослов'янській (локативи зі старослов'янськими прийменниками *o, po, pri, v* і *na*), сербській і хорватській (сербохорватській, за термінологією автора) (локативи з прийменниками *o, po, pri, prema, v* і *na*), словенській (локативи зі словенськими прийменниками *o / ob, po, pri, u* й *na*), праслов'янській (локативи з праслов'янськими прийменниками *v* й *na, o, po, pri*). У центрі уваги дослідника перебуває локатив у розрізі його вираження та семантичного варіювання без простеження особливостей позиційного закріплення та статусу у сполученні з дієслівними лексемами, втворення разом із ними цілісного значеннєвого простору. Істотно розширено спектр аналізу в дослідженнях М. Всеволодової та Є. Владимирського, адже сконцентровано увагу на просторових прийменниково-відмінкових конструкціях, оскільки семантика простору послідовно диференційована лише в межах словосполучення, речення й тексту. Свого часу О. Востоков з опертям на погляди М. Ломоносова та М. Греча наголошував на необхідності диференціювання просторових відношень за двома ознаками: 1) орієнтація форм простору щодо предмета (верх, низ, перед, бік та ін.); 2) характер дії з її відношенням до форм простору (місце реалізації дії, шлях, спрямування від кінцевого пункту і под.), що свідчить про те, що «прийменники показують місце, тобто різні сторони предмета, і положення, в якому предмет перебуває щодо іншого предмета. Сторонами предмета є верх, низ, перед, зад, бік або край, зовнішність і внутрішність. Положеннями предмета є: сукупність або буття разом, окремість буття особливо, близькість або дотик, проміжок або відстань, протилежність або буття віч-на-віч» [Востоков 1831, с. 269–270], констатуючи: «Сторони і положення предмета можуть бути показані через місце: 1-е, де розпочато; 2-е, де закінчувано, і 3-е, де знаходиться що-небудь» [там само, с. 270]. Розвиваючи думку лінгвіста, варто наголосити, що просторові прийменниково-відмінкові конструкції діагностують “внутрішній простір”, “поверхню”, “нижню площину”, “верхню площину”, “місце”, “напря́м”, “трасу” і т. ін. Так, наприклад, прийменники *z, iz, zi, від, z-під, із-під, z-за, із-за* позначають вихідний пункт: *Валка витягувалася з села*

(Р. Андріяшик); *Тато помітив, як радісно блищали в сусідів очі, коли він виносив із хліва напнутого сіткою кошика з милими гусятками* (Остап Вишня); *Люди йшли від лісу* (Іван Багряний); *Ми вийшли під його покров / З-під явора чи з-під тополі* (Д. Павличко); *Скоро з-за хати вплив невеличкий човник* (О. Довженко); *в, до* – кінцевий пункт: *В село з кошиками подався Богдан* (Р. Андріяшик); *Пан Вербовський піднявся і, шкутильгаючи, побрів до хутора* (Д. Білий). Для більшості прийменників властиве закріплення за певною відмінковою формою на позначення того чи того просторового виміру (пор. [Іваненко 1974; 1975]: *з + Р. в., із + Р. в., зі + Р. в., від + Р. в., з-під + Р. в., із-під + Р. в., з-за + Р. в., із-за* – вихідний пункт руху; *в + Р. в. до + Р. в.* – кінцевий пункт руху; *за + О. в.* – місце дії тощо.

З-поміж прийменників просторової семантики простежувано диференціювання напряму руху [Ludtke 1955], пор.: *в, до, на* – напрям до чого-небудь; *від, з, із, зі* – напрям від чого-небудь; *по, повз, через* – пройти повз, подолання чого-небудь, які водночас об'єднані за значенням у такі групи: а) *в, з, із, через* позначають внутрішність предмета; б) *від, до, повз* – близькість до предмета; *з, на, по* – дотик до предмета. За твердженням Г. Лудтке, прийменник доцільно описувати через дві групи ознак: 1) ознак, що характеризують відношення форм простору до предмета, та 2) ознак, що характеризують відношення дії до предмета [там само, с. 48], що поєднані в значенні кожного прийменника. Інші лінгвісти встановлюють три диференційні ознаки для опису просторових прийменників – напрям, віддаль, включення [Шумилина 1967, с. 208]. За першою ознакою розмежовано: 1) відношення “близькості” до всього орієнтира: *Я ж не кажу, щоб завжди жити біля моря, чи в лісі, чи на горах* (В. Барка); 2) відношення близькості до поверхні (того чи того боку) орієнтира незалежно від місця спостереження: а) верх, верхня поверхня: *Одного ясного дня я стояв на даху комори* (Д. Білий); *Хмари низько летіли над гостроверхими дахами будівель* (Б. Антоненко-Давидович); б) низ, нижня поверхня: *Молодіята стояли під стріхою, у затінку* (В. Малик); в) перед, передній бік: *Мати посадила перед хатою куц калини* (А. Яна); г) задній бік: *Позад його щось зашелестіло* (І. Нечуй-Левицький); д) зовнішній бік: *Вони ходять навколо тебе і смикають тебе за рукави* (Ю. Андрухович); *Як знайдеш гриба, так ходиши навколо нього* (О. Бердник); *Висока трава починає гнутись-хилитись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіва своє пекучо іскристе проміння* (Панас Мирний), е) внутрішній бік:

По закінченні Промакадемії він потрапив на цей невідомий йому завод, де ... всі виробничі процеси були сховані всередині приладів (Ю. Шовкопляс); 3) відношення близькості до поверхні (сторони) орієнтира залежно від місця спостереження: а) ближня сторона: *Хлопець зупинився перед хатою* (А. Яна); б) дальня сторона: *Було по-осінньому темно, холодно, шарудів у безлистій груші, що самотньо росла за хатою, дрібний дощик, десь глухо валували собаки* (В. Малик); *Море Борців знаходиться за смітником* (Ю. Винничук); в) бічна сторона: *Дівчина жила праворуч від церкви* (А. Яніта); 4) відношення близькості до просторових параметрів орієнтира: довжини: *Шляхом, що йшов вздовж Амуру, цокотіли вершинки, летючи на прорив* (І. Багряний); ширини: *Нарешті він йшов через всю широчінь свого власного поля й міг обдумати, що й де має сіяти, а яку землю залишити на пар* (А. Яна). За ознакою “віддаль” лінгвісти диференціюють значення: безпосередньої близькості з розмежуванням дотику, проникнення у предмет-орієнтир, віддалення від предмета, заперечна близькість та ін. [там само, с. 208]. Подібний ґрунтовний аналіз забезпечує статусу локатива у структурі речення – регулярного, обов’язкового та нерегулярного, необов’язкового, водночас умотивовує диференціювання першого і другого у формальному й семантичному аспектах. Водночас врахування семантичного наповнення прийменниково-відмінкових конструкцій має відповідно відбиватися і в реченнєвому моделюванні на зразок *праворуч від церкви – AdvLoc, ліворуч трасою – AdvDir* [Кржижкова 1967, с. 32–48], у яких враховано семантику дієслова: для *праворуч від церкви – AdvLoc* такими будуть лексеми на зразок *знаходиться, перебувати* і под.; для *ліворуч трасою – AdvDir* – постануть слова переміщення на кшталт *йти, їхати, прямувати*.

Для моделювання речень з локативами істотним є диференціювання просторових прийменників на три основні групи: а) з двобічною функцією позначення місця й напрямку (з двома відмінками – *в, за, на, під, по*; з одним відмінком – *між, над, навколо, перед, вздовж, уперек, поверх, понад, проти*); б) з однібічною функцією позначення місця (*біля, всередині, серед* та ін.); в) з однібічною функцією позначення напрямку (*до, з, із, повз, услід* і под.) [Бабов 1963, с. 15]. Для А. Николової істотним є диференціювання простору в межах, рамках і на поверхні орієнтира, де для першого орієнтира важливим є розмежування просторової семантики: а) центра, середини; б) країв орієнтира або його глибини; в) ширини й довжини

орієнтира; а для руху предмета – другої ознаки: а) до кінцевого пункту руху (фінішу); б) від початкового пункту руху (старту); в) у просторі (трасою). Третя ознака охоплює: а) розміщення і рух предмета перед орієнтиром, з його лицьового боку; б) розміщення і рух предмета позаду орієнтира, із його заднього боку; в) розміщення і рух предмета над верхньою поверхнею орієнтира; г) розміщення і рух предмета під нижньою поверхнею орієнтира; д) розміщення і рух предмета щодо бокових сторін орієнтира – лівої та правої [Николова 1997]. Водночас дослідниця послідовно диференціює розміщення і рух предмета між декількома орієнтирами й розміщення предмета на певній відстані від орієнтира з внутрішнім розмежуванням: а) розміщення предмета поблизу від орієнтира; б) розташування предмета у віддаленні від орієнтира; в) позначення конкретної відстані між предметом та орієнтиром [там само, с. 114–141]. Власне, такий підхід перекликається з кваліфікацією прийменниково-відмінкових форм як нерозкладних, яким властива стандартність (стандартизованість), узагальненість, передбачуваність з визнанням їх «готовими одиницями мови, тотожними в цьому плані словоформам, і включати подібні структури до словозмінних парадигм» [Гухман 1968, с. 168].

Не менш показовим постає виділення локативних полів та угруповання їх у макрополя, що стає оперттям для виділення макрополя контактної локальності (статики денотата на поверхні предмета, поле динаміки денотата на поверхні або в межах предмета, поле статичності денотата у внутрішньому просторі предмета, поле простору, що долається денотатом наскрізь) і макрополя неконтактної локальності (поле статичності / динаміки денотата з цього боку предмета, поле статичності / динаміки денотата з іншого боку предмета, поле статичності / динаміки денотата поблизу предмета, поле статичності / динаміки денотата вище поверхні предмета, поле статичності / динаміки денотата нижче поверхні предмета, поле простору, що долається вгорі предмета) [Медведев 1983], в окремих параметрах перекликається з теорією А. Шуміліної [Шумилина 1967]. Аналізовані погляди В. Медведєва, А. Шуміліної та ін. в окремих позиціях ґрунтовані на глибинні семантичні відношення між словами, що дає змогу говорити про функціонування просторових прийменниково-відмінкових конструкцій як цілісних, нерозкладних (М. Гухман).

2.1.3. Локатив у реченнєвій структурі. Дослідження Ч. Філлмора орієнтовані на реальний вимір аналізу відмінкових значень, основу яких становлять глибинні відношення, асиметричні щодо поверхневої реченнєвої структури. На ґрунті таких відношень без застосування семантичного декодування ґрунтована система відмінків Ч. Філлмора. Імена згруповано відповідно до семантичних зв'язків з дієслівним ядром у глибинний відмінок, що є стрижнем усіх формальних елементів плану вираження такого значення. Множина глибинних відмінків охоплює: агентив (А) – найменування істоти, втворювач дії; датив (D) – особа, якої торкається стан чи дія; інструменталь (I) – найменування неістоти, що активована дією; фактитив (F) – предмет чи особа, що виникають внаслідок дії; локатив (L) – місце дії або його просторове орієнтування; об'єктив (O) – предмет, якого торкається дія [Філлмор 1966, р. 1–24; 1968, р. 1–90]. У цьому розрізі активними є також зіставні студії, що передбачають встановлення особливостей вираження просторової семантики в різносистемних мовах [Симоненко 1998] із виявом спільного та відмінного, розкриттям прагматичного аспекту просторових прийменниково-відмінкових конструкцій [Медведев 1983; Сяоцянь Ван 2010; Цзинь Тао 2007]. Увесь спектр студіювань просторових прийменників, прийменниково-відмінкових конструкцій із просторовою семантикою постає ресурсом для надійного і ґрунтовного розкриття особливостей реченнєвих моделей із функційним навантаженням у них локатива.

Характеристика локатива і його кваліфікація вимагає послідовного врахування: 1) його внутрішньореченнєвого статусу; 2) співвідношення з іншими компонентами; 3) позиційного закріплення / незакріплення в реченні; 4) внутрішньої семантичної варіативності; 5) формального вираження. Перелік цих ознак є підґрунтям для диференціювання валентнозумовленого / валентно незумовленого локатива, пор.: *У Заліссі з осадників уже була створена повітова управа, і доходили чутки, що в Колобродах розташується прикордонна сторожа* (Р. Андріяшик); *Він (Півень – А. З.) пропонує мені розташуватися в його школі, подивитись Нікополь добре, а там видно буде, що робити* (Б. Антоненко-Давидович); *В цій маленькій келії на три особи вони й розмістилися всі двадцять чотири* (І. Багрянйий); *Тепер перебував (Бумблякевич – А. З.) серед покинутих гармат, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибамми, тягачів і всілякої іншої військової продукції* (Ю. Винничук). У таких і подібних

реченнях локативи (*в Колобродях, в його школі, В цій маленькій келії, серед покинутих гармат*) є валентнозумовленими (*розташується* → (де?) *в Колобродях, розташуватися* → (де?) *в його школі, розмістилися* → (де?) *В цій маленькій келії, перебував* → (де?) *серед покинутих гармат*), а в останньому реченні до того ж наявна низка локативів, рівнорядних між собою, крім останнього, що закриває ряд: *серед покинутих гармат, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибами, тягачів і всілякої іншої військової продукції*. Подібний локатив позначає простір, у якому відбувається перебіг дії, наявна її реалізація. Його внутрішньореченневий статус значущий, оскільки семантично він співвіднесений з дієсловом-предикатом, заповнюючи одну із його сем, пор.: *розташóвуватися, уюся, уешся, недок., розташувáтися, úюся, úешся, док.* ‘займати місце, розміщуватися де-небудь’ (*Взвод молодшого лейтенанта Федоренка розташувався край дороги в густім ялиновім лісі* (Я. Качура)); ‘влаштовуватися, оселятися де-небудь на проживання, відпочинок і т. ін.’ (*На другий день перевезла Мотря скриню до Семена й розташувалась у Семеновій хаті, як справжня господиня* (М. Коцюбинський)); ‘знаходиться, міститися де-небудь, мати певне місцезнаходження’ (*Під молодим дубовим ліском, що кучерявиться на пагорку, розташувався літній табір* (С. Журахович)) або ‘вмощуватися, сідати, лягати і т. ін. де-небудь’ (*Всі розташувалися на підлозі так, як звикли вже. Покотом* (І. Багрянйй)).

Якщо звернутися до авторитетних тлумачних словників, то можна помітити, що простір кваліфікують: 1) у філософському вимірі як ‘одну з основних об’єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю й обсягом’: *Простір характеризує співіснування об’єктів, їх протяжність і структурність, взаємне розташування* (з наук. літ.); 2) ‘необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею’: *Висота, ширина, довжина: я забував про все земне і думками злітав угору, в безкрайні космічні простори* (О. Авраменко, В. Авраменко); *Згадую канали Марса й думаю: а що, як людськість знайде колись спосіб літати у світових просторах?* (В. Винниченко); *І ось сьогодні, коли він дивився на світ, може, останній раз, то сонце в космічних просторах здавалося велетенським клубком такого пилу* (Т. Осьмачка); 3) ‘вільний, великий обшир; просторінь’: *А там, за вікном, сонце, вітер, широкий простір...* (Б.-І. Антонич); *Цілий місяць над просторами Середземного моря вигравали шторми* (І. Білик); *Раптом*

прокинулось громове царство: переможно заревів пароплав, розкидаючи гук **по** горах і просторах, суворо гриміло десь залізо, верещали дзвоники трамваїв (С. Васильченко) з відтінком ‘площа чого-небудь на земній поверхні; територія’: **Серед широкого простору** поля Єремії стало легше на душі (І. Нечуй-Левицький); **Замкнений простір** кімнати розривали примарними перспективами три дзеркала: одне висіло на стіні над консоллю, друге, видовжене, стояло навпроти першого, а третє, овальне, як яйце, розташувалося поміж ними (Люко Дашвар); 4) ‘перен. Відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля’: **Все маленьке, а головне, нема простору життя, нема польоту, нема великої мети** (О. Довженко); **Щодня птиця Рух літала на небесному просторі бажання, сподіваючись, що якийсь голуб принесе від вас вість або ж хмарка пролле благодатну краплину на долину спрагlosti** (П. Загребельний). В окремих науках існують поняттєві розуміння простору, пор. математичні терміни на зразок **евклідовий простір** у дво- і тривимірності, **векторний (лінійний) простір**, **багатомірний простір**, **гільбертовий простір** як простір, що допускає необмежену вимірність, **лінійний простір**, **вертикальний простір**. Розуміння простору, його суті у філософському розумінні зазнало еволюції від часів античності й до сьогодні. Так, Платон кваліфікував простір як вмістилище чи проміжок, для Аристотеля простір є місцем (див. третє значення (тлумачення слова **простір** почерпнуто із СУМ (т. 8, с. 298)), в концепції І. Ньютона – простір існує незалежно від наявності в ньому фізичних тіл, Г. В. Лейбніц визначає його через відношення між певними тілами, в силу чого простір має віддаль і напрямок. Априорним простір уважав І. Кант, оскільки людина завжди сприймає світ просторово. До цього можна додати, що в цього слова в окремих випадках збережено семантику ‘проміжок часу’: **Проза в творчості Михайла Коцюбинського охоплює простір у кілька десятиліть** (з наук. літ.). Цей вимір простору сьогодні актуалізовано в його чотиривимірному розумінні, коли до трьох відомих параметрів – висота, ширина, довжина додавано й протяжність – наприклад, будинок із часу його побудови до руйнування. Свого часу Г. Гійом [Гійом 1992, с. 146–147], розглядаючи закономірності співвідношення і взаємодії простору й часу, констатував, що в простір можна повернутися, оскільки він існує поза особистістю й не підпорядкований їй, а в час повернення не існує. Хоча в попередніх міркуваннях про психо-семантику як метод він констатує, що мовлення, «коли починається і

навіть коли ще готується, використовує мову, що існує в мисленні в уже побудованому вигляді», оскільки мова «побудована за спільним законом, законом когеренції (зв'язності, coherence) частин всередині цілого». У цьому розрізі цікавим є те, що іменник, наприклад, як часткова інтегрована система є цілим, і система дієслова виступає також цілим, водночас кожна з них є інтегрувальною, де останню ґрунтовано на особливостях семантики. Кожна з мовних одиниць (іменникова, дієслівна та інші) лінійно інтегровані, що й відбито в семантичній неперервності. У реченні *Майстер викручує шуруп викруткою з дверей* (Україна молода) кожна з лексем (*майстер, викручувати, шуруп, викрутка, двері*) у своїй окремішності не відображає цілісності ситуації, а лише через взаємозумовлену лінійність усі лексеми спільно номінують ситуацію, де кожний з елементів корелює з відповідною семантичною роллю.

Основним значенням локатива можна вважати значення місцезнаходження: *Автовокзал міжобласного сполучення знаходиться в південно-західній частині Полтави* (Україна молода. – 2011.12.08). Семантична роль локатива є складною і формально-граматично, і семантико-синтаксично, і власне-семантично, й комунікативно інтенційно, й позиційно. Формально-граматична варіативність локатива охоплює ядрові (прислівники зразка *там, тут*, прийменниково-відмінкові форми (*на горі, біля річки, в хаті*), напівпериферійні (форми орудного з прийменниками *під / над / за столом*) і периферійні (форми родового з прийменником (*до в'язниці*) і т. ін.). Напівпериферійність і периферійність визначувано нерегулярністю відповідної конструкції, відсутністю її синтаксичної зумовленості. Ядровий статус локатива є валентно й позиційно зумовленим у реченні, його семантичний статус тематично ієрархізовано: *Уже зовсім смеркало, як Давид підходив до села* (А. Головка). Напівпериферійний і периферійний локативи позбавлені цих диференційних ознак, їх розмежування здійснюється за ознаками регулярності, особливостями синтаксичного зв'язку і семантичного відношення, комунікативної інтенційності.

2.1.4. Семантичні варіанти локатива. В сучасній мові семантична роль локатива у структурі простого речення внутрішньо диференційована на локатив 1) → місце, 2) вихідний пункт руху, 3) → кінцевий пункт руху, що репрезентують різні переміщення за горизонталлю. До них прилягає локатив → 4) траса (*Аж ось іде дорогою старець – жебрак з торбою* (Б. Антоненко-Давидович)).

Заявлені горизонтальні варіанти локатива реалізують один з ортогональних векторів, охоплюючи групи предикатів видалення (*йти, від'їжджати, віддалятися*: *Як ішла в ліс, то дивилася додому, а як ішла з лісу, то дивилася у ліс* (Нар. тв.)); наближення (*приходити, приїжджати*: *Приходила [Марина] якимось святками в село і хвалилася, що як у місті служити, то їй кращого не треба* (Панас Мирний)), руху зовні (*виходити, виїжджати*: *Війта я бачив, коли виходили з села* (Р. Андріяшик)); руху всередину (*входити, в'їжджати*: *Люди зрідка входять у морок церкви* (І. Багрянний)). Логічно доповнюють аналізовані варіанти локативи другого ортогонального вектора – вертикального: предикати руху вгору (*підійматися, підніматися*: *Я міг би підійнятися угору По мармурових сходах сіруватих, Освітлених лиш зіркою з вікна* (П. Воронько)); предикати руху вниз (*спускатися, сплавлятися*: *Вже під'їжджаючи до стежки, що петлею спускалася в западину, він почув химерні звуки* (Д. Білий)). Складнішою є реалізація локативом третього ортогонального вектора простору (ширина) й четвертого – темпорального. Локатив прямо корелює з особливостями валентності різних предикатів локативності: стану (*бути, знаходиться, опинятися, перебувати*), процесу (*вистіти, лежати, сидіти, стояти*) й дії (*віддалятися, від'їжджати, піти*).

Істотним є розмежування експліцитного й імпліцитного локатива, семантична зумовленість яких може збігатися і може відрізнятись (*На озері створювалася тиша* (О. Довженко)). Перший тип локатива легко виявити через його послідовне формальне вираження або валентні зумовленості, вияв другого постає складнішим, оскільки він співвідносний із різними типами ситуацій, реалізація яких без такого локатива не може бути повноцінною: *А тоді зима така люта була, що на возі не поїдеш* (Ю. Винничук).

Локативна семантика може ускладнювати і / або ускладнюватися, утворюючи різні синкретичні похідні в структурі речення – локативний протагоніст: *Тим часом виплатять у школі борги за три місяці* (Б. Антоненко-Давидович); локативний адресат: *На хуторі зраділи вістці з фронту* (Ранок. – 1989. – № 4. – С. 28) та ін. Похідні з таким зразком локатива виступають семантично складними, реалізуючи дві й більше пропозицій.

Валентно зумовленому локативу протиставлений локатив – специфікатор, особливістю якого є вираження окремої пропозиції в

реченні: *Далі вже розповіли його друзі-італійці, теж поранені разом з ним на річці* (О. Іваненко)).

2.1.5. Локатив у реченнєвому моделюванні. У словниках на початку ХХ століття простір розглядали як власне-‘простір’ (*Душа потребує простору, жада волі* (А. Свидницький) з відтінком ‘вільне, незайняте місце’: *Приймаю солому з току, бо син привезе снопи, – щоб був простір* (І. Нечуй-Левицький) і простір (див. перше значення, що має форму лише однини) (за Словарь, т. 3, с. 482). В українській лексемі **простір** наявні філософська (перше значення), загальнономовна (друге і третє прямі й четверте переносне значення) і математична специфікація. У російській мові за філософським і математичним просторами закріплено лексему *пространство*, за іншими – *простор*. До цього треба додати також статус лексеми *місце* зі значеннями: 1) ‘простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь’: *Гарне, вигідне було місце, де вони поставили свої курені* (О. Гончар) з відтінками ‘простір, пункт, де що-небудь розміщене, відбувається тощо’: *Сидіти в корчмі, місці радості, з незагоєною раною в серці не хотілося* (Г. Хоткевич); ‘певний пункт, площа, призначена для кого-, чого-небудь’: *Тимофій навпомацки знаходить на своїх місцях сокиру, дерев’яний аршин, долото* (М. Стельмах); ‘певна площа, спеціально призначена для того, щоб на ній розміститися’: – *Он на весіллі тісно як буває, А прийде старшина, – місце є...* (Л. Глібов); 2) ‘перев. мн. Певна місцевість’: *У нас була казкова сіножать на Десні. До самого кінця життя вона залишиться в моїй пам’яті як найкрасивіше місце на всій землі* (О. Довженко); 3) ‘тільки мн. Віддалені від центру, центральних організацій райони, організації, установи: периферія’: *Багато цікавого можна побачити в місцях, куди столичні журналісти ніколи не приїжджають* (Україна молода); 4) ‘окрема ділянка, частина чого-небудь’: *Сонце підпливало собі вище та вище, гріючи повітря, палючи голі місця* (Панас Мирний); 5) частина, уривок книжки, художнього, музичного твору і т. ін.’: *Деякі місця в копії [рукопису] полишені біло, і невідомо, що там має стояти* (Леся Українка); 6) ‘становище, яке займає хто-, що-небудь у суспільстві’: *Вкраїнська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць (може, третє або четверте між усіма європейськими мовами* (В. Самійленко); 7) ‘службова посада’: *Наталка після того, як zostались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого місця* (О. Гончар) з відтінком ‘вакансія в навчальному закладі для

того, хто навчатиметься': *Маємо одне місце на робфак при сільсько-господарському інституті. Будемо першого свого бідняка посилати у високу науку* (М. Стельмах); 8) окремий предмет, одиниця вантажу (пакунок, чемодан, ящик і т. ін.): *Вантаж, вага якого перевищує 5 кг; у літаку треба обов'язково здавати як автономне вантажне місце* (з документів) (СУМ, т. 4, с. 751). Навіть побіжний погляд свідчить, що лексема *місце* має ширший діапазон лексичних значень (вісім із трьома відтінками) на відміну від слова *простір* (чотири з двома відтінками), класифікаційний статус числа властивий першому значенню лексеми *простір*, а для лексеми *місце* – друге й третє значення. У лексеми ***простір*** класифікаційний статус належить категорійній семантиці однини, а у слова *місце* – категорійній семантиці множини. Важливим є те, що в лексеми *місце* в перших п'яти й восьмому значеннях основною можна вважати сему 'простір' як загальну, родову, що в одних значеннях названа (перше значення), а в чотирьох інших є імпліцитним, його відсутність у шостому – сьомому значеннях мотивовано тим, що тут мова йде про вертикально-суспільний простір.

Для адекватного тлумачення локатива та його статусу в реченнях треба диференціювати ядрові й похідні його структури. До перших належать утворення, що складаються з предиката та валентнозумовлених ним актантів. Так, для предиката *підмітати* (фізична дія) ядровою є чотирикомпонентна реченнева структура, що охоплює сам предикат і три валентнозумовлені актанти: суб'єкт, об'єкт, інструмент, пор.: *Підмітала* [прибиральниця] *коридор* [вініком] *і поливала вазони на вікнах наших кабінетів та лабораторій* (Я. Гримайло); *Сторож підмітав* [мітлою] ... *порозкидані шматочки нікчемного паперу* (Панас Мирний). А. Мустайокі кваліфікує подібні ядрові структури як трикомпонентні з предикатом і двома валентнозумовленими актантами, хоча в таких випадках цілком мотивовано кваліфікувати структурну схему речення як чотирикомпонентну: $N_1Vf_{3s}N_4N_5$, що в семантичному портреті – моделюванні відповідно набуває зображення: $AgPrObInstr (A \leftarrow P \rightarrow O \rightarrow I)$, а з урахуванням співвідношення глибинного й поверхневого реченневих рівнів модель охоплюватиме обидва: $N_{1agens}Vf_{3spr}N_{4объект}N_{5instrument}$. Досить актуальним є питання про статус імпліцитного локатива, без якого будь-яке речення позбавлене реального співвідношення з дійсністю. Залишається відкритим статус такого локатива – обов'язковий, регулярний чи необов'язковий,

нерегулярний, пор. *Дитина спить* ($N_{1(n)}Vf_{3s}$) і *Дитина спить на ліжку* ($N_{1(n)}Vf_{3s} \rightarrow N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$); *Учитель демонструє дослід учням* ($N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(ob)}N_{3(adr)}$) і *В кабінеті учитель демонструє дослід учням* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)} \leftarrow N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(ob)}N_{3(adr)}$). Компоненти *на ліжку* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$) і *В кабінеті* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$) можна кваліфікувати як специфікатори, оскільки вони не належать до валентнозумовлених дієслівних лексем *спати* (*спить*) і *демонструвати* (*демонструє*) і в такому разі вони позначають окрему пропозицію. Водночас і перша *Дитина спить* ($N_{1(n)}Vf_{3s}$), й друга *Учитель демонструє дослід учням* ($N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(ob)}N_{3(adr)}$) ситуації відбуваються в межах певного простору (четвертий ортогональний вектор), тому їхня наявність може імплікуватися або експлікуватися. Інша річ, чи варто їх відбивати в реченнєвій моделі, бо в такому разі в усіх реченнях варто визнати локатив обов'язковим. Якщо в реченнях на зразок *Сторож підмітав* [мітлою] ... *порозкидані шматочки нікчемного паперу* (Панас Мирний) легко встановити імплікованість інструмента, пор. також: *Господиня пересолила* [сіллю] *страву* (А. Яна); *Юнак накрохмалив* [крохмалем] *сорочку* (А. Яніта); *Жінка вирізала* [ножицями] *витинанки* (А. Верховина), то в реченнях на кшталт *Діти гралися* (А. Яна); *Жінки сперечалися* (А. Верховина); *Хлопці косили траву* (А. Яніта) визначення локатива є проблемним у силу відсутності валентних зв'язків з дієсловом-предикатом, тобто локатив у таких випадках є недетермінованим. Одним зі шляхів вирішення заявленого питання є визнання пріоритету формального вираження того чи того реченнєвого компонента, але в цьому разі постає проблема системного статусу валентнозумовлених компонентів та особливостей заповнення детермінованих валентних позицій у мовленні. Видається цілком прийнятним визнання особливого статусу за локативом як субстанційного компонента реченнєвої моделі власне-семантичного рівня і визнання за ним регулярного статусу. Інша річ, що останній треба визначати на увесь масив реченнєвих структур та їх мовленнєвих модифікацій, у більшій частині з яких реалізовані різні форми вираження четвертого ортогонального вектора простору.

Семантична диференціація локатива в реченнєвому моделюванні має ґрунтуватися на усіх чотирьох ортогональних векторах простору. У межах першого (лінійно-горизонтального) істотним є диференціювання локатива за напрямом: 1) \rightarrow місце (Loc), 2) вихідний пункт руху (Loc_{start}); 3) \rightarrow кінцевий пункт руху (Loc_{dir}); \rightarrow 4) траса (Loc_{tras}), для другого (вертикального) важливим є розмежування

просторового переміщення: 1) вгору (Loc_{top}); 2) вниз (Loc_{bottom}); третій (ширина) містить внутрішні обмежувачі на зразок *праворуч* (Loc_{right}), *ліворуч* ($Loc_{sinistrum}$), *убік* (Loc_{asside}), що в межах відповідних конструкцій набувають уточнення *праворуч від*, *праворуч до*, *праворуч за*, *праворуч під* / *ліворуч від*, *ліворуч до*, *ліворуч за*, *ліворуч під*. У досліджуваних реченнєвих моделях з обов'язковим локативом першого різновиду найчастіше відправною точкою встановлення просторових орієнтацій виступає певний спостережуваний об'єкт (роль спостерігача, тобто не-діяча), щодо якого застосовувано еквіваленти прийменників на зразок *ближче до*, *назад до*, *назад у*, *близько до*, *у напрямку до*; для вертикального вектора такими виступають з глибини, *у глибину*, *з висоти*, *у висоту*; третій ортогональний вектор простору охоплює актуалізатори на кшталт *убік від*, *збоку від*: *Живецький підкрутив гніт і підсунув ближче до ліхтарні* клишоногий столик (Р. Андріяшик) – ($Loc_{dir} \rightarrow AdvPraepN_{2(gen)}$); *Він перебігав обніжками назад до краю поля* (Б. Антоненко-Давидович) – ($Loc_{dir} \rightarrow AdvPraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}$); *З глибин і хвиль океанських просторів показуються огидні й химерні створіння* (Б. Антоненко-Давидович) – ($Loc_{bottom} \rightarrow PraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}$); *З висоти ерусалимського неба йому обрисувався Ангел Престолу* (В. Багірова) – ($Loc_{top} \rightarrow PraepN_{2(gen)}$); *Цибулька сидів збоку від капітана* (Ю. Винничук) – ($Loc_{asside} \rightarrow AdvPraepN_{2(gen)}$); *Ворог тримався десь понад шосе, а розвідники йшли весь час убік від нього* (О. Гончар) – ($Loc_{asside} \rightarrow AdvPraepN_{2(gen)}$).

Семантична диференціація внутрішньореченнєвого локатива має підкріплюватися відбиттям його формального вираження, а за наявності актуалізаторів, що входять як структурні компоненти до того чи того еквівалента, містити усі елементи останніх. Не менш істотним є студіювання міжреченнєвих локативів, що в такому разі стосуються двох і більше номінативно-екзистенційних утворень. Множина локативів у цьому разі охоплювати внутрішньо- і міжреченнєві локативи – рівень тексту, власнереченнєві з внутрішнім диференціюванням на обов'язкові та необов'язкові – реченнєвий рівень, семантичні варіанти локативів за ортогональними векторами – семантичний (власне-семантичний) рівень, оскільки істотним є встановлення напрямів ускладнення локативної семантики, формальні варіанти локативів зі встановленням цілісного спектру кількісного навантаження відповідних форм – формальний рівень, а також диференціювання вільного, конструктивно зумовленого, зв'язаного статусу локативів – семантико-синтаксичний рівень. Особливим

постає визначення ситуативно мотивованої ролі локативів, їхньої комунікативної значущості, ілокутивної сили – прагматичний рівень.

Дослідження локатива в українському реченні і побудова відповідних його моделей має враховувати особливості вираження суб'єкта й об'єкта, інструмента, оскільки лише відповідне лексичне наповнення синтаксичної позиції передбачає той чи той семантичний варіант локатива, не кажучи уже про наявність інструмента. Подібне студіювання розкриває механізм втрати первинної семантики локативними предикатами, утворення граматизованих похідних. Не менш важливим постає подібне дослідження в суцільному обстеженні всього корпусу локативних предикатів і їх похідних та в компонентах локативної семантики у внутрішньореченнєвій структурі, побудові системи моделей речень із позиційно закріпленням локативом.

2.2. Рівні та ступені міжчастининомовних транспозицій

Грамати́чні теорії традиційно торкаються питань внутрішньо- й міжчастининомовних транспозицій, розглядаючи частотність і якість таких переходів [Загнітко 2011], встановлюючи ступені частиномовних перекатегоризацій – синтаксичної, морфологічної й семантичної [Вихованець 1988, с. 75–77], визначаючи закономірності еліпсування стрижневих / залежних компонентів і перенесення їхньої семантики в дериват [Загнітко 2014(б), с. 46–58]. Частиномовна транспозиція підтверджує закономірності активного розвитку граматичного ладу мови. У загальному полі частиномовної транспозиції треба розмежовувати її внутрішньо- й міжчастининомовний вияв. Перший охоплює вторинні синтаксичні функції тих чи тих словоформ [Курилович 1962, с. 57–70] у внутрішньо- й міжкатегорійних вимірах. Зовнішньочастининомовний транспозит 1) змінює синтаксичну функцію, 2) втрачає первинну категорійну семантику, 3) набуває якісно нових форм синтаксичного зв'язку, 4) видозмінює синтаксичну позицію, 5) якісно поповнює частину мови – реципієнт, 6) формує якісне підґрунтя для транспозиції структурно, функційно й семантично подібних елементів, 7) посилює відцентрові тенденції в межах тієї чи тієї частини, 8) активізує міжчастининомовну взаємодію і взаємопроникнення, 9) сигналізує про втрату первинних внутрішньолексемних зв'язків між її семами, 10) засвідчує активну дію тих чи тих граем у частиномовній категоризації й перекатегоризації.

У теорії транспозиції загалом і міжчастининомовної зокрема треба враховувати тріаду «річ ↔ ідея ↔ слово», в якій легко

спостережуваним постає останній елемент. Другий компонент можна видобути внаслідок глибинного аналізу тих процесів, що зумовлюють витворення в тієї чи тієї словоформи вторинної функції або як оказіональної, або як узуальної, або системно-віртуальної. У геніальних міркуваннях В. фон Гумбольдта про походження мови та її розвиток сконцентровано відбито основні закономірності внутрішньосистемних переходів: «Мова ... виникає з людини..., але так, що організм мови не розміщений мертвим вантажем у нетрях душі, а є законом, що зумовлює мисленнєву функцію людини, тому перше слово уже визначає й передбачає існування всієї мови» [Гумбольдт 1984, с. 324]. Лінгвіст ґрунтує свою теорію на входженні слова в розгалужену систему зв'язків, кореляцій, що передбачає заступання одним словом іншого, однією граматичною формою – іншої.

Метою студіювання постає встановлення рівнів і ступенів міжчастиномовних транспозицій із послідовним визначенням закономірностей їхнього вияву в різних функційних стилях української мови – художньо-белетристичному, публіцистичному, науковому й офіційно-діловому з простеженням еволюції досліджуваних явищ на значному історико-хронологічному проміжку (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). Залучення широкого фактичного матеріалу дає змогу з'ясувати функційне навантаження міжчастиномовних транспозитів і визначити особливості проникнення в різні мовні стилі. Останнє легко простежити на різноманітних внутрішньокатегорійних транспозиціях, пор. (1) *Комбайн у полі збирає урожай* ← (2) *Хтось збирає комбайном урожай* (*комбайном* – інструментальний суб'єкта, що є наслідком первинного переміщення валентнозумовленого правобічного елемента зі значенням інструмента, первинним і спеціалізованим виявом якої є орудний відмінок, у лівобічну валентнозумовлену позицію суб'єкта, первинним і спеціалізованим засобом вираження якого є форма називного відмінка). Внутрішньокатегорійна транспозиція є досить поширеною. Розвиваючи теоретичні міркування В. фон Гумбольдта, можна стверджувати: наявність тієї чи тієї форми передбачає сукупність форм, а її функційний вияв сигналізує про перетин такої функції з її подібними й заступання формою опозиційних із перебиранням на себе інтенцій таких форм.

Підтвердженням можуть бути, наприклад, спостереження над функційним потенціалом форм множини іменникового числа, яким властиві функції множини:

1) родової: (3) *Англійці* урівноважені; (4) *Українці* надзвичайно гостинні; (5) *Птахи* – клас теплокровних яйцекладних “вищих” хребетних тварин, пересуваються на двох ногах (Дж. Бургер (2010, с. 12));

2) дистрибутивної: (6) *Дівчата* схилили голови;

3) гіперболічної (заперечної / заперечувальної): (7) *Не рубай дерев* – липа ще жива (М. Вінграновський (1986, с. 18));

4) генералізувальної: (8) *Студентам* для поселення в гуртожитку слід пройти медогляд; (9) *Воїнам* потрібні не слова, а справжні справи для облаштування зимового перебування (Світогляд. – 2010. – № 5. – С. 48).

До цих функцій прилягають контекстні, їхня реалізація є лексично зв’язаною й обмеженою:

5) множина видова або сортова (найменування речовин і властивостей): *оливи, ропи, мудрості, ніжності* та ін. ((10) *Солі* легко виводити з людського організму надлишковою водою, яка може потрапляти різними шляхами: через їжу, напої (М. Піщак (2004, с. 41));

6) множина емпатизована (назви значної кількості речовини й великого просторового виміру, розміру, маси): *сніги, піски, води* ((11) *Сніги* цього року видавали прогноз на великий урожай озимих, що під ними мали добрий захист (Голос України. – 2011.04.02); (12) *Жита* простиралися відразу за селом (Є. Гуцало (1987, с. 57)));

7) множина збірна (найменування осіб за фахом, соціальним станом і статусом, характерологійними якостями; назви овочів, фруктів, плодів, витворів літературно-мистецької діяльності тощо): *відчайдухи, вірші, вороги, вояки, друзі, персики, пройдисвіти, студенти, учні* ((13) *Довго* петляли вуличками ст. арого міста, аби ніхто із прихованих **ворогів** радянського ладу не завважив, куди рушила колона, не попередив **ворогів** у районному центрі Мньові, на краю області, телефоном (В. Підмогильний (2003, с. 97)));

8) множина пар і наборів (парна множина): *береги, вуста, вуха, губи, очі, пальці, чоботи* ((14) *І* уявши тоді своє дитинство великою квіткою маку, яка щойно-щойно визволяє свої пелюстки з тугого бубляха, нашорошує їх, розкріпачує й випростує, уявши десь посеред городу, в оточенні в’юнкої квасолі, що пнеться по патиках, зазираючи яскравими своїми квітучими оченятами прямисінько в твою душу, уявши десь на світанку, коли бентежне молоко туману тече без **берегів** (Є. Гуцало (1987, с. 81)));

9) множина асоціативно представницька, або апроксимативна (найменування групи осіб, предметів, явищ за одним представником;

виникнення певної асоціації як чогось спонтанного), що охоплює також найменування сукупності осіб, пов'язаних певними родинними стосунками: *подружжя Короленків, Кухаренки* 'Кухаренко та його сім'я', *родина Княженків* і под. ((15) *Зайшло подружжя Захаренків, що проживало уже тривалий час у місті і намагалося усім своїм виглядом показати байдужість до сільських новин* (Урядовий кур'єр. – 2011.04.28));

10) множина дискретна (роздільна), що аж ніяк не пов'язано з процесом та закономірностями обрахунку: (16) *Поети пишуть вірші, композитори кладуть ці твори на музику* (Голос України. – 2012.11.06);

11) неозначена множина (позначає кількісно не характеризуванний предмет): (17) *“До нас прийшли гості”*, – *якось стривожено сказала мати* (Стельмах 1987, с. 81) (*гості* – можливо, й одна особа);

12) множина конкретизувальна (категорійна семантика множини розвиває в іменниково-абстрактної лексеми різні вияви значення конкретності): *швидкості* ((18) *Нова модель автомобіля має автоматизовані швидкості* (Афтанділянець (2013, с. 41)));

13) множина більшості: (19) *Українці на референдумі проголосували за незалежність* (Урядовий кур'єр. – 2012.18.08);

14) множина як 'велика група': (20) *Зайці взимку можуть пошкодити кору молодих дерев, якщо їх заздалегідь не подбати про їхній захист* (Голос України. – 2011.15.04);

15) множина абстрагована: *мужність – мужності, радість – радості, швидкість – швидкості* тощо ((21) *Мужності наших “кіборгів” можна помножити на кожного із захисників аеропорту та на кількість нападів бойовиків, до цього слід додати ще й тривалість таких атак* (Урядовий кур'єр. – 2012.07.09)).

У цій неповній функційно-семантичній парадигмі форми множини іменникового числа знайшли відбиття її різні спеціалізації – від системно закріплених ((3)–(9)) до узуально-нормативних ((10)–(21)). Урахування діапазону кожної з таких функцій іменникової множини ((3) – (21)) та її реалізацій відбиває простір внутрішньокатегорійних транспозицій форм іменникового числа.

У багатьох випадках форми категорійної множини постають рівноконкурентними з формами однини, що мотивовано створюваною функційною семантикою форм множини:

1) тривалості / повторюваності певного явища: *вода – води, біль – боли* тощо ((22) *Постійно заливали води весною*; (23) *Дощі*

йшли, заливаючи ще так недавно мало доступні місця і перетворюючи такі чарівні стежки та вулички цього гірського села в суцільний потік води (Урядовий кур'єр.2013.15.03));

2) значного за виміром простору: *обрії, пасовиська, простори* та ін. (24) (**Обрії** манили своєю неповторністю та незвідністю (О. Гончар (1993, с. 54)); (25) **Пасовиська** були відразу за селом і тягнулися аж до річки з її крутими берегами та верболозами (Урядовий кур'єр. – 2013.06.09); (26) **Простори** сучасної політики засмічені неправдою, облудливими словами та обіцянками, в які не вірять не тільки виборці, але й самі політики (Голос України. – 2010.15.05));

3) стану особи, природи, суспільства, цивілізації (*долі, тривоги, лиха, тумани, роси, зв'язки, розбіжності*): (27) **А долі** людські важкі – не завжди можна навіть подумати про ті злі випробування, що з'являються невідомо звідки (Урядовий кур'єр. – 2013.13.11); (28) Після пережитих **турбот** та **тривог** ті недавні часи стали вже ніби такими давніми (І. Нечуй-Левицький (1985, с. 111)); (29) **Бідами** своїми не хочу й хвалитися, бо й так багато **лих** впало на мене (М. Хвильовий (1990, с. 88));

4) позначення однойменних осіб або ж предметів: (30) *Привіт вам, Петрики, Марусі, Олі, Гриці* (М. Рильський (1977, с. 74)); (31) У новому київському садочку нас приємно вітали **Петрики, Миколки, Настусі, Надійки** (Голос України.2013.11.12).

Для теорії транспозиції істотним є розуміння й кваліфікація транспозитора – засобу функційної видозміни та міжчастиномовного переходу й закріплення. З-поміж транспозиторів є синтетичні й аналітичні. Перші охоплюють різноманітні кроки морфологізації транспозита (*інженер* → *інженерувати*, *коваль* → *ковалювати*; *учитель* → *учителювати*; *більший* → *більшати*; *зеленіший* → *зеленішати*; *менший* → *меншати*; *задки* → *задкувати*; *тьох* → *тьохкати*), а другі – спеціалізовані на функційному переміщуванні слова, набутті ним вторинних ознак: (32) *Легенями* фільтрувати – **нормально?** (О. Гончар (1993, с. 44)); (33) *Легко* сказати, та зробити **важко** (Українські (1955, с. 83)); (33) *Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім...* (І. Багрянний (1992, с. 78)); (33) *Сто років будеш жити, і діток буде п'ять* (Л. Костенко (1989, с. 61)). Синтетичні транспозитори є завжди спеціалізовані, мають обмежене функціонування в межах категорійного класу слів. До їхнього особливого статусу належить і те, що вони беруть активну участь у

морфологізації похідних: *ворожити* → *ворожіння*, *квилити* → *квиління*; *добріший* → *добрішати*; *синіший* → *синішати*; *тепліший* → *теплішати*; *борона* → *боронувати*; *жаль* → *жаліти*, *шкода* → *шкодувати*; *синій* → *синь*; *юний* → *юнь*. У цьому разі відбувається стягнення дво- і більше елементного синтаксичного слова в одну, ущільнення синтаксичної позиції, посилення тенденції до синтетизації мови.

Аналітичні транспозитори, з-поміж яких найактивнішими є дієслова, регулярними постають на початковому рівні транспозиції – синтаксичному. Дієслівно-аналітичні транспозитори у своєму загалі охоплюють спеціалізовані засоби (дієслово-зв'язка *бути* та прилегли до нього *являти собою*, *становити*), напівспеціалізовані (*залишати* / *залишити*, *зоставатися* / *зостатися*, *виявлятися* / *виявитися*, *називати* / *назвати*) та неспеціалізовані, або контекстні (*іти*, *жити*, *ходити*, *повернутися* / *повертатися*, *опинитися* / *опинятися*; *їхати* / *поїхати* / *приїхати*, *народжуватися* / *народитися*, *помирати* / *померти*, *вмирати* / *вмерти*), пор.: (35) **Найкраще було б** зіскочити зараз з машини... (М. Зарудний (1967, с. 82)); (36) Вони з Леськом **бували в битвах разом** (Л. Костенко (1989, с. 87)); (37) **Втішеній людині легше...** (Валерій Шевчук (1989, с. 50)); (38) **І тоді стало Марії ясніше** (У. Самчук (2006, с. 187)); (39) **Повітрю між ними зробилося тісно...** (М. Вінграновський (1986, с. 74)); (40) **Ішов на фронт рядовим солдатом, а демобілізувався – гвардії капітаном** (В. Минко (1962, с. 51)); (41) **Настала косовиця. За отамана ходить** [Чіпка] (Панас Мирний (1984, с. 61)); (42) **Понад десять років ходить Шовкун у завгоспах** (Я. Гримайло (1981, с. 19)); (43) **Я не дуже вмю і не дуже люблю в начальстві ходити** (М. Тарновський (1967, с. 37)). Коло аналітичних транспозиторів у широкому сенсі слова охоплює також інші синтаксичні морфеми: (44) **Хлопці відпочивали на узліссі; поволі приходили до тями від переслідування** (Світогляд. – 2011. – № 5. – С. 51); (45) **Біля школи було справді святково: молодші класи вишикувалися на лінійку, середні – готуватися прилучитися до них, а найстарші – поважно виходили зі своїх класів, жваво обговорюючи новину** (Урядовий кур'єр. – 2013.14.12).

Перехід слів однієї частини мови в іншу розширює фонд функційних омонімів [Загнітко 2007, с. 6–11]. Зовнішні транспозиції містять кілька етапів – початковий, проміжний і фінальний. На першому етапі транспозиції наявна а) видозміна синтаксичної функції, б) набуття транспозитом нових семантичних відношень, в) зміна

статусу морфологічних категорій, пор.: **абсолютний** (основна синтаксична функція – означення, інваріантні семантичні відношення – атрибутивні, статус морфологічної категорії роду – словозмінний) – ‘у знач. ім. **абсолютне**, ного, с. Те, що є безвідносним, не пов’язаним з чим-небудь’: (46) *Постійність і змінність у мові є однією з форм вияву універсальної діалектичної взаємодії абсолютного і відносного* (З наук. літ.)¹⁴ (СУМ 2010_л, с. 77) – вторинна синтаксична функція – додаток; вторинні семантичні відношення – об’єктні, морфологічна категорія роду – класифікаційна, подібний вияв в **акцизний** – ‘у знач. ім. Чиновник, який працює в акцизі’: (47) *Баглам не був знайомий з акцизним, але, наблизившись, поклав йому руку на плече* (П. Панч) (там само, с. 168).

Початковий (↔ вихідний) етап міжчастиномовної транспозиції є формально-граматичним, оскільки істотно не впливає на лексичне значення слова, виступаючи лише його відтінком. На цьому етапі видозмінюється й словозмінна належність, адже **абсолютний**, **акцизний** у (46), (47) виявляють уже ад’єктивний зразок іменникового відмінювання. Кумулятивний характер української іменної флексії (поєднання трьох морфологічних значень – роду, числа й відмінка) бере активну участь уже на початковому етапі міжчастиномовної транспозиції, що легко простежити в первинній субстантивації прислівників на зразок **багато**, де фінальний афікс набуває категоризувального статусу: ‘у знач. ім. **багато**, багатьох, мн.’: (48) *Він* (В. Самійленко. – А. З.), *як, мабуть, і кожен з письменників, багатьом подобається, а багатьом ні* (Коцюбинський 2015, с. 59)¹⁵; (49) *Багатьом не повернутись уже ніколи до рідних своїх хат* (О. Довженко (2011, с. 118)).

Аналізований етап зовнішньої транспозиції охоплює декілька нерівнорядних виявів із послідовним диференціюванням транспозитів: 1) у функції; 2) у значенні, до яких прилягають 3) еквівалентність та 4) okazіональність: **під егідою** – ‘втор., з Р. в., у ф.: сп. дії’: (50) *Генеральний директор і призначені Генеральним директором особи беруть участь в усіх засіданнях Асамблеї, комітетів і робочих груп..., які скликаються Генеральним директором під егідою Гаазького Союзу* (Конституційне (2008, с. 213)) [Загнітко 2007, с. 101]; **під дією** – ‘втор., з Р. в., у зн.: прич.-насл.’: (51) *Маленька піщинка завжди*

¹⁴ Цей та подібні факти почерпнуто із (СУМ 20).

¹⁵ Для зручності джерельна база (фактичний матеріал) подано в круглих дужках – (), а покликання на наукову літературу у квадратних дужках – [].

залишається піщинкою, тоді як навіть могутні гори руйнуються **під дією стихій**, і що вищі вони, то тяжчі й страхітливіші руйнування на їхньому велетенському тілі (П. Загребельний (2012, с. 305)) [там само, с. 113]. На початковому етапі транспозит не набуває морфологізації, його перекатегоризація мотивована лише зміною синтаксичної функції й вторинними семантичними відношеннями.

Особливістю проміжного етапу зовнішньої транспозиції є відносна морфологізація транспозита, що відбувається внаслідок зміни категорійного навантаження афікса. Останнє виявлювано в регулярній моделі *іменник* → *субстантив*, у якій на лексемному рівні простежувано формування нового частиномовного значення, пор.: **амарантовий** – ‘у знач. ім. **амарантові**, вих, мн. Те саме, що **ширицеві**’: (52) *До амарантових відносяться трави, рідше кущі та дерева* (Лікарські (1992, с. 59)); **анчоусовий** – ‘у знач. ім. **анчоусові**, вих, мн. Родина невеликих промислових риб ряду оселедцеподібних’: (53) *Анчоусові живуть зграями у солоних і прісних водах помірних та тропічних широт* (В. Пішак (2004, с. 102)). Так, більшість найменувань біологічних родин (*аралієві, араукарієві, бальзамінові, бананові, барбарисові, бджолині, бегемотові, бегонієві, бекасові, берізкові, бичкові, білячі, бобові, бамбукові, букові, валеріанові, вельвічієві, вербенові, вербові, вересові, веслоногі, вивіркові, виноградові, віяловусі, віялолисті, воронові, вугрові, вужоподібні, в’юнові, в’юркові, в’язові, галагові, гарбузові, гвоздикові, геконові, геранієві, горіхові, голінасті, лелекоподібні*), підродин (*бичачі, видрові*), рядів (*беззусикуві, богомолові, вугроподібні*), типів (*безчерепні, війчасті*), класів (*безщелепні*), підкласів (*віялохвостий*), організмів (*багатоклітинні*) витлумачують або як відтінок значення (у знач. ім. **горіхові**, вих, мн. Назва родини дерев і кущів, до яких, зокрема, належить волоський горіх (СУМ 20 (2012/1, с. 713)), або як окреме лексичне значення (у знач. ім. **голінасті**, тих, мн., зоол. Те саме, що **лелекоподібні** (там само, с. 664)) певного слова, що відбиває його частиномовний статус.

У цій моделі найактивнішою є участь грамеми числа, що бере активну участь у перекатегоризації – набутті лексемою субстантивної семантики, пор.: (54) *Женьшень уже понад п’ять тисяч років використовується народною медициною. Ця багаторічна трав’яниста рослина родини **аралієвих** може жити до 80 і більше років* (Голос України. – 2013.19.11); (55) **Воронові** – це зазвичай великі птахи порівняно з іншими горобцеподібними (Дж. Бургер (2010, с. 33)); (56) *У огірка й інших **гарбузових** жіночі й чоловічі генеративні органи*

(*маточкові й тичинкові квітки*) формуються на тій самій рослині (Лікарські (1992, с. 29)). Іменникової морфологізації транспозита не відбувається, хоча множина такого зразка похідних є постійно поповнюваною, що й зумовлює посилення ад'єктивного різновиду відмінювання в іменників.

На синтаксичному рівні послідовно реалізується початковий та проміжний етапи міжчастиномовної транспозиції без використання додаткових афіксальних ресурсів морфологізації, оскільки домінує власне-синтаксичний статус – зміна синтаксичної функції твірного. Змінюється лише статус певної категорійної семантики. На завершальному етапі послідовно простежувано ступінь повної морфологізації з неповною семантизацією (*базарування, базікання, зізнання*) та ступінь повної морфологізації з повною семантизацією (*бажання, балаканина, баластування*).

За напрямом зовнішньої транспозиції наявні такі міжкласні моделі: *прикметник* → *іменник*, *займенник* → *іменник*, *числівник* → *іменник*, *прислівник* → *іменник*, *дієприкметник* → *іменник*, *сполучник* → *іменник*, *частка* → *іменник*, *числівник* → *прикметник*, *прислівник* → *прикметник*, *дієприкметник* → *прикметник*, *іменник* → *займенник*, *прикметник* → *займенник*, *числівник* → *займенник*, *іменник* → *числівник*, *іменник* → *прислівник*, *займенник* → *прислівник*, *іменник* → *прийменник* і т. ін., пор.: **басистий**, а, е. ‘1. Низький звучанням (про голос, звук)’: (57) *Долетіло тупотіння коней, зарипів віз, заляскав батіг, і басистий чоловічий голос гукнув хазяїна* (З. Тулуб (1957, с. 64)) (СУМ 20 (2010₁, с. 374) → ‘2. у знач. ім. **басистий**, ‘Той, хто грає на контрабасі’: (58) *Басистий не має де сісти* (Номис (1993, с. 48)) (там само, с. 374); **абищо**, ‘займ. неознач. 1. Байдуже що, що-небудь, будь-що’: (59) *Ти будеш там робити абищо*, – от, аби не гуляти (Словарь 1958₁, с. 1) (там само: 71) → ‘2. у знач. ім. Щось незначне, дрібниця’: (60) *Мірошник мав хорошиий млин. В хазяйстві не абищо він* (Л. Глібов (1951, с. 13)) (там само, с. 71); **перший**, а, е. ‘1. Числівник порядковий, який відповідає кількісному числівнику **один**; який передує другому при нумерації або підрахунку однорідних предметів, явищ і т. ін.’: (61) *Та сама хата, що й в першій дії, тільки краще споряджена* (Леся Українка (1952, с. 44)) (СУМ 11 (1975₁, с. 337) → (відтінок) ‘у знач. ім. **перша**, *шої, ж.* Уживається на позначення години, якою починається доба’: (62) *Син приїхав додому стомлений, десь близько першої... Якийсь стривожений, увесь змучений* (Світогляд. – 2014. – № 5. – С. 67) (там само, с. 337).

Міжчастиномовну транспозицію, за І. Вихованцем, ґрунтовано на трьох послідовних її реалізаціях: синтаксичній, морфологічній, семантичній [Вихованець 1988, с. 101–122]. Зовнішня початкова транспозиція передбачає переміщення частиномовної лексеми зі спеціалізованої синтаксичної позиції в неспеціалізовану, внаслідок чого відбувається “перезавантаження” її граматичної семантики, формування вторинної синтаксичної функції як регулярної / нерегулярної, що не торкається основного лексичного значення. Внутрішньореченнева позиція лексеми впливає на реалізацію частиномовної семантики, закріпленої у відповідних категорійних формах, пор., напр. (61): в іменниковій формі називного відмінка лексеми **базар** флексія **о** кумулює морфологічне значення чоловічого роду + морфологічне значення однини + морфологічне значення називного відмінка. Таку транспозицію слід кваліфікувати як синтаксично-позиційну, реалізація якої “руйнівню” впливає на реалізацію категорійно-класної та категорійно-морфологічної семантики.

У синтаксично-позиційного транспозита не простежувано його морфологізації, наявне лише нівелювання первинної категоризації, а потім – і її витіснення (оказіонально → у функції → у значенні). Можна встановити певну закономірність у низці моделей міжчастиномовної транспозиції. Так, у моделі *іменник* → *прислівник* вихідний елемент, заповнюючи вторинну внутрішньореченнєву адвербіальну синтаксичну позицію, втрачає властиву для нього відмінюваність, семантика числа й семантика роду – нейтралізовані, пор.: **базар**, у, ч. ‘1. Торгівля (перев. приватна) продуктами харчування або предметами широкого вжитку (часто в певні дні тижня) на площі або у спеціально збудованому приміщенні’: (63) *В неділю, в місто на базар Жінки возили свій товар* (І. Нехода (1962, с. 42)) → ‘у знач. присл., кого, перен., розм. Дуже багато’ (64) *Базар люду насходилося* (Т. Шевченко (2006, с. 92)) (СУМ 20 (2010₁, с. 323). Синтаксично-позиційна транспозиція є продуктивною та регулярною в низці моделей (*дієприкметник* → *прикметник*, *іменник* → *прийменник* і под.).

Істотною є морфологізація в міжчастиномовній транспозиції, що ґрунтована на повному збереженні лексичної семантики похідним, зміна ж відбувається у структурі похідного: *війт* → *війтувати*, *голова* → *головувати*, *бондар* → *бондарювати*, *бортник* → *бортникувати*, *вівчар* → *вівчарити*, *гончар* → *гончарювати*, *мірошник* → *мірошникувати*, що відбито в особливостях їхнього регулярного тлумачення. Для одних транспозитів – це ‘*бути + війтом, головою*’,

для інших – ‘займатися + бондарством, бортництвом, вівчарством, гончарством, мірошництвом’, див. також [Мельник 2015(б), с. 240–241]. У похідних наявне послідовне розмежування функційно-буттєвого й процесно-фахового статусів. Транспозити, що набули вичерпної морфологізації, здебільшого зазнають відповідної морфологічної транспозиції: *війтувати* → *війтування*, *головувати* → *головування*, *бондарювати* → *бондарювання*, *бортникувати* → *бортникування*, *вівчарити* → *вівчарювання*, *гончарювати* → *гончарювання*, *мірошникувати* → *мірошникування*, *учителювати* → *учителювання*, що знаходить відбиття в їхньому лексикографічному тлумаченні зразка ‘дія за значенням *війтувати* // *головувати* // *бондарювати* // *бортникувати* // *вівчарити* // *гончарювати* // *мірошникувати*’.

Морфологізація похідних належить до регулярних явищ, що простежувано на особливостях їхнього тлумачення в загальнонаціональних тлумачних словниках. Нефіксованість окремих з них (*гончарювання*, *мірошникування*) в лексикографічних виданнях легко пояснюється відсутністю необхідних контекстів із такими лексемами, хоча при ширшому обстеженні сучасних текстів та їхнього діагностування подібні похідні фіксовані: (65) *Учні академії сучасного гончарства лише знайомяться з азами гончарювання* (Урядовий кур’єр. – 2014.11.11); (66) *Мірошникування і теслярства не вистачало, щоб кінці звести з кінцями* (Світогляд. – 2014. – № 4. – С. 91).

Граничний етап міжчастиномовної транспозиції ґрунтований на повній семантизації – набутті похідним лексико-семантичних і формально-граматичних властивостей того класу слів, який транспозит поповнює. У більшості сучасних лексикографічних тлумачень послідовно відбито морфологізацію міжчастиномовного транспозита, пор.: *війтування*, я, с., іст. ‘Дія за знач. **війтувати**’: (67) *Герой п’єси І. Франка багатій Прокіп Рябина за п’ятнадцять років війтування збив чималий капітал* (Історія (2006, с. 312)); *учителювання (вчителювання)*, я, с. ‘Дія за знач. **учителювати**’: (68) *Цієї весни я скінчив учительську семінарію, і тепер день у день дожидаю призначення в народну школу на вчителювання* (С. Васильченко (2014, с. 45)); (67) *Вже його учні вчителями поставали, інженерами, лікарями, а він усе не кидав учителювання, хоча й пенсію давно мав* (В. Кучер (1966, с. 95)). У контекстах (65), (66), (67), (68) легко встановити рівень повної семантизації похідних *гончарювання*, *мірошникування*, *війтування*, *учителювання (вчителювання)*, з-поміж яких у (66), (68) – *мірошникування*, *учителювання (вчителювання)* –

синтаксична функція й синтаксична позиція засвідчують викінченість семантичного освоєння транспозитів, у (65), (67) похідних *гончарювання*, *війтування* семантизація є пунктирною, що відбито в синкретичності значення – атрибутивності + об'єктності (*гончарювання*) й об'єктності + обставинності (*війтування*).

Синтаксично-позиційна міжчастиномовна транспозиція є найпоказовішим підтвердженням неповної деривації, оскільки наявна зміна лише синтаксичної функції. Останнє легко простежувано на прикладі моделі *дісприкметник* → *прикметник*: *адаптований*, *адсорбований*, *азотований*, *акліматизований*, *акредитований*, *активований*, *актуалізований*, *акумуляований*, *акцентований*, *акцептований*, *акціонований*, *анульований*, *апробований*, *афішований* і под., набагато рідше – в моделях: числівник → займенник: *один* – ‘у знач. прикм. Який живе, стоїть і т. ін. самотньо, окремо від інших; одинокий, самотній’: (70) *Один я на світі без роду, і доля – Стеблина-билина на чужому полі* (Т. Шевченко (2006, с. 152)); *другий* – ‘6. у знач. займ. означ., прост. Не такий, як цей, відмінний від цього; інший’: (71) *Дома такий тихий, не гуляє, мало й говорить, а вийде в степ – другий чоловік* (Марко Вовчок (2013, с. 82)); ‘7. у знач. займ. означ., прост. Не цей, а якийсь інший’: (72) *Хлопець кохає дівчину, – Та другий миліше їй був* (Леся Українка (1954, с. 86)).

Особливим є розрізнення морфологічного й семантичного ступенів міжчастиномовної транспозиції, оскільки набуття категорійно-формальних ознак не гарантує слову повноцінне входження в систему семантико-парадигматичних і поняттєвих зв'язків відповідного частиномовного класу лексем. Повний інвентар частиномовних категорій свідчить про набуття словом усіх парадигмальних контурів, почасти його входження в активні словотвірні зв'язки, пор.: *малий* → *маліти* → *замаліти* ↔ *змаліти* ↔ *вималіти*; *зелений* → *зеленіти* → *зазеленіти* ↔ *позеленіти* ↔ *відзеленіти*; *зеленішати* → *позеленішати*, *менший* → *менишати*. У таких транспозитах послідовно реалізовані частиномовні категорії. Так, у дієслів на зразок *доросліти*, *дорослішати*, *зеленіти*, *зеленішати*, *маліти*, *менишати* вичерпно функціонують категорії часу, особи, виду, а також способу: (73) *Виднокрай маліє в його очах* (Світогляд. – 2013. – № 4. – С. 41); (74) *Ти уже малієш – нічого не вирішуєш у цій справі* (Голос України. – 2013.12.07); (75) *Маліло все в такому герці* (Урядовий кур'єр. – 2014.14.08); (76) *Малій усе, не малій лише ти, честе моя* (Світогляд. – 2012. – 3. – С. 31).

Цікавим є твердження про те, що, наприклад, семантичне завершення, на думку І. А. Мельник, відприкметникової морфологічної вербалізації властиве насамперед дієслівним морфологічним транспозитам на позначення процесуальних змін кольорової гами, що можна встановити лише контекстуально [Мельник 2015(а), с. 174]. Контекстуальне розмежування є найпоширенішим засобом діагностування усіх рівнів міжчастиномовної транспозиції: (77) *Папір біліє й біліє на письмовому столі* і (78) *Як тільки поглянеш на село з правого берега річки, відразу кидається у вічі, як біліють на видноколі хата моєї тітки та нещодавно змайстрований біля неї ганок* (Світогляд. – 2013. – № 5. – С. 38); (79) *Небо синіє й синіє* і (80) *Синіє річка відразу за селом, де сходяться два її рукави, синіють її глибини, де причаїлися довголітні соми* (Урядовий кур'єр. – 2011.18.02). Контекст діагностує й первинні категорійні зміщення, пор. (81): *Кулею пробило жилет бійця, але він залишився живий, бо в металі й застрягла* (Голос України. – 2015.18.04) і (82) *Дівчина кулею влетіла до класу, від хвилювання не могла вимовити й слова* (Світогляд. – 2013. – 1. – С. 38).

У міжчастиномовній транспозиції вирізняють транспозити, що у своїй перехідності не завершили перший рівень набуття відповідних категорійних параметрів. До напівморфологізованих транспозитів належать відприслівникові дієслівні синтаксичні деривати з одно- й двовалентним потенціалом, що виконують функцію єдиного головного члена односкладних речень (83) *Вовкам було голодно* (Ю. Мушкетик); (84) *...тепер коням буде легко* (М. Стельмах (1987, с. 37)); (85) *А зате як їм інтересно, як весело* (В. Винниченко (2005, с. 97)); (86) *А батьюшці байдуже* (Л. Костенко (1989, с. 92)); (87) *Було тихо* ((І. Багрянний (1992, с. 98)); (88) *Ще було темно...* (І. Багрянний (1992, с. 123)); (89) *Досить зимно* (Є. Маланюк (2009, с. 91)); (90) *Так порожньо і сіро вколо тебе* (Є. Маланюк (2009, с. 41)); (91) *Так пустельно, так порожньо й лунко...* (Є. Маланюк (2009, с. 68)); (92) *Тещі, звичайно, у нас погано* (Л. Костенко (1989, с. 71)); (93) *Там їм добре* (Л. Костенко (1989, с. 104)) – одновалентні, що передбачають регулярний лівобічний суб'єктний актант; (94) *Татарам було того й треба* (М. Вінграновський (1986, с. 88); (95) *...царям не треба ні щастя нашого, ні зла* (Ю. Дараган (2003, с. 52)); (96) *Мені не страшно смерті* (В. Підмогильний (2003, с. 52)); (97) *Із тобою було б нам гірко* (В. Симоненко (2012, с. 37)); (98) *...йому нічого не страшно...* (Л. Костенко (1989, с. 112)); (99) *А от за Україну*

соромно вже не буде... (Л. Костенко (1989, с. 131)); (100) *...йому вперше в житті стало страшно від близькості жінки* (П. Загребельний (2012, с. 117)) – двовалентні, які вимагають регулярного вияву лівобічного суб'єкта та правобічного об'єкта.

Напівморфологізований статус таких транспозитів виявлюваний у їхній синтаксичній позиційності та синтаксичній спеціалізації, що істотно відрізняє від аналітичних синтаксичних відприслівникових дієслівних транспозитів. Для останніх визначальною є функція предиката (одного з двох членів двоскладного речення – складеного прислівникового присудка), а перші – завжди є головним членом односкладного речення, пор.: (101) *Мені без тебе сумно...* (Л. Костенко (1989, с. 75)); (102) *Сироватці здалеку видно Сліпу* (Ю. Мушкетик (1989, с. 51)); (103) *Мені за неї лячно* (Марко Вовчок (2013, с. 68)) – єдиний головний член односкладного речення з послідовно реалізованою лівобічною суб'єктною валентністю; (104) *Любов відкрити важче, ніж Америку* (Л. Костенко (1989, с. 83)); (105) *Людська заздрість гірше, як слабкість* (М. Матіос (2009, с. 119)) – предикат двоскладного речення (складений прислівниковий присудок) із регулярно двобічною валентністю – лівобічною суб'єктною та правобічною об'єктною. До напівморфологізованих належать і словоформи на зразок *веснами, вечорами, днями, ночами; амфітеатром, бумерангом, валетом, валявою, вервечкою / вервечками, вивертотом, вихором / вихром, вихорцем, волею, волоком, в'юном, в'юнцем, колом, ривком, стрибком, ударом; безмір, віддаль*, у яких окремі відмінкові словоформи (однина орудного: або називного) набули вторинної категорійної семантики (транспозитор – скам'янілий словозмінний афікс).

Загалом теорія транспозиції, її поняттєво-категорійні виміри дають змогу по-іншому осмислити мовну системність, оскільки на передній план виступає не однорідність значень і найменувань, а функційне навантаження транспозита, що розширює межі категорійного класу слів. Так, сприйняття ознаки, процесу, дії чи стану як окремого об'єкта істотно збагачує семантичні можливості іменниковості [Кубрякова 1988, с. 159], диференціюючи її внутрішньо на формально-граматичну й лексико-семантичну. Уже на початковому етапі транспозиція принципово змінює знак функції, що зумовлює незворотні процеси нового осмислення певних подій, процесів, реалій, фактів, явищ тощо як відповідні аналоги категорійних класів слів, віднести перші до останніх, вибудовуючи новітні семантичні

зв'язки з ними. Останнє зумовлює видозміну в активності взаємопереходів між різними семантичними класами слів. Семантизація зовнішнього транспозита проходить кілька ступенів, фінальним з-поміж яких є активне входження похідного в нову сферу семантико-парадигмальних зв'язків.

2.3. Структурна і функційна типологія синтаксичної деривації

Сучасна лінгвістика має низку найсуттєвіших вимог щодо того чи іншого мовознавчого опису або дослідження: комплексність, багатоаспектність, різнобічність, врахування складної і суперечливої взаємодії власне-мовних і позамовних чинників та їхнього впливу на постання і функціонування мовної одиниці, застосування до власне-лінгвістичного аналізу закономірностей суміжних з лінгвістикою наук тощо. Усе більшою мірою дериватологічний мовний ярус постає теоретично обґрунтованим, що дає змогу говорити про дериваційну систему мови (В. Грещук [Грещук 1995], Є. Карпіловська [Карпіловська 2002], Н. Клименко [Клименко 1984], Ж. Колоїз [Колоїз 2008] та ін.) поряд із лексичною, морфологічною, синтаксичною системами. Загалом “деривацію” (лат. *derivatio* – відокремлення, утворення) витлумачують і як похідність одного мовного елемента від іншого, і як процес утворення похідної одиниці – слова, словосполучення, речення. У тих чи тих спеціальних класичних мовознавчих студіях наголошувалося на останньому вимірі поняття, що дає змогу деривацію прирівнювати до словотворення [Кубрякова, Панкрац 1990, с. 129].

На первинних етапах становлення інколи деривацію ототожнювали з етимологією (свого часу і морфологія витлумачувалась як етимологія (І. Нечуй-Левицький та ін.). Не менш суттєвим постає і дефінування деривації як процесу (етапність творення) і як результату (постання деривата будь-якого рангу) [Словотвір 1979, с. 9; Горпинич 1998, с. 79]. У цьому разі дериваційні зв'язки простежувані в будь-яких відношеннях твірного і похідного – в одно- і міжрівневих виявах [Сильницький 1982, с. 3–7]. Під деривацією за трансформаційного, генеративного підходу (друга половина ХХ століття) стали розуміти словозміну (*inflection*) і словотворення (*wordformation*), утворення будь-яких вторинних знаків з опорою на ті чи інші вихідні одиниці та процедурні правила творення (за [Кубрякова, Панкрац 1990, с. 129]), хоча цим не заперечуване застосування поняття деривації у вужчому значенні, визначаючи його безпосередньо через словотворення. У цьому напрямі наукові здобутки «в царині

деривації стосуються насамперед номем на рівні слова» [Колоїз 2008, с. 24]. Таке твердження, певною мірою, можна розширити, тому що активними постають і студії дискурсивної деривації (Л. Дж. Філіпс, М. В. Йоргенсен [Філіпс 2004]), коли говорять про чинники творення дискурсу, і дослідження текстової деривації, спрямовані на розкриття чинників текстотворення, текстоформування (К. І. Белоусов [Белоусов 2008], Л. А. Петрова [Петрова 2006]) і под.

Концептуальне розмежування лексичної і синтаксичної деривації, як і тлумачення самого поняття деривації, належить Єжи Куриловичу, який у розгляді самої деривації наголошував, що широке її витлумачення передбачає потрактування останньої «як утворення одних слів від інших для вияву синтаксичних функцій вихідних слів і як те, що кожне слово може виступати в різних вторинних синтаксичних значеннях, потрапляючи в певне синтаксичне оточення» [Курилович 1962, с. 61]. Це дозволяє говорити про особливі дериваційні відношення між первинними і вторинними функціями слів, а певною мірою, між первинними і вторинними функціями граматичних (морфологічних і синтаксичних) форм. Розмежування Є. Куриловичем лексичної і синтаксичної деривації як типів має опертям дериваційний процес: лексична деривація – перетворення лексичного значення вихідної одиниці, синтаксична деривація – постання деривата з новою синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення. У синтаксисі поняття «синтаксична деривація» почали використовувати на позначення процесів творення одних синтаксичних одиниць від інших [Белошاپкова 1983, с. 49] типу синтаксичного слова (синтаксеми) від словосполучення, синтаксичного слова (синтаксеми) від простого речення та ін.; процеси утворення речень [Мурзин 1974, с. 45], словосполучень [Снитко 1982, с. 87], пор.: *квіти на балконі* ← *Квіти, що вирощують / знаходяться на балконі; будиночок біля моря* ← *Будиночок, що знаходиться / розташований / збудований біля моря* і под. Концептуальне розмежування первинних і вторинних (похідних) словосполучень (за І. Вихованцем) ґрунтується на закономірностях творення словосполучень, що легко простежуваним є або на синхронному (первинний детермінантний вияв у внутрішньореченнєвій структурі (*Хлопці знаходилися в рідному селі* + *Хлопці в рідному селі познайомилися з геологами* = *У рідному селі хлопці познайомилися з геологами*), або діахронному (сучасні іменникові словосполучення

типу *зелена трава, великий ліс, неозоре поле* у своєму постанні пройшли ступінь перетворення).

Проблеми синтаксичної деривації можна розглядати крізь площину синтаксичного ярусу з простеженням особливостей творення словосполучень (похідних словосполучень та слів-конденсатів зі смисловим обсягом тотожності твірного), речень і под. Важливим у синтаксисі постає встановлення диференційних ознак твірної і похідної одиниць, де остання може виступати формально елементарнішою, а семантично бути тотожною твірній або значно ємнішою, ніж твірна, пор.: *Жито сіяли восени, щоб зміцнилося за зиму* → *Жито сіяли восени для зміцнення протягом зими*; *Літак не зміг здійснити посадку, тому що був сильний туман* → *Літак не зміг здійснити посадку через сильний туман* і *Хлопці збирали урожай картоплі* → *Хлопці починали збирати урожай картоплі*.

У лінгвістичних дослідженнях уже усталеним є розмежування первинних і вторинних функцій граматичних (морфологічних і синтаксичних) форм (концептуалізував їхню відмінність Є. Курилович) та встановлення на цій основі функційних виявів певної морфологічної (функційно-семантична парадигма, пор., наприклад, функційно-семантичну парадигму форми теперішнього часу, де реалізованими є вияви теперішнього історичного, теперішнього уявного майбутнього, теперішнього актуалізаційного і под.) або синтаксичної (синтаксична форма підмета реалізує семантику суб'єкта (в різних виявах типу суб'єкт дії, суб'єкт стану), об'єкта, інструмента, адресата, локатива тощо) форм. У сучасних лінгвістичних енциклопедіях та словниках здебільшого синтаксичну деривацію витлумачують як відповідний тип творення слів, коли похідне слово зберігає поняттєве ядро лексичного значення твірного слова, змінюючи частиномовну належність [Селіванова 2006, с. 547], пор.: деад'єктиви-прислівники: *холодно, мокро, волого, надійно*; девербативи типу *навчання, сіяння, квиління*; деад'єктиви: *юнь, зелень, синь, блакить* та ін., що корелює з концептуальним тлумаченням синтаксичної деривації Є. Куриловичем. За твердженням окремих лінгвістів (О. Селіванова та ін.), віднесення груп похідних слів до синтаксичних дериватів постає дискусійним, тому що синтаксичні деривати повинні поставати наслідком тільки частиномовної перекатегоризації за умови збереження загальнопоняттєвого значеннєвого ядра [Селіванова 2006, с. 547], підтвердженням чого, у цьому разі, на думку лінгвістів, постає збереження поняттєвої семантики.

У з'ясуванні особливостей синтаксичної деривації суттєвим є встановлення кваліфікаційних параметрів елементарної реченнєвої структури, що прямо корелює з виявом доцентрової сили дієслова як основного носія активної валентності. Цей вимір концептуалізувався у граматиці залежностей Л. Теньєра. Сьогодні ж суттєвішим є простеження закономірностей вияву кількісної валентності (встановлення і розмежування кількості облігаторних і факультативних актантів), якісно-синтаксичної валентності (типові / нетипові морфолого-синтаксичні виміри дієслівного оточення і визначення умов обмеження дієслівної сполучуваності з іменами тих чи інших категорійно-синтаксичних класів), якісно-семантичної валентності (послідовно окреслювані категорійно-семантичні характеристики дієслівного оточення, пор.: *Hum* (= людина), *Anim* (\pm істота), *Abstr* (= абстрактність), що виявлюване у “правилах селекції” Н. Хомського (лексико-семантичні відношення в реченні) (див. також: [Важнік 2008, с. 100–156]). Диференціювання моделей кількісної, синтаксичної і семантичної валентностей створює надійне підґрунтя для встановлення структурних типів синтаксичної деривації, що охоплюють вияви від однорівневої до різнорівневої. Однорівнева синтаксична деривація охоплює усі типові утворення одних одиниць від інших на одному рівні типу речення \rightarrow речення (*Вода піднялася в річках, тому що йшли проливні дощі \rightarrow Через проливні дощі вода в річках піднялася*). Такий розгляд одновимірного структурного типу похідності в моделі «речення \rightarrow речення» можливий за умови віднесення і простого, і складного речення до одного типу синтаксичної одиниці. За умови їхнього розгляду як окремих синтаксичних одиниць така деривація постає міжрівневою. Встановлення структурних типів синтаксичної деривації прямо корелює з виявом основних / неосновних шляхів похідності і встановлення закономірностей співвідношення формальної і семантичної структур похідного, що прямо корелює з тлумаченням валентності та послідовним розмежуванням її аспектів. Розгляд кількісної і синтаксичної валентності не дозволяє у повному обсязі розкрити значення дієслова та його поширювачів [Хельбиг 1978, с. 164; Важнік 2008, с. 107], не розкритими залишаються й особливості сполучуваності дієслова з іменами та вияв первинності / вторинності реченнєвої моделі, пор.: *Дитина ходить* і *Дитина ходить до школи* (див. також приклад Б. А. Плотникова: *Басаны крумп дыбна лабануџ спіжа і бруздзіць сюсяненькага спіжонка* [Плотнікаў 1994] і под.). Врахування моделі

семантичної валентності уможливилює встановлення параметрів об'єктивної ймовірності висловленого та визначення семантичної правильності, повнозначності речення та розмежування первинних / вторинних реченневих виявів: *При в'їзді до села вершників зупинив патруль* (Юрій Яновський) ← *Коли вершники в'їжджали до села, їх зупинив патруль*. В описі слова активної валентності, зокрема дієслова, треба враховувати: 1) кількість відкритих позицій та ступінь обов'язковості їхнього заповнення за реалізації актуального значення дієслова (*при в'їзді до села* – необов'язкова реалізація); 2) категорійно-семантичні властивості слова активної валентності, зокрема дієслівного слова; 3) морфолого-синтаксичні властивості оточення слова активної валентності. Предикатний характер дієслова, його ситуативно-виявлюваний характер їхньої семантики та реченнєвірні потенції постають важливою основою логіко-семантичної інтерпретації валентності дієслова та встановлення моделі логіко-семантичної валентності [Хельбиг 1978, с. 159–168; Важнік 2008, с. 109], крізь призму якої простежуваними постають відношення між реаліями об'єктивної дійсності. Останнє найбільшою мірою простежуваним є з погляду логіки відношень (логіки предикатів), де основну увагу сконцентровано на відношеннях логіко-семантичних предикатів та їхніх актантів [Важнік 2008, с. 109], на опис яких орієнтована теорія глибинних відмінків (Ч. Філмор та ін.). Інвентар реченневих моделей, їхнього продукування може ґрунтуватися або на логіко-семантичній, або на семантичній, або на синтаксичній валентності дієслівних предикатів (пор., наприклад, студіювання Й. Андерша, В. Богданова, В. Гака, Р. Гжегорчикової, К. Полянського, Г. Ситар, Г. Хельбіга та ін.). Різні спроби моделювання речень підтвердили, що семантику реченневої моделі слід описувати з урахуванням лексичного вияву відповідних синтаксичних позицій, пор.: Тут особливо актуальним є послідовне врахування особливостей і закономірностей переходу в синтаксисі від поверхнево-синтаксичної структури до глибинно-морфологічної уяви, тобто до лексем з відповідними морфологічними характеристиками, що можливе тільки за умови вияву перетворення морфологічних характеристик лексем відповідно до синтаксичних умов. Такі перетворення / чергування залежать не тільки від лінійних одиниць, але й від співвіднесених з ними: *Омиті росами квітки / розтулюють повіки* (Володимир Сосюра) ↔ *Квітки, омиті росами, розтулюють повіки* ← *Квітки, що омиті росами, розтулюють повіки*

(на глибинному рівні в цьому похідному реченні більшою мірою виявлюваною постає причинова семантика (*Квітки розтулюють повіки, тому що омиті росами*), хоча контактено іменникове лінійне розташування активізує атрибутивну семантику). Тому постає цілком мотивованим у структурно-типологічному аспекті встановлення щонайменше двох кваліфікаційних вимірів похідних: 1) речення → слово: *той, який гризе листя* → *листогриз* (приклад з [Клименко 1984, с. 123]; *той, який риє землю* → *землерий* (перехідну площину між моделями “речення → слово” і “речення → словосполучення” займають похідні типу *інженер – за фахом економіст* → *інженер-економіст*; *технік – за спеціалізацією механік* → *технік-механік*, що за своєю специфікою є складними словами (Н. Клименко), і водночас наближені до словосполучень з апозитивними відношеннями); 2) речення → словосполучення: *Батько приїжджає* → *приїзд батька*; *Дитина плаче* → *плач дитини*; *Соловейко щебече* → *Щебетання соловейка*; 3) речення + речення → речення: *Пройшов великий дощ. Трава знову зазеленіла* → *Пройшов великий дощ – і трава знову зазеленіла*; 4) речення складне → речення просте: *Я дивлюсь на морські береги і, схиливши голову, думаю про всіх трудівників нового моря* (Олесь Донченко) → *Я дивлюсь на морські береги і, коли схилю голову, думаю про всіх трудівників нового моря*; 4) речення → синтаксема: *Хлопчик пішов до парку, щоб назбирати каштанів* → *Хлопчик пішов до парку по каштани*; *І клумба ця, і латка асфальту виникли тому, що була настійливою Лукія Назарівна* → *І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки настійливості Лукії Назарівни* (Олесь Гончар). У витворенні похідних синтаксем особливою постає спеціалізація вторинних прийменників [Щукіна 2009, с. 107–134], що виявляють свою регулярність у відповідних синтаксичних позиціях: *Мисливці в сезон* полювання винищували все, навіть по воронах стріляли (О. Бердник); *Квіти показують вам свою схему будови простору в системі Сонця, – відповідь робот* (О. Бердник); *Я бачив, що від запаху заправленого часником м'яса серце її подобрило, але в силу* звички вона не могла командувати без знущальної іронії (Р. Андріяшик); *Хоч він і не знав про те, що робили німецькі карні експедиції по селах, – не знав і про свавілля гетьманської влади по містах, – до того заглибився у свої особисті переживання та в насолоду* літом, сонцем і морем, що й справді не знав, однак уривчасті чутки про заколоти, жорстокі розправи, запеклу боротьбу до нього доходили (Д. Бузько); *Деякі* (скіфи – А. З.) *перебувають в стадії*

кочівників, інші стали хліборобами (В. Владко); *На шляху до бази я був просто пасажиром, нехай і в статусі наступника шкіпера, тому мусив задовольнятися тим помешканням, яке мені змогли підшукати* (О. Авраменко, В. Авраменко). Синтаксична позиція та спеціалізація, регулярність вторинної словоформи засвідчує аналоговість, функційність такої словоформи чи її еквівалентність (див. [Загнітко 2007(а), с. 10–12; 2014(б), с. 156]). Залежно від позиції спостерігача ↔ оповідача можлива конвертованість ситуації, що підтверджує рівномірність двох синтаксичних утворень: *Василь купив автомобіль у Миколи* → *Микола продав автомобіль Василю* з наступною номіналізацією: *купівля Василем автомобіля в Миколи* → *продаж автомобіля Миколою Василю*. Здебільшого у тлумаченні деривації виходять з того, що це процес творення слів в ужитку словотворчих формантів (на противагу композиції, процесу творення складних слів).

Синтаксичну деривацію потрібно розглядати з урахуванням напрямів і тенденцій різноманітних транспозицій (формування вторинних функцій тих чи тих словоформ, набуття ними варіантного → інваріантного статусу, активізації конкурентної спроможності таких транспозитів), трансформацій (міжчастиномовних та між'ярусних), урахування системних, узусних та оказіональних чинників.

2.4. Універсально-типологічні модифікації і трансформації слов'янського речення

Якщо взяти слов'янське речення як певну умовно-абстраговану данність, то цілком ймовірно говорити про певні закономірності щодо його 1) структури, 2) семантики, 3) співвідношення зі структурою мовленнєвого акту, 4) реалізацію ним конвенційних засад, 5) репрезентацію реченням локутивності, ілокутивності і перлокутивності та ін. Кожен із цих компонентів буде суттєво варіюватися від одного національно-мовного типу до іншого, оскільки істотними постають відмінності не тільки у граматичних значеннях, але й у паралінгвістичних компонентах (пор. значущість кивка голови зверху вниз у поляків, українців та ін. – як вияв згоди і у болгар – як знак незгоди, заперечення). Безперечним у встановленні типологічних параметрів слов'янського речення постає усталеність порядку слів, закономірність і закріплення синтаксичних позицій, за якими встановлюються параметри самої реченнєвої структури, її ємність та ін.

В основі пропонованого розгляду проблеми перебувають закономірності й основні вияви універсально-типологічних варіацій,

модифікацій і трансформацій речення у східнослов'янських (українська, російська, білоруська) й окремих західнослов'янських (польська), південнослов'янських (болгарська) мовах для простеження в цих процесах спільного й національно-специфічного для кожної з мов.

Сам розгляд речення в сучасній лінгвістиці у чомусь уподібнюється, як і сам синтаксис, “обширному континууму” [Степанов 1989], у якому наявна найстійкіше структурована частина, що виявляється у відповідних структурних вузлах. Останні забезпечують утворення структурних моделей речення. Між самими вузлами намічаються лінії відношень (трансформацій), які пов'язують вузли. У такому континуумі наявні майже безперервні (за винятком окремих вкрапельень або розривів) ряди синтаксичних одиниць, які різняться варіаціями у своєму типовому лексичному складі. Відмінність однієї варіації від іншої, якщо брати визначення варіації в концептуальному дусі П. Адамца, за яким варіантними виявами речення визнаються такі його перетворення, коли повністю зберігається лексичний і позиційний склад речення, вияскравлюється в: а) темпоральних, б) модальних, в) аспектуально-видових, г) особово-родових, д) числових видозмінах самого предиката: укр. *Діти читають – Діти читали – Діти були читали – Діти читатимуть* // рос. *Дети читают – Дети читали – Дети будут читать* // пол. *Czytałem książkę – Czytam książkę – Będę czytał książkę*; болг. *Я лежах (лежех) (імперфект) – Я лежах (аорист) – Я лежа – Ще лежа тощо (часові)*; укр. *Хлопець працює – Хлопець працював би – Нехай хлопець працює – Нехай працював би хлопець* // рос. *Школьник работает – Школьник работал бы, если б у него была книга – Пусть школьник работает – Пусть бы школьник работал*; польськ. *Piszę list – Przeczytałbym tę książkę? Gdybym ją wypożyczył z biblioteki – Czytajmy książkę* (модальні) тощо. Такі варіантні вияви реченневих структур, а точніше їхні комплексні парадигми в різних мовах неоднакові: в українській мові часова парадигма охоплює чотири основні варіанти, у російській – три, у білоруській – чотири, у польській – три, у болгарській – дев'ять (на відміну від ряду інших слов'янських мов синтетичні форми теперішнього, аориста (болг. “минало съвершено”), імперфекта (болг. “минало предварително”), аналітичні форми перфекта (болг. “минало неопределено”), плюсквамперфект (болг. “минало предварително”), майбутнього, майбутнього попереднього (*Войната ще свършиш ы дърветата ще цъфтят в мир. И ние с вас ще сме оздравели, ще бъдем напълно здрави* (Е. Манов)), майбутнього в минулому, майбутнього

попереднього в минулому (Драмата “Многострадална Геновева” която щеше да се представи довечера в мъжското училище, не е позната на повечето млади читатели (И. Вазов)) утворюються від форм доконаного й недоконаного виду, що й дає змогу констатувати вісімнадцятикомпонентну видо-часову парадигму речення в болгарській мові). Варіації слов’янських реченнєвих структур не заторкують ні позиційного складу речення, ні обсягів та ємності їх семантики, вони спрямовані на видозміну актуалізаційно-дейкисних параметрів речення: темпоральності, аспектуальності, персональності, числа, роду та ін. У слов’янському реченні найстішкішими виявляються слова та їх єдності, що дає змогу його виділяти як вільну синтагму (за О. Мельничуком [Мельничук 1966]). Варіації слов’янського речення репрезентують його потенційні можливості як сукупності форм одного структурного типу.

Більшість лінгвістів стверджує, що зосередження уваги лише на варіаціях речення не розкриває глибинних механізмів зміни внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій та виявлення шляхів і закономірностей рівнорядних / нерівнорядних, внутрішньорівневих і міжрівневих перетворень між однопорядковими синтаксичними одиницями й неоднопорядковими одиницями різної структури, неадекватного системного статусу, пор. семантичну корелятивність слова і словосполучення, словосполучення і простого речення, простого речення і складного речення та ін., пор.: *ловити рибу* → *риболов*, *ходити на канаті* → *канатоходець*; рос. *укладывать асфальт* – *асфальтоукладчик*, *сбивать хлопок* → *хлопкосбыт*, *убирать хлопок* → *хлопкоуборка*; біл. *убіраць бавоўнік* → *бавоўнаўборка*; *нарыхтоўваць бавовнік* → *бавоўнанарыхтоўка* – співвідношення словосполучення і слова; *Хлопчики пішли в ліс, щоб назбирати грибіве* → *Хлопчики пішли в ліс по гриби*; рос. *Мальчик внезапно умолк, потому что испугался* → *Мальчик внезапно умолк от испуга*; біл. *Людзі аж прыціхлі, таму што здзівіліся* → *Людзі аж прыціхлі ад здзіўлення*; пол. *Ojciec ciężko prasię, żeby zarobić na życie* → *Ojciec ciężko prasię na życie*; болг. *Дойдох за да срецна с тебе* → *Дойдох поради срецна с тебе* та ін. Уже навіть перераховані пари неоднаковою мірою репрезентують частотність міжярусних і міжсхемних перетворень, оскільки корелюють з проблемою реалізації закономірностей об’єктивного світу, кількох пропозицій у межах того самого речення чи в межах складного утворення як комунікативної і смислової цілісності. Саме закономірності таких

перетворень, коли за основу приймається репрезентований зміст, а не кількість синтаксичних внутрішньореченневих позицій та особливості реченневої будови, окреслюються у лінгвістиці як трансформації (трансляції, транспозиції). Вони становлять один із найяскравіших виявів закономірностей дериваційного синтаксису, пор. тенденції синтаксичної деривації у парі “складнопідрядне речення з підрядним власне-означальним → просте речення з напівпре-, предикативною конструкцією → просте семантично неелементарне речення”: *Ліс, який був занесений снігом, заяскрів на горизонті* → *Ліс, занесений снігом, заяскрів на горизонті* → *Засніжений ліс заяскрів на горизонті*; біл. *Гарачай парай дыхала зямля, якая была нядаўна напоена шчодрым дажджом* → *Гарачай парай дыхала зямля, нядаўна напоеная шчодрым дажджом*.

Одним із виявів синтаксичної деривації є модифікація, яка широко репрезентована в усіх слов'янських мовах. Суть модифікації полягає у перетворенні ядерного речення шляхом додавання до нього модифікатора (нового елемента) відповідної семантики [Вихованець 1993, с. 160]. Модифікацію можна розглядати як одну з площин парадигми (поряд з варіацією, трансформацією) речення. Такий модифікатор не змінює лексико-фразеологічного складу речення і не заторкує кількість синтаксичних позицій та їх ранги. Показовим у цьому плані є розширення ємності дериваційної парадигми В. Белашапковою, Т. Шмельовою за рахунок включення до її складу компонентів на позначення: 1) фазовості (*Почали вивчати. Продовжували конспектувати. Закінчили працювати* / рос. *Начали изучать / біл. Прыйшоў аўтобус. Вера памкнулася садзіцца, але Мікалай затрымаў яе* (У. Дамашэвіч). *Золатам зорны бераг азёрны ночка гаціць **почала*** (Р. Барадулін) / польськ. *Zaczęłam się uczyć*), 2) модальності (*Я можу працювати над романом. Вільні співи, гучні, голосні, в ріднім краю я чути **бажаю*** (Леся Українка) / рос. *Я должен работать над книгой* / біл. *Я мушу пакінуць адбітак жыцця на камні, жалезе і золаце* (М. Танк)); 3) негації (*Хлопець пише листа / Хлопець **не** пише листа*; рос. *Девушка пришла домой / Девушка **не** пришла домой*; біл. *Прыпяці, схаванай гурбамі, адсюль яшчэ было відаць / Прыпяці, схаванай гурбамі, адсюль яшчэ **не** было відаць*); 4) оцінної експресивності (*Хлопець змінився / **Як** хлопець змінився!*; рос. *Парень изменился / **Как** парень изменился!*); 5) авторизації (*Книга цілком цікава / Книга **видається** цікавою*; рос. *Жизнь в деревне была интересной / Жизнь в деревне **казалась** интересной*); 6) інтерпретації

суб'єкта (а) неозначеності: *Тобі телефонує колега / Тобі **телефонують***; рос. *Тебе звонит учитель / Тебе **звонят***; біл. *Хлопец малоціц зараз у дзве змены / **Малоціц** зараз у дзве змены*; поль. *Władza nie dala ti pasportu / **Nie dala** ti pasportu*; б) узагальнення: *Ти ніколи старого горобця на полові не обдуриш / **Ніколи** старого горобця на полові **не обдуриш*** (Нар. тв.); біл. *Ты не рабі ліхога і не бойся нікога / **Не рабі** ліхога і **не бойся** нікога*; рос. *Ты не плюй в колодец: пригодится воды напиться / **Не плюй** в колодец: пригодится воды напиться*) та ін. Цілком правомірним видається розширення таких напрямів модифікацій, оскільки до їх складу можна зарахувати й апроксимацію, суть якої полягає у наданні самому змісту лімітувальних, компаративних, ексклюзивних, релятивних відтінків, хоча в цьому разі мова швидше йде про висловлення, а не про речення в його системному вимірі, пор.: *Вона з усією ревністю неофітки заглибилася в церковне життя римського обряду, щодня відвідуючи, здається, єдиний поки що у Москві костел Св. Людовика / Вона з усією ревністю неофітки заглибилася в церковне життя римського обряду, **мало не** щодня відвідуючи, здається, єдиний поки що у Москві костел Св. Людовика* (Ю. Андрухович); фран. *Il travaillait depuis une heure quand Otaata apparut à l'entrée de la grotte, **son corps noir, monumental se détachant sur le bleu du ciel*** (R. Merle) та ін. Сюди ж, поза усяким сумнівом, належить і функційна тотожність: а) предикатів, складені моделі яких вияскравлюють загальнослов'янські тенденції номіналізації в реченнєвій структурі; б) репрезентантів об'єктної, атрибутивної, обставинної семантики, що засвідчують функційно-семантичну співвідносність у системі синтаксичних одиниць: пол. *Ojciec **choruje** → Ojciec **jest chory** → Ojciec **chory***; укр. *Учитель **мав бесіду** з учнями → Учитель **бесідував** з учнями*; рос. *Ребята организовали пропаганду своего опыта ухаживания за растениями → Ребята **пропагандировали** свой опыт ухаживания за растениями*; укр. *лист від батька → лист **батька** → **батьківський** лист, йти **через поле** → йти **полям*** та ін. З-поміж модифікацій потрібно розрізняти модифікації однієї синтаксеми (***П'ять учнів** працювали на ділянці / **П'ятеро учнів** працювало на ділянці*) та модифікації реченнєвої структури, пов'язані з інтерпретацією її змісту щодо мовленнєвої ситуації (авторизація, негація, оцінна експресія тощо). Модифікація реченнєвої синтаксеми може супроводжуватись ускладненням її семантичної якості: ***Мені тепло** → **Для мене тепло*** (комодальний об'єкт); ***Кожен учень** виконував власне завдання →*

Кожен з учнів виконував власне завдання (суб'єкт зі значенням вибірковості); *Учитель вигнав старшину, – так-таки простісінько вигнав* → *Учитель вигнав старшину, – так-таки простісінько взяв та й вигнав* (семантика несподіваності, невідповідності дії) (Б. Грінченко). Подібний підхід до розгляду модифікацій у дериваційній парадигмі речення вияскравлює тенденції у вияві синтезувального принципу щодо самого предмета аналізу, оскільки ланцюги модифікаційних перетворень постають такими, що складаються з міжреченневих модифікацій (*Пройшов дощ. Все зазеленіло* → *Пройшов дощ – все зазеленіло* → *Пройшов дощ – і все зазеленіло* → *Пройшов дощ, так що все зазеленіло*), перетворень синтаксем, самого змісту речення.

Встановлення універсально-типологічних модифікацій речень у слов'янських мовах передбачає, поза всяким сумнівом, окреслення параметрів можливих модифікацій того самого змісту в площині суб'єктивної оцінки висловленого у реченні. У такому разі вияскравлюється площина перетворення речення у висловлення, оскільки останнім постає речення, в якому реалізовано ситуативно-прагматичні чинники, коли речення уміщує суб'єктивну оцінку мовцем уміщеного в реченні об'єктивного змісту. У цьому разі суб'єктивні модифікації охоплюють: 1) значення достовірності / недостовірності (*Солідність роботи їх, без сумніву, була понад усяку конкуренцію* (Г. Хоткевич); рос. *Я должен буду, без сомненья, Письмо Татьяны перевести* (А. Пушкин); білор. *Ён падумаў, што, магчыма, ім пашанцуе на сякую-такую адзежыну* (В. Быкаў); болг. *Тя очевидно (явно) е болна*); 2) семантику емоційно-експресивної оцінки (болг. *Тя, за щастие, не беше тук. Той, за съжаление, е болен*; укр. *Населення, на диво, зустріло нас привітно* (Я. Баш); білорус. *У хаце, на вялікае здзіўленне, Тацяна ўбачыла Любу* (І. Шамякін). *На жаль, з былых паданняў пра Тураў амаль нічога не засталося...* (В. Вольскі); рос. *Небось, не мог остановиться у ворот да потрудиться пешком дойти до крыльца. – Куды! влетел! расшаркался!* (А. Пушкин)) та ін. Оскільки речення будується за певним конструктивно-синтаксичним типом і характеризується певним цільовим призначенням, модальними властивостями, розгортає повідомлення у певній комунікативній перспективі (за І. Распоповим, Т. Ломтевим), то спектр суб'єктивних модифікацій охоплює цілу гаму модифікацій, орієнтованих на реалізацію: а) значення порядку, послідовності (*Головне, не треба читати на ніч* (Леся Українка); рос. *Приехать на войну с тем, чтоб воспевались будущие подвиги, было для меня, с*

одной стороны, слишком самолюбиво, с другой, слишком непристойно (А. Пушкин)); б) семантики гаданості, непевності, недостовірності (болг. *Овчарики розпиряха, че уж били видели ... огнен змей* (Й. Йовков)); в) модального відтінку джерела повідомлення (білор. *Выходзіць, по-ягонаму, што ледзь не самі мы вінаваты...* (Я. Брыль)); рос. *По мне, жена как хочешь одевайся...* (А. Пушкин)); г) значення активізації адресата щодо висловленого (біл. *Мы жылі, як бачыце, у глухім кутку* (І. Грамовіч); укр. *Мені, розумієте, незручно починати тяжбу з паном* (М. Стельмах)); д) семантики ступеня звичайності повідомлення (*Рідна хата, як водиться, старшому братові зосталася* (Панас Мирний)); е) значення осуду, самоосуду, полегкості (рос. *Ах, русский, русский, для чего, Не зная сердца твоего, Тебе навек я предалася!* (А. Пушкин)); и) семантики іронії (укр. *Нічого мовити, розумна голова у тебе для вирішення чужих справ, а свого нічого не можеш вирішити* (А. Яна)) та ін.

Таким чином модифікація поширюється на цілий спектр лінгвістичних явищ, хоча діапазон семантики у кожній групі слов'янських мов постає нерівнорядним у загальній площині тотожності. Це мотивовано декількома чинниками: 1) специфікою національно-мовної картини світу; 2) особливістю закріплення чинників модифікації й репрезентації у мовній системі параметрів суб'єктивної оцінки, 3) особливостями напрямів авторизації та ступенем їх закріплення у кожній слов'янській мові та ін. Останні два ґрунтовано на трьох основних параметрах речення: 1) структурній організації, вираженій у структурній схемі, 2) пропозиційних внутрішньореченневих виявах, 3) формах його актуального членування. З модифікаціями речення взаємодіють різноманітні його прагматичні зміни, що детерміновані пристосуванням речення до умов мовленнєвої комунікації. Це повною мірою стосується авторизованих, апроксимаційних та інших видозмін внутрішньореченнєвого змісту при збереженні сумарної окресленості синтаксичних позицій, їх лінійності і под.

Модифікаційні перетворення у своїй основі мають ту чи ту модель граматичної семантики: смисл речення описується як ієрархія значень, базу яких витворює абстрактна семантика. Модифікації речення чітко окреслюються за номінативного підходу до його розгляду, який орієнтований на позамовну ситуацію, оскільки в цьому разі семантика речення модельована орієнтацією на об'єктивну ситуацію. Все це дає змогу окремим лінгвістам говорити про інтерпретаційний опис семантики речення, внаслідок чого смисл

речення аналізують через семантично простіші елементарні синонімічні трансформи.

У кваліфікації трансформацій за основу беруть перетворення ядерного речення, за яких змінювана його синтаксична структура (кількість синтаксичних позицій, їх ранговий статус), але збережено семантику. Ємність трансформацій і ступінь їх поширення в сучасній лінгвістиці тлумачать по-різному, а тому і не можуть бути однозначно покваліфікованими й відповідні різновиди трансформацій у слов'янських мовах. Трансформації можна розглядати в межах дериваційної парадигми речення (такий підхід домінує в сучасній лінгвістиці (пор. праці В. Белошапокові, Н. Шведової, І. Вихованця, Г. Золотової, М. Всеволодової, А. Мухіна, К. Городенської, І. Слинська, Н. Гуйванюк та ін.)). Саме ж поняття трансформи, хоч і набуло загальнолінгвістичного висвітлення, не може бути визнаним таким, що витлумачується скрізь однаково, оскільки трансформація заторкує глибинні механізми семантичного співвідношення різної будови конструкцій – від слова і словосполучення до кореляції речення зі складним синтаксичним цілим. Сучасне бачення трансформацій поступає надзвичайно ємним. Так, у концепції генеративної граматики Н. Хомського стверджувано, що створенню речення передусе поява певної глибинної структури, для перетворення якої у поверхневу необхідна певна послідовність трансформаційних операцій. Такий глибинний компонент набуває семантичної інтерпретації і шляхом трансформаційних правил він перетворюється у поверхневу структуру і врешті-решт кожне речення у зворотному порядку може бути зведеним до елементарної структури (моделі) за принципом сприйняття. Так само будь-яке речення може бути розгорненим до максимального охоплення кількості пропозицій за принципом породження [Хомський 2000]. Трансформаційні перетворення в одному і другому напрямі становлять суть трансформаційної граматики, основоположником якої є Н. Хомський. Зведення реченнєвої структури до елементарності і встановлення граничної кількості синтаксичних одиниць, здатних виражати той самий зміст, являє собою основу синтаксичної деривації, одним із магістральних виявів якої постає трансформація (хоча тут може бути застосованим і принцип гештальтів, сценаріїв (пор. погляди Ч. Філмора, Ж. Піаже, Р. В. Лангакера та ін.)). В одних випадках такі трансформації корелюють із поняттям мовних універсалій, що наголошує Н. Хомський: «Навіть знаючи по суті дуже мало про мовні універсалії, ми можемо

бути цілком впевненими в тому, що потенційна різноманітність мов насправді значно обмежена» [Хомський 2000, с. 39], оскільки у кожній мові знаходить реалізацію та чи та універсалія, пор. репрезентацію суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя дії, засобу дії, атрибута та ін. у слов'янських мовах. Відштовхування від цієї тези дає змогу простежити механізми репрезентації того самого змісту не лише в межах однієї, а й різних мов.

Домінація формалістичного (у цьому разі такий термін використовувано умовно) підходу уможлиблює виділення для предикативних одиниць чіткого репертуару знаків, тобто стандартних моделей плану вираження із закріпленням за ними типізованої форми, що стало своєрідним поштовхом ідеї про синтаксичну парадигму речення. Останнє знайшло відображення у моделюванні структурних схем речення, де на початковому етапі за основу брався лише предикативний мінімум речення. Такий підхід наштовхнувся на своєрідність семантичного наповнення компонентів предикативного мінімуму речення, саме тому «У системі словосполучення і простого речення лише найабстрагованіші їх зразки <...> можуть бути репрезентовані як такі, що не вимагають вказівки на правила і тенденції їх лексичного наповнення. У переважній більшості випадків абстрактні синтаксичні зразки тієї чи тією мірою лексично не вільні. Ця невільність коливається від більш чи менш очевидних тенденцій до переважного використання лексичного матеріалу, до <..> відкритості цього зразка лише для слів окремих лексико-семантичних розрядів і навіть тільки для окремих слів» [Русская 1980, т. II, с. 12]. Отже, окреслення абстрактного узагальненого значення, що стало ґрунтом встановлення парадигми речення, виявилось семантично недостатнім для визначення характеру предикативної структури, оскільки істотним є виявлення номінативного статусу реченнєвої структури, її зрозумілості поза контекстом. Тому в аналізі трансформацій, їх обсягів та ємності за основу беруть не лише кількість внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій, а й номінативну достатність. Та й сама ідея трансформації могла постати лише під впливом могутніх імпульсів семантичного синтаксису, що спочатку був схарактеризований як концептуальні спроможності валентності повнозначних лексем [Теньєр 1988].

Концептуальну основу номінативної концепції речення становить, поза всяким сумнівом, його кваліфікація як номінативної сутності, тобто воно в чомусь уподібнювано імені, денотатом якого у

цьому разі виступає певна подія з відповідними її учасниками. Підхід до речення як номінативної одиниці уможливив розгляд його у площині трансформацій «складне речення → просте речення → словосполучення → слово». Критерієм оцінки є значеннєва однотипність ситуацій, де в чомусь подібним постає і наповнення відповідних синтаксичних позицій, що виступає достатнім критерієм для розмежування типів речення, адже семантична структура розглядається «як певна спільна основа для об'єднання ряду синтаксичних конструкцій, побудованих по-різному, але таких, що відображають однотипні реальні ситуації» [Распопов 1981, с. 24].

Найвні сьгодні описи семантичної, семантико-синтаксичної будови речення здебільшого опираються на семантику суб'єктів і предикатів [Степанов 1981], на ступінь і рівень абстрактного узагальнення типу імені і предиката [Уленбек 1950]. При номінативно-синтаксичному підході до аналізу речення воно постає як ім'я ситуації, інваріантним постає план вираження, оскільки синтаксичні актанти – компоненти речення – виступають як номіналізації реальних актантів. Можливий також і розгляд речення з опорою на зображувану ним пропозицію, яка у своєму відношенні до дійсності може бути правильною, неточною або зовсім неправдивою. «Будь-яка пропозиція тому має <...> “функцію істинності”» [Кацнельсон 1974, с. 124]. Остання оголошується головним об'єктом аналізу плану змісту предикативної одиниці, типологія одиниць стає типологією суджень, залежно від видів суджень, установлюваних всередині судження. У такому разі інваріантом семантичного змісту вважається план змісту, оскільки пропозиційна структура – це якраз той зміст, що знаходить своє вираження в різних варіантах синтаксичних одиниць. Теорія пропозицій орієнтована у своїй іпостасі на універсальний компонент значення речення, що споріднює таке спрямування з концепцією функціональної граматики і з концепцією трансформацій. Функціональна граMATика в її інтерпретації О. Бондарком, В. Храковським та ін. передбачає, що ідіоетнічне реалізується в мові лише як різні форми вияву універсального.

Площину перехідності між модифікацією і трансформацією становить конденсація, суть якої полягає у згортанні надлишкової інформації у внутрішньореченнєвій структурі (*Я залишаю зажурений сад* → *Залишаю зажурений сад*; біл. *Я не люблю ўспамінаць сваю падпольную дзейнасць, ты гэта ведаеш* → *Не люблю ўспамінаць сваю падпольную дзейнасць, ты гэта ведаеш* (І. Шемякін); рос. *Я*

люблю зимы твоей жестокой недвижный воздух и мороз → **Люблю** зимы твоей жестокой недвижный воздух и мороз (А. Пушкин); болг. *Ни пристигнахме вчера* → **Пристигнахме** вчера; польск. *Mu zaszypanu od związku głównego* → **Zaszypanu** od związku głównego). У більшості слов'янських мов така конденсація закріпилася на рівні так званих нульвалетних предикатів (авалетних, за Л. Теньером). Вони історично сформувалися і закріпилися на рівні системних одиниць (*Грім гримить* → *Гримить* (діал. **Воно гримить**)). Розмаїття таких лексем у слов'янських мовах є досить значним й охоплює різні лексико-тематичні групи предикатів. Так, зокрема з-поміж нульвалетних лексем у польській мові розрізняються предикати на позначення: а) атмосферних явищ (*pada, mży, świta, błyska się, dnije*); б) фізіологічних явищ (*Mdli go. Kłuje go. Kręci mi się w głowie*); в) перцептивних почуттів (*Pachne sianom. Od niego jedzie wódka*); г) оцінки (*warto, trzeba, wypada, można*); д) природних явищ (*Jest (zrobiło się) słonecznie, pochmurno, zimno, duszno*); е) відсутності чи поповнення певного явища ("ubywanie i przybywanie", за R. Grzegorzczukowa): *Przybywa wody. Ubywa wody. Brakuje wody. Wystarcza pieniędzy*; ж) певних властивостей тієї чи іншої реалії: *Okazało się (wydaje się), że nie zdażył. Tak się złożyło, że musiał wyjechać*. Аналогічні групи вирізняються в інших слов'янських мовах, відмінність виявляється тільки у кількості таких груп та в їхній семантичній наповнюваності, формальній варіативності компонентів. Так, в українській мовленнєвій практиці останнього часу набули поширення форми на -но / -то (пор. погляд D. Wiczorek на цю проблему), пор.: *Ваші чисті почуття та уявлення в чомусь так гостро ображено* (О. Гончар); біл. *Пра цябе ж, чашицкая зямля, пра твае ціхія рэкі, пра шматлікія азёры мала напісана вершаў* (А. Шашкоў) та ін.

У встановленні концептуальних засад трансформації, що охоплює у своєму обсязі 1) конденсацію, 2) інтерверсію, 3) конверсію, 4) однорівневу деривацію, 5) різнорівневу деривацію, необхідно враховувати особливості синонімії та омосемії синтаксичних одиниць. Поняття синонімії надзвичайно ємне у мовній системі, оскільки логічними синонімами можна вважати висловлення з тотожним і нетотожним лексичним складом, пор.: *У наш час мало співчуття ↔ У наш час бракує співчуття ↔ У наш час не вистачає співчуття ↔ У наш час співчуття в дефіциті ↔ Де в наш час знайдеш співчуття? ↔ Хіба в наш час не бракує співчуття? ↔ Чи*

часто в наш час зустрінеш співчуття? Водночас до цього загального тла логічних синонімів можна додати: 1) конверсиви (*Тополя вища від дуба* → *Дуб нижчий від тополі. Учень складає залік учителеві* → *Учитель приймає залік від учня*); 2) перифрастичні вислови (*Іван продає хату Миколі* → *Микола купує хату у Петра* – обидва речення є перифразою одне щодо другого); 3) наближені за лексичним складом структури, різниця яких полягає у лексичному або фразеологічному складі (*Батько вже почуває себе значно краще* → *Батькові вже значно краще*). В такому разі цілком мотивованим постає питання про обсяги варіації, модифікації і трансформації, межі між ними. Якщо ж синонімію поширити і на можливість реалізації того самого змісту й одним словом, спрощеними конструкціями, що, як правило, вкладається у поняття омосемії, вперше виділеної В. Скаличкою [Скаличка 1967, с. 119–127] і витлумачуваної як окремий різновид співвідношення різних форм чи елементів форм, що мають однаковий смисл (пор.: *хатка* і *маленька хата*; *лист матері* і *лист від матері* – різність морфологічних форм цих синтаксем не заважає виражати їм однаковий референційний (денотативний) смисл, співвідносячись з тією самою реалією чи явищем (ситуацією) об'єктивної дійсності (пор.: [Гуйванюк 1999, с. 13–14])), тоді синонімія пронизуватиме увесь мовний обшир, диференціюючись на однарусну та міжрусну. Таким чином синонімія охоплює усі можливі, варіативні, модифікаційні і трансформаційні видозміни речення, хоча самі ці процеси принципово різняться між собою, репрезентуючи напрями морфологічних видозмін дієслівних предикатів (варіації), напрями дериваційних тенденцій через уведення у реченнєву структуру модифікатора загальнореченнєвої семантики (модифікація), особливості вираження різними синтаксичними одиницями (однарусними і міжрусними) того самого змісту (трансформація). Очевидно, принциповим повинно бути розрізнення кореферентних відношень як омосемічних (основу кореферентності становить референційна та функціональна тотожність синтаксичних одиниць як знаків номінації й номінативної деривації (за Н. Гуйванюк)) та синонімічних співвідношень [Габка 1986, с. 70–73]. Кореферентними постають такі «омосемічні синтаксичні одиниці, що визначаються відношенням до того самого референта дійсності, ізофункціональністю та різноструктурністю при тотожності лексикофразеологічного складу, яка забезпечується спільнокореневістю лексем, експліцитним чи імпліцитним вираженням референтних

значень <...>» [Гуйванюк 1999, с. 13–14]. Тому до корефентних відношень належать конденсація у реченні, контамінація у словосполученні тощо, які слід кваліфікувати як перший ступінь трансформації. У граматичному ладі сучасних слов'янських мов слід розмежовувати власне-конденсацію та невласне-конденсацію. У власне-конденсації у реченнєвій структурі згортається семантично надлишкова інформація (1) витворюється спеціалізований клас слів *Вечір вечоріє* → *Вечоріє*; пор. також болг. *Зазорява се. Развиделява се. Свечерява се. Здрачава се. Заесенява. Застудява. Святка се. Вали*; біл. *Днее. Світае. Развіднела. Змяркалася. Даводзіцца*; 2) імлікується надлишкова інформація в лексемі активної валентності: *солити сіллю* → *солити*; *перчити перцем* → *перчити* та ін.). У невласне-конденсації реченнєві структури перетворюються у словосполучення та аналітичні словоформи, оскільки внаслідок конденсації «Прийменники згортають підрядну частину вихідного складнопідрядного речення у відпредикативний іменник і оформлюють разом із цим іменником синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні компоненти речення» [Вихованець 1993, с. 173] і в мові постають вторинні семантично неелементарні реченнєві структури, де конденсований компонент репрезентований детермінантом, пор.: *Хоча були тривалі дощі, будівельники швидко побудували нову греблю* → *Незважаючи на тривалі дощі, будівельники швидко побудували нову греблю*; рос. *К ночи заметно похолодало, хотя сильный ветер, дующий целый день, затих* (В. Марков) → *Несмотря на утихший ветер, к ночи заметно похолодало*. Такі конденсації постають, поза всяким сумнівом, виявом трансформацій, з-поміж яких слід розмежовувати одно-, дво-, три- та більше ступеневі трансформації: *Я прийшов у цей світ з любові, Щоб спізнати дороги круті* (П. Осадчук) → *Я прийшов у цей світ з любові спізнати дороги круті* (I ступінь) → *Я прийшов у цей світ з любові для пізнання доріг крутих* (II ступінь); *Ми працюємо, щоб наблизити майбутнє* → *Ми працюємо задля наближення майбутнього* (I ступінь) → *Працюємо задля наближення майбутнього* (II ступінь) → *Працюємо задля майбутнього* (III ступінь) тощо. До трансформацій у слов'янських мовах належать: 1) інтерверсія актантів (призводить до зміни самої актантної структури висловлення), що постає у кореляції аверсивних та реверсивних конструкцій (еквіполентна опозиція): *Учні виконують роботу* → *Робота виконується учнями*; *Мешканці довколишніх сіл називали ліс чорним* ↔ *Цей ліс називався мешканцями довколишніх сіл чорним*;

Однокласник Василь вирізнявся **гострим розумом, кмітливістю і допитливістю** ↔ **Гострий розум, кмітливість і допитливість** вирізняли однокласника Василя; 2) реципрокальність: **Дисертант і науковий керівник** часто зустрічаються, розмовляють, дискутують, обговорюють важливі питання → **Дисертант** часто зустрічається з **науковим керівником**, розмовляє, дискутує, обговорює важливі питання; 3) семантичне “розщеплення” / кумулятивність іменного предиката: рос. *Женщина была тихого поведения* / *Женщина вела себя тихо*; укр. *Марійка була дрібною, непоказною, тендітною за будовою* / *Марійка мала дрібну, непоказну, тендітну будову*; *Марійка часто в серцях клала на себе хрест* → *Марійка часто в серцях хрестилася*; 4) співпредикативність: рос. *Когда въехал во двор, Мишка спешился, привязал поводья к крыльцу, вошел в дом* → **Въехал во двор, Мишка спешился, привязал поводья к крыльцу, вошел в дом** (М. Шолохов); біл. *Калі назбіраў сушняку, Міколка з дзедам расклалі невялікі агонь, і ён весела патрэскваў, асвятляючы бліжэйшыя дрэвы і згушчаючы цені за імі* → **Назбіраўшы сушняку, Міколка з дзедам расклалі невялікі агонь, і ён весела патрэскваў, асвятляючы бліжэйшыя дрэвы і згушчаючы цені за імі** (М. Лынькоў); 5) кумуляція предикатності, яка виявляється у перетворенні окремої реченневої структури в атрибут, девербатив: *Безладно кукурікали півні, чим до решти сполохали тишу сплячого села* → *Тишу сплячого села до решти сполохало безладне кукурікання півнів* (М. Коцюбинський); *Мій батько пішов на фронт і залишив мене, коли я був маленьким* → *Мій батько пішов на фронт і залишив мене маленьким* а ін.

Встановлення закономірностей та особливостей універсально-типологічних модифікацій і трансформацій речення у слов'янських мовах постає можливим при чіткому визначенні теоретичних засад аналізу варіацій, модифікацій і трансформацій, окресленні співвідношення понять синонімії та кореферентності та з'ясуванні ступеня входження певних трансформацій, модифікацій у національно-мовну картину світу та відповідну національно-когнітивну мовну базу, національно-когнітивний мовний простір. Все це постає концептуально окресленим при послідовному встановленні шляхів модифікацій і трансформацій реченневих структур, диференціації універсальних тенденцій і національно-мовних особливостей, які тонко перетинаються у різних закономірностях модифікацій і трансформацій. Найбільш національно детермінованими у слов'янських мовах

постають варіації, модифікації при усій універсальній типологічності самої структури слов'янського речення, що залежить від багатьох чинників закріплення суб'єктивної оцінки висловленого, репрезентації авторизації, виокремлення етапів перебігу дії та її модальних настанов.

У міжярусних трансформаціях значною мірою позначаються закономірності національно-мовного словотворення, можливість предикативного номінування, ступінь поширення номіналізаційних процесів у граматичному ладі кожної слов'янської мови, можливість кумулятивності предикатності в межах однієї реченнєвої структури.

2.5. Граматична концепція Юрія Шевельова: еволюція поглядів (1940–1950 рр.)

Юрій Шевельов належав до творчих особистостей, які не лише уміють осмислювати проблеми, аналізувати їх, а й пропонують адекватне вирішення найбільш актуальних питань. Якщо спробувати поглянути на еволюцію його естетико-граматичних поглядів, то в останній особливо слід виокремити 40–50-ті роки минулого століття, оскільки в цей час вчений завершив працю над цілісним аналізом простого речення (на початку 1941 р.), що попередньо було плановано як розділ до академічного курсу української мови, а також створено монографічну студію «До питання про генезу й природу називних речень» (1947 р.). Перша праця все-таки побачила світ у структурі цілісного академічного «Курсу української мови» (за редакцією Л. Булаховського), хоча й без вказівки на прізвище автора. Щоправда, це відбулося з певним інтервалом – у цілих 15 років. Робота над розділом була надзвичайно важкою, але водночас напрочуд плідною, оскільки після роботи над власне стилістичною проблемою (кандидатська дисертація) Ю. Шевельов перейшов на фундаментальні проблеми граматики, які вплинули на системність його поглядів, активізували розгляд різновидів речень у їхній взаємодії та взаємозумовленості. Про значущість реалізації проекту про просте речення науковець сам наголосив: «Як науковець я пройшов дитячий шлях від моїх первісних зацікавлень літературою до власне мовознавства. Цей шлях вів через стилістику – моя дисертація про Тичину, – через історію літературної мови, до синтаксису і далі до граматичної і фонологічної структури мови в її історичному розвитку» [Шевельов 2001, с. 271], пор. також [Коруник 2012, с. 3]. Його починають все більше захоплювати питання

еволюції реченневих структур, поглиблення критичного осмислення наявних поглядів. Обидві названі роботи є етапними і знаковими. Етапними вони постають тому, що перша знаменувала перехід до синтаксичних досліджень, а друга – осмислення себе як лінгвіста. Знаковість розділу про просте речення полягає в його осмислюваній належності до фундаментального академічного опису української мови, а друга – одним із підрозділів такого детального опису, що стало основою для присудження (1949 р.) йому докторського ступеня в Українському Вільному Університеті. Монографічна студія «До питання про генезу й природу називних речень» [Шевельов 2012(а)] є не «переходовою», як стверджує К. Коруник [Коруник 2012], а кульмінаційною в усвідомленні себе як лінгвіста, вона постає межею між зовнішньою та внутрішньою лінгвоіндивідуаціями. Науковець усвідомлює свій науковий статус, окреслює те коло проблем, що в майбутньому опрацюватимуться ним у Ліндському (Швеція), Гарвардському та Колумбійському (США) університетах. Водночас синтаксичне студіювання відбило видозміну науково-граматичних поглядів Юрія Шевельова і вияскравило навантаження ономасіологічно-семасіологічних (аналітико-генезисних, номінативно-екзистенційних та ін.) підходів. Вияв основних напрямів еволюції граматичних поглядів відкриває перспективу простеження зміни його науково-концептуальних підходів з аргументуванням аналізу відповідними філософсько-методологічними засадами, що й засвідчує актуальність пропонованого студіювання.

В одній зі своїх визначальних праць «Нарис сучасної української літературної мови» Ю. Шевельов говорить про три основні підходи до явищ мови – науковий, нормативний, стилістичний [Шевельов 2012(б), с. 33], що цілком і повністю відповідало не лише поставленим завданням, а й науково-методологічним засадам. Розуміння структури мови як відповідної організації її ярусів – лексичного, морфологічного, синтаксичного та інших знайшло адекватне відбиття в логічній побудові дослідження – від слова (в його семантико-парадигмальних зв'язках) [там само, с. 37–98] до речення [там само, с. 99–196], частиномовної категоризації [там само, с. 197–403], часткових зауваг про словотвір [там само, с. 403–407]. 3-поміж усіх розділів найбільш ємний – частиномовна категоризація, що вперше здійснена на широкій функційній основі, підтвердженням чого є і назва самого розділу «Слово в реченні (частини мови)», і встановлення диференційних категорійних ознак, 3-поміж яких:

«здатність керувати і бути керованим» [там само, с. 197] – іменник, «своїми формами узгоджується з прикметниками» [там само, с. 257] – прикметник, «в реченні воно виконує функцію присудка або частини його (зв'язки)» – дієслово [там само, с. 313] та ін.

Для Ю. Шевельова, услід за О. Потебнею, залишається проблемним статус інфінітива, хоча він жодного разу не наголошує на можливості видозміни його частиномовної належності. Водночас він обґрунтовує функційну аналогію інфінітива з формою називного відмінка іменника: «Як називний відмінок показує в іменнику саму назву предмета, взяту самостійно, поза умовами конкретних речень, так інфінітив показує назву дії, взятої самої по собі: *ходить, питати, їхати*, напр.: «Вміти по-французьки належало до доброго тону» (Лепк.). Тому і в словниках інфінітив править за назву дієслова, як називний править за назву іменника» [там само, с. 314]. Для вченого, який все наукове життя дотримувався основ порівняльно-історичного мовознавства, що згодом дало феноменальні результати в його «A Historical Phonology of the Ukrainian Language» [Shevelov 1979 (1979); Шевельов 2002 (2002)], застосування послідовного порівняння з іншими одно- та різносистемними мовами було науково виваженим та концептуально обґрунтованим. Вагомість таких студіювань він неодноразово наголошував в листах до Олекси Ізарського [Листи 2014, с. 141, 156 і далі]. Результатом послідовного застосування порівняльно-історичної методології стали також обґрунтування власної версії походження української, білоруської та російської мов [Шевельов 2012(б), с. 5–27], спроби відтворення української мови Х сторіччя [там само, с. 472–481], а також простеження особливостей назв Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного [там само, с. 482–504] та ін.

Застосування синтаксичного (ширше – функційного) принципу в частиномовній категоризації зумовлює розгляд прислівника і вставних слів в одному розділі, акцентуючи на прилеглості як основній ознаці: «Прислівник не має форм узгодження або керованости, виступаючи в реченні як незмінне слово, що прилягає до іншого слова. Найчастіше прислівник прилягає до дієслова» [там само, с. 378], а для вставних слів визначальним є те, що «вони не прилягають ні до дієслова, ні до прикметника, ні до будь-якого іншого слова, як це робить прислівник, бо вони взагалі граматично не зв'язані з реченням, стосуючися до речення як цілоти, а не до того чи того окремого члена речення» [там само, с. 390].

В аналізі частиномовних утворень Ю. Шевельов активно поєднує наголошені ним нормативний, науковий і стилістичний підходи, що послідовно застосовано у висвітленні дієприкметника як «прикметника, виведеного від дієслова» [там само, с. 362] з наголошенням, що «не всякий прикметник, утворений від дієслова, є дієприкметник, а тільки такий, що зберігає певні морфологічні й синтаксичні властивості дієслова» [там само, с. 362], тому дієприкметник завжди зберігає керування й вид дієслова. У цьому разі для встановлення напрямів звуження регулярної дієприкметниковості в сучасній українській мові науковець звертається до староукраїнської мови, в якій він був розвинений, а в сучасній є лише «один тип дієприкметників, – на зразок *переймлений (перейнятий), загнаний*. У рештках існують сліди інших типів дієприкметників – на *-мий (знайомий)*, на *-лий* або *-ший (померлий, померший)*, на *-чий* і *-ший (караючий)*» [там само, с. 363]. Для Ю. Шевельова чинником занепаду багатьох різновидів дієприкметників є редукція значної частини дієслівно-часових форм, хоча згодом спостережувано тенденцію штучного відродження частини занепалих різновидів дієприкметника. Останнє мотивовано двоїстим характером дієприкметника, зокрема граматичної природи: «маючи при собі керування і прилягання дієслова, він водночас сам узгоджується з іменником як прикметник; маючи приrostки й наростки дієслова, він має відмінкові закінчення прикметника» [там само, с. 363], тому він «дуже добре надається там, де треба показати діяльність предмета, як його другорядну властивість, що проявляється в зв'язку з іншою, головною діяльністю, напр.: «На кручі стрімкій смерека *лежить* (головна дія) у могилі м'якій, *повалена* (другорядна дія, що стала властивістю) громом на вічний спокій» (Мак.)» [там само, с. 363]. Висвітлюючи ширше особливості активно дієприкметникових утворень, науковець наголошує, що «У книжній мові, особливо газетній та публіцистичній, подекуди трапляються дієприкметники на *-аюч(ий)*, *-уюч(ий)*, як-от: «Подібні хвилинки криють у собі надзвичайну, особливу цінність – щось *інтригуюче, захоплююче, підбадьорююче*» (Любч.), – однак це чисто книжні витвори, зовсім не можливі в побутовій мові» [там само, с. 364]. Аналізовані утворення є наслідком впливу старої традиції (тут відчутним є ґрунтовне знання дослідником староукраїнської книжної мови, вияву в них таких форм), а також впливом чужих мов з розвинутою системою таких похідних. У Ю. Шевельова викінченою є теза про заступання активних дієприкметників чи то

прикметниками на *-ний* (здобувний, обробний, вичерпний), чи то іменниками (*курець, мовець, невірник, завідувач, службовець*), чи то дієприслівниками (*виявляючи, оперуючи*). Хоч минуло уже близько сімдесяти років після виходу аналізованої праці, її концептуальні засади є знаковими для розвитку сучасної граматичної теорії й практики.

Основою граматичних студіювань Ю. Шевельова кінця 30-х і початку 40-х років ХХ століття поставав логіко-граматичний підхід з послідовним розширенням розгляду мовних ярусів через аналіз їх структури, особливостей сполучуваності мовних одиниць. Друга половина 40-х років ХХ століття свідчить не лише про дотримання трьох заявлених аспектів (наукового, нормативного і стилістичного) до розгляду мовно-граматичних явищ, а й застосування функційного підходу до їх кваліфікації: «Для синтаксичної системи української літературної мови визначальне т. зв. особове речення, себто речення одноцентрове і двоелементне» [там само, с. 505], розуміючи під одноцентровістю наявність лише одного граматично абсолютно незалежного слова. Останнім для Ю. Шевельова є підмет у формі його незалежності – називному відмінку, всі ж інші члени речення граматично йому підпорядковані прямо чи опосередковано. Подібний підхід мав опертям логіко-граматичну теорію з урахуванням істотних чинників формально-граматичного підходу (хоча він не набув визначального статусу), на якій ґрунтовано виконаний дослідником розділ про просте речення для академічного курсу української літературної мови [Курс 1951]. Прихильність до вихідних постулатів заявленої теорії Юрій Шевельов неодноразово констатує в низці своїх праць із поступовим розширенням статусного навантаження формально-граматичного погляду: «Ставлення Потебні до називних речень ... наперед визначається тим, що він не припускає речення без *verbum finitum*. <...> Потебня справді розглядає речення з називним відмінком імени *пожар! пора! стыд!* <...>, як секундарний тип структури речення, ставлячи їх в один ряд з такими, що не містять в собі називного імени *хорошо! хожено! убито! проби! цабе!*, бо вони всі «перебувають у залежності від будови теперішньої мови, пояснюється цією будовою, як її частини, разом з нею мають передумовою тривалий розвиток мови» (цитата О. Потебні – А. 3.). На жаль, він не обмежується на цьому глибоко правильному, хоч і трохи загальному, спостереженні (яке, проте, ледве чи стосується повністю, як він думає, до називних відмінків заголовків, вивісок

тощо), а припускає далі – і то в досить категоричній формі, що тут «опущение глагола <...> предполагается само собою» (цитата О. Потебні – А. З.). Отже, називні речення для Потебні не виділяються з-поміж звичайних неповних речень» [Шевельов 1012(a), с. 23–24]. У цій тезі скваліфіковано погляд О. Потебні на функційний статус дієслова у слов'янському реченні, його обов'язковість, оскільки поза ним речення не утворюються, та простежувано вихід Ю. Шевельова за межі абсолютного граматичного логіцизму й надання певних статусних навантажень окремій формі як реченне-вотвірному началу. Водночас такий підхід науковця не заперечує повністю прихильності до визначального статусу підмета в реченневій структурі.

Аргументування Ю. Шевельова розгортаються від часткових спостережень у вживанні аналізованих ізольованих називних конструкцій у художньо-белетристичному та розмовному мовленні до встановлення їхнього особливого лінійного розташування, коли «ще не ізольовалися від інших, не відмежовані від них, а становлять ряд з двоелементними (чи безособовими) реченнями» [там само, с. 57]. Аналіз здійснювано на поетичному матеріалі Т. Шевченка на зразок *Ще молоді собі були, / Жили самі. Були багаті: / Високі на горі палати, Чималий у яру ставок, / Зелений по горі садок, / І верби, і тополі, / І вітряки на полі, / І долом геть собі село / Понад водою простяглось, де, на погляд лінгвіста, наявність двокрапки після *Були багаті* мотивована, оскільки далі йде перелік тих предметів, що становлять багатства князя й княгині. Властивості екзистенційного речення *Були багаті* аж ніяк не передбачають переліку у формі називного відмінка, що істотно впливає на самостійність таких іменниково-називних форм. Цікавим є несподіване завершення ряду двоелементним реченням *І долом геть собі село / Понад водою простяглось*, що функційно цілком рівнозначне з попередніми формами називного. І тут Ю. Шевельов для викінченого пояснення застосовує когнітивну модель: «Тоді і ці називні відмінки, що вже мали відносну самостійність, переоформлюються в нашій свідомості в називні речення» [там само, с. 58]. Для позначення такого зразка утворень Ю. Шевельов використовує поняття «проміжного типу між неповнотою і називністю», наголошуючи, що в подібних випадках слід «ранній щабель розвитку називних речень з неповних <...>, щабель, який пов'язаний не з писемною мовою, а з усною» [там само, с. 58]. У підсумку лінгвіст констатує, що в усному мовленні називні речення*

становлять «іноді рештки архаїчних конструкцій, і здебільшого конструкції ці розмірно розхристані. Це або уламки речень, або не пов'язані граматично з основним кістяком речення частини його» [там само, с. 94]. Такі утворення органічно тяжіють до поетичного мовлення в силу його розкутості, їх постання в його стихії є цілком природним і виправданим. Поетичне текстотворення називним реченням «надало [...] нової якості, спираючися на закладену в них лаконічність, зумовлену сполученням суб'єктних і предикативних уявлень в одному слові» [там само, с. 94]. Витворення лінійно упорядкованих структур називних речень у поетичному мовленні згодом стало основою постання такого зразка утворень як ізольованих від тексту й одне від одного, нагромадження рядів таких конструкцій зі спеціальною функційно-стилістичною метою. У своїх міркуваннях науковець послідовно використовує напрацювання логіко-граматичного (суб'єктні й предикатні ознаки та ін.) та формально-граматичного (форма як усталений вияв члена речення і под.) підходів до аналізу речення, поступово розширюючи методіку аналізу за рахунок простеження міжярусних переходів і взаємодії, встановлення статусу конструкції (структурна лінгвопарадигма). Лінгвістичний світ Ю. Шевельова органічно увібрав у себе в 1940–1950-і роки ХХ століття напрацювання системно-структурної лінгвометодології з послідовним врахуванням закономірностей взаємодії мови й мовлення, опозиції усного й письмового мовлення. Уже в цей час легко простежуваними постають окремі елементи функційно-комунікативного й почасти комунікативно-когнітивного в його лінгвістичних студіюваннях.

Простеження еволюції лінгвограматичних поглядів Юрія Шевельова в 1940–1950-і роки ХХ століття з поступовим розширенням пропонованого аналізу на всю мовознавчу спадщину видатного науковця є надзвичайно перспективним у кількох напрямках: 1) лінгвоперсонологічному; 2) історико-лінгвістичному; 3) лінгвокорпусному. Перший – уможливило встановлення етапних моментів лінгвоіндивідуалізації Юрія Шевельова з визначенням впливу та ролі соціумно-корпоративних та інших чинників. Другий – зорієнтований на з'ясування співвідношення динаміки лінгвістичних поглядів Юрія Шевельова із загальною мовознавчою тяглістю та українською зокрема, а третій – має завданням створення цілісного Корпусу лінгвістичних текстів видатного дослідника для адекватного їх студіювання та використання спадщини в сучасних наукових працях.

2.6. Граматична концепція Юрія Шевельова: категорійна дієслівність

Постать Юрія Шевельова належить до визначальних не лише в лінгвістичному світі, а й у загальнокультурологічному, що мотивовано його величезним вкладом у розбудову мовознавчої думки загалом та української зокрема, непересічними теоретико-літературознавчими, літературно-енциклопедичними, літературно-критичними та іншими працями. Протягом усього свого життя талановитий науковець мав велике зацікавлення театром і кіномистецтвом, архітектурою й малярством, історією й краєзнавством, не кажучи уже про самовіддану працю на лінгвістичній ниві з проникненням у глибину віків і прагненням віднайти відповідь на щонайактуальніші питання походження української мови, її стилістичного багатства, фонологічної організації, тяглості мовознавчої думки та ін. Знаковими у спадщині Юрія Шевельова є граматичні студіювання, в яких сконцентровано відбито напрацювання попередників і водночас запропоновано авторську концепцію генези й еволюції окремих синтаксичних явищ [Шевельов 2012(а)], структурування частиномовних класів, категорійної ієрархії в системі частин мови та ін. Актуальним постає дослідження граматичної концепції Юрія Шевельова з визначенням основних її складників та встановленням закономірностей її еволюції. Творчу спадщину видатного науковця уже студіювали Л. Белей, К. Каруник, Л. Масенко та інші. Граматична концепція Юрія Шевельова не перебувала в центрі уваги дослідників, хоча її функційне навантаження для розбудови мовознавчої думки важко переоцінити. Особливо актуальним є студіювання категорійної дієслівності Юрієм Шевельовим, оскільки її кваліфікацію науковець ґрунтував на вихідних постулатах граматичної теорії О. Потебні з урахуванням активних напрацювань формально-граматичного підходу до розгляду дієслівності.

Граматична концепція Юрія Шевельова викладена системно в низці фундаментальних праць, з-поміж яких особливе місце посідають розділ про просте речення (завершено на початку 1941 р.), що згодом увійшов до «Курсу сучасної української літературної мови» [Курс 1951], хоча й без вказівки на автора, «Нарис сучасної української літературної мови» та ін. Етапною була робота над розділом про просте речення, оскільки він знаменував і розширення студіювань науковця, і його поступовий перехід від дослідження стилістики (кандидатська дисертація) до послідовного заглиблення в

синтаксичні проблеми. Останнє спричинило постановня знакової праці про генезу й еволюцію називного речення, що засвідчила не лише фундаментальне студіювання актуальної для україністики й славістики проблеми виникнення та еволюції, функційного навантаження називних речень, їх співвідношення з односкладними, з одного боку, й неповними, з другого, реченнями [Шевельов 2012(б), с. 19–133].

Частиномовну кваліфікацію та розгляд її категорійних ознак Юрій Шевельов ґрунтує на трьох основних підходах до аналізу мовних явищ: науковому, нормативному і стилістичному [Шевельов 2012(б), с. 31–33], що легко простежувано у дефінуванні дієслова, що «означає, як і прикметник, ознаки предметів: тільки на відміну від прикметника дієслово показує не сталі властивості предметів, а такі ознаки, що їх мовець зв'язує з предметом тільки в певному часі і способі» [там само, с. 313]. Застосовуючи метод зіставлення (*як і прикметник* → *тільки на відміну від прикметника*), науковець вирізняє знакові категорії дієслівності – час і спосіб, що засвідчують його парадигмальний простір: «дієслово має властивість змінюватися в часах і способах» [там само, с. 13], де останній показує «ступінь реальності дії» [там само, с. 313] з диференціюванням відповідно способів за цією ознакою: реальність дії – дійсний спосіб, її можливість – умовний, бажаність – наказовий [там само, с. 313]. Якщо уважно поглянути, погляд про концептуальне тлумачення способів розвиває О. Потебня, який цілком слушно вважав, що подібність між умовним і наказовим способами виявлювана у вираженні не реальної події, а ідеальної як такої, що наявна лише в думках мовця [Потебня 1977, с. 220]. Водночас для О. Потебні цілком мотивованим є використання форм наказового способу в реченнях умови, що підтверджено відповідним фактичним матеріалом: «Хоч усіх ти упирів *збери* и знахурів, Хоч *покумайся* ти з відьмами: Ніхто не скаже нам, так, як би ти хотів, Що доля зробить з нами» (П. Гулак) (приклад з [Шевельов 2012(б), с. 220–221]), внаслідок чого такі форми набувають іншої функційної семантики (пор. також [Загнітко 2011, с. 28–34, 57–75]), а предикативна частина у структурі складно-підрядного речення кваліфікує ірреальність умови з граничним виявом суперечності основному змісту. Юрій Шевельов таким чином поглиблює аналіз категорійно-дієслівних форм з опертям на їхній внутрішньореченневий статус. У такому підході синтезовано усі три підходи – науковий, нормативний і стилістичний – в інтерпретативно-кваліфікаційній граматичній моделі, де інтерпретація охоплює

встановлення семантичного наповнення форми відповідно до її контекстуального оточення, а кваліфікація – спрямована на встановлення статусного виміру форми (пор. визначення функційно-семантичної парадигми тієї чи тієї морфологічної форми [Загнітко 2014(а), с. 128–134, 157–175]).

Категорії особи й числа в дієслівній системі Юрій Шевельов кваліфікує як суто формальні такі, що «не мають самостійного значення й використовуються для узгодження дієслова з підметом» і «не конче потрібні в дієслові» [Шевельов 2012(б), с. 313]. Найзагальнішою та найхарактернішою дієслівною категорією в концепції лінгвіста є вид, що «показує погляд, з якого мовець дивиться на протікання дії в часі» [там само, с. 317], що є підґрунтям для визначення виду як об'єктивно-суб'єктивного, рівнорядного в цій площині з категоріями особи й числа, оскільки вид «показує не безпосередньо властивості протікання дії в часі, а з перспектив її сприйняття мовцем» [там само, с. 317]. У розвиток вчення О. Потебні, який викінчено обґрунтував необхідність розмежування опозиції доконаності ↔ недоконаності і тривалості ↔ нетривалості [Потебня 1977, с. 33], Юрій Шевельов розмежовує недоконаний (мовець «ніби стоїть у самому перебігу дії, разом з нею пересувається з минулого в майбутнє» [Шевельов 2012(б), с. 317]) і доконаний, окреслюючи відповідні відтінки в кожному з них. Останні актуалізують опозицію *тривалості* ↔ *нетривалості*. Тому Юрій Шевельов вважає, що для доконаного виду властивими є окреслення дії як а) початої, б) обмеженої, в) доведеної до певної межі, г) дії відтінком внутрішнього задоволення, д) розподільчої, а для недоконаного як дії: а) початої, б) повторюваної (наворотової), в) крайньої межі та ін. Значення тривалої й інтенсивної дії характерне, на його думку, для дієслівних форм обох видів [там само, с. 317–339].

Інтерпретативно-кваліфікативний підхід ґрунтовно застосовано в розгляді інфінітива, що «в системі форм дієслова до певної міри нагадує роль називного відмінка в системі форм іменника» [там само, с. 314], оскільки «інфінітив показує назву дії, взятої сама по собі: *ходить, питає, їдуть*» [там само, с. 314], подібно до статусу форми називного відмінка в іменниковій системі. У внутрішньореченнєвій структурі функція підмета інфінітива ставить його в один ряд з іменником, водночас інфінітив «стоїть осторонь усіх форм дієслова, крім видових, і є абсолютно змінний» [там само, с. 315].

Нормативно-класифікаційна граматична модель охоплює розгляд Юрієм Шевельовим дієприкметникових (дієслово ↔ прикметник) і дієприслівникових (дієслово ↔ прислівник) форм, які є проміжними категоріями в частиномовній системі, витворюючи площину секундарності. Концепція дієприметниковості науковця вимагає особливої уваги, тому що всі її постулати залишаються актуальними в сучасній літературно-кодифікованій практиці. З опертям на функційні виміри Юрій Шевельов наголошує, що дієприкметник є «прикметником, виведеним від дієслова; однак не всякий прикметник, утворений від дієслова, є дієприкметник, а тільки такий, що зберігає певні морфологічні й синтаксичні властивості дієслова» [там само, с. 362]. До останніх лінгвіст зараховує видову семантику та категорійний вимір керування: *Чути було сміхи та спори, крик якихось чередників, переймлених на дорозі wraz зі стадмо волів та загнаних на комунальне подвір'я* (І. Франко), де переймлених і загнаних зберігають доконано-видову категорійність і успадковують керування відповідного дієслова (*переймлених на дорозі ← перейняти на дорозі; загнаний на подвір'я ← загнати на подвір'я*), а ось у реченні *Баранів тьма була варених, курей, гусей, качок печених* (І. Котляревський) похідні *варених, печених* є прикметниками, оскільки не містять видової категорійності та не містять керування, постаючи узгоджуваними формами [там само, с. 362].

Нормативно-класифікаційну та інтерпретативно-класифікаційну граматичні моделі поєднано в розгляді опозиції доконаності ↔ недоконаності під час ґрунтовного студіювання категорійно-дієслівних форм часу (пор. «Майбутній час недоконаних дієслів. Форми позачасовості» [там само, с. 350]), а також в аналізі дієслівно-особових форм і встановленні транспозиційних закономірностей, тенденцій об'єктивізувати «свою особу не тільки в очах слухача, а і у власних» [там само, с. 336]. Цілком аргументованим є твердження Юрія Шевельова про найменший простір суб'єктивного значення у третій особі, тому «вона слабо піддається замінам, натомість <...> часто заступає інші особи <...>. У третій особі можлива тільки заміна однини на множину на підкреслення ввічливості [там само, с. 337], хоча така транспозиція не набула усталеності й регулярності. Найбільший транспозиційний потенціал притаманний формам першої та другої особи, що в низці контекстів можуть набувати регулярної взаємозамінюваності.

Аргументованість та викінченість граматичної концепції дослідника посилює постійна концентрація уваги на різноманітних стилістичних особливостях аналізованих частиномовних одиниць, а також використання функційного статусу тих чи тих морфологічних форм та їхніх значень у діалектно-українському просторі, виокремленням особливих ареалів реалізації дієслівних форм: «У дієсловах першої дієвідміни багато говірок, східних і центральних, має нахил після голосного *-a-* опускати кінцеве *-e*, напр.: «Няньчить її й доглядає, *одверта*, що шкодить» (Гул.)» [там само, с. 341], відразу ж, встановлюючи статус таких утворень в історії української літературно-мовної традиції: «Форми ці, що були дуже поширилися в другій половині XIX ст. і на початку XX ст, тепер у літературній мові, навіть у поетичній, відходять на другий план і рідшають» [там само, с. 341], однією з причин чого можна вважати прагнення зберегти єдиний тип дієвідмінювання (пор. подібні міркування О. Потебні щодо особливостей дієслівного відмінювання та структурування останнього за відповідними дієслівно-тематичними класами [Потебня 1958, с. 75–95]).

У своїх граматичних підходах Юрій Шевельов поглиблював і розвивав погляди одного з найвидатніших і найбільш фундаментальних дослідників граматичного ладу слов'янських мов Олександра Потебні, що простежувано в розгляді дієслівності та особливостей її частиномовного статусу в загальній системі частин мови.

Граматична концепція Юрія Шевельова за основними її вимірами є інтерпретаційно-кваліфікативною та класифікаційно-нормативною, ґрунтованою на трьох постулатах – науковому, нормативному і стилістичному. Перспективним постає цілісне студіювання граматичної концепції Юрія Шевельова з визначенням основних (етапних) моментів еволюції його наукових поглядів через послідовне застосування у своїх працях порівняльно-історичної лінгвопарадигмальної дослідницької методології.

РОЗДІЛ 3. Теорія речення в сучасній граматиці

3.1. Сучасні функційно-лінгвістичні теорії: основи й аспекти

Сучасні лінгвістичні теорії не можуть бути визнаними рівноправними в багатьох своїх засадничих і концептуальних площинах. Функціональна (функційна) лінгвістика з-поміж них набула особливого значення, оскільки одні вчені ґрунтовно досліджують мовні явища в її розрізі, інші ж – нігілістично ставляться до таких студій. На сьогодні функціональна лінгвістика у своєму обширі містить різні бачення власних проблем, пройшла тривалий шлях свого становлення і тому варто осмислити уже досягнуте і критично проаналізувати різні школи і течії у цьому напрямі. Кожний аналіз (у тому числі і пропонуваній) постає відносним, що мотивується низкою об'єктивних (не усі праці рівною мірою доступні) і суб'єктивних (автор завжди обирає з-поміж усього загалу досліджень, на його власний розсуд, найвагоміші) чинників. Попри наявність почасти опису / почасти розгляду окремих (навіть фундаментальних оглядів тих чи інших географічно або теоретично маркованих [Современная 2002; Тестелец 2001; Загнітко 2007] лінгвістичних напрямів, аналіз досягнень функційної лінгвістики вимагає ґрунтовного огляду, аналізу й осмислення.

3.1.1. Типологія мовно-граматичних описів. Мову можна уявити: 1) як сукупність текстів, що є результатом *мовленнєвої діяльності* певного народу; 2) як типові лінгвістичні описи – словники, підручники, граматики, лінгвогеографічні атласи та ін., де мова постає як *наукове осмислення й узагальнення правил користування нею* в тексті; 3) як вияв мовленнєвого потенціалу її середньостатистичного носія, де мова виступає як **потенція**, як те, що може стати результатом, але поки що не стало. Це дає змогу окремим лінгвістам (Ю. Караулов та ін.) диференціювати: мову-текст, мову-систему, мову-здібність. Перехід від тексту до системи став результатом створення різного типу дескриптивних, описових граматики (систематизують наявні в тексті зв'язки і под.), а при переході від системи до тексту постають активні граматики (граматики мовця), в яких встановлюються норми вжитку. У цьому розрізі найбільшою проблемою є визначення максимально повного набору функцій (функційна граматика – О. Бондарка; «граматика смислів» – Н. Шведової). «Мовленнєва здібність» – це двоїста проблема переходу від неї до тексту і від мовленнєвої здібності до системи, що перебуває в центрі уваги

породжувальної граматики. Її основною метою є визначення відповідного набору правил побудови й усіх можливих перетворень (трансформацій) правильних речень певною мовою, пор. 1) граMATика безпосередніх складників; 2) граMATика залежностей; 3) трансформаційна (генеративна) граMATика Н. Хомського; 4) аплікативна граMATика С. Шаумяна [Shaumyan 2006] та ін. Водночас «мовленнєва здібність» постає проблемою психолінгвістики і когнітивної психології, вона пов'язана з асоціативною граMATикою (Ю. Караулов [Караулов 1993; 1999]), що втілена в асоціативно-вербальних зв'язках і яку виявляє лінгвіст для створення або системного, або динамічного її опису.

3.1.2. Течії і напрями функціоналізму: поняттєво-термінологічний апарат. Функціоналізм – форма пояснення, проміжна між формулюванням законів (подібних до законів природи) і раціональним культурологічним поясненням. Сьогодні функціоналізм немає самостійної об'єднаної доктрини. «Функційна лінгвістика (функціоналізм)», – швидше «сукупність шкіл і напрямів, що постали як одне з відгалужень структурної лінгвістики і яким притаманна увага до функціонування мови як засобу спілкування» [ЛЭС 1990, с. 566]. Основний принцип цього напрямку (так званий телеологічний принцип: розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження) був обґрунтований Р. Якобсоном [Якобсон 1985], М. Трубецьким [Трубецкой 1987] і С. Карцевським [Карцевский 2000] у «Тезах Празького лінгвістичного гуртка» (1929), а потім розвинутий у працях інших представників Празької лінгвістичної школи, в дослідженнях німецького психолога К.Бюлера, що обґрунтував концепцію трьох функцій мови – «експресивної, апелятивної і репрезентативної» [ЛЭС 1990, с. 566].

У межах сучасного функціоналізму слід розрізняти кілька течій й аспектів. Особливої уваги заслуговує доповнювальний аспект, у межах якого функційний тлумачиться як певне «доповнення» до формального аналізу (пор. праці С. Куно і Дж. Хокінса). За своїми уподобаннями близькими до них є підходи Р. Д. Ван Валіна, М. Драєра, С. Діка, які вважають граMATику почасти структурою автономною, почасти визначуваною функціями, що знову ж таки є достатньо формалізованими [Dryer 1988; Dik 1983]. Найбільш репрезентативним постає власне функційний напрям, представники якого наголошують, що граMATика в основному може бути обмежена дискурсивним чинником (Т. Гівон, У. Чейф, С. Томпсон й особливо П. Гоппер [Norper 1987]). Саме в цьому розрізі багато зусиль

зроблено для переосмислення традиційних лінгвістичних понять. Так, П. Гоппер і С. Томпсон стверджують, що семантична перехідність є характеристикою не дієслова, а так званої елементарної предикації (за англійською граматичною термінологією, *clause*; в силу відсутності українського аналога цей термін був нещодавно запозичений („клауза”, рідше „клауз”), але досі залишається нетрадиційним). Клауза може утворювати самостійне речення або ж входить в речення як його несамостійна частина (підрядна, дієприкметниковий або дієприслівниковий зворот). Семантична перехідність може бути виражена різною мірою, але за усталеними підходами дієслово може бути або перехідним, або неперехідним. Прототипна (зразкова) перехідна клауза характеризується наявністю двох індивідуалізованих учасників, причому продуцент дії (агенс) здійснює свідомий контроль над своєю дією, а об’єкт дії (пацієнс) у цю дію втягнутий. Така дія постає граничною і точковою. На матеріалі багатьох мов підтверджується, що параметри клаузи, на перший погляд, мало пов’язані один з одним, варіюються подібно і виражаються ідентичними засобами. П. Гоппер і С. Томпсон запропонували дискурсивне обґрунтування категоріям перехідності частин мови [Hopper, Thompson 1984, p. 703–772]. Теорія семантичної перехідності стала опертям *emergent-граматики* П. Гоппер (граматики, що народжується), фактично обмежуючи граматику до повторюваних дискурсивних моделей [Hopper 1987, p. 139–157].

Найтиповішим представником й одночасно ідеологом функціоналізму, основоположником функціоналізму 1970-х років є американський лінгвіст Т. Гівон, який одним із перших указав на зв’язок синтаксису й дискурсу і водночас є засновником типологічних досліджень. Завдяки його організаційній діяльності низка ідей функціоналізму набагато випередила свій час. Створивши декілька фундаментальних праць, Т. Гівон визначив, по суті, «портрет» функціоналізму. До основних питань функціоналізму учений зараховував: 1) ступінь мотивованості граматики; 2) можливість взаємодії лінгвістики з когнітивною психологією і нейрофізіологією; 3) функційно-типологічні аспекти перехідності; 4) особливості теорії і типології модальності; 5) реальність структури складників у реченні; 6) зв’язність тексту і зв’язність думки; 7) паралельну еволюцію мови, інтелекту і мозку; 8) зв’язок між жестом і вокальним сигналом тощо.

До вагомих досягнень Т. Гівона, що справили вплив на лінгвістику 1980–1990-х років, належить кількісна методологія

визначення «доступності топіка» (за термінологією Т. Гівона, «топiк» – це предмет, про який говориться в певному дискурсі; це не єдине значення цього терміна) і вибору мовних способів позначення предмета мовлення (референта) у тексті. Передумовою цієї методології була теза про так званій іконізм мовної структури. У сфері референції це означає: що передбачуванішим є референт, то менше зусиль необхідно для його «опрацювання» й менше формального матеріалу буде витрачено на його кодування. Тому передбачуваність референта («безперервність топіка») може бути кількісно виміряна. Для цього було запропоновано кілька якісних вимірів, з-поміж яких найширше використовується «референційна віддаль» від відповідної точки дискурсу у зворотному напрямі до найближчого згадування референта: чим менша віддаль, тим вища передбачуваність. Пізніше проблематика референційного зв'язку була перетлумачена в дусі тези про те, що граматики – це набір інструкцій з ментального опрацювання дискурсу, які мовець дає адресату (сама ця теза є варіацією загального функціоналістського положення про підпорядкованість граматики комунікативним процесам). Т. Гівон, який розглядав свої дослідження як рух від вузько-лінгвістичного аналізу тексту до ширшого дослідження інтелекту, запропонував когнітивну модель референційної зв'язності, в якій розмежовується два різновиди операцій: активація уваги і пошук у пам'яті. Учений однаково увагу приділяв розгляду дискурсу і морфосинтаксису, хоча в основі його студій перебувають насамперед синтаксичні структури.

На тлі сучасної (особливо американської) лінгвістики, якій притаманне прагнення побудувати глобальні теорії, що пояснюють значний обсяг мовних фактів (пор. генеративну граматику Н. Хомського, реляційну граматику П. Посталя і Д. Перлмуттера, когнітивну граматику Р. Ленакера), функціоналістські теорії суттєво вирізняються, оскільки для них не властивий такий глобалізм. Винятком може бути референційно-рольова граматики (role and reference grammar; 1970-і роки), що розвивається в основному Р. Д. Ван Валіном та його послідовниками. Цей різновид граматики претендує на охоплення мови загалом, а не якогось окремого кола явищ. У силу цього тлумачення найрізноманітніших мовних явищ повинно бути типовим і поставати похідним із обмеженого кола первинних постулатів. Це в основному типологічно орієнтована теорія з опертям на дані найрізноманітніших мов, вона визнає тільки синтаксичний рівень і не передбачає ніякого аналога трансформацій. Синтаксичний

рівень безпосередньо пов'язаний із семантичним. Основними компонентами концепції є: теорія структури клаузи; теорія семантичних ролей і лексичної репрезентації; теорія синтаксичних відношень і відмінка; теорія складного речення.

Референційно-рольова граматики може бути застосованою щодо широкого кола різноманітних граматичних явищ, а також щодо вивчення засвоєння мови дитиною і мовленнєвих розладів, інтерпретації даних нейролінгвістичних досліджень, що використовують техніку позитронно-емісійної томографії.

Проблема неуніверсальності синтаксичних відношень детально опрацьовувалася в 1970–1990-і роки функціоналістом О. Кібриком, який вважає, що поняття підмета, прямого додатка тощо (часто постають як основні універсальні поняття) є досить складними і виявляються неоднаково в різних мовах, для опису ж окремих мов просто надлишкові. Учений опрацював так звану холистичну (цілісну) типологію структури клаузи, в якій вирізняються три основні семантичні „осі”: семантичні ролі, комунікативні характеристики, або «інформаційний потік» (*тема / рема, дане / нове* і под.), і дійктичні характеристики (*мовець / слухач / інші, тут / там* та ін.). Рольова вісь постає найважливішою. На ґрунті елементарних семантичних ролей встановлюються гіперролі, що є опертям різних конструкцій речення, які визначають так званий «лад мови»: номінативно-акузативний (за якого пацієнс перехідного дієслова виражається особливою формою – формою знахідного відмінка, і протиставлений агенсу як перехідного, так і неперехідного дієслова), ергативний (за якого агенс перехідного речення формально протиставлений пацієнсу і неперехідному агенсу, що виражаються однаково) й активний (за якого агенс протиставлений пацієнсу незалежно від перехідності). Три семантичних осі репрезентовані трьома логічно можливими способами: нульовим, сепаратним (різні значення виражаються окремо) і кумулятивним (більше одного значення виражається єдиною формою). Термін «підмет» був напрацьований на ґрунті мовного типу, в якому кумулятивно виражаються кілька семантичних осей, звідси постає його неуніверсальність.

За О. Кібриком, мови можуть розрізнятися з погляду того, які семантичні осі вони морфосинтаксично кодують [Кибрик 2005]. Так, наявні мови, які не кодують жодної із семантичних осей (індонезійська мова *ріау*). Водночас є мови, що орієнтовані переважно на одну вісь: на семантичні ролі (дагестанські мови), на комунікативні

характеристики (тібето-бірманська мова лису, Таїланд), на дійсничні характеристики (мова ава-піт, Еквадор). Загалом більшість мов являють собою різноманітні види змішувань: вони кодують понад одну семантичну вісь у тій самій клаузі. При цьому змішування можуть відбуватися за сепаратним і за кумулятивним способами, і в результаті утворюється значна кількість логічно можливих типів. Так, у тагальській мові (Філіппіни) використовується сепаратна комунікативно-рольова стратегія, тобто в клаузі одночасно, але окремо кодуються рольові і комунікативні характеристики іменних груп. У тому разі, коли змішування семантичних осей відбувається кумулятивно, в мовах постають різні підметовоподібні синтаксичні статуси. Так, типовий підмет індоєвропейських (синтаксично акузативних) мов охоплює і рольові, і комунікативні компоненти. В цій концепції морфосинтаксичні особливості індоєвропейських мов, які тривалий час розглядалися як «точка відліку» при дослідженні мов інших сімей і ареалів, постають лише однією маленькою клітинкою в обрахуванні інших мовних типів.

Американська дослідниця Дж. Байбі констатує, що ближче до кореня маркуються ті граматичні категорії, які виступають найсуттєвішими з погляду впливу на семантику кореня; цей чинник розглядався дослідницею і в тлумаченні протиставлення словозміни і словотвору, яке вона кваліфікує як градуальне, то сильнішим постає їхній статус у лексемі. Дж. Байбі велике значення надає класичному питанню про використання мовних форм у мовленні: породжуються вони за граматичними правилами чи дістаються з пам'яті в готовому вигляді? На її думку, найчастотніші форми зберігаються готовими і тому часто постають нерегулярними. У студіях Дж. Байбі, Р. Перкінса й У. Пальюкі (1994) мова йде не стільки про синхронні, скільки про діахронні (історичні) пояснення морфологічних явищ. Дж. Байбі та її співавтори відкидають соссюрівський постулат про принципову протилежність позачасового (синхронного) й історичного (діахронного) аспектів мови. Основним елементом концепції *еволюції граматики* є поняття граматизації, що взагалі надзвичайно популярне у функціоналістській літературі 1980–1990-х років. Граматизація – це діахронне перетворення більш вільних (зокрема, лексичних) елементів у більш зв'язані (граматичні). Так, у багатьох мовах дієслова руху розвиваються в допоміжні дієслова на позначення способів дії, а згодом можуть перетворюватися в аналітичні або навіть у синтетичні видо-часові показники (в англійській мові

дієслово *go* ‘йти’ дало початок новій формі майбутнього часу у висловах зразка *I am going to read* ‘я буду читати’.) Процесам граматизації притаманна суттєва однорідність у мовах найрізноманітніших типів і мовних сімей.

У сучасних теоріях функціоналістів часто за основу береться не пояснення граматичних моделей як таких, а їхній розподіл у мовах світу [Nichols 1992]. Саме Дж. Ніколс сформулювала одне із найважливіших узагальнень граматичної теорії останнього часу – протиставлення вершинного і залежного маркування [Nichols 1986, р. 56–119]. Дослідниця застосувала типологічне студіювання для розгляду напрямів і тенденцій міграції людини і / чи людей. Синтаксичне відношення між двома складниками (словами) може бути морфологічно вираженим у головному складнику (вершині), а може бути виражене – і в залежному. Наприклад, відношення належності в генітивній конструкції виражається формою залежного елемента (*будинок чоловіка*), а в конструкції іншого зразка, що інколи називається «ізафетною», формою головного елемента (угорське *ember haza*, букв. ‘чоловік будинок-його’). Рольові відношення в клаузі можуть маркуватися відмінковими формами, а можуть – і формами дієслова (в українській мові останнє явище може бути проілюстроване узгодженням дієслова з підметом). Крім суто вершинного і суто залежного маркування, зустрічається також подвійне маркування, варіювання різних моделей і відсутність морфологічного маркування. Дж. Ніколс запропонувала поглянути на мови світу з погляду того, як у них диференціюється це протиставлення. Окремі мови виявляють тенденцію до послідовно вершинного або послідовно залежного маркування. Так, дві кавказькі мови, чеченська й абхазька, реалізують полярні стратегії щодо цього: в першій використовується винятково залежне маркування, в останній – винятково вершинне. Інші мови виявляються менш послідовними і розташовуються між цими двома полюсами [Nichols 1992].

3.1.3. Міждисциплінарний вияв функціоналізму. Міждисциплінарний характер функціоналізму виявляється в низці психолінгвістичних праць. Сучасна психолінгвістика (переважно американська) значною мірою орієнтована на перевірку генеративної моделі мови, але існує і функційна школа психолінгвістики. В межах цього напряму репрезентовані такі розділи психолінгвістики: синтаксичний аналіз (Б. Макуїнні, Е. Бейтс) та засвоєння мови дитиною (Д. Слобін). Окремі дослідження відомого психолінгвіста Д. Слобіна

виконані разом з функціоналістами Дж. Байбі і Р. Д. Ван Валін. Існує ряд психолінгвістичних моделей, особливо актуальних для лінгвістичного функціоналізму, оскільки в них першорядну роль відіграє дослідження використання різних знань при розумінні мови (У. Кінч, М. Гернсбакер).

У сучасній науці про мову існує напрям, що поділяє багато постулатів лінгвістичного функціоналізму: когнітивна лінгвістика. За традиційною термінологічною практикою, функціональна і когнітивна лінгвістики, хоча й можуть бути сумісними, але існують паралельно. Когнітивна лінгвістика у вузькому смислі – це набір чітко окреслених семантичних концепцій, переважно пов'язаних з іменами конкретних авторів (насамперед Дж. Лакоффа і Р. Ленакера). У змістовому плані когнітивна лінгвістика, яка в її сучасному вигляді фокусується на окремих типах пояснення мовних фактів, що являють собою підклас функціональних пояснень, поза усяким сумнівом, належить до функційного напрямку. Існує цілий ряд граматичних шкіл, що використовують терміни «функціоналізм» і «функціональна граматики» у своїх самоназвах. Хоча багато з них теоретично і методологічно не цілком корелюють з чіткістю функціоналізму, їх також можна віднести до «функціоналістського світу».

3.1.4. Теорія функційно-семантичних полів. Група петербурзьких лінгвістів (під керівництвом О. Бондарка) протягом 1980–1990-х років активно опрацьовувала теорію функціональної граматики (вийшов цілий ряд студій з окремих функціонально-семантичних полів: аспектуальності, часової локалізованості, таксису, темпоральності, модальності, персональності, становості, суб'єктності, об'єктності, комунікативної перспективи, означеності, локативності, буттєвості, посесивності, зумовленості і под.). Ця концепція постала як альтернатива і доповнення до традиційної рівневої моделі мови, в якій значення переважно аналізується в межах окремих одиниць, категорій і класів. У такій інтерпретації значення розглядаються незалежно від формальних класів і категорій – на ґрунті так званих функціонально-семантичних полів (функційно-семантичне поле темпоральності охоплює не лише граматичну категорію часу, а й прислівники часу та ін.). Створення цієї граматики пройшло декілька етапів: 1) визначення системи функціонально-семантичних полів (модальність, темпоральність, персональність, квантитативність, квалітативність, суб'єктність, об'єктність, перехідність, стан та ін.) і диференціація їхніх типів (моно- і поліцентричні); 2) дослідження

функціонування моделей поля в тексті, мовленні; 3) актуалізація проблеми імпліцитних смислів і закономірності їхньої репрезентації в мові (функціонально-семантичні поля аспектуальності і смисли кратності, тривалості тощо).

Фундаментальна функційно-семантична категоризація не завершена. Актуальним завданням постає визначення поняття функція – потенційна й орієнтаційна; рольова (синтаксична / смислова роль); позиційна, релятивна, семантична, ситуативна, ситуативно-комунікативна. Потрібно розрізняти – функцію як потенцію і функцію як реалізацію. Суттєвим постає диференціювання функції і смислу (функція є перцепцією концепту, тобто фрагментом смислу). Поняття функційно-семантичної категорії є досить важливим і витлумачується як концептуально інтегрована система різноярусних мовних і комунікативних засобів, що спроможні виконувати одну спільну функцію. Функціонально-семантичні категорії ні в якому разі не тотожні логічним, оскільки вони охоплюють і те, що є алогічним.

3.1.5. Функційна перспектива речення і комунікативна граматики в межах загальнотеоретичного функціоналізму. У чеській лінгвістиці активно використовується поняття функційної перспективи речення Я. Фірбасом та його послідовниками. Ця теорія перебуває в одному ряду з концепціями актуального членування (В. Матезіус), комунікативної структури висловлення (О. Падучева), топікально-фокусної артикуляції (П. Сгалл і Є. Хаїчова), темо-рематичного членування (усталився в русистиці) і тема-рематичне членування (усталився в україністиці) та ін. Суть цього підходу в тому, що висловлення або речення, крім синтаксичного членування, має також членування на тему, або топік висловлення (те, про що мовець робить повідомлення; вихідний пункт), і рему, або коментарій, або фокус висловлення (інформація, для повідомлення якої й існує певне висловлення і яка додається до теми). Наприклад, у реченні *У нього немає грошей*, очевидно, *у нього* – тема, а *немає грошей* – рема. Інколи передбачається також, що між темою і ремою може бути і третій складник висловлення – так званий перехід.

З кінця сімдесятих років ХХ століття Г. Золотова та її послідовниками опрацьовується концепція функційного синтаксису і комунікативної граматики (Інституті російської мови АН СРСР (нині РАН)). Г. Золотова запропонувала визначити комунікативність як сукупність: 1) системності; 2) функціональності; 3) семантичності. В такому разі функціональний підхід охоплює: 1) мовну функціональну

категоризацію і польове моделювання; 2) аналіз функціонально-категорійних засобів у мовленні; 3) функціональне дослідження комунікативної ситуації на основі її складників і спільних стратегій мовленнєвої особистості, прагматичних складників (пор. два підходи – від засобів до функції і від функції до засобів).

Комунікативна граматики, за ідеєю авторів, доповнює традиції русистики, враховуючи значно ширше коло фактів. Основний методологічний принцип комунікативної граматики полягає в пошуку взаємозумовлених характеристик трьох типів мовних явищ: значення, форми і функції. Основна сфера аналізу комунікативної граматики – типологія моделей речення (в цьому розрізі також активно працюють ростовські лінгвісти та ін.). Поряд з основною моделлю (підмет + присудок) та її модифікаціями (наприклад, неозначено-особова конструкція) розглядаються речення з присудками, що виражені інфінітивами, предикативами, іменними категоріями тощо. Ці типи речень описуються не тільки структурно, але й за призвою їхніх комунікативних функцій. На ґрунті типології простих речень аналізуються комунікативні характеристики поліпредикативних конструкцій і комунікативна організація тексту (зокрема, актуальне членування і комунікативні реєстри).

3.1.5.1. Функційно-комунікативний синтаксис у розрізі функціоналізму. Своєрідною постає концепція функціонально-комунікативного синтаксису, що опрацьовується М. В. Всеволодовою та ін. Її суть полягає в тому, що значення речення розглядається не тільки в «об'єктивному» аспекті (пропозиційний зміст (описувана ситуація)), але й враховуються комунікативні настанови мовця. На цьому ґрунті аналізуються порядок слів, фокусування, стан. У межах цього підходу були досліджені окремі текстові структури, зокрема ілюстрування мовцем, пояснення, вказівка на джерело інформації. Вартісним у цьому підході також є спроба простежити особливості вияву комунікативних настанов адресата на матеріалі різних мов, внаслідок чого встановлюються класи моделей простого речення та їхніх типових значень у контрастивному вимірі (російська і китайська, російська і корейська та ін.).

3.1.5.2. Теорія функційного синтаксису в аспекті генеративізму як продовження формальних студій. Підхід, що розвивався від початку 1970-х років американським лінгвістом С. Куно [Куно 1972; 1975], пор. його працю: *Функціональний синтаксис: анафора, дискурс і емпатія* (1987 р.), належить до найконсервативніших версій

функціоналізму. Для ученого функціональний синтаксис – це лише особливий «модуль», що повинен додаватися до формальної граматики для покращення її ефективності [Куно 1987]. Для цього С. Куно інкорпорував в апарат генеративної граматики цілий ряд понять, що раніше використовувалися тільки функціоналістами: дискурс, топік, логофоричний займенник. Лінгвіст запропонував спеціальне «логофоричне правило», що трансформує займенник 1-ої особи в прямому мовленні (в україністиці традиційно називають пряме мовлення прямою мовою) в займенник 3-ої особи в непрямій мові (*Микола стверджував, що він з цією справою упорається найкраще*). Саме С. Куно увів у синтаксичний ужиток поняття емпатії – прийняття мовцем погляду учасника описуваної події. Емпатія може виражатися різними способами (вибором способу позначення референта, добором підмета, порядком слів), і конкретне речення має бути гармонійним щодо способів вираження емпатії. Наприклад, у фразі *Джон побив свого брата* мовець обирає погляд Джона, а ось фраза *Брат Джона був побитий ним* є невдалою, оскільки в ній різні аспекти формальної структури вказують на різний напрям емпатії (тобто ситуація розглядається почасти очима Джона, а почасти – очима його брата) [Куно 1987].

3.1.5.3. Функційна граMATика \approx/\neq глобальній теорії. Один із найпопулярніших напрямів заснував у 1970-і роки нідерландський лінгвіст С. Дік (його теорія поглиблюється його послідовниками (К. де Гроот, М. Болкестейн та ін.) в Нідерландах, Бельгії, Данії, Великобританії, Іспанії). В університеті Амстердама існує спеціальний центр, що опрацьовує постулати граматики С. Діка (Інститут функціональних досліджень мови і мовного вжитку). Функціональна граMATика С. Діка ґрунтується як глобальна теорія мови з опертям на постулат функціонального характеру мови як засобу соціальної взаємодії в чомусь аналогічна референційно-рольовій граматиці. За її постулатами, мовна структура повинна знаходити пояснення в механізмах комунікації і психологічних характеристиках мовців. Функціональна граMATика прагне до типологічної, прагматичної і психологічної адекватності. В граматиці С. Діка суттєве місце посідає формальний компонент: конкретні твердження про структуру предикатів, предикацій, пропозицій (це три різні поняття) переважно реалізуються у вигляді формул. Значна увага приділяється процесам 1) приписування синтаксичних функцій, 2) відображення

функціональних структур у морфосинтаксичних структурах; і таким мовним явищем, як типи дієслів й аргументних структур, порядок слів, стан, тема і топік [Dik 1983].

3.1.5.4. Системно-функційний аспект студій. Значної популярності набула системно-функціональна граматика британсько-австралійського лінгвіста М. Геллідея [Halliday 1967; 1973; 1978], який розвиває традиції британських лінгвістів (Дж. Фьорс і Дж. Сінклер). Праця М. Геллідея ґрунтується на окремих ідеях чеської лінгвістичної школи. Нині системно-функціональна граматика досить герметична і мало підлягає зовнішнім впливам, але її вплив на інших дослідників-функціоналістів вельми відчутний (див. виклад ідей системно-функціональної граматики в монографії М. Геллідея *Функціональна граматика* (1985)). М. Геллідей будує теорію мови «від нуля» і розглядає майже усі яруси організації мовної системи – від іменної групи до цілого тексту. Основним постає поняття предикації, або клаузи, ядреними ж аспектами клаузи є: тематична структура (учений ґрунтовно аналізує й ілюструє темо-рематичне членування), діалогічна функція (запропоновано оригінальну класифікацію типів взаємодії між учасниками діалогу) і семантичні типи предикацій. На ґрунті клаузи розглянуто дрібніші одиниці (наприклад, іменні групи), комплекси клауз, інтонаційну й інформаційну структури (дане / нове в зіставленні з темою / ремою). Найвідомішою частиною дослідження М. Геллідея (спочатку опублікована в 1976 спільно з Р. Хасан) – є теорія зв'язності дискурсу. Зв'язність, або когезія (cohesion), досягається за допомогою референції, еліпсису, кон'юнкції і лексичних засобів (синоніми, повтори тощо). М. Геллідей досліджував також співвідношення усної і писемної мови [Halliday 1981]. Системно-функціональна граматика ґрунтується майже винятково на англійському матеріалі, хоча в основних своїх теоретичних вимірах може бути застосованою щодо інших мов.

3.1.5.5. Семантико-синтаксична граматика в аспекті теорії функціоналізму. У другій половині 1980-х років в україністичі сформувався семантико-синтаксичний напрям, у руслі якого опрацьовуються і проблеми функційної граматики. Його засновник І. Вихованець послідовно розмежовує функційну морфологію і функційний синтаксис. У своїх працях (*Частини мови в семантико-граматичному аспекті* (1988 р.), *Нариси з функціонального синтаксису української мови* (1992 р.)) лінгвіст простежує специфіку диференціації семантично елементарних / семантично неелементарних і формально елементарних / формально неелементарних одиниць,

окреслює особливості варіювання форм вияву семантики і водночас закономірності співвідношення форми і семантики з визначенням закономірностей репрезентації інваріантів [Вихованець 1992]. Досліднику вдалося розглянути типологію предикатів, самих предикатних і непередикатних знаків у функційному аспекті. Досить плідно в руслі його концепції працюють: Н. Іваницька (обов'язкові / необов'язкові члени речення, абсолютивність / синсемантичність предикативів), К. Шульжук (структура поліпредикативного речення), М. Мірченко (структура та ієрархія синтаксичних категорій), М. Скаб (апелятивна граматики), Т. Масицька (граматика залежностей), І. Мельник (транспозиційна граматики), Н. Костусяк (міжривневі граматичні категорії), О. Межев (елементарні синтаксичні семи) та ін. Водночас активно опрацьовуються проблеми словотвору на функціональній, функційно-прикладній основі (праці К. Городенської, Н. Клименко, Є. Карпіловської та ін.), питання кореферентності (Н. Гуйванюк) та ін.

Плідними виявилися пошуки Ф. Бацевича в царині комунікативної лінгвістики з простеженням специфіки природи, компонентів і форм комунікації, засобів мовного коду в комунікації й окресленням природи мовленнєвих жанрів і встановленням їхніх структурно-композиційних особливостей [Бацевич 2004; 2006].

Функційний підхід передбачає аналіз множинностей функціональної природи мовних одиниць, ґрунтуючись на їхній семантиці, структурі. Критичне осмислення досягнень функціональної лінгвістики уможливорює чітке визначення її статусу в сучасних лінгвістичних теоріях і водночас встановити напрями й аспекти взаємодії з іншими теоретичними підходами до аналізу мовних явищ. Такий аналіз дасть змогу виявити наявні лакуни у функціональних студіях, тяглість функціональних методик та їхнє прикладне спрямування.

3.2. Типологія категорій синтаксичної парадигматики: внутрішньореченнєвий простір

Категоріями синтаксичної парадигматики виступають граматичні категорії речення (комунікативні, або фразозмінні граматичні категорії), тобто розрізнявальні ознаки речень (настанова висловлення, ствердження / заперечення (граматика), модальність тощо), а також граматичні категорії синтагм (складники членів речення, словосполучення): граматичні категорії іменної групи (означеність / неозначеність, рід, число, особа), граматичні категорії предиката (діатеза), граматичні категорії атрибута (ступені порівняння та

інтенсивності), граматичні категорії суб'єкта, об'єкта, інструмента і под. Граматичні категорії синтаксичної парадигматики охоплюють спектри власне-синтаксичної парадигми речення, комунікативної парадигми речення-висловлення і площину семантико-синтаксичної парадигми речення з урахуванням різноманітних вимірів реченнєвих варіацій, модифікацій і трансформацій.

Грамматичні категорії власне-синтаксичної парадигматики охоплюють систему морфологічно-дієслівних категорій: часу, виду, способу, числа, особи, роду. З-поміж таких категорій особливий статус становлять синтагмально орієнтовані дієслівні категорії, що послідовно диференційовані на власне-дієслівні та дієслівно виявлювані. До перших належать дейксісно мотивована категорія часу із чітко вираженою ситуативною мотивованістю, системотвірна категорія виду та ін. Дієслівний час корелює з активною позицією мовця-діяча, дієслівно-видова семантика співвідносна з позицією мовця-спостерігача. Категорійна семантика дієслівного часу і дієслівного виду становлять один із істотних вимірів власне-синтаксичної реченнєвої парадигми та водночас спрямовані на комунікативну парадигму речення з урахуванням його функційної перспективи, де розмежовано топік → комент → фокус. Власне-синтаксичний статус у синтаксичній парадигматиці властивий і дієслівно виявлюваній категорії особи (словокласифікаційній в іменникових словах), що орієнтована власним функційним потенціалом на сполучуваність компонентів. У дієслівних лексемах особові форми завжди постають плеонастично визначуваними за експліцитного / імпліцитного вираження аргумента. Імпліцитність аргумента-суб'єкта з урахуванням різних його статусних навантажень постає основою одного з виявів дериваційної парадигми речення, яку реалізують також категорії ствердження / заперечення, діатези та ін.

Складність аналізу узгоджувально-особової дієслівності мотивована актуалізаційним статусом автономно виявлюваного особовим займенниковим словом аргумента-суб'єкта. Кумулятивність вираження особової семантики (спільно з часом і под.) легко простежується за її "дублювання" в аналітичному препозиційному компоненті (префіксальному афіксі, за Т. Ломтевим) та послідовному формуванні в низці мов категорії займенникового суб'єкта (пор. аналіз кореферентності в широкому та вузькому розумінні Н. Гуїванюк). Категорійно-особова семантика дієслова спільно із займенниково-предметною постають опертям розмежування дейксісно

рольових зразків речень у власне-синтаксичній та комунікативній парадигматиці речення-висловлення. Послідовний розгляд дієслівної особовості взаємодіє з аналізом категорійної семантики та розкриттям статусу власне-дієслівної полісуб'єктності та поліоб'єктності в межах семантико-синтаксичної парадигми речення, де особливий статус посідає морфологічно опосередкована семантико-синтаксична категорія дієслівної валентності з її семиграмемністю.

У типологічно-синтаксичному внутрішньореченнєвому просторі граматичні категорії диференційовано на: а) парадигмально-синтаксичні; б) комунікативно мотивовані (ситуативно орієнтовані та позиційно актуалізовані); в) парадигмально семантико-синтаксичні; г) інтенційно синтагмальні; д) дейксісно парадигмальні (статусно-рольові, локативно визначувані, темпорально характеристичні); е) континуумно внутрішньореченнєві (неперервність предикатно-аргументного простору) та ін.

3.3. Теорія речення: рівнево-категорійний вимір

3.3.1. Теорія речення у світлі еволюції наукових лінгвопарадигм. Сучасні теорії речення значною мірою замкнуті на класичне його тлумачення з опертям на логічні постулати, вирізненням тих чи тих структурних компонентів, простеженням особливостей формального вияву кожного компонента та ін. Загальне розуміння речення за усієї універсальності його уяви та виокремлення в мовному просторі не виступає аж надто простим і вимагає врахування низки концептуальних ознак у його тлумаченні, що сукупно становлять кваліфікаційну основу демінування речення та послідовні кроки його класифікації. Тлумачення речення від початку його вирізнення (в античній філософії та риторичі) і до сьогодні спиралося на адекватні філософські методологічні принципи та постулати. У дососюрівській (елементно-таксономічній) науковій лінгвопарадигмі визначальним є дефінування з вихідним постулатом його кореляції, що поставало як співвідношення із судженням – від кваліфікації його двокомпонентної ($S \rightarrow P$) до трикомпонентної (aRb , де a і b – відповідно з попередньою теорією $a = S$, $b = P$, а R – зв'язка, що корелює з попереднім взаєморозташуванням S і P , а (\rightarrow) – це, власне, і є зв'язка). Підтвердженням цьому виступає еволюція поглядів на речення, яку легко простежити в аналізі підходів до тлумачення речення у працях Аристотеля, Аполонія Дискола, Антуана Арно, Клода Лансло («Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal» (1660), повне її

найменування: «Всеобщая и рациональная грамматика, содержащая основы искусства речи, изложенные ясно и естественно; рациональные основания того, что является общим для всех языков, как и главных различий между ними; а также многочисленные замечания о французском языке» (в сучасному лінгвістичному українському просторі немає її національно-мовного перекладу), в якій для аргументації універсальної типології речення активно використані факти французької мови з активним залученням давньогрецької, латинської, давньоєврейської, іспанської, італійської, англійської та німецької мови. Теоретичну основу визначення речення становить обґрунтований логічний підхід, що згодом набув уточнення і деталізації в поглядах Карла Ф. Беккера («Deutsche Sprachlehre» (1827) – «Німецьке мовознавство»; («Der Organismus der Sprache» (1827) – «Організм мови»), остання праця була опублікована в перекладі у «Филологических записках» (1860), а найпопулярнішим його студіюванням стала «Schulgrammatik der deutschen Sprache» («Грамматика німецької мови»), що мала одинадцять видань), значною мірою модифікувався в граматичній концепції І. Ф. Буслаєва, що з опертям на попередників дефінував речення як виражене словами судження [Буслаев 2006, с. 8] та ін. Згодом логічний підхід до розгляду речення набув поширення в більшості європейських мов. Його активними послідовниками були Теодор Гартнер («Руська граматика» (Чернівці, 1893)), Іван Нечуй-Левицький (Грамматика українського языка. Ч. II: Синтакса. – К., 1914. – 178 с.), Мелетій Смотрицький (Смотрицький Мелетій. Грамматіки Славенска – правильное синтагма [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: <http://izbornyk.org.ua>), Євген Тимченко (Українська граматика. – Ч. 1. – К.: Друкарня т-ва Н. А. Гирич, 1907. – 170 с.), Іван Ужєвич (Ужєвич Іван. Граматыка словенская, написана през Іоанна Ужєвича слов'нина славно и Академіи паризскоивъ теологій студента въ Парижу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua>) та ін. (див. аналіз теорії в [Загнітко 2011, с. 354–378]).

В історії лінгвістичної науки простежуваними постають у різній інтерпретації кілька наукових лінгвістичних наукових парадигм із концептуально відмінними методологічними засадами, з-поміж яких у різній термінології розмежовують: елементну, або дососюрівську, структурну / структуралістську (таксономійну), або сосюрівську, комунікативно-функційну (прагматичну), когнітивну (когнітивно-дискурсивну (синергетичну [Селіванова 2008, с. 10–69], у розрізі інших підходів останні три логічно об'єднують у постсосюрівську

наукову лінгвопарадигму, що загалом мотивовано. Кваліфікація ж порівняльно-історичної, або ж генетичної парадигми як окремої не виступає коректною, тому що останню краще розглядати як один із наукових лінгвістичних підходів із власним усталеним теоретично обґрунтованим розглядом мовних явищ. Порівняльно-історичний підхід зазнав істотної еволюції від часу свого постання (початок і перша половина XVIII століття), що пов'язано зі зміною етапів (романтичного, натуралістичного, молодограматичного, постмолодограматичного (пов'язують із домінуванням структуралістської концепції)) цього підходу, впливом зміни загальнофілософських інтенцій та впливом лінгвістичних постулатів із послідовним диференціюванням структури мовних знаків та їхнього дефінування з опертям на внутрішню структури мови. Тому цілком мотивованим постає розмежування кваліфікації речення в рамках дососюрівської (елементної / елементно-таксономійної (за А. П. Загнітком [Загнітко 2011, с. 25–32], А. М. Ломовим [Ломов 1994, с. 25–32]), структурної / системно-структурної та функційно-когнітивної лінгвістичних наукових парадигм, за іншою кваліфікацією: дососюрівської, сосюрівської та постсосюрівської.

Основу елементної (елементно-таксономійної / дососюрівської) лінгвістичної наукової парадигми становив логізм, у силу чого речення витлумачувано з цілковитим опертям на судження та пошуку компромісів для розгляду тих реченневих утворень, що не входили до загальної схеми речення, співвідносного із судженням на зразок *Зима; Весна; Осінь; Вечір; Тиша; Зорі; Глибокі борозни літ* (М. Хвильовий) – кваліфіковано речення з вираженим предикатом, а суб'єктом постає уява про названі предмети, явища; *Пахло чебрецем, свіжою травою* (М. Шиян); *Так тихо, тихо скрізь* (П. Тичина); *Уже додому треба* – розглядалися як речення з предикатом з нульовим суб'єктом. Логічна основа розуміння речення, або логіко-граматична, з певними інтервалами, у практиці вищої та середньої школи тривала до середини XX століття. Підсумково-завершальним етапом домінування логіко-граматичного ґрунту дефінування речення була активна дискусія кваліфікаційних основ складнопідрядних речень, у якій взяли участь провідні лінгвісти (А. П. Медушевський, О. С. Мельничук, О. Н. Савченко та ін.).

У рамках домінування логічного підходу та в межах елементно-таксономійної лінгвістичної парадигми в кінці XIX століття почав формуватися формально-граматичний підхід до тлумачення речення,

що цілком логічно корелював зі структурно-системною лінгвістичною науковою парадигмою. Основу структурної кваліфікації речення визначають наявні відношення між його компонентами, що постають регулярними заповнювачами відповідних синтаксичних позицій. Засновником структурної лінгвістики вважають Фердінанда де Соссюра, значний внесок у структурну лінгвістику зробив Андре Мартіне. На структурно-системній основі сформувалося цілісне вчення про форму членів речення, їхній інваріантний та варіантний вияви та ін. Формально-граматичне дефінування речення повністю ґрунтоване на структурно-системних засадах розуміння мови. Найбільшою мірою формально-граматична кваліфікація речення сприяла розмежуванню структурних зразків речення, а також диференціюванню структурних різновидів членів речення та ін.

Функційно-комунікативний та функційно-когнітивний підходи в окремих пунктирних виявах простежувано в концепції О. Потебні, який розглядав речення як аперцепцію людських почуттів (див. аналіз поглядів О. Потебні в [Загнітко 2011, с. 357–389]). За такого розуміння, речення постає, як активізація певних слідів минулих вражень, що вмонтовані до складу попереднього досвіду, адже всяке нове усвідомлюване і витлумачуване за умови його зв'язку зі спорідненими уявленнями минулого досвіду (за Готфрідом В. Лейбніцом та Йоганом Г. Гердером). Аперцепція уможлиблює з'єднання попереднього й актуального, визначає виразність, правильність та ґрунтовність сприйняття нового знання та особливості його засвоєння. Розуміння речення як аперцепції О. Потебнею відштовхувалася від психологічного умотивування аперцепції В. Вундтом, для якого аперцепція визначала окремі складні форми діяльності мозку – увагу та мислення, вольові процеси. Функційно-комунікативна / функційно-когнітивна лінгвістична наукова парадигма надала стрункості у кваліфікації речення як комунікативного утворення з диференціюванням їхніх різновидів відповідно до поставленої мети.

Наявність трьох основних лінгвістичних наукових парадигм мотивує три постулатні теорії речення – логіко-граматичну, структурно-системну, функційно-комунікативну (комунікативно-когнітивну). У межах кожної теорії наявні різноманітні підходи та напрями, що у своїх основних підходах корелюють з визначальним постулатом тієї чи тієї наукової лінгвістичної парадигми.

Необхідно розмежовувати постулатні підходи до теорії речення та рівні речення, його аспекти. Вирізнення кожного з рівнів

ґрунтовано на засадничих принципах попередніх кваліфікацій і класифікацій із внутрішнім переосмисленням цього.

3.3.2. Основи теорії сучасного речення. Сучасні підходи до розгляду речення в рамках категорії істинності (стверджувальні / заперечні) – логіко-граматична класифікація (елементно-таксономійна парадигма), категорії комунікативної настанови (розповідні / питальні / спонукальні / бажальні), категорії інформативності (тема-рематичне актуальне членування); категорії емотивності, сумісної і поєднаної з внутрішньокатегорійним виявом афективності (окличність / неокличність) – функційно-комунікативно наукова лінгвопарадигма та відповідних аспектах – формально-граматичному (власне-семантичному), семантико-синтаксичному (статусні ролі учасників), семантичному (власне-семантичному (структура ситуації)), комунікативному (логіко-комунікативному (актуальне членування)), емоційно-експресивному (суб'єктивні інтенції мовця), дискурсивно-комунікативному (ситуативні параметри мотивації), прагматичному (ситуативне «занурення») уможливають встановлення внутрішньої і зовнішньореченнєвої умотивованості кожного з компонентів речення. Кваліфікаційні параметри етапів аналізу речення від структурно-синтаксичного (власне-синтаксичного, формально-синтаксичного) до семантичного – логіко-комунікативного – емоційно-експресивного – прагматичного – дискурсивно-комунікативного – когнітивно-модельного окреслюють основні переходи від формальної структури до поступового вияву усіх можливих наповнень та інтерпретацій речення, пластів глибинної семантики кожного компонента речення.

Визначальною рисою речення як повідомлення виступає предикативність як граматична реалізація предикації. У предикативному відношенні існування предмета та зв'язок ознаки і предмета встановлюване самим актом думки (актом предикації). Предикативне відношення – це приписування ознаки певним актом думки і мовлення суб'єкту. Останнє виражається відношенням між підметом і присудком. В абстрактно-системному вимірі речення для постановня актуалізованою одиницею мовлення (висловленням) повинно визначати описуваний факт щодо часу повідомлення та позиції мовця (за В. Гаком (2004, с. 543), що забезпечуване категоріями часу і модальності як основними категоріями предикативності (спільно з категорією особи). Наявні логічний (поєднання двох елементів думки: суб'єкт і предикат), денотативний (семантичний: співвіднесеність з конкретною ситуацією), формально-синтаксичний (відношення

підмета і присудка) підходи до тлумачення предикативності уможливають встановлення симетрії / асиметрії цих трьох планів та визначення структурного, семантичного, функційного статусу зв'язки в реалізації предикативності.

3.3.3. Теоретичні основи тлумачення предикативності та предикативного відношення у внутрішньореченнєвій структурі: статус компонентів граматичної основи. Мовець завжди подає інформацію як ствердження / заперечення наявності об'єктів та їхніх ознак і відношень, що й умотивовує співвідношення речення з позамовною дійсністю (денотативний). Осмислення передбачає розчленування дійсності, вицленування в ній об'єктів і те чи те їхнє сполучення. Останнє умотивовує наявність у речення як оболонки думки щонайменше двох елементів: суб'єкта (предмета думки) і предиката (властивість, відношення, дія) (явище предикації – логічний). Предмети думки (субстанції) інваріантно реалізуються в іменникових формах, їхні ознаки – у дієслівних і прикметникових формах. Дієслівна форма виражає ознаку, що встановлюється конкретним актом мовлення, атрибутивна – попередніми (за В. Гаком). За А. Арно і К. Лансло (1990, с. 35), за допомогою дієслова відбувається ствердження (assertion) – співвідношення ознаки із суб'єктом. Інваріантним виявом предикативного відношення у слов'янських мовах є двоскладна структура, що складається з підмета і дієслівного присудка: *Хлопець працює*; поль. *Chłopiec pracuje*; чes. *Hoch pracuje*; болг. *Момък работи*; серб. *Дечак ради*; словен. *Deček teče*. Інші реченнєві структури виступають похідними: *Хлопець у праці*; поль. *Chłopiec w pracy*; чes. *Hoch w práci*; болг. *Момък в работата*; серб. *Дечак на послу*; словен. *Deček pri delu*. Особливістю формування похідних структур цього типу постає перетворення автосемантичного дієслова-присудка у зв'язку. Похідне двоскладне іменне речення завжди трикомпонентне у предикативному мінімумі (підмет, зв'язка та призив'язковий іменний компонент).

Ядерно-інваріантне речення – двоскладне розповідне, стверджувальне, нейтральне, монопропозиційне, достовірно реальне, диремне, актуально неконвертоване, стильово нейтральне – виступає основою вияву структурних схем речень, напрямів їхніх видозмін, встановлення парадигмальних інтенцій та ін. Питання кваліфікації внутрішньореченнєвої зв'язки та її типологічних реалізацій у слов'янських мовах слід розглядати комплексно, тому що воно безпосередньо пов'язане зі встановленням класифікаційно-статусної ролі зв'язки як

носія закономірностей реченнєвої модифікації. За М. Гайдеггером, «слово, що виконує роль дієслівної зв'язки, водночас є іменем для всього суцього. До того ж буття не може співвідноситися в повному обсязі змістового наповнення зі звуковим і графічним її образом» [Гайдеггер 2007, с. 188]. У цьому сенсі зв'язка постає іменем як засіб співвіднесення певної сутності в її характеристичних та інших вимірах з певним образом, виступаючи разом з призв'язковим компонентом засобом вираження екзистенційності. Зв'язка може бути тільки допоміжним компонентом у структурно розчленованій синтаксичній позиції. Розчленованість синтаксичної позиції умотивована тим, що обидва її елементи легко можуть допускати між собою одне, два і більше слів, пор.: *Дівчина була талановитою сільською, з великим потенціалом творчого бачення новизни проблем викладання гуманітарних проблем вчителькою* (А. Яніта).

Статус зв'язки постає особливим у формально-граматичному (складник присудка), семантико-синтаксичному (компонент синтаксеми), комунікативному (складник реми), інтонаційно-тональному (висхідне / спадне інтонування змінює її роль) вимірах. Так, наприклад, цитований Г. В. Лейбніцом латинський вислів: *Mihil ist sineratione* має німецький варіант: *Nichs ist ohne Grund* (Ніщо (не минає) без підстави (причини)), у якому наголошуване приписування ознаки як сутності реально не виявлюваної. Тонально не виділювана граматична зв'язка *ist* (є, рос. *есть*, словац. *je*, болг. *има*, пол. *jest*, серб. *има*, білор. *ёсць*) у мовленні сприймається як суто допоміжний елемент. Таке вимовляння не умотивовує і не спонукає до відповіді про основу суцього, оскільки акцентовано визначення суцього як визначального і як суттєво домінувального, а не буття, або ж буття мислиться із суцього. Якщо ж спробувати дещо змістити інтонаційно-тональне акцентування на елемент *ist* (є, рос. *есть*, словац. *je*, болг. *има*, пол. *jest*, серб. *има*, білор. *ёсць*), тобто відійти від раціонального наголошування, тоді *ist* починає виявляти себе як граматична аббревіатура (пор. *Діти є радість*), граматичний адекват прадавнього і невизначеного за своїми функціями “*sein*” (*бути*, рос. *быть*, словац. *je*, болг. *е*, пол. *być*, серб. *бити*, біл. *быць*); і не тільки як писемний знак “бутя”, а як саме буття у повноцінному вимірі. Адже не до суцього (*Nschts*), а до буття належить “основа” (*Grund*): *Nichs ist ohne Grund*. Зміна тону реально розщеплює висловлення Г. В. Лейбніца (2007). Аналогічним чином це можна поширити на усі інші подібного зразка приклади, особливо ті, що ідентифікують і класифікують сутності.

3.3.4. Парадигмальний і синтагмальний виміри категорійності речення. Категоріями синтаксичної парадигматики постають граматичні категорії речення (комунікативні, або фразозмінні граматичні категорії), тобто розрізнявальні ознаки речень (настанова висловлення, ствердження / заперечення (граматика), модальність тощо), а також граматичні категорії синтагм (складники членів речення, словосполучення): граматичні категорії іменної групи (означеність / неозначеність, рід, число, особа), граматичні категорії предиката (діатеза), граматичні категорії атрибута (ступені порівняння та інтенсивності), граматичні категорії суб'єкта, об'єкта, інструмента та ін. Граматичні категорії синтаксичної парадигматики охоплюють спектри власне-синтаксичної парадигми речення, комунікативної парадигми речення-висловлення і площину семантико-синтаксичної парадигми речення з урахуванням різноманітних вимірів реченнєвих варіацій, модифікацій і трансформацій.

Граматичні категорії власне-синтаксичної парадигматики охоплюють систему морфологічно-дієслівних категорій: часу, виду, способу, числа, особи, роду. З-поміж таких категорій особливий статус становлять синтагмально орієнтовані дієслівні категорії, що послідовно диференційовані на власне-дієслівні та дієслівно виявлені. До перших належать дейксісно мотивована категорія часу із чітко вираженою ситуативною мотивованістю, системотвірна категорія виду та ін. Дієслівний час корелює з активною позицією мовця-діяча, дієслівно видова семантика співвідносна з позицією мовця-спостерігача. Категорійна семантика дієслівного часу і дієслівного виду становлять один із істотних вимірів власне-синтаксичної реченнєвої парадигми та водночас спрямовані на комунікативну парадигму речення з урахуванням його функційної перспективи, де розмежовано топік → комент → фокус. Власне-синтаксичний статус у синтаксичній парадигматиці властивий і дієслівно виявленій категорії особи (із внутрішньореченнєвим відображувальним статусом в іменникових словах), що орієнтована власним функційним потенціалом на сполучуваність компонентів. У дієслівних лексемах особові форми завжди постають плеонастично визначуваними за експліцитного / імпліцитного вираження аргумента. Імпліцитність аргумента-суб'єкта з урахуванням різних його статусних навантажень постає основою одного з виявів дериваційної парадигми речення, яку реалізують також категорії ствердження / заперечення, діатези та ін.

Складність аналізу узгоджувально-особової дієслівності мотивована внутрішньореченневим статусом автономно виявлюваного особовим займенниковим словом аргумента-суб'єкта. Кумулятивність вираження особової семантики (спільно з часом та ін. легко простежувана за її “дублювання” в аналітичному препозиційному компоненті (префіксальному афіксі, за Т. Ломтевим [Ломтев 2007, с. 78–97]) та послідовному формуванні в низці мов категорії займенникового суб'єкта (пор. аналіз кореферентності в широкому та вузькому розумінні Н. Гуйванюк [Гуйванюк 1999, с. 17–23]). Категорійно-особова семантика дієслова спільно із займенниково-предметною постають опертям розмежування дейксистно рольових зразків речень у власне-синтаксичній та комунікативній парадигматиці речення-висловлення. Послідовний розгляд дієслівної особовості взаємодіє з аналізом категорійної семантики та розкриттям статусу власне-дієслівної полісуб'єктності та поліоб'єктності в межах семантико-синтаксичної парадигми речення, де особливий статус посідає морфологічно опосередкована семантико-синтаксична категорія дієслівної валентності з її семиграмемністю.

У типологічно-синтаксичному внутрішньореченневому просторі граматичні категорії диференційовано на: а) парадигмально-синтаксичні; б) комунікативно мотивовані (ситуативно орієнтовані та позиційно актуалізовані); в) парадигмально семантико-синтаксичні; г) інтенційно синтагмальні; д) дейксистно парадигмальні (статусно-рольові, локативно визначувані, темпорально характеристичні); е) континуумно внутрішньореченневі (неперервність предикатно-аргументного простору) та ін.

3.3.5. Теорія речення: типологія валентно зумовлених внутрішньореченневих позицій. Вирізнення валентних класів дієслів належить до активно опрацьовуваних питань і у формально-граматичному, і в семантико-синтаксичному, і в комунікативно-функційному аспектах. У формально-граматичному вимірі встановлення валентних класів дієслівних лексем ґрунтовано на встановленні формальних критеріїв зарахування тих чи тих дієслів до відповідного валентного класу та водночас простеження формальної типології заповнювачів валентних гнізд. Перший розріз належить до внутрішньодієслівної проблематики, тому що охоплює класифікаційні ознаки систематизації дієслів за відповідними формальними ознаками. До останніх слід віднести регулярність тих чи тих афіксів.

Моделі речень описувані через їхні складники, що позначають відповідні морфологічні класи: Nn + Vf + Ni; Nn + Vfesseexist та ін., легко піддавані інвентаризації та можуть бути укладені в цілісну базу даних з відповідним ілюструванням та створенням цілісною системи тегів для уніфікації усієї системи моделей у наскрізному вимірі. Будь-яке графічне зображення морфологічних класів слів не відбиває особливостей внутрішньореченневих семантичних відношень та синтаксичних зв'язків морфологічно тотожних складників, пор.: Nn + Vf + Ni (*Школярі користуються словником; Хлопець працює вчителем; Студенти ріжуть ножицями*), до цього можна додати також моель: Nn + Vfesseexist (*Є матеріал; Буде мороз*).

У внутрішньореченневій структурі на семантико-синтаксичному рівні предикативні відношення (предикація) є визначальними, а детермінативні відношення (детермінація) – супровідними, тому що перші конституюють речення (охоплюють конструктивний рівень), другі – конституювані на синтагмальному рівні, що зумовлює мотивацію опозиції актуалізованість ↔ неактуалізованість, хоча, на погляд М. Кубика, актуалізацію здійснює предикат [Кубик 1977, с. 15], тобто прив'язування вираженої предикатом ознаки до часу та до дійсності через відповідний інтонаційний малюнок у процесі комунікації. Основу предикації становить не однобічне, а взаємоспрямоване підпорядкування відповідних словоформ, що послідовно підтверджувало у двоскладних дієслівних реченнях: *Я пишу* ↔ *Ти пишеш* ↔ *Він (Вона, Воно) пише* ↔ *Ми пишемо* ↔ *Ви пишете* ↔ *Вони пишуть*. Такий вияв взаємопідпорядкування термінологізують як координацію [Загнітко 2012³, с. 118–119], що, на думку М. Кубика [Кубик 1977, с. 16], є не зовсім коректно тому, що у світовій практиці цим терміном позначають сурядність. Інколи кваліфікують предикацію як супряжність (співположення) двох взаємозумовлених компонентів зі змістом носія ознаки та предикованої ознаки [Золотова 1973, с. 36], де морфологічне вираження перших не обмежене: *Дівчинка* (наз. в.) *танцює*; *Ходіння* (наз. в.) *сприяє покращенню здоров'я*; *Навчати* (інфінітив) – *справа відповідальна*; *Вітру немає*; *Яблук багато* (пор.: [там само, с. 60–61, 96–97]. Такий підхід до тлумачення суб'єкта є коректним для розгляду семантико-синтаксичного і функційно-комунікативного аспектів речення, на формально-граматичному (власне-синтаксичному) – подібний погляд не відбиває суті предикативного зв'язку, що ґрунтований на взаємопідпорядкуванні двох реченневих компонентів.

У реченні можна аргументувати наявність трьохрівневої структури смислу: реляційної ↔ пропозиційної ↔ предикаційної, що відбивають відповідні особливості реалізації смислу. Для реляційного значущою виступає синтактика об'єктів, для пропозиційного – актантне відношення суб'єкта, для предикаційного – визначальною є актуалізація, модифікація сприйняття може виступати основою для прагматичного. Пропозиційний план (семантична конфігурація) моделює позамовну (денотативну) ситуацію за соновними її складниками та відношеннями між ними. Пропозиційна структура речення виступає ґрунтом його входження в текст, де наявне зчеплення окремих речень у пропозиційну структуру тексту (макроструктуру) (за [Сусов 2006, с. 144–165]).

3.3.6. Теорія речення: власне-семантичний аспект. Одним із актуальних досліджень речення у власне-семантичному (номінативному) аспекті є встановлення відповідності між його структурою та будовою певної номінованої ситуації, що особливо послідовно зреалізовано в концепціях, що мають опертям своїх теорій вершинний статус дієслівної лексеми в розгортанні речення та відповідному його деревоподібному графічному зображенні. Найпослідовніше ієрархічно вершинний статус дієслова відбито в теорії валентності, синтаксисі залежностей, кваліфікації семантичних ролей, розгляді глибинної (смислової) та поверхневої структур, підтвердженням чого виступають теорії Л. Теньєра (актантний / актантно-валентний, актантно-сирконстантний синтаксис) [Теньєр 1988, с. 144–201], С. Кацнельсона («предикат + предикандуми») [Кацнельсон 1986, с. 45–152], О. О. Холодовича (валентнісний синтаксис) [Холодович 1954, с. 67–87], Ч. Філлмора (відмінкова граматика) [Філлмор 1981, с. 369–495, Філлмор 1981(а), с. 496–530], І. Сусова (релятивна структура з релятором як аналог пропозиції з її предикатом та актантами) [Сусов 1973, с. 25–48; 1990, с. 125–133; 1999, с. 101–150], В. Богданов (предикатно-актантна структура) [Богданов 1977, с. 12–23; 1996, с. 269–275]. Активно застосовними постали напрацювання релятивної логіки, що вирізняє у структурі пропозиції предикат (предикатну функцію, функтом) та підпорядковані останньому аргументи (предметні перемінні, терми, актанти). Такий підхід став основою для тлумачення пропозиції як семантичного інваріанта, що виступає підґрунтям основного речення та його трансформ (пор.: *Учні складають іспит* → *Чи складають учні іспит?* → *Якщо б студенти складали іспит* → *Нехай би студенти складали іспит* → *Складання*

іспиту учнями) (за: [Сусов 2000, с. 157–161]). Предикатно-актантна модель є основою породження висловлення [Загнітко 2011, с. 54–62].

3.3.7. Теорія речення: статус номінативно-односкладних речень. Для М. Кубика, найдоцільніше розмежовувати «предикативні та детермінативні відношення на формальному або формально-логічному ґрунті. ... до предикативних ... належать синтаксичні відношення, встановлювані між предикатом і словоформами (найчастіше іменниками та займенниками), що відповідають на питання називного відмінка. Ці словоформи виконують у реченні синтаксичну функцію *підмета*. Предикат, пов'язаний предикативними відношеннями з підметом, ... є присудком» [Кубик 1977, с. 17]. Принциповою постає різниця між предикативним зв'язком і детермінативним, на думку М. Кубика, в кількості приєднаних залежних одиниць та в регулярності / нерегулярності другого компонента. За першою ознакою в детермінативному зв'язку виявлюваний зв'язок між трьома компонентами – двома головними членами речення та залежним від них компонентом: *Я пам'ятаю її ученицею; Хлопець повернувся пораненим*. Інколи лінгвісти не диференціюють детермінанти й дуплексиви [Кубик 1977, с. 19], відмінність між якими полягає в особливостях залежності від граматичної основи речення. У сучасній лінгвістиці розуміння детермінанта, обсяги його семантики та виявлюваність у структурі речення витлумачувано нерівнорядно. Так, Н. Ю. Шведова локативні словоформи в предикованій позиції визначає як обставинні детермінанти, що стосуються «всього складу речення і не пов'язані із жодним окремим його членом» [Русская грамматика 1980₂, с. 367], що постає опертям для диференціювання номінативно-односкладних речень на речення розчленованої / нерозчленованої структури [там само, с. 367]. З опертям на вчення про детермінацію номінативно-односкладні речення з локалізатором і посесором у структурі окремі лінгвісти називають розчленованими через виникнення в них двочленних відношень [Современый 1988, с. 46], такий компонент пояснює, конкретизує, уточнює буттєве значення єдиного головного члена речення [Русская грамматика 1980₂, с. 369]. Другорядний член у структурі номінативно-односкладного речення, на погляд О. Ю. Мокроусової, не поширює іменник як лексико-граматичну одиницю, а становить структурний елемент речення, що допомагає виразити істотні елементи змісту: *Чудова краса* → *Навколо чудова краса* [Мокроусова 2012, с. 7], що дає змогу аргументувати: «З-поміж номінативних речень розчленованої

структури виділяються речення з обставинними детермінантами» [там само, с. 105], до яких віднесено утворення на зразок *Явір у долині* (А. Яніта); *Жайвір у небі*; *Біля школи діти*; *За селом поля*; *Біля дороги дерева*; *Хата край села*. У таких (у *долині*; *Біля школи*; *За селом*; *Біля дороги*; *край села*) і подібних детермінантів наявна просторова семантика співвіднесена з усією реченнєвою предикативністю, аж ніяк не скорельована і не передбачувана іменниковим єдиним головним членом речення [там само, с. 101]. Запропонована аргументація уможлиблює вирізнення у структурі номінативно-односкладних речень кількох різновидів з-поміж фонових детермінантів просторової семантики: а) загального напрямку (*Вийшов з хати. Поглянув. Дорогою чумаки* (О. Слісаренко)); б) вихідного пункту (*Усе прибрано на ніч. На небі ясно світили зорі. І раптом: у такому затишку вітер* (А. Яна)); до них додавано в) детермінанти обставин: *Микола задумався про майбутню поїздку – він добрий тракторист. У селі на механізаторів попит* (Сільські вісті – 2011.17.06) – думки персонажа і додатковий смисл (де на механізаторів попит?). Авторка продовжує, що в номінативно-односкладних реченнях можуть виступати і кілька однорідних детермінантів, підтверджуючи це прикладом на кшталт *А ще в нас у вісімдесяті на селі одні фуфайки* (Україна молода. – 1998.18.01), хоча в цьому разі наявний ряд детермінантів, що виражають посесивну (*в нас*), часову (*у вісімдесяті*) та просторову (*на селі*) семантику, тому заявлені компоненти утворюють синтаксичний ряд, пор. також: *Вечорами в лісі прохолода*; *Днями потягами до міста наші школярі*. Низку коментованих детермінантів доповнює О. Ю. Мокроусова суб'єктивними: *У хлопця хвороба*; *У дівчини талант*; *У поета нові враження*; *У нього драматична історія*, для чого використовує термін суб'єктивні номінативні речення; під якими розуміє такі, де «як об'єкти виступають люди – учасники подій, описані в номінативному реченні, що також можуть виступати як локалізатори. У таких висловленнях здебільшого говориться про найближчу предметну сферу людини: про її стан, про те, у що вона одягнута, що в неї в руках і т. ін. Якщо у предикаті розміщено стан особи, то конструктивно необхідним постає суб'єктивний детермінант, а вживання просторового уже не мотивоване» [Мокроусова 2011], пор.: *Під повіткою сиділи косарі. У них втомлені обличчя і почорнілі руки* (А. Яна). За твердженням авторки, з віддієслівними іменниками переважно поєднувані детермінанти зі значенням суб'єкта внутрішнього або зовнішнього стану: *Хлопець загадково посміхається*.

Марина поглядає на нього пильно. Напевно, в нього така гра (А. Дімаров). Усе розглянуте уможливило досить несподіваний висновок: «Роль суб'єктного поширювача в таких реченнях суттєва з погляду виділення елементів предикатно-актантної структури. Це єдиний суб'єкт, наявність якого доводить тезу про кваліфікацію цього головного члена із суб'єктивним детермінантом як присудка» [Мокроусова 2012, с. 56], пор.: *У нього така гра – Він грає*. Кваліфікацію номінативно-односкладних речень слід зреалізовувати з оперттям на постулати відповідного наукового лінгвопарадигмального простору, що уможливило розгляд утворень на зразок *І ось він – Київ* (Ліна Костенко); *Он якась хатка* (Марко Вовчок) як односкладних на формально-граматичному рівні, речення ж на кшталт *Дівчина з міста; Діти зі Львова; Рушник на камені* (Анатолій Яніта) є двоскладними і на формально-граматичному рівні з нульовим виявом другого компонента граматичної основи двоскладного речення – присудка, і на семантико-синтаксичному, тому що вільна позиція лінійно постпозиційних компонентів зразка *з міста; зі Львова; на камені* свідчить про особливості вираження валентно зумовлених і валентно незумовлених компонентів, а в цьому разі усі компоненти *з міста; зі Львова; на камені* виступають валентно зумовленими (*приїхали / походить* → *з міста; приїхали / прибули* → *зі Львова; знаходиться* → *на камені*). Нульове вираження аж ніяк не впливає на його внутрішньореченнєве статусне навантаження.

Теорія речення вимагає глибинного осмислення в її еволюції з простеженням основних / неосновних етапів розвитку теорії речення, поглиблення окремих диференційних параметрів речення. Усталеними виступають три постулати теорії речення – логічний, структурний, комунікативний, що мають у межах трьох основних наукових лінгвопарадигм – елементно-таксонімічної, структурно-системної, функційно-комунікативної / функційно-когнітивної – різноманітні модифікації, варіації, що посилюють або ж нівелюють засадничі принципи теорії речення. У рамках кожного постулату диференційовано рівні й аспекти речення, що в сучасному лінгвістичному просторі з певними варіаціями охоплюють і формально-граматичний (власне-семантичний), і семантико-синтаксичний, і семантичний (власне-семантичний), і комунікативний (логіко-комунікативний (актуальне членування)), емоційно-експресивний, і дискурсивно-комунікативний, і прагматичний та інші рівні реченнєвої структури. На кожному з цих рівнів виявлювані особливості реченнєвої

категорійної семантики, належним чином відбитої в системі категорій речення. Актуальним і перспективним постає розгляд загальнокатегорійної системи реченнєвих категорій із виявом напрямів рівневої взаємодії в різноманітних її напрямках – взаємозумовленості, взаємовияві, взаємовпливові, супряжності, взаємодетермінованості – з чітким встановленням внутрішньореченнєвого та зовнішньореченнєвого функційного навантаження. Значущим також є і визначення компонентарної структури категорійної семантики в реченнєвих структурах різних функційних стилів і жанрів, а також в одноструктурних та різноструктурних мовах у зіставному аспекті.

3.4. Феноменологічно-номінативна типологія простого речення

У сучасних науково-лінгвістичних пошуках активним є студіювання в розрізі аналітики або феноменології, витлумачення наявності / відсутності домовного шару смислу. За усталеним розумінням, феноменологію (грець. *phainómenon* – з'явлюване й *lógos* – вивчення, наука) витлумачують як розгляд структури свідомості з погляду 1-ої особи в її абстрактному вимірі (Е. Г. А. Гуссерль, М. Мерло-Понті, М. Гайдеггер, П. Рікер та ін.). Свідомість витлумачувано в її основних виявах: судження, сприйняття та почуття з простеженням їхніх структур і под. Свідомість розглядувано як *усвідомлення чогось* – інтенційність (за Ф. Brentano). Остання ґрунтована на сприйнятті, спогаді, знакові та ін., що становлять основу диференціювання пізнаваного. Річ, ситуацію тощо не слід повністю ототожнювати з їхнім описом; істотним є те, як різні виміри опису виформовують ту реальну річ, яку здобуває спостерігач у власному досвіді. Саме переживання доповнюють власне розуміння і сприйняття пізнаваного.

У феноменологічній класифікації речень треба враховувати особливості номінування ними ситуацій у їхній внутрішній цілісності / розчленованості, усвідомлення мовцем власного статусу як активно творчого / пасивно нейтрального того чи того сприйнятого. Переживання в його конкретній одиничній семантичній конфігурації ситуації з конкретизацією учасників відповідних ситуацій та їхніх відношень має опертям той чи той клас семантичних конфігурацій, пор.: «Відношення як результат процесу передання власності + Об'єктив + Бенефактив + Агентив» – інваріант пропозиційної схеми, що може варіюватися в тих чи тих перифрастичних зворотах зі збереженням інваріантного змісту: *Батько залишив синові у спадщину*

будинок → *Будинок перейшов / залишився синові у спадщину від батька* → *Син успадкував / отримав у спадщину будинок від батька* (пор.: [Сусов 2006, с. 311–321]).

Номінативний аспект речення орієнтований на встановлення співвідношення його структури зі структурою репрезентованої ситуації. За філософією феноменології, 1) основним компонентом є феномени свідомості як безпосередньо дані та єдино можливі; 2) феномени – не психічні явища, а абсолютні сутності, яким властиве загальне значення, не залежать від індивідуальної свідомості та водночас знаходяться лише в ній і не існують поза нею; 3) феномени не пізнавані шляхом абстрагування, а безпосередньо переживані та описувані так, як вони досягнуті в акті інтуїції. Сутність відокремлена від існування, а тому зміст можна встановити тільки з опертям на конкретику висловів. У цьому разі номінативний аспект речення уможливує встановлення особливостей переживання сприйнятого: 1) переживання власного *я* як активного і творчого начала є основою кваліфікації феноменологічно-агентивних речень: *Я люблю задушевні молодих матерів перемови...* (Д. Білоус); 2) сприйняття події / стану як незалежної від волі мовця, його статусу постає ґрунтом вирізнення феноменологічно-неагентивних речень: *Пахло в повітрі торішнім листом і терпкими бруньками* (Р. Іванченко). У межах першого різновиду легко диференціювати: а) речення – номінатами результативно-мисленневих ситуацій: *Науковець відкрив теорему*; б) речення – номінатами результативно-фізичних ситуацій: *Будинок збудували майстри* та ін. Друга група також нерівнорядна у своїй сукупності, оскільки містить: а) речення – номінатами станово-природних ситуацій: *Віяло ранковою прохолодою*; б) речення – номінатами станово-внутрішніх ситуацій: *Мені стало добре* і под.

Аналітика (аналітична теза про філософію мови як частину філософії свідомості) усталилася в низці спектрів студіювання з оперуванням відомими методами: історико-порівняльним, структурним та ін. Феноменологія утверджувана через використання філософських напрацювань у цій царині: *непрямі та неповні вирази* Е. Гусерля; *феномен семантичної інновації* П. Рікера; *відтерміновані значення* у феноменології говоріння М. Мерло-Понті; *розуміння вираження як завжди ухильного, перехідного, додаткового* – Б. Вальденфельс. Поширеним є твердження, що феноменологією мови може виступати тільки феноменологія говоріння, адже щодо

мови феноменологічний погляд завжди постає поглядом мовця-суб'єкта [Мерло-Понти 1996, с. 50–51], а говоріння – предметом феноменології свідомості. Увага до говоріння передбачає зосередження уваги на притаманних свідомості процесах породження висловлення та його розумінні, на мовних актах свідомості та формах їхнього розщеплення та щільності, зчеплення, накладання, нарощування, переконфігурації тощо.

Для феноменології надзвичайно істотним постає визначення площин спільних та відмінних смислів, вияв навантаження і статусу непрямого говоріння [Гоготишвили 2007, с. 7]. Феноменологію як метод прямо або опосередковано у своїх студіюваннях використовували М. Бахтін, В'яч. Іванов, О. Лосєв, особливо в дослідженнях статусу оповідача, різновидів мовлення у структурі художнього тексту. У Л. Г. Фреге є досить важливе міркування про те, що смисл та інтенційна сутність становлять спосіб тематизації обговорюваного предмета. За приклад взято вирази (1) *ранкова зірка* і (2) *вечірня зірка*, що позначають той самий предмет з власним ім'ям *Венера*. У смислово-вимірі ці вирази різні – предмет витлумачувано з нетотожних позицій, що зумовлено комунікативними потребами. Для адекватного розуміння таких виразів та їхньої відмінності в розрізі теорії інтенційної сутності ще Е. Г. А. Гуссерль запропонував трикомпонентне тлумачення конструкції: інтенційний акт – ідеальний мисленевий зміст (в іншій його термінології сутність, смисл, ноєма, феномен) – інтендований предмет, а для Л. Фреге: певний знаковий комплекс – смисл знаків – значення (денотат) знаків. Смисл та інтенційність становлять спосіб тематизації обговорюваного предмета, тобто взяття предмета до уваги, його констатацію: *Село. Долина. Річка* (А. Яна). Так, вирази (1) і (2) позначають той самий предмет, але їхній смисл різний: (1) – корелює з настанням ранку, а (2) – з настанням вечора. Інтенційність виразів (1) і (2) також різна тому, що передбачає усвідомлення темпорального статусу переживаної сутності. Подібними постають серединні структури цих конструкцій як вияв ідеального буття концептуального предмета та схоплювання предмета в особливому інтелектуальному досвіді. За Л. Фреге та Е. Г. А. Гуссерлем, концепт має ідеальний позачасовий статус, що прогностично передбачає його схоплення, різні можливі ментальні образи з відчутним психологічним та суб'єктивним забарвленням.

За визначальною тезою Е. Г. А. Гуссерля, з обґрунтуванням поділу описів ноєматичних – вияв того, що пережито, і ноєтичних –

розгляд акту переживання – цілком природним виступає дослідження в мові аналогів ноематики й ноетики (з охопленням і екзистенції, й модальності, й тональності, й несвідомого, й архетипів, і «ніщо»). Ноематика транспонована в мовну сферу здебільшого в своїй семантиці, що інколи поширюване й на ноетику [Гуссерль 1999, с. 132–135]. Актуальним є розпізнавання в семантиці виразів непрямих смислів, уміщених у ноетичних і ноематичних структурах, що постає важливим у можливості «видобування» контекстних, комунікативно-інтенційних, мовленнєвожанрових смислів, а в разі необхідності залучення для цього інтенційних ресурсів переживання, їхнього діагностування.

Інтенційність передбачає схоплення будь-якої сутності (ноематичного змісту), тобто сприймається та обдумується – рівень феномена як такий, а надбудованою над інтенційністю є позиційність / непозиційність – буттєва значущість стану речей. Позиційність подає предмет як виявлюваний, непозиційність – статус існування не вирішений [Гуссерль 1999, с. 480]. Якісні форми інтенції – суто уява та позиційний акт – стають опертям феноменологічного диференціювання реченнєвих утворень, за яким речення на зразок *На вулиці падає дощ; Сонце зійшло* реалізують суто мисленнєвий зміст і виступають інтенційним актом суто уяви (пор.: [там само, с. 484]). Агентив подібних утворень кваліфіковано тільки інтенційно, а їхня буттєвість постає на рівні речень на кшталт *Думка, що уміщена в реченні, «На вулиці падає дощ», істинна*. Інтенційно речення *На вулиці падає дощ* і *На вулиці дощить* виступають тотожними, хоча й структурно відрізняються. *Дощить* як похідне від *дощ* (прасл. *dъždъ ← dъzдж*), що інколи інтерпретують як першооснову одного з дохристиянських богів Дажбог (М. Грушевський та ін.). Тотожність обох конструкцій пізнавана в їхній феноменологічній сутності – поданні ситуації.

Суто феноменологія у лінгвістичних студіюваннях, зокрема в розгляді феноменології непрямого говоріння активізує аналіз змістового наповнення ноетичної синтактики у сфері мови (послідовність розташування й типи зв'язку часткових актів всередині цілісного висловлення як послідовності актів, феноменологічні дані про зчленування актів свідомості). Знаковими виступають різні модифікації, розчеплення і трансформації, яких зазнає суто *Я* в іманентному інтерсуб'єктному просторі висловлення. Останнє містить разом із різними *я*-позиціями й різного гатунку *він*-, *ти*- й *ми*-позиції:

інстанція спостереження і говоріння, розщеплення: **Я** – первинний / вторинний автор (**я-мовець, фокалізатор і наратор, автор – його смерть і маски**), **двоголосся, орієнтація** та ін. Відповідно до цього можна класифікувати речення в їхній потенційній участі в ноетичному просторі, диференціюючи: 1) за статусною роллю автора: а) **я-позиція** (*Я чую пісню*); **ми-позиція** (*Ми чуємо пісню*) // **він-позиція** (*Він чує пісню*); **ти-позиція** (*Ти чуєш пісню*), де другий компонент відбиває статус спостерігача; б) автор – **alter ego** (друга сутність людини, яскравим виявом є щоденниковий дискурс (Т. Космеда)); в) **фокалізатор** – носій організації вираженого в оповіді погляду, де розмежовано статусні ролі суб'єкта-оповідача: 1) **нульовий** – оповідач усе знає про всіх («Інститутка» Марка Вовчка); 2) **внутрішній** – чуттєвий світ оповідача через голос-мовлення одного персонажа (М. Пруст); 3) **зовнішній** – оповідь позбавлена мовлення оповідача-суб'єкта («Бригантина» О. Гончара). Вичерпна класифікація за усіма критеріями є багатошаровою і потребує окремого висвітлення.

У граматиці наявні універсальне мисленнєве ядро та національно-специфічний компонент, з-поміж яких перше притаманне усім мовам світу (найзагальніші уявлення про суб'єкт, предикат), а останній – замкнутий на національне міфічне (алогічне) начало (пор. теорію лінгвістичного детермінізму Е. Сепіра і Б. Уорфа): *Учень читає книгу і Світає* (дія без активного діяча сонця). Національно-мовний компонент постає особливим у змістовому та інтерпретаційному планах. Національно-мовний компонент формує певний «семантичний універсум», де значущими постають «емоційність», «ірраціональність», «неагентивність», «моральна пристрасть» (А. Вежбицька).

Розпізнавання глибинних смислів реченнєвих структур можливе тільки за умови кваліфікації статусу агентива в них. Для формування семантичного універсуму тієї чи тієї мови навантаженими часто виступають кілька фундаментальних властивостей: емоційність, раціональність / ірраціональність, агентивність / неагентивність, моральна пристрасть та ін. (А. Вежбицька, Т. Радбіль та ін.). У граматиці слов'янських мов, зокрема української, наявний клас конструкцій, що окреслюють певну ситуацію як незалежну від волі та бажання людини [Вежбицкая 1996]. Інколи конструкція називає подію як таку, що відбулась поза участю та волею людини, пор. Praed_(o)InfSdat. (*Мені пощастило зустріти гарну людину; Батькові довелось пережити війну*). До них семантично прилягають речення з агентивною моделлю вияву: (*я*) (*не*) *встиг, збираюся,*

намагаюсь, прагну та інші, що дозволяють мовцеві зняти із себе відповідальність за перебіг подій, пор.: *Я не виконав і Я не встиг виконати*.

З-поміж феноменологічно-неагентивних речень осібно розташовані речення з ядровими безособовими та зворотними дієсловами із семантикою невідконтрольності подій. Так, низка ядрових дієслів зразка *вийшло – склалось – постало* реалізує ідею невідконтрольності перебігу процесу та його результату волі людини, хоча їхній вияв її заторкує, пор. дієслова на кшталт *вдалось, зміг*, де участь людини-суб'єкта є визначальною. Низка *вийшло – склалось – постало* протиставлена дієслову *трапилось*, що, очевидно, не окреслює будь-якого попереднього процесу і не передбачає людського чинника тому, що космічні катастрофи, кліматичні зміни тощо виявлювані самі собою. Об'єднання обох груп дієслів формує досить цікаву шкалу з простеженням участі / неучасті суб'єкта: *зміг – вдалось – вийшло – склалось – трапилось*, де перший та останній елементи найпоширеніше окреслюють крайні точки шкали: *зміг* – найактивніша участь суб'єкта і *склалось* – поза участю суб'єкта (неучасть). Дієслова *вдалось – вийшло – склалось*, до яких прилягають лексеми зразка *довелось – пощастило – підвезло*, подають серединну сферу шкали – з людиною щось гарне трапилось наче просто так. Їхня семантика важко передавана англійською, німецькою та іншими західноєвропейськими мовами [Радбиль 2010, с. 139].

Друга група реченнєвих моделей феноменологічно-неагентивного різновиду пов'язана із пропозитивною семантикою *ірраціональності* [Вежбицкая 1996, с. 234–239], що найпоширеніше виявлюване в осмисленні особи як пасивного експерієнцера. З-поміж слов'янських мов у російській такого гатунку пропозиція найпоширеніша, що посилює її опозитивність англійській мові, в якій регулярною і частотною виступає активна конструкція, пор. *Мені хочеться*; рос. *Мне хочется*; серб. *Желим*; чес. *Chci*; біл. *Мне хочацца*; англ. *I want*; нім. *Ich möchte*. У слов'янських мовах реальний суб'єкт інтерпретує себе як об'єкт певної незалежної від нього події, що наче контролює його. Лексеми зразка *хочеться, прагнеться, бажається* передають неозначене бажання чогось, що керовано зовні тією чи тією силою: *А хочеться мені щастя, бажається нових польотів* (А. Яна).

З-поміж феноменологічно-неагентивних реченнєвих моделей у третій групі охоплено структури з емоційною пропозитивною

семантикою, особливістю якої є виявлювана емоція суб'єкта як незалежна від його волі, не контролювана ним, що відбито у відповідних структурних схемах: $.\text{DatEksperiencerPraed}_{\text{Ino/to}}$: *Хлопець заздрив* ↔ *Хлопцеві було заздрісно*; *Хлопець заздрить* ↔ *Хлопцеві заздрісно*. Дативна модель сигналізує про якусь дарованість емоції без участі самого суб'єкта із семантичним компонентом 'не тому, що Х цього не бажає'. На підтвердження цього можуть працювати дані синтаксичної типології, за якою простежувана диференціація мов за опозицією *агентивності / пацієнтивності*, де перший елемент вияскравлює активне ставлення до життя на зразок *я хочу* як відповідь на питання: *що роблю я?*, а другий – мови з пацієнтивним (пасивним) сприйняттям життя на кшталт *мені хочеться* як відповідь на питання *що трапилось зі мною?* Агентивність є частковим виявом каузативності з акцентуванням уваги на дії та акті волі (*я хочу*; *я прагну*; *я роблю*), а пацієнтивність – як особливий вияв феноменологічності передбачає наголошення на безсиллі та пацієнсивності (*я нічого не можу*; *я не можу зробити*; *щось трапляється зі мною*) [Вежбицкая 1996, с. 35].

Дативна модель є досить продуктивною в низці слов'янських мов (російській, білоруській, меншою мірою – українській, сербській і под.: *Мені спиться добре*; рос. *Мне спится хорошо*; біл. *Мне спіцца добра*; серб. *Ja dobro спавам*; чес. *Spim dobře*; англ. *I sleep well*; нім. *Ich schlafe gut*) і реалізує семантику не підпорядкованості ментальної дії суб'єкту, тому останній не несе ніякої, жодної відповідальності за неї. Ядровою виступає семантика віри (акт віри) або ж інша семантика, що пов'язана зі спонтанністю осмислення події, відсутністю яких-небудь причиново-наслідкових зв'язків, обставин взаємодії із суб'єктом, пор.: *Я не вірю* і *Мені не віриться* (*я можу знати, що скоро складатиму іспити*, але все-таки сказати *не віриться* ↔ *щось у мені говорить: я в це не вірю*). Оpozитивна номінативна модель передбачає відповідальність суб'єкта за ментальні дії, хоча такі дії аж ніяк не мають бути передбачуваними: *Я думаю / Я вірю* <тощо>, *тому що хочу*.

У феноменологічному вимірі опозиція **активність / пасивність, агентивність / пацієнтивність** відбивають рівень переживання статусної ролі суб'єкта самим мовцем. Так, за наявності двох альтернативних конструкцій – *активна / пасивна* – окремі слов'янські мови послідовно орієнтовані на пасивну / безособову: *Його убила блискавка* → *Його вбило блискавкою*; *Вітер розігнав човни* → *Вітром*

розігнало човни. Пасивізація найрегулярніше виражена в російській мові (пор. погляди А. Вежбицької та ін.), що мотивує твердження про її особливий статус на феноменологічній шкалі опозиції **активність / пасивність**. Синтаксично останнє виявлювано в особливому статусі безособових односкладних речень, з-поміж яких актуальною моделлю виступає $S_{\text{dat}} \text{Praed}_{\text{I(о)}}$: *Лише йому пощастило в бою* (О. Гончар). За А. Вежбицькою, безособова форма дієслів наскрізною лінією пронизує часто усю мову і становить одну з найхарактерніших її особливостей, що, зокрема, властиво російській мові [Вежбицкая 1996, с. 72].

Безособові конструкції як особливий різновид феноменологічно-неагентивних речень на умовній шкалі неагентивності розташовані між максимально-оптимальною пасивізацією суб'єкта з розмиванням його статусу в перебігу дії / вияві стану, внаслідок чого ілюзія, що увесь світ постає непізнаваною сутністю, сповненими загадок, легенд, міфів, реальні ж причини подій непрозорі та неосягнуті: *Його вдарило машиною; Його несло на крилах до рідної хати* і под., до конкретно відчутного імплікованого суб'єкта з розмитою агентивністю: *В соняшнику справді трудно впізнати сонце* (Леся Українка); *Хлопцеві мариться минуле* (А. Яна).

У такого зразка феноменологічно-неагентивних конструкціях безпосередню причину події – **X** – зображено таким чином, наче вона виступає певним інструментом невідомої сили. Чітко виявлюваного суб'єкта в цьому разі немає, що посилювано формою дієслова у формі середнього роду («безособовій» – не може поєднуватися з особою у функції суб'єкта) і валентно не прогнозує особового агенса (пор.: [Радбиль 2010, с. 141]). Заявлені речення є неагентивними: таємничі та незрозумілі події відбуваються поза пізнаваною особою: постають не тому, що цього хоче людина – вони поза волею її досягнення. Агентивність не передбачає чогось загадкового, таємничого: якщо людина щось чинить, що зумовлює вияв певних подій, то все це є цілком прозорим. Загадковими та недосягненими виступають ті речі всередині особи та навколо неї, з'ява яких мотивована дією таємничих сил природи [Вежбицкая 1996, с. 81].

Багатство і розмаїття феноменологічно-неагентивних конструкцій у слов'янських мовах, зокрема в українській, показують, що мова відбиває та різним чином підтримує домінують в українській культурній традиції тенденцію до розгляду світу як множини подій. Останні не підлягають ні людському контролю, ні людському

розумінню, до того ж це такі події, які людина не спроможна повністю осягнути та якими вона не в змозі повністю керувати. Такі події здебільшого для людини бувають поганими.

Агентивність англійської, німецької та інших західноєвропейських мов є наслідком тривалої еволюції. Так, давньоанглійській мові притаманні були безособові конструкції, але уже в середньоанглійський період майже усі безособові конструкції еволюціонували в нові особові лінгвістичні конструкції [Матезиус 2003, с. 57–67]. Тому середньоанглійський період (XII–XV століття) визначають як час вивільнення духовної енергії та формуванням пріоритетних цінностей індивідуалізму з домінуванням відповідальності людини, що легко простежувано на соціально-стильовій стратифікації агентивності / неагентивності, активності / пасивності, коли соціальна еліта використовувала переважно екзистенційно-номінативні конструкції на кшталт *I think* ‘я думаю’, а *Me think* ‘мені думається’ – нижчі верстви суспільства (пор.: [Николаева 1996, с. 79–89]).

Смисл або інтенційна сутність індіферентні щодо реальності існування / не існування мислимих предметів. У цьому сенсі смисл того чи того конструкта на кшталт *Засніжило; Заморосило; Гримить* легко впізнаваний на формально-граматичному тлі, а його суб'єктна сутність у сучасній лінгвоментальності може бути зінтерпретована тільки через встановлення глибинних начал, що мотивували такого зразка ситуації (*Дніє; Морозить; Сніжить* і под.). Тому зазвичай говорять про імплікованого суб'єкта поза його формальним вираженням. Не вдаючись у детальну генезу та еволюцію такого різновиду реченневих утворень, що ґрунтовно розглядалися у дослідженнях О. Мельничука, О. Попова, О. Потебні, О. Шахматова та ін., можна констатувати наявність рівномірно поширених та авторитетних двох поглядів на їхнє постання. Одні лінгвісти говорять про одночасне формування обох класів реченневих утворень – односкладних і двоскладних (О. Мельничук, О. Попов та ін.), інші ж – вважають, що односкладні речення є похідними від двоскладних (О. Потебня, О. Шахматов, В. Юрченко та ін.). Хоча будь-яка кваліфікація поглядів того чи того лінгвіста є умовною тому, що часто науковці у своїх міркуваннях допускають імовірність іншого потрактування. Так, О. Шахматов не заперечував, наприклад, виформування речень на кшталт *Бог дає дощ* раніше ніж відповідних односкладних [Шахматов 1941, с. 30], підтвердженням чого, за його твердженням, постає їхнє функціонування в латинській, литовській та інших мовах.

Усталеною є теза, що в подібних реченнях наявний мінімум особи, а у структурах на кшталт *Грім гримить, Ніч ночіє* зреалізована першочергова, міфічна причина явища, міфічного діяча – виконавча дії [Пешковский 1956, с. 370–375]. Розвитком подібної думки слід вважати твердження Д. Овсянико-Куликовського про суб'єкт як удавану особу (з-поміж виділених п'яти – четверту) в аналізованих реченнях, де її призначенням є окреслення сили, стихійності дії [Овсянико-Куликовский 1912, с. 191–199] і в природі, і в організмі та душі людини. В реченнях зразка *Зоріє* значною мірою відбиті дохристиянські вірування з наскрізною тотемізацією доквілля, уявлених надприродних сил. Їхнє глибинне тлумачення можливе за умови застосування напрацювань психолінгвістики, етнопсихолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвоконцептології та відповідних методик цих наук. Перший поняттєвий компонент тлумачення таких речень (феноменологічність) відбиває незаповненість не тільки лінійної позиції суб'єкта, але й наголошує на неможливості функціонування у подібних реченнях особи у функції суб'єкта [Вежбицкая 1996, с. 74], а другий – (неагентивність) відбиває замкнутість таких утворень на їхнє сприйняття як переживаного мовцем та його замкнутості на національно-особливому, його статусному навантаженні в баченні навколишнього світу, його членуванні.

З-поміж простих речень особливу вагу має “неагентивність”, що охоплює реченнєві структури з поданням стану речей, що не залежать від волі та бажання людини, пор.: дав. в. + інфінітив (*Мені щастить / Мені пощастить*). Міфологічний суб'єкт – це суб'єкт-спричинювач дії, який реконструйовано з міфологічного сприйняття давніми українцями зовнішнього світу природи і внутрішнього світу людини, зафіксованого в назвах персоніфікованих явищ природи, фольклорних персоніфікаціях хвороб і страху, надприродних злих і добрих сил тощо.

Якщо взяти за основу аналіз наявних у словниках сучасних слов'янських мов безособових дієслів та функційно наближених до них утворень (орієнтовно 560 лексем), то позірним постає їхнє диференціювання на дві групи: 1) лексеми на позначення зовнішнього процесу / стану природи (280 одиниць); 2) слова – найменування внутрішнього стану (фізіологічного / психологічного) людини (280). Так, якщо аналізувати речення першого різновиду на кшталт *Дощить* (= *Дощ йде; Дощ падає*), у ньому семантичним суб'єктом є *дощ*, що постає міфологізованим (виражений третьою особою однини

чоловічого роду); *Хмариться* (= *Хмара наступає*; *Хмара підходить*) – міфологічний суб'єкт *хмара* (виражена третьою особою однини жіночого роду); у реченнях другого різновиду зразка *Марилося* (← *Мара діяла*); *Від нього пішло жаром* (← *Від нього вогневиця (Вогневиця) пішла жаром*). І в першому, і в другому різновиді відіменні дієслова постають похідними від основ найменувань міфологічних божеств або ж у структурі речення імпліковано діяча – персоніфіковану тотемну сутність. У таких реченневих утвореннях досить послідовно простежувано максимальне збереження дохристиянських вірувань, коли природні стихії усвідомлювались як самодостатні.

Феноменологічно-неагентивні речення закономірностями свого тлумачення вимагають заглиблення в пошуки мислення у слові та співвідношення мислення й мови (О. Шахматов), напрямів витворення речень у минулому та їхнього системного відтворення з належним обтяженням згустками мислення. Свого часу М. Марр констатував, що в реченнях зразка *Крапає*; *Вітрять* «матеріалізована» 3-я особа є суб'єктом, що свого часу був дієвим тотемом (духом, богом). Опертям гіпотези поставала віра в те, що хвороби, погода дарована людям особливими духами, божествами та ін. з їхнім позачасовим існуванням [Марр 1934, с. 6–7; 1933, с. 320–322]. Залишки подібного тотемування відбиті в різних виявах феноменологічно-неагентивних речень, основний корпус з-поміж яких становлять традиційно визначувані безособові односкладні речення з їхнім диференціюванням на позначення зовнішнього стану природи та внутрішнього стану людини [Чернобай 2014, с. 7–167].

Аналогом нуль-суб'єктності виступає правобічний валентно-зумовлений елемент *щось* у конструкціях на -л (о) зразка: *Щось защеміло в грудях*; *Щось завмерло в ньому*; *Щось його здержувало, неначе забув що*; *Нею випрямило щось раптом*; *Нараз спонукало її щось підвести погляд від шитва* (О. Кобилянська). *Щось* як буттєва категорія, вочевидь, сформована на тому етапі пізнання доквілля, коли людина могла виокремити один елемент із множини сутностей, усвідомити вищість позачасового і позапросторового над собою, пор.: нім. *es*, фран. *il*, англ. *it*; словен. *ono*, чесь. *to*).

Зростання соціальної активності людини та утвердження її самодостатності в оцінці природних та інших явищ зумовлює збільшення внутрішньомовного навантаження агентивності з її універсально-типологічним виявом. Останнє мотивує збільшення функційно-соціальної ролі мовця, посилення компонента агентивності, його

абсолютне домінування, що властиво англійській та іншим західно-європейським мовам. Водночас у слов'янських мовах простежувано збереження національно-особливого компонента з його нерівнорядним виявом у кожній із них. Феноменологічно-неагентивний реченсвий тип в еволюції слов'янських мов, зокрема української, не втратив свого функційного обширу. Його генеза та сучасна виявленість підтверджують мотивацію більшості таких конструкцій дохристиянськими віруваннями народу.

Ядрові компоненти-предикати таких утворень одні лінгвісти вважали одноособовими (О. Пешковський), моноособовими (О. Болюх) – для них властива тільки одна форма особи, у теорії валентності Л. Теньєр потрактував їх як безвалентні / безактантні (подібно до театру, коли в останньому піднімана завіса, а діячів немає, *падає дощ* – діяч відсутній) [Теньєр 1988, с. 251–254].

Структурно такі речення кваліфікували або як неповні – за логіко-граматичним підходом (М. Греч, Ф. Буслаєв), або як односкладні – у психологічному, формально-синтаксичному – відсутність підметової позиції (П. Фортунатов, Д. Кудрявський). Непоодинокими є спроби витлумачення суб'єкта через його кореневу ретрансформацію, тобто суб'єкт імпліковано в корені, що легко виявити шляхом використання методу лексико-синтаксичного перефразування: *Морозить* ← **Мороз діє* ← **Мороз діє морозом*.

Самі ж речення на кшталт *Гримить* лінгвісти розглядали по-різному: і як безсуб'єктні (Ф. Міклошич, А. Ф. Тренделенбург), і як безпідметові від *Subjectlose Sätze* (Т. Хейсі), і як безособові судження (П. Попов), і як речення «із втраченою третьою особою» (О. Пешковський), і як екзистенційні (О. Шахматов), і як «вдові» («вдовині») (П. Залозний, В. Сімович); і як неособові (Е. Бенвеніст, В. К. Тальбіцер); і як конструкції з нульовим суб'єктом (І. Мельчук, О. Клименко); і як безпідметові (Л. Булаховський); і як речення абсолютно безособові (Г. Золотова); і як речення з нульовим підметом-лексемою (А. Вежбицька, І. Мельчук, Й. Ружичка) з внутрішнім диференціюванням останньої на три основних варіанти: *Ø люди* (мн.), *Ø стихії* (с. р., одн.), *Ø будь-хто* (род., дав., знах.). Останній підхід передбачає нульовий вияв і на власне-синтаксичному, і на семантичному (семантико-синтаксичному) рівнях (пор. реалізацію нульового потенціалу на комунікативному, лінійно-позиційному та інших рівнях). У кваліфікації феноменологічно-неагентивних речень, зокрема безособових, істотним є розмежування рівнів їхнього тлумачення, похідним

чого постає сплутування дефініцій підмета, суб'єкта (логічного, психологічного, граматичного), особи (граматичної, семантичної, морфологічної, синтаксичної) та застосування поняття суб'єкта як синонімічного щодо понять *діяч; виконавець дії; особа; той, хто говорить; носій дії, стану, ознаки; предмет думки*. У корпусі феноменологічно-неагентивних речень досить легко простежити перехідні площини між власне-феноменологічністю (*Світає; Смеркає; Гримить; Ночіє; Моросить*) до удаваної (*Муляє душу ↔ Щось муляє душу ↔ Щось муляло душу*) чи навіть потенційної (*Не спиться хлопцеві*) агентивності. Для адекватного розуміння феноменологічно-неагентивних речень істотним є врахування тенденцій співвідношення їхньої структури й семантики, вияв різних площин симетрії / асиметрії: *Щось сипнуло снігом ↔ Сипнуло снігом; Блискавка блиснула в небі ↔ Блиснуло в небі*. Ядровими з-поміж феноменологічно-неагентивних речень постають ті, що позначають явища всеохопного атмосферного характеру: *Дніє; Вечоріє; Світає; Смеркає, Темніє*, адекватне переживання семантики яких мотивоване глибинними шарами вірувань та звичаїв.

Феноменологічно-номінативна класифікація простих речень ґрунтована на особливостях переживання пізнаваного та адекватного усвідомлення глибинного семантичного універсуму мови, в якому диференційно знаковими постають універсально-типологічні та національно-специфічні сутності. Останні відтворювані в регулярних реченневих моделях, де найпоспідовніше відбито співвідношення агентивного / неагентивного начал у мові. Перспективним постає дослідження закономірностей вияву агентивності та неагентивності в різноманітних мовленнєвих актах прямого та непрямого говоріння в межах однієї та різних мов, що дозволяє встановити статусну роль таких утворень у свідомості мовця.

3.5. Об'єктивна граматики слов'янського простого речення

Сучасні студіювання з граматики слов'янського речення мають своїм опертям тяглу традицію тлумачення речення, що охоплює розгляд: 1) структури речення; 2) його співвідношення з реальною дійсністю; 3) навантаження реченневих утворень ситуативно-прагматичними завданнями; 4) кореляції речення із ситуацією; 5) реалізації в реченні універсальних та національно-мовних величин; 6) сукупності категорій і вивчення їхньої корелятивності з різними рівнями речення; 7) усталення речення в системі мови та його реалізацій

у мовленні; 8) експресивності речення; 9) його статусу в тексті; 10) закономірностей реченнєвого розгортання ↔ згортання; 11) внутрішньореченнєвих залежностей та ін. Це неповний перелік проблем, що є актуальними в сучасній лінгвістиці, де кожна із проблем співвідноситься з відповідною класифікацією речень.

На сьогодні не існує граничного індексу диференційних ознак речення. Е. Бенвеніст стверджував, що речення однаковою мірою належить і мові, і мовленню [Бенвеніст 1974]. Існує завжди проблема співвідношення в кожній реалізації речення системно-віртуальних величин та узусних, мовленнєвих (пор. огляд теорій генеративної граматики в [там само, с. 167–184]). У мовленнєвому вимірі речення є носієм усього комплексу ситуативно-прагматичних смислів, завжди занурене в суб'єктивний простір. Уже на рівні мовленнєвого акту актуалізовані параметри об'єктивної граматики, адже необхідно не просто назвати ситуацію, а й скваліфікувати її. У цьому разі кожний компонент семантико-синтаксичної структури речення набуває внутрішньої актуалізованості.

3.5.1 Слов'янське просте речення в об'єктивній граматиці.

Швидше слід говорити про теоретичні міркування цієї проблеми. Поняття слов'янського речення є надзвичайно ємним, і навіть звуження до простого речення загалом не рятує ситуації, тому що і структурно слов'янське просте речення є нерівнорядним (двоскладне й односкладне), й семантико-синтаксично воно має свої численні різновиди (від одно- до восьмикомпонентного), до цього слід додати особливості вираження вершинного предикатного компонента (дія, стан і т. ін.) і залежних субстанційних, і комунікативно (функційна перспектива з диференціюванням відомого й нового, топіка й комент), й актуально (тема й рема), й семантично, не кажучи про узусні й мовленнєві утворення зразка комунікати, вокативи й т. ін. Можна додати особливості структурування та функційного навантаження простого речення в різних слов'янських мовах. Під слов'янським простим реченням мається на оці просте двоскладне речення, здебільшого в його основному вияві. Матеріалом є різні варіанти простого двоскладного українського речення, згодом можливе залучення даних інших слов'янських мов. Теорія об'єктивної граматики слов'янського простого двоскладного речення охоплює кілька вимірів, з-поміж яких важливими є: 1) співвідношення формально-граматичного рівня речення із ситуативно актуалізованими параметрами; 2) напрями ситуативно-прагматичного диференціювання

внутрішньореченневих позицій; 3) встановлення напрямів взаємодії внутрішньореченневих лексемних інтенцій і витворення цілісного смислового тла; 4) тенденції диференціювання в мовленнєвій практиці віртуально мотивованих значень та їхнє відбиття в реченнєвій структурі; 5) категорійний апарат ОГ слов'янського простого речення. Ці завдання ескізно подають контури об'єктивної граматики слов'янського простого речення, що в своїй побудові повинна мати опертям Національні корпуси текстів усіх слов'янських мов. На першому етапі нагальною є потреба побудови Експериментального дослідницького корпусу текстів однієї зі слов'янських мов (пор. подібне завдання в рамках дослідження категорійно-лексикографічної і трансформаційно-аналогової граматики службовості [Загнітко 2012(а)]). Уже на цьому ґрунті створення паралельних Експериментальних дослідницьких корпусів двох і більше слов'янських мов [Загнітко 2015(в), с. 51–55].

3.5.2 Рівні й категорії об'єктивної граматики слов'янського простого речення. Найбільш опрацьованим у теорії слов'янського речення є формально-граматичний рівень, що уможлиблює простеження особливостей формального вираження усіх компонентів структури двоскладного речення в межах однієї мови та з'ясування спільного й відмінного в таких реалізаціях в усіх або в більшості слов'янських мов. Високий ступінь дослідження властивий і семантико-синтаксичному рівневі, де основною постає морфологічно опосередкована семантико-синтаксична категорія валентності з її внутрішнім диференціюванням на категорії предикатності й субстанційності. Якщо звернути увагу на сучасні теорії генеративної граматики, вони мають опертям віртуально системну організацію реченнєвої структури. Остання є відправним моментом тлумачення: а) семантико-синтаксичної організації речення [Вихованець 1992, с. 12]; б) внутрішньореченнєвого ранжування ролей [Загнітко 2012(а), с. 15–28; Загнітко 2014(б), с. 156–187]; в) співвідношення семантико-синтаксичного рівня з формально-граматичним [Загнітко 2014(б), с. 35–101]; г) корелятивності / некорелятивності компонентів обох рівнів із комунікативною перспективою речення [Всеволодова 2016, с. 123; Загнітко 2014(б), с. 156–187] і т. ін. Усе більшої ваги набувають студіювання особливих структур, що мало співвідносні з традиційною кваліфікацією структурної схеми речення, його моделі – фразеологізовані реченнєві утворення, з-поміж яких дослідники [6, с. 35–101] встановлюють ступені фразеологізації, регулярність

лексичного наповнення компонентів ((1) *Що є, то є*; (2) *Як для мене, то все добре*).

Лексична мотивація регулярності / нерегулярності заповнення валентнозумовлених внутрішньореченневих позицій адекватно простежувана на послідовному врахуванні закономірностей суб'єктно-об'єктних відношень. Так, дієслівна лексема *пити* прогнозує дві субстанційні позиції: суб'єктно-лівобічну й контактну об'єктно-правобічну з відповідними внутрішньореченневими зв'язками (*хто?* (реченневотвірний предикативний зв'язок – координація) ← *пити* (реченневотвірний субординативний підрядний зв'язок – сильне керування) → (*що?*)), хоча в реальній ситуації мовець семантично диференціює інваріантні субстанційні аргументи. Значущою є опосередкована взаємодія суб'єкта й об'єкта, тому що заповнення лівобічної суб'єктної позиції лексемою на зразок *дитина* (*хлопчик, дівчинка, школяр* і под.) накладає функційні обмеження на заповнення об'єктної позиції (*дитина* ↔ *воду, квас, напій, чай* (лексико-семантична група 'безалкольні напої'); *дитина* ↔ *настій, пілюля, сироп, таблетка* (лексико-семантична група 'лікарські препарати'))).

Свого часу О. Пешковський [Пешковский 2001, с. 187–188] говорив про необхідність створення граматики, що орієнтована на всю повноту фактів реальної мови поза врахуванням нормативності / ненормативності конструкції. Підхід наголошував одну з ідей В. Гумбольдта, яку розвивав О. Потебня (див. аналіз поглядів [Загнітко 2014(б)]): людина живе в колі своєї мови. Для об'єктивного опису мови, встановлення усіх компонентів граматики речення необхідним є аналіз мовного матеріалу всіх функційних стилів, врахування різних реєстрів мови. Потреби прикладних студіювань вимагають опису мови в її динаміці, простеження особливостей і закономірностей породження мови [Вихованець 1992, с. 189–192]. Складність об'єктивної граматики в тому, що її вичерпний корпус має ґрунтуватися на достатньому матеріалі, що охоплює основний масив функційного навантаження категорійних форм. Так, лексема *пити* в лексикографічному тлумаченні має три значення (1) 'ковтати яку-небудь рідину для вгамовування спраги'; 2) 'вживати спиртне, проводити час за питтям горілки, вина і т. п.'; 3) 'убирати, всмоктувати в себе вологу (про рослини, поля і т. ін.)', з-поміж яких перше інваріантно відбиває трикомпонентну семантико-синтаксичну структуру простого двоскладного речення). У цьому значенні (з урахуванням відтінку 'ковтати порошки, пілюлі, звичайно запиваючи їх водою') наявний відносний

збіг системної структури речення з її об'єктивною реалізацією: (3) *Огей маленькими ковтками п'є чай* (Олесь Досвітній); (4) *Батькові пірамідон* (Є. Кравченко).

Особливістю об'єктивної граматики є те, що вона фіксує відсутність заповнення валентнозумовленої позиції: (5) *Не дай, Боже, в багатого і пить просити* (Т. Шевченко); (6) *Ø ← Пила невситимо, не переводячи подиху* (Гр. Тютюнник) – валентнозумовлені позиції суб'єкта ↔ об'єкта незаповнені, внаслідок чого лексема набуває категорійної семантики 'вгамовувати спрагу'. Для об'єктивної граматики слов'янського простого речення вагомою є відсутність заповнення лівобічної чи правобічних позицій, встановлення регулярності такої реалізації, визначення їхнього стильового закріплення. Водночас подібне сигналізує тільки про нульовий узусний чи мовленнєвий варіант вияву віртуально-системної валентності. Для об'єктивної граматики такі реалізації істотні, відбиваючи ступінь поширення тих чи тих моделей, сигналізуючи про їхню нормативність і кодифікованість в одній мові на відміну від іншої. Так, другий відтінок першого значення лексеми *пити* 'перен. Викльовувати молоде зерно (про птахів)' сигналізує про динаміку внутрішнього семантичного диференціала дієслова: (7) – *Невже ж се не гріх, коли ти [голуб] по полю літаєш і зерно з поля, свіжо посіяне, видзьобуєш, і шеницю з колосся п'єш* (І. Франко); (8) *Горобці цілими хмарами сідають на соняшники і п'ють насіння* (О. Копиленко). Фактичний матеріал Національного корпусу української мови підтверджує первинні семантичні зрушення в дієслівній лексемі *пити*.

Опертя на Експериментальний дослідницький корпус [Загнітко 2015(в), с. 45–61] з адекватною його репрезентативністю дозволило б аргументувати попередні спостереження щодо обов'язковості / напівобов'язковості / необов'язковості заповнення валентнозумовленої позиції, а також встановити діапазон таких лексем та їхніх значень. Аргументом цього можуть бути реченнєві структури зі словами пасивної валентності на зразок *земля, карта*. Так, у двох реченнях (9) *Хто цей курган насипав і чим його насипали такий високий, шапками сюди зносили землю за давнім вояцьким звичаєм, чи шоломами, чи як?* (О. Гончар) і (10) *Цар Лідії щороку приходив з раттю на землі Мілета якраз напередодні жнив* (І. Білик) відчутною є різниця в значеннях лексеми *земля*. У (9) – 'речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори', а в (10) – 'країна, край, держава'. ОГ одним зі своїх завдань має опис характерологічних

смыслов лексем, що набули значеннєвих відтінків, пор.: (11) – *Завтра сідайте вивчати геологічну карту* (І. Білик) і (12) *На стіні в директора карта радгоспних земель* (О. Гончар), де в (11) – ‘зображення окремих частин країни за їх геологічними ознаками’, а у (12) – ‘зображення ґрунтового покриву певної ділянки земної поверхні із зазначенням походження ґрунтів, їх складу тощо’.

В об’єктивній граматиці актуальною є схематизація усіх можливих лексів (регулярні постдієслівні прийменники (післяслівники)) як регулярних складників синтаксичної позиції. Так, для дієслів на кшталт *стрибати, плигати, скакати, цибати, брикати* (‘вияв певної дії’) значуща обов’язковість лекси зі значенням ‘просторові відношення’: *через, до, на* та ін., хоча вияв кожної з них послідовно регламентований особливостями сполучуваності лексем: *перестрибувати / перестрибнути через* ((13) *Піднімалися сходами – я подав Христині руку. Вона легко перестрибувала через дві приступки* (Р. Андріяшик); (14) *Він (Дунда) ... метко перестрибував через невеличкі калюжі* (Б. Антоненко-Давидович); (15) *Смугастий звірок-бурундук почав бавитися з ними (сонячними зайчиками), ... перестрибував через них* (І. Багрянний)); *дострибувати / дострибнути до* ((16) *Лукія, весела, хмільна, все намагалась дострибнути до металевій перекладині...* (О. Гончар)).

Для об’єктивної граматики концептуальними постають і суб’єктно-інструментальні відношення для тих речень, у яких стрижневими є лексеми зразка *відкосити, відрізати, косити, підрізати, різати*, адже для української мовленнєвої практики вагомою є симетризація заповнення постдієслівної інструментальної позиції із семантикою лівобічної позиції: (17) *Мручко ніж із пояса добув. Шахнув і гузик (гудзик – А. З.) від кунтуша відрізав* (Б. Лепкий). Сюди ж прилягають і суб’єктно-локативні відношення на зразок: (18) *Діти перебувають у воді* – в низці ситуацій таке речення сигналізує про небезпеку, тривогу та ін. Твердження про безсуб’єктність конструкцій на кшталт (19) *На вулиці навіть в середині ночі був народ* [Мустайоки 2006, с. 223] у рамках теорії об’єктивної граматики мало аргументоване, оскільки ситуація свідчить про наявність народу, а його екзистенційність корелює з актуалізованим суб’єктно-локативним відношенням. Спостережуваними є тільки відносні відмінності між реченнєвими варіаціями на зразок (20) *У мене болить біля серця* ↔ (21) *У мене щось болить біля серця*; (22) *Дощить на вулиці уже тиждень – на вулицю годі й виглянути*

(А. Яна) ↔ (23) ***Щось дощитъ** на вулиці уже тиждень – на вулицю годі й виглянути. І водночас значущою є різниця в реальній граматиці дієслівного вжитку в реченнях (24) *Тепер мені ліпше, і я знов можу ходити сама з палкою, а то вже було так, що мене **водили*** (Леся Українка) і (25) **Воно** давно водило його ночами до гаю, хоч так і не знайшов він у гаї омріяну квітку (А. Яна), де в (24) суб'єкт модифікований у неозначеного, а в (25) – суб'єкт знівельований, основний наголос перенесено на довільність дії поза волею суб'єкта, пор. також (20), (21), (22), (23).

Істотною для об'єктивної граматики слов'янського речення є і шкала семантичного диференціала, що завжди скорельована з відповідною ситуацією, тому заповнення стрижневого предиката мотивовано прагматичними завданнями. Так, синонімічний ряд дієслова *йти* (*ходити, ступати, простувати, прямувати, крокувати, фамільярне тупати, чимчикувати, фразеологізовані спрямовувати свої стопи; (у бій) рушати; (тривалий час) бродити* – у загальній кількості більше 50 синонімів) послідовно диференційований у конкретній ситуації, де продуцент відповідно до ситуативної теми обирає з опертям на шкалу семантичного диференціала певне дієслово: (26) *Вийти заміж? Хто се сказав? Ні, прич усякі спокуси, усякі викрути – вона **йде** за своєю ідеєю...* (М. Коцюбинський) і (27) *Давно тут не **ходять** поїзди* (О. Гончар). Якщо ж урахувати, що в дієслівній лексемі *йти* міститься 30 значень (до цього треба додати ще й численні відтінки в межах окремих із них), а в лексемі *ходити* – 14, *ступати* – 6, *простувати* – 2, *прямувати* – 2, *крокувати* – 2, *тупати* – 4, *чимчикувати* – 2, що сумарно становитиме 60, а з урахуванням відтінків – 256, то легко помітити, що об'єктивна граMATика слов'янського простого речення буде максимально наближеною до реального функціонування реченневих утворень. Останнє особливо актуально, тому що низка значень таких і подібних лексем охоплюють переносні вияви або ж граMATизовані, пор.: (28) *Через літо вони [чоботи] дурно стояли, зате взимі **йшли** або на Аницю, ... або на Йвана* (Л. Мартович) – 'призначатися комусь для взування, для вдягання', або ж *Не **йде**, пане-брате, так не **йде** ... Не по-лицарському це* (С. Черкасенко) – 'відповідати установленим правилам, звичаям, певному становищу і т. ін.'

Основними рівнями об'єктивної граматики є функційно-комунікативний із особливим наголошенням ситуативно-прагматичних чинників, семантико-синтаксичний, формально-граMATичний та ін.

Визначальними категоріями постають морфологічно опосередкована граматична категорія валентності, категорія семантичних відношень і категорії функційної перспективи речення. Тільки в межах об'єктивної граматики можна говорити про активну чи напівактивну, пасивну дію сил, основним призначенням яких є певна економія мовних зусиль, що свого часу О. Есперсен [Есперсен 1958, с. 187–195] кваліфікував як один із визначальних та необхідних законів для природної мови. В ОГ речення особливий статус належить суб'єктивно-об'єктивним категоріям, що охоплюють: 1) актуалізаційні (дейктичні, шифтерні, індексальні з вказівкою на ситуацію породження тексту (персональність, часовість, просторовість): час дієслова, особа займенникових іменників); 2) модальні (спосіб дієслова, референтність / нереперентність синтагми); 3) комунікативні (комунікативна роль синтагми, означеність / неозначеність); 4) оцінні (ступінь інтенсивності ознаки в предикатних слів, суб'єктивна оцінка в іменників); 5) інтерпретаційні (суб'єктивний погляд мовця, на реалізацію якого можуть «працювати» значення вияву атрибутивної ознаки), пор. у цьому розрізі статус категорії евіденційності [Поповић 2014, с. 12–18, 15–45 і далі]. Принципи об'єктивної граматики ґрунтовані на загальних концептуальних засадах граматики, враховують закономірності феноменологічного підходу до розуміння й кваліфікації мови. Значущим для створення об'єктивної граматики слов'янського простого речення є ґрунтування у студіюваннях на спеціально створеному Експериментальному дослідницькому корпусі текстів, а в перспективі – на Національних корпусах текстів усіх слов'янських мов.

3.6. Рівнево-ступенева типологія граматизації в сучасному слов'янському реченні

У сучасній лінгвістиці теорія граматизації має опертям індо-європейське порівняльно-історичне мовознавство [Lehmann 1982, pp. 45–51], зіставлення мов, фундаментальні гіпотези лінгвістичної типології мов із вирізненням ізолятивної, аглютинаційної флективної груп свого часу стало опертям розмежування відповідних трьох послідовних ступенів розвитку мов (ізолювальний → аглютинаційний → флективний) з кваліфікацією флективного як найдосконалішого (Г. Асколі [Askoli 1854, pp. 101–109], І. О. Бодуен де Куртене [Бодуэн де Куртенэ 1963_{/1}, с. 147–161], Ф. Бопп [Bopp 1833, S. 124–145], К. Бругман [Brugmann 1922, S. 87–95], К. Венер [Werner 1874, pp. 45–72], В. Гумбольдт [Гумбольдт 2000, с. 28–41], Г. Габеленц

[Gabelentz. 1901, S. 31–45], Б. Дельбрюк [Delbrück 1919, S. 181–191], О. Есперсен [Есперсен 1958, с. 247–256], Г. Остгоф [Osthof, Brugmann 1878, S. 42–9], Г. Пауль [Пауль 1960, с. 17, 23–31], В. Томсен [Tomsen 1896, pp. 58–61], А. Шлегель (цит. за: [Загнітко 2014(в), с. 3–5]), Ф. Шлегель (цит. за: [Загнітко 2014(в), с. 7–9]), А. Шлейхер [Schleicher 1865, S. 12–14] та ін.). Заявлені підходи мали різний вияв у загальнолінгвістичних студіюваннях, істотним є напрацювання порівняльно-історичного мовознавство, що цілком коректно окреслило закономірності функціонування у флективних мовах особливих утворень як еквівалентних слову чи наближених до нього. Усталене розуміння граматизації ґрунтовано на загальному тлумаченні ступенів розвитку й переходу мов, набуттям мовною системою відповідних характерологічних ознак.

Термін *граматизація / грамати́калізація* (франц. *grammaticalisation*) уперше сформулював А. Мейє, кваліфікуючи ті чи ті тенденції формування граматичних форм і диференціюючи 1) виникнення нових форм за аналогією з уже наявними; 2) перехід самостійного слова на роль граматичного елемента, тобто «набуття граматичного статусу словом, що було до цього автономним» [Meillet 1912, pp. 384–400]. Визначальним у концепції А. Мейє обґрунтування синсемантичності й автосемантичності, їх послідовного розмежування, де на позначення останнього процесу та відповідних його етапів А. Мейє використовує термін *граматизація* [Meillet 1912, p. 385]. Формування методик дослідження граматизації актуалізувалося в межах порівняльно-історичної (генетичної) та функційно-комунікативної лінгвістичних парадигм (див. праці Е. Бенвеніста [Benveniste 1968, pp. 85–95], Л. Блумфільда [Блумфілд 1968, с. 101–121], Дж. Грінберга (цит. за: [Загнітко 2014(в), с. 18–23]), О. Есперсена (цит. за: [Загнітко 2014(б), с. 3–12]), В. М. Жирмунського [Жирмунский 1961, с. 3–21], Є. Куриловича [Kurylowych 1965, p. 55–71], О. Мельничука (цит. за: [Загнітко 2014(в), с. 3–13]), Е. Сепіра (цит. за: [Загнітко 2014(в), с. 3–13])), особливо в німецькій мовознавчій традиції другої половини ХХ століття (пор. терміни *Grammatikalisierung, grammatikalisierung*) та почасти у вітчизняній лінгвістиці. Одним із перших дефінував граматизацію як «розширення сфери вживання морфеми за переходу від лексичного до граматичного або від менш граматичного до більш граматичного статусу, наприклад, від словотвірного форманта до словозмінного» Є. Курилович. Учений скваліфікував його як протилежний процесу

лексикалізації [Kurylowych 1965, pp. 69]. Е. Бенвеніст, досліджуючи формування допоміжних дієслів, розглядає питання *мутацій* граматичних категорій, що своєю ємністю охоплює й граматизацію [Benveniste 1968, p. 16]. На сьогодні в теорії граматизації та в її прикладному чи технологійно-прикладних вимірах знаково актуальними постає ціла низка питань, пов'язаних зі з'ясуванням витворення синсемантичного простору лексеми, визначенням силового поля категорії і/чи категорій як реалізаторів інтенції граматизації лексеми, що й мотивує потребу такого зразка дослідження, що передбачає визначення основних чинників розмивання автосемантичності та формування регулярного заповнення прилексемної позиції вторинними елементами.

Т. Гівон власним афоризмом певною мірою обґрунтував концепцію граматизації: «Сьогоднішня морфологія – це вчорашній синтаксис» [Givón 1979, p. 413], характеризуючи та диференціюючи поряд із граматизацією *синтаксизацію* (syntactization) і *морфологізацію* (morphologization). Етапними в опрацюванні теорії граматизації постали погляди Х. Лемана [Lehmann 1982, p. 26], який дефінував поняття граматизації та деграматизації. З дослідженням Х. Лемана перекликається студіювання Б. Гайне і М. Рей [Heine, Reh 1984, p. 22], де скваліфіковано універсальні типи мовних змін у процесах граматизації як «еволюції, під час якої мовні одиниці втрачають семантичну складність, прагматичну значущість, синтаксичну свободу...» [Heine, Reh 1984, p. 22].

Особливим є підхід до розгляду граматизації Пола Хоппера та Елізабет Траугот, які простежують заємозв'язок граматизації та лексикалізації з послідовним визначенням кількох основних принципів граматизації [Norper 1987, p. 23]. Джон Байбі та Естен Даль [Bybee 1987, pp. 53–103] скваліфікували основні формальні та семантичні властивості граматичних показників – “грамів” (англ. *gram*). Розвиваючи й актуалізуючи цей підхід, можна констатувати, що визначальними параметрами граматизації (формування грамів) постає а) вторинне прилексемне позиційне заповнення; б) втрата автосемантичності; в) актуалізація власне структурного статусу в синтагмальних моделях; г) формування регулярної сполучуваності з окремими елементами, що зумовлює продукування цілісних словосполучень та ін. Поєднання двох і більше чинників надає синсемантичному компоненту узусно відтворюваних інтенцій, що поступово сприяє його кодифікації й наданню системно відтворюваних потенціалів.

Рівневу граматизацію кваліфікують відповідно до статусу мовної одиниці, що зазнає тих чи тих видозмін, що й зумовлює почасти використання термінів на зразок морфологізація, синтаксизація, вживання яких є мало поширеним у силу недостатнього рівня опрацювання заявленого процесу на морфологічному чи синтаксичному ярусах мови. Здебільшого розглядають напрями і встановлюють тенденції втрати автосемантичності та посилення синсемантичності мовної одиниці з урахуванням взаємодії морфологічних і синтаксичних процесів. Активним напрямом морфологізації є набуття тими чи тими повнозначними елементами допоміжного статусу, пор.: *рівень і на рівні, випадок та у випадку, воля і волею, веління і велінням / за велінням, наказ і наказом / за наказом, коло і коло: Мобільник у неї вилучили, от лише розкодувати їм так і не вдалося – занижкий **рівень** профпридатності* (Ю. Андрухович) і ***На рівні** ситуацій з елементарними діями локалізований теперішній час може виражатися лише формами недоконаного виду* (О. Бондар); *Відіспавшись після обіду, господар кликав мене до вітальні й просив розповісти який-небудь цікавий **випадок** з історії* (Р. Андрусак) і *При дозі опромінення 9,6 сГр та потужності 4 сГр/хв показник одностійкової ДНК знижується майже до контрольного за досить короткий проміжок часу, а у **випадку** з опроміненням при потужності 8 сГр/хв цей показник реєструвався навіть нижче контрольного рівня* (С. Ісаєнков); *Загортали в пакетики сіренькі якісь камінці, що Юрко за ними й не нагнувся б, аби його **воля**, – і так метр за метром, вздовж усього рову, якому, здавалося, кінця-краю не буде* (А. Дімаров) і *Хіба міг цей старий, далекий від життя чоловік, глухий до мови великого народу, між який його вкинуто **волею** константинопольського патріарха, а чи й самого імператора, – хіба міг він збагнути звивистість шляхів державної мудрості?* (П. Загребельний); *Бог свідок, брате Роберто, це веління вашої совісті, я розумію* (В. Дрозд) і *Просто **велінням** долі її у дванадцять років довелось замінити маму своєму братикові, которому виповнилося декілька місяців* (Дзеркало тижня. 2004. – 29.05–04.06 (№ 21 (496))); *І вже б мені плуганитися отак до станції, бо я майже **коло** жебрацьке виписав навколо неї, по ближчих селах* (А. Дімаров) і – *Ти, княже, сину Ааронів, поки стоятимеш **коло** вбивці твого батька і підкорятимешся йому?* (П. Загребельний); *Коло хати ріс бузок* (С. Андрухович). Категорійна граматизація пов'язана зі ступенем набуття певним елементом ознак іншого

частиномовного класу і втратою власної ідентичної впізнаваності – семантичної достатності. Так, наприклад, набуття іменником ознак аналітичної синтаксичної морфеми (прийменниковості) завжди мотивоване втратою лексико-семантичної предметності: *край* – субстанційна семантика ('1. Лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець' (СУМ, 4, с. 48): *Зайшла до хати Параска, край спідниці підіткнутий, курей годувала і край* (А. Дімаров) – аналітична синтаксична морфема (прийменник) з обов'язковою ремаркою в лівобічній частині словникової статті 'прийм. з род. в. указує на місцезнаходження предмета поблизу іншого; біля; коло' (СУМ, 4, с. 48): *Схилилася на край столу грудьми сухими, втелюючи очима в нього, Григорія, і ні пари з вус* (А. Дімаров). Навіть інтуїтивне спостереження виявляє наявність глибинної (прихованої) субстанційно-просторової семантики у лексемі *край*, що має неспеціалізований вторинний вияв і сприймається з утраченими морфологічним значенням роду, числа та відмінка, оскільки лише невідмінюваний статус гарантує подібну реалізацію. Водночас лексико-семантична предметність може бути внутрішньо діагностована.

Одним із основних джерел граматизації у слов'янських (гіпотетично – і в інших одно- і різносистемних) мовах постають відповідні конструкції, що підтверджує вияв конструкцій зі стрижневим дієсловом руху, пор., наприклад: VmAdj (Verbum motus Adjektivum, де Verbum – дієслово, motus – рух, Adjektivum – прикметник) → *ходити хворим: Он Лаврів – так і не виходився із своєї хвороби, так і ходив хворий з опришками...* (Г. Хоткевич); *Нечипір учора увесьденнички п'яний ходив без шапки; і я його питаю, де він пропив шапку* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Коли постріли вибухли, ходив сумний переможно-веселими вулицями: гайдамаків побито!* (Д. Бузько); *Чорнота ходив схвильований по хаті* (А. Чайковський); *Пора, мовляв, знову йти в наступ по всьому ідеологічному (хе-хе!) фронту* (Ю. Андрухович). Визначальним постає первинний семантичний зсув у значенні стрижневого компонента конструкції. Аналізуючи дієслова дії як показники дієслівної орієнтації, Т. Майсак простежує різноманітні процеси морфологізації та синтаксичної орієнтації в різних мовах [Майсак 2005, с. 48–98], маючи на оці під процесом морфологізації «поступову втрату морфосинтаксичної автономності» [там само, с. 48–98]. Усталеним є розуміння морфологізації (англ. *morphologization*) як «набуття певною послідовністю фонем

морфологічної значущості, виділюваність певної послідовності фонем на морфологічному рівні» [Ахманова 2004, с. 232], а грама-тизацію (англ. *grammaticalization*) кваліфікують як узагальнення, абстрагування, відсосередження від конкретного лексичного значення [там само, с. 132], тобто грама-тизація є втратою повнозначним словом лексичної достатності через використання у допоміжній функції: пор.: – *Отак у мого Антона було: я забудуся під куделею, аж гульк – гейби нема чоловіка в хаті* (Р. Андріяшик); *Ні Марти, ні Адріана за столом вже не було* (С. Андрухович); *Нас було п'ятеро: я, Мерічка, Назар, Тарас і ще один Тарас* (С. Андрухович) і *Кожне заняття було виставою, вибухом несподіванок і сюрпризів, і закінчувалося зазвичай смачним обідом* (С. Андрухович); *Гнів Ніни Олександрівни клекотів у грудях, але за ширмою було тихо* (Б. Антоненко-Давидович), де у наведених спостереженнях наявні лексичне значення 'існувати', 'позначення наявності кого-, чого-небудь десь, у когось' і 'в безособовому значенні. Із наявних 15 витлумачуваних лексичних значень в останньому словнику в 6 із 15 (СУМ-20, 1, с. 600–706) зафіксовано відтінки, окремі з яких повторювані в різних вимірах – функційному (відсутнє самостійне значення, а лише функційна реалізація такої семантики) та функційно-семантичному (з визначенням окремого значеннєвого простору). До цього варто додати і значення, виділення яких постає функційно-конструктивним, що ґрунтовано на особливих синтагмальних моделях зразка Vf + Inf. Окремим є аналоговий вияв безособовості у статусі лексичного значення, специфіка якого полягає в синтаксичній позиційності в реченнєвій структурі, тому цілком доречно говорити про аналогову позиційність.

Функційно-семантичну безособовість зі значенням 'наближене визначення ваги, кількості, віддалі і т. ін.' (СУМ-20, 1, с. 699) виокремлено у другому значенні 'позначення наявності кого-, чого-небудь десь, у когось', пор.: *Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишиниці, де стояв вітряк Якимів, буде верст з тридцять* (М. Коцюбинський); *Між нами було метрів тридцять порожнього мокрого поля* (Ю. Іздрик); *Повернув голову і зиркнув на мотоцикли. До них було метрів двісті* (М. Кіндрук); *Між балконами було метрів шість* (М. Трублаїні). У цьому ж значенні вирізнено функційну безособовість (СУМ-20, 1, с. 699): *Землі у нас було сім чи сім з половиною десятин* (О. Довженко); *Йосипових синів було двоє покоління, Манасія та Єфрем* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Вас у батьків*

було тільки двоє (В. Кашин); *Було у матері їх, синів, троє* (С. Васильченко). Питання в іншому – наскільки викінченою є кваліфікована безособовість. У такого зразка реченневих утворення функційний статус *бути* → *буде* ↔ *було* є повноцінним і витлумачуваний як самодостатній, що реалізує елемент відповідної структурної схеми N_1Vf , де N_1 застосовано на позначення складеного компонента, що легко помітити у будь-якій такого зразка реченневій моделі (*верст з тридцять* – $N_{2pl(Praep)}Num$; *метрів тридцять поля* – $N_{2pl}NumN_{2pl}$; *метрів двісті* – $N_{2pl}Num$; *метрів шість* – $N_{2pl}Num$; *сім чи сім з половиною десятин* – $Num(Conjunction)Num(Praep)N_5N_{2pl}$; *синів двоє поколінь* – $N_{2pl}NumN_{2pl}$; *вас двоє* – $N_{2pl}Num$; *їх троє* – $Pron_{2pl}Num$). Цілком очевидно є двоскладність подібного вияву реченневих моделей, а тому *бути* → *буде* ↔ *було* мають не одноособову (чи безособову), а повноособову реалізацію.

Функційну безособовість констатовано і в шостому значенні ‘перев. мин. або майб. ч., кому, розм. Діставатися, випадати на долю кого-небудь (перев. про покарання за провину)’ (СУМ-20, 1, с. 699): *Було їй уже за той модний передчасний хвіст [зачіску], критикували на шкільних ... зборах* (О. Гончар), а сьоме значення загалом містить у лівобічній частині ремарку ‘безособовість’: ‘перев. майб. ч., безос., розм. Вистачати’ (СУМ-20, 1, с. 699): *Буде з мене, поки живу, і мертвого слова, Щоб вилити журбу, сльози* (Т. Шевченко); *Виходить тоді отаман сам з пущі і промовляє до неї: “Віддай, пані, гроші! Пожила ти у золоті, у розкоші, **буде** вже з тебе – дай іншим!”* (Марко Вовчок); *Запасу на три дні буде* (М. Рудь); *Нащо ж мені те багатство – **Буде** з мене й трошки* (С. Васильченко); *Буде з мене цього сорому та горя, що тепер маю* (В. Винниченко); *Невже це яка біда трапилась? **Буде** вже з нас однієї біди!* – крикнув Єремія і показав пальцем на руїни кляштора та куренів (І. Нечуй-Левицький); (Домаха:) *Змилуйтесь над нами! Згляньтесь хоч над моєю старостю!* ***Буде** вже з вас* (І. Карпенко-Карий).

У десятому значенні, що витлумачує суто синтаксичний статус дієслова ‘бути’ у структурі складеного присудка (‘Уживається як зв’язка у складеному присудку (форма теп. ч. є, єсть часто опускається’ (СУМ-20, 1, с. 699)), також вирізнено функційну безособовість: *На Монастирській слобідці без суду, без слідства <...> **було** розстріляно групу старих матросів та робітників* (О. Гончар); *Неспокійно **було** і в школі, учнів порідшало, і всі ми розуміли без пояснень, чому це вчора не прийшли школярі з Чумаківщини, а*

сьогодні когось нема з Вигурівциви (О. Гончар); Вчора ще зранку в мене було тривожно на серці (М. Дашкієв); Виявилось, що Пувичці **було** розрізано тільки шкіру, що жодної небезпеки немає і що він незабаром має вернутися в будинок (І. Микитенко); Між ліжками **було** замешено, але в головах між ними стояли великі снопи полину, зв'язаних розогою (Т. Осьмачка); Ханський трон **було** вивезено в Москву, де він опинився в Грановитій палаті (Є. Гуцало); Вгору до садиби Агапіта Сивоокові довелося дертися вже самому – віслок залишився стояти коло куща з гарними фіалковими квітками; браму **було** зачинено, Сивоок довго грюкав, поки з'явився заспаний женоподібний євнух (П. Загребельний) та функційно-конструктивну безособовість 'тільки мин. ч., безос., розм. У поєднанні з інфінітивом уживається для підкреслення доцільності якої-небудь дії в минулому' з підтвердженням фактичним матеріалом із творів Лесі Українки; [Молодий хлопець:] **Було** їм [переможцям] про славу наших предків заспівати, щоб знали силу нашого народу! (Лєся Українка), де значення множини є відносним, оскільки форма 'було' не містить показників категорійної множини. Констатований функційно-конструктивний вияв безособовості можна розширити і на категорійну одиницю: Я тоді не думав про літературну кар'єру, бо був дуже молодий і мені ще нічого **було** розповісти людям корисного і повчального (І. Багмут).

Останній вияв безособовості як аналоговий фіксовано в п'ятнадцятому значенні 'тільки **буде**, безос. пред., розм. Уживається у знач. досить, годі' (СУМ-20, 1, с. 699): Нешвидко встав старший та й каже: "Ще, може, хоче хто сказати?" "Не треба! **буде!** і так гоже!" (Панас Мирний); Нарешті Чугайстер знемігся. – **Буде**, не можу... (М. Коцюбинський). Аналоговий статус відбито в правобічній частині словника через констатацію 'у знач.', пор.: 'у знач. досить, годі'.

Із 15 лексичних значень та наявних у структурі окремих із них 6 відтінків (перше значення – один відтінок; друге значення – два відтінки; третє значення – нуль відтінків, четверте значення – нуль відтінків, п'яте значення – два відтінки; шосте значення – один відтінок; сьоме значення – нуль відтінків; восьме значення – нуль відтінків; дев'яте значення – нуль відтінків; десяте значення – два відтінки; одинадцяте значення – нуль відтінків; дванадцяте значення – нуль відтінків; тринадцяте значення – нуль відтінків; чотирнадцяте значення – нуль відтінків; п'ятнадцяте значення – нуль

відтінків) лише одне вказує на безособовість (15 значення), але в загальній граматичній характеристиці, розміщеній у лівобічній частині статті, вирізняє як актуальну інформацію про форму *є* дієслова *бути* в усіх осіб однини й множини з наголошенням її редукування. Таким чином граматизований статус дієслівної лексики *бути* постає інваріантним, інші ж вияви констатовано як функційний, функційно-конструктивний або аналоговий. Наголошення безособовості у словниковій статті в окремому значенні (15 значення) і / чи в тих чи тих відтінках ґрунтовано на відповідних контекстах, що відбивають вживання тієї і / чи тієї форми аналізованої лексики, а в інваріанті в лівобічній частині констатовано: ‘теп. ч. усіх осіб одн. і мн. має форму *є*, яка може опускається, рідко єсть, заст. 2 ос. одн. еси, 3 ос. мн. суть; мин. ч. був, була, було; мн. були; майб. ч., 3 ос. одн. буде; наказ. сп. будь; недок.’ (СУМ-20, 1, с. 699). Граматизованим постає вияв лексики *бути* як елемента аналітичної форми майбутнього недоконаного часу: – *Я буду доглядати за цією травою*, – промовила Мілена (С. Андрухович); – *Коли твоя хата опустіє, ти вечорами, не запалюючи лампи, будеш про них думати і... згадаєш мене* (Р. Андріяшик); *Після купелі воно [дитятко – А. З.] буде хутко рости* (Р. Андріяшик); – *Отто Вільгельмовичу, не журіться так тяжко, зустрічатися будемо зрідка – раз на три місяці щонайбільше, а щодо всього іншого, то будьте собі вільним* (Ю. Андрухович); – *Та, знаєте, чув, що самі будете ковалювати* (Р. Андріяшик); *Я корчився од того сміху: видно, будуть грабувати цей край ще не один десяток літ* (Р. Андріяшик).

Граматизованим виявом лексики *бути* є також одне з його значень – десяте ‘Уживається як зв’язка у складеному присудку (форма теп. ч. *є*, єсть часто опускається)’ (СУМ-20, 1, с. 699): *Він уперше в житті повірив поетам, які твердять, що тільки той щасливий, хто здатен віддавати всього себе іншим* (І. Білик); – *Ти, Лапченку, порядний кіт, ти чесний кіт, ти доброзичливий, працюючий і принципиальний кіт* (І. Багмут); *Він законний співавтор усіх їхніх подвигів, для мене, правда, сумнівних* (О. Гончар).

Вивчення граматикалізаційних процесів, які відбуваються в мові, належить до знакових завдань сучасної лінгвістики. Граматизація простежується в разі втрати семантичної достатності певним компонентом та витворення похідної достатності внаслідок регулярної сполучуваності з іншим елементом, переміщенням автосемантичності на цілісну словосполуку. Одним із виявів граматизації може

виступати набуття статусу кількісних квантифікаторів тими чи тими іменниками. Основне їхнє значення – семантика неозначено-великої кількості із суб'єктивним відтінком на зразок 'дуже багато', пор.: *море книг, гора зошитів* і под. Слова на кшталт *море, гора* первинно називають природні об'єкти, пор.: *море* – 1) частина океану – великий водний простір з гірко-солонною водою, що більш-менш оточений суходолом; 2) дуже велике штучне водоймище; 3) перен. Поросла, вкрита чимось велика, безмежна площа; 4) перен. Велика кількість чогось (СУМ, 4, с. 802); *гора* – 1) значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; 2) велика кількість чого-небудь складеного в купу; багато чогось (СУМ, 2, с. 125–126). Для іменника *море* перше і друге значення є непередикатними, а для іменника *гора* – таким є перше значення. У цих значеннях вони є субстанційними, у межах речення заповнюють відповідні синтаксичні позиції аргументів: *Як понесе з України / У синє море / Кров ворожу... / отоді я / І лани і гори – / Все покину* (Т. Шевченко); *Каховське море і сьогодні викликає багато наукових суперечок* (Голос України. – 2010.28.05); *Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою* (Т. Шевченко). В інших значеннях іменники *море* (третє і четверте) і *гора* (друге) зазнають суттєвого семантичного «зрушення», генітивна конструкція, у межах якої вони є вершинними (пор.: *гора книг, море людей*), «провокує» зміщення в їхніх значеннях. У цьому разі іменник переходить до класу передикатних (передикативних), або релятивних, що мають власний аргумент, заповнюваний множинністю. Іменник не позначає предмет, а оцінює кількість об'єктів у цій множинності.

Висновки та перспективи подальшого опрацювання проблеми категорійно-рівневої граматизації мотивовані функційним навантаженням і значущістю процесів граматизації в сучасних мовах, витворенням новітніх синсемантичних просторів автосемантичних лексем, а також нерівнорядністю процесів та етапів на кожному з мовних ярусів. Знаковими в цьому вимірі є дієслівні лексеми горизонтального та вертикального переміщення, з-поміж яких першим властивий ємніший потенціал граматизації в українській та німецькій мовах. Особливості та закономірності граматизації простежуювані в її основних ступенях (частковий / напівповний / повний) та на відповідних рівнях (семантичному, лексико-семантичному, синтаксичному, морфологічному). Не менш значущим постає студіювання напрямів граматизації з-поміж інших повнозначних частин мови –

іменника, прикметника, прислівника, встановлення функційно-позиційних параметрів граматизованих словосполук на кшталт *один із нас, більшість громадян, по дві чи три посівні кампанії в реченнєвій структурі*. Граматизація належить до процесуальних явищ, аналіз яких слід здійснювати на тривалому історичному зрізі, а її результати необхідно встановлювати на матеріалі різносистемних мов. Одним із перспективних прикладних напрямів студіювання проблем граматики є створення цілісної лінгвокомп'ютерної бази даних із чітким тегуванням її полів, що відбиватимуть характерологічні виміри контекстного діагностування синсемантичного простору дієслівних лексем вторинного абстрагування.

3.7. Причинова ↔ наслідкова детермінація у складнопідрядному реченні: типологія і семантика

Причиновість є одним зі складників детермінації у складному реченні. У межах останнього вона у своєму вияві охоплює нерівнорядні різновиди, що сукупно окреслюють різні семантичні простори. У загальному структуруванні детермінація у складнопідрядному членована на власне-детермінацію і детермінацію співвідносну, що у своїх реалізаціях ні кількісно, ні семантично, ні структурно, ні комунікативно, ні прагматично не співвідносні, що мотивовано їхнім навантаженням у тексті й комунікації загалом.

Детермінацію можна розглядати в широкому та вузькому вимірах. У першому детермінація охоплює визначення місця того чи того явища, об'єкта за умовними параметрами, його кваліфікувально-індивідуальну характеристику у відповідній категорії (здебільшого з умовно-відносною оцінкою та визначенням первинного значення й місця в системі – через зіставлення з іншими складниками – аналогами). Тому природно говорять про детермінацію речовини чи процесу, в лінгвістиці – про детермінацію тієї чи тієї мовної одиниці: лексеми, морфа, фонему, граничним виявом у кваліфікації такої детермінації постає термін як різновид номінації [Загнітко 2012₂, с. 143]. Детермінація у вузькому сенсі, зокрема на синтаксичному рівні охоплює взаємодію двох і більше компонентів, один із яких є непередбачуваним, необов'язковим і постає щодо іншого / інших вільно прилеглим. Виявом детермінації в синтаксисі є детермінанти у структурі простого речення і детермінатні залежні предикативні частини в структурі складного речення: *Я завтра із задоволенням напишу листа до Нью-Йорка моєму клієнтові щодо ціни*; нім. *Ich*

schreibe morgen meinen Klienten wegen des Preises gerne einen Brief nach New York – у простому реченні; *Оскільки мене поінформували про історію, я знав, як необхідно реагувати*; нім. ***Da ich über diese Geschichte informiert war, wusste ich, wie ich reagieren muss*** – у складному реченні: *Дядько Зозуля аж плюнув **сперсердя*** (В. Винниченко); *Газетні підшивки, як ми догадуємось, Кочубей гортає **не лише задля розваги**, не з платонічного почуття, у давніх підшивках він шукає для себе **взірців** для наслідування* (О. Гончар) – у простому реченні.

Загальне тло детермінантності в синтаксисі є надзвичайно розвинутим і широким, охоплюючи різні площини вияву. Причинова детермінантність у структурі речення й тексту постає функційно навантаженою, передаючи нерівнорядність подій, ієрархічно різне їх навантаження. Детермінація посилює доцентровість текстового тла. Їхнє пізнання відкриває механізм організації загального спектра оповіді та ранжування в ньому зображуваних дій і подій. Особливо актуальним є дослідження причинної детермінантності в різносистемних мовах, оскільки подібний розгляд уможливило встановлення спільного й відмінного у переданні відповідних смислів та визначення можливих напрямів варіювання внутрішньореченневої лінеарності в межах усталеної традиції та кодифікованої норми, визначення закономірностей темпоральної актуалізації причиново-наслідкових відношень.

Проблема причинової детермінації загалом та встановлення закономірностей вияву причинової детермінантності у складнопідрядному реченні пов'язана з дослідженням семантичного, формального, комунікативного і прагматичного структурування речень, визначенням напрямів їхньої корелятивності / некорелятивності, простеження змістового багатства цілісної реченневої структури та її статусу в текстових утвореннях.

Причинова семантика загалом та особливості її вияву в реченневих структурах перебували в полі зору багатьох дослідників, окремі аспекти студійовано вітчизняними лінгвістами І. Вихованцем, К. Городенською, Л. Руденко, Р. Христіаніною та ін., чимало уваги приділено її розгляду Н. Арутюною, В. Бабайцевою, В. Белашапковою, Л. Максимовим, Ю. Степановим та ін. У більшості праць (О. Бехагель, Х. Брінкманн, Дуден, Г. Вайнріх та ін.) з опертям на філософські та логічні постулати у тлумаченні причини наголошено, що вона завжди в часі передує наслідку, тому завжди актуальними є пошуки того, що спровокувало або що передувало такому наслідку,

не звертаючи уваги на те, що відбулося пізніше, а далі констатовано на тому, що причинний зв'язок необхідний щоразу, коли наявна причина, оскільки обов'язково настає наслідок. Необхідність, притаманна причиновому зв'язку, є фізичною необхідністю, що властива законам природи й називається також онтологічною, або каузальною, необхідністю. Фізична необхідність, як вважають, слабша за логічну необхідність, котра властива законам логіки: логічно необхідне є також фізично необхідним, але не навпаки. Причиновість завжди передбачає послідовність подій: *Нешвидко бігла тягарівка, бо вибоїни на дорозі з вигурком підкидали щохвилини* (В. Барка) – повільність їзди є наслідком (*бо вибоїни на дорозі з вигурком підкидали щохвилини*). *Мали спати по черзі, бо хтось один повинен був підтримувати вогонь* (В. Гжицький) – спання почергово мотивовано необхідністю збереження вогню (*хтось один повинен був підтримувати вогонь*).

Поняття детермінації прийшло в науку в перші роки ХХ століття із біолого-зоологічних студіювань, де його використовували для встановлення властивостей дорослого організму через властивості його ембріональної стадії (Карл Гайдер). У лінгвістиці його використовували для кваліфікації семантики артикля, а згодом поняття детермінації екстрапольовано на широкий спектр явищ різних мовних рівнів, що й зумовлює інколи неадекватність сприйняття. У зарубіжній лінгвістиці детермінація охоплює зазвичай розгляд особливостей семантики артикля, а у вітчизняній – сфера простого й складного речення, а згодом охоплено й інші мовні яруси. Причина, наслідок, причиново-наслідкові відношення становлять одну з ядрових площин детермінації у просторі складного й простого речень

Причину та відповідний їй статус легко встановити з опертям на її визначальні ознаки як категорії. Окремі лінгвісти вважають, що «причина асоціюється з ненормативними явищами та заперечною оцінкою» [Арутюнова 1992, с. 14] і зазвичай проєктована в минуле. Тому судження про причинні відношення вимагає верифікації, що почасти мотивовано тим, що причина стосується реальних подій і вона завжди випереджає наслідок [там само, с. 14–22]. Причина може транспонуватися у внутрішній світ людини, що зумовлює її ідентифікацію з мотивом дії, набуттям властивої для неї суб'єктивної модальності. У такому разі причина контактує з метою дії, утворюючи своєрідну площину «**причина ↔ мета**»:

Тоді цілком природним є розгляд макрополя каузальності як багатовимірнього, в якому наявні мікрополя причини, результату, наслідку, допусту, умови та ін. [Мандыч 1976, с. 16–22]. Причина (лат. *causa*) зазвичай усвідомлювана як явище, реалізація чи вияв якого ініціюють чи визначають іншу дію: *Силуети дерев стали розмиті, бо заходив вечір* (І. Нечуй-Левицький) – $[S_n \text{Cor}_{\text{fpl}} \text{Part}]$, (бо $S_n V_{\text{fs}}$). Предикативна частина *Силуети дерев стали розмиті* $[S_n \text{Cor}_{\text{fpl}} \text{Part}]$ є наслідком активності причини *заходив вечір* (бо $S_n V_{\text{fs}}$), пор. *Заходив вечір* $[S_n V_{\text{fs}}]$, *так що силуети дерев стали розмиті* ($S_n \text{Cor}_{\text{fpl}} \text{Part}$) – $[S_n V_{\text{fs}}]$, (так що $S_n \text{Cor}_{\text{fpl}} \text{Part}$). Пропозитивна ємність (дві) усієї поліпропозитивної структури і *Силуети дерев стали розмиті, бо заходив вечір* (І. Нечуй-Левицький) – $[S_n \text{Cor}_{\text{fpl}} \text{Part}]$, (бо $S_n V_{\text{fs}}$), і *Заходив вечір* $[S_n V_{\text{fs}}]$, *так що силуети дерев стали розмиті* ($S_n \text{Cor}_{\text{fpl}} \text{Part}$) не змінилася, оскільки обидва речення є семантично й формально елементарними. Видозмінилися комунікативна інтенція, ситуативно-прагматична мотивація, й актуальне (тема-рематичне) членування. У логіко-філософському панорамному вимірі статус причини та спровокований нею наслідок не змінилися.

Свого часу Аристотель обґрунтував вчення про чотири причини як чотири основні способи пояснення сутності, що і постають основними принципами існування як відповіді на питання: 1) що є це? – формальна причина; 2) з чого складається? – матеріальна причина; 3) як це створено? – активна (чинна) причина; 4) для чого це? – мотиваційна причина (причина-мета). Тому причина, на його думку, неможлива без доцільності: *За днем наступає ніч* $[S_n V_{\text{f3s}}]$, *бо Земля здійснює обертання навколо своєї осі* ($S_n \text{Cor}_{\text{f3s}} S_{\text{akus}}$), де формальна причина – *день* → *ніч* $[S_n V_{\text{f3s}}]$, матеріальна причина – *доба складається з дня й ночі* $[S_n V_{\text{f3s}}]$, чинна причина – *Земля обертається навколо своєї орбіти* ($S_n \text{Cor}_{\text{f3s}} S_{\text{akus}}$); мотиваційна причина (причина-мета) – *щоб за днем наступила ніч*. Будь-яка сутність, стверджував Аристотель, обов'язково передбачає мету свого буття і постає як осмислене завершення. У цьому вимірі показовим є аргументування прихильників логіко-граматичного підходу до розгляду речення загалом і номінативного односкладного зокрема, оскільки останнє, за їхніми твердженнями, є виявом двоскладного, де формально виражений компонент – це суб'єкт, а уява про нього постає предикатом: *Зима; Весна; Ніч; Хата*. За таким поглядом, розгляд чинної причини слід аналізувати лише з урахуванням мети, оскільки дія підпорядкована меті й похідна від неї. Пояснення

сутності є тому розкриття цільової причини. Філософія Нового часу тлумачила причину з опертям на вихідний постулат пояснення природи через її функціонування, тому пояснювати треба не сутність, а явище (у поясненні природи треба мати на оці відповідь на питання: **як і чому відбувається певний рух чи зміна**. Такий концептуальний погляд і спонукав пошук відповіді на питання, як одне явище зумовлює вияв іншого, встановлення причинно-наслідкових відношень, що в такому разі постають всеохопними.

Причина завжди детермінує наслідок, пор.: *Грунт вологий, бо був дощ (близько вода); Зацвіли проліски, бо настала весна (стало тепло); Річка зміліла, бо немає дощу (стоїть спека; вода пішла в ґрунт); Риба кидається на берег, бо вода гаряча (вода отруєна)*. Заявлені причинно-наслідкові відношення мотивують постання будь-якого наслідку, водночас вони розкривають глибинний механізм внутрішньо- чи міжкатегорійної транспозиції: *Мати отримала листа від сина* ← *Мати отримала листа, бо син його надіслав*, де компонент *мати* і в першому, і в другому випадку є адресатом, синтезуючи суб'єкту й адресатну семантику і виступаючи адресатним суб'єктом. Інша річ, що в реченні *Мати отримала листа від сина* компонент *від сина* є семантично складним і синкретичним. Його синкретизм мотивований наявністю в ньому об'єктної (від кого?) й атрибутивної (якого?) семантики, а складність пояснювано збереженням у ньому причинної семантики залежної предикативної частини та виявлюваною в ньому лише за розкриття глибинних семантичних відношень, що на формально-граматичному рівні не відображені. Наслідок у причинно-наслідкових відношень свідчить про те, що жодне явище не може відбутися й постати без відповідної причини. Найрадикальніше такий підхід обґрунтовано П.-С. Лапласом, який вважає, що будь-яке явище у світі можна спрогнозувати й передбачити через універсальні обчислювальні процедури, а їхнім опертям виступає знання усіх початкових умов [Лаплас 1999, с. 841–154]. Застосування принципу причини, за Лапласом, обмежує неповнота знань, тому що абсолютна здібність та абсолютний розум спроможні охоплювати всі умови, тобто мотивувати всі умови: *Мати викликає лікаря до дитини* ← *Дитина хвора, бо простудилася* + *Мати телефонує, щоб викликати лікаря*, де компонент *до дитини* синтезує в собі семантику об'єкта й причини.

З опертям на аналіз П.-С. Лапласом закономірностей наявної будови Всесвіту як вияву наслідку його минулого і причину

відповідного майбутнього Ф. Ніцше стверджував, що «якби на одну мить колесо світу зупинилося і був би всезнаючий розум, щоб використати таку зупинку, то він зміг би передбачити нам майбутнє кожної сутності аж до найвіддаленіших епох і намітити кожен колію, якою має котитися це колесо (Світу – А. З.)» [Ницше 2008, с. 165].

У філософії відомий підхід, за яким причинно-наслідкові відношення можна інтерпретувати лише з опертям на відповідний досвід (Д. Юм), хоча в цьому разі залишається актуальним питання статусної ролі досвіду – власний, набутий і т. ін. Адже значну частину причинно-наслідкових відношень людина сприймає через засвоєння певних знань: Місяць як супутник Землі, Земля має власну орбіту, Земля крутиться навколо Сонця, наявність різних Галактик, планет Сонячної системи і под. Тому Д. Юм вважаючи, що знання причини чи причин ґрунтовано на досвіді, що не дає змоги говорити про всезагальність та всеохопність [Г'юм 2003, с. 147–187; Юм 1996/1, с. 237–289]. Наша уява про причинно-наслідкові відношення є лише звичкою спостерігати, як однакові чи подібні між собою події відбуваються після інших, що так само подібні між собою: *Дерево всохло, бо воно старе (немає вологи в ґрунті; коріння перегризли бобри); Дерево впало на дорогу, бо був сильний вітер (в нього зогнило коріння)*. Для Д. Юма ніщо не може виступати гарантією того, що у певний момент щось не спрацює чи відбудеться щось непередбачуване, несподіване. Подібний підхід аж ніяк не обмежує всеохопність та всезагальність причинно-наслідкових відношень, оскільки акцентує увагу на відхиленнях, винятках із загального тла. Тому свого часу І. Кант, пропонуючи трансцендентальне обґрунтування закону причинного відношення, досить гостро критикував погляди Д. Юма. Для І. Канта, причина й наслідок є апіорними принципами розуму [Кант 1994, с. 201–217]. Оскільки, відповідно до загальної логіки трансцендентального розгляду явища природи мають узгоджуватися з принципами пізнання, то будь-яке явище не може мислитися по-іншому, ніж відповідно до принципу причинності. Тому причинно-наслідкові відношення є всезагальні, що передбачає суворе правило слідування одного явища з іншого. Принцип причинності програмує таку схему конструювання, коли наслідок постає похідним: *Дощ пішов, так що квіти приймуться; Учні пішли до лісу, так що гербарії вони укладуть; Син приїхав, так що мати зрадіє; Сіно викосили косарі, так що лука зеленіє*; нім. *Und obwohl der Gestank noch nicht wahrzunehmen sei – was ein kleines Kuriosum*

darstelle, – könne am Ableben des Patienten nicht der geringste Zweifel herrschen (P. Süskind).

Подібно і зміна пір року є похідною дії закону обертання Землі навколо Сонця, що знову ж таки постає похідним закону всесвітнього тяжіння. І Кант ґрунтовно схарактеризував межі застосовності закону причинно-наслідкового зв'язку. За І. Кантом, цей закон не застосовний на розумову сферу, оскільки людська поведінка не конструйована розумом [Кант 1994, с. 288–297].

Причиновість є одним із виявів каузальності, що в лінгвістичному вимірі відбиває відношення зумовленості, залежності, логічної відповідності й несуперечності між двома ситуаціями та конкретизована як причинно-наслідкові відношення. Наслідок як результат активного вияву причини є інтегральною ознакою, що охоплює увесь спектр причинно-наслідкових відношень: а) психічний, б) фізичний, в) соціальний, г) технічний та ін.: *Якщо фізично не напружуватися, то можна витримати й більше. Так що ти не бійся за мене* (О. Бердник); *Коли-не-коли серед безробітних, можливо, прихильників протилежних ідеологій, спалахували гарячі суперечки, так що Кожух зауважив: – Добре, що вони поки сонні, – як сонечко пригріє, то обов'язково поб'ються* (Д. Білий); нім. *Max kam mit einer neuen Freundin, deswegen freuten sich alle* – психічний; *Як прибув Він на той бік, до землі Гадаринської, перестріли Його два біснуваті, що вийшли з могильних печер, дуже люті, так що ніхто не міг переходити тією дорогою* (Біблія, перекл. І. Огієнка); нім. *Er hat immer schwere und gefährliche Arbeiten geleistet, wodurch er mit seinen 40 Jahren bereits Invalide war* (К. Н. Berger) – фізичний; *Микола був зранку чимось незадоволений і постійно шукав причини для суперечки, так що друзі оминали його* (Д. Білий); нім. *Maximilian suchte Streit, weswegen wir uns schnell entfernten* (М. Frisch) – соціальний; *Так що промінь, який ми зафіксували на фотоплівці, вирушив у мандри тоді, коли не тільки не існувало життя на Землі, а й самої нашої планети ще не було* (В. Бережний); нім. *Der Motor war explodiert, wodurch gerade ein großes Leck in das Heck gerissen wurde* (Н. Konsalik) – технічний.

Наслідок окреслює результативність перебігу дії та встановлює її результативне навантаження як підсумок актуалізованої причини. Так, у німецькій мові підрядні релятиви зразка *weswegen, weshalb, woraufhin* регулярно сигналізують про наслідок і послідовно корелюють із сурядними релятивами на кшталт *deswegen, deshalb, daraufhin*. Аналізовані структури легко трансформовані: *Max kam mit einer*

neuen Freundin, deswegen freuten sich alle → *...weswegen sich alle freuten*; *Max kam mit einer neuen Freundin, weshalb alle geschockt waren* → *...deshalb waren alle geschockt; ... daraufhin verließ Lisa die Party* (прикладі почерпнуто з [Олексієнко 2015, с. 117]), *Надзвичайно живо підбігла до його Ріна, так що аж не вірилось, що вона може так легко й швидко бігати* (В. Винниченко), *Мало хто й знає, як ллють хату з саману, не чули, як, скажімо, прядка гуде або як просо в ступні товчуть – так що аж хата ходором ходить...* (О. Гончар); *Нараз стався великий трус, так що аж підвалини в в'язниці захитались; і повідчинялись зараз усі двері, і поспали кайдани з усіх* (Дитяча Біблія); – *А все таки я повинен був їй сказати "подруго" – сказав він голосно, так що аж залізничник-прохожий краєм хідника оглянувся підозріло. Богдан швидко попростував вгору* (О. Лисяк); *Лесі Українці вистава дуже сподобалася. "Співали добре, і п'єса була цікава і гарна... Дездемона дуже гарно виспівала пісню про вербу і "Ave Maria", так що аж мені плакати хотілося"* (М. Мороз). У таких і подібних утвореннях наслідок є реалізацією причини, він актуалізує постання нової ситуації, «де відбито ідею того, що мовець, порівнюючи дві ситуації, в яких фігурують антецедент і консеквент, фокусує увагу на останньому як на чомусь вагомому, значущому, актуальному» [Олексієнко 2015, с. 117]. Детермінованість наслідку можлива лише в стосунку до причини, за відсутності останньої його вияв є навіть не ймовірнісним. Наслідок у своєму часовому вимірі може поставати як постійно виявлюваний, подовжено-тривалий, неозначено-подовжений, тимчасовий, пор.: *Село було оточено зусібіч темними лісами, так що орної землі тут майже й не було* (І. Нечуй-Левицький); нім. *Die Stadt ist von einem Naturschutzgebiet umgeben, weswegen sie für einen Hafen ungeeignet ist* (В. Kellermann) – постійно виявлюваний; *Він чоловік неговіркий, радше б сказати, геть-таки мовчазний, так що з нього слова інколи й кліщами не добудеш*, – *хіба тобі зиркне, та зітхне, та потилицю почухає, та крекне, та тоді вже й видасть оте своє: «Ну, ото тее...»* – *та й по всьому* (І. Андрусак); нім. *Wir haben nur ein bescheidenes Einkommen, weswegen wir sparsam leben* (S. Lenz) – подовжено-тривалий; *Унаслідок їх складання та інтерференції спостерігач відмічає то посилення, то послаблення світлового потоку, причому в різних кольорах, так що змінюється не лише яскравість зорі, а й її колір* (С. Андрієвський, І. Климишин); нім. *Die Ergebnisse enttäuschten uns, weshalb wir die Versuche abbrachen*

(К.-Н. Berger) – неозначено-подовжений; *Коли вогонь до вуха догорів, так що вже пекти зачиначло, вийняла Васюта з вуха той кужіль та й у піч викинула, навіть не подивилася* (І. Андрусяк); *Якщо ми бували з гітарою, то він міг навчити двох-трьох бандитських пісень. Так що користь від нього все-таки якась була* (Ю. Андрухович); нім. *Ihm schwänzte, dass er widerlegt war, weswegen seine Rede sich in Pathos steigern konnte* (М. Ende) – тимчасовий; *Мені приписано обов'язковий нівегодинний відпочинок, так що зараз я байдикую* (В. Бабула) – обмежено-актуальний. Консеквент – детермінантна підрядна частина в таких утвореннях реалізує певний факт. Із твердженням, що в таких і подібних реченнях виявах не може бути введено будь-яких модифікаторів змісту, у «противному випадку істинність стверджуваного буде зведено на нівець» [Олексієнко 2015, с. 118], важко погодитися, оскільки модифікатори на зразок фазових (*починати, продовжувати, завершувати*, нім. *beginnen, weiter, komplett*), пор. *Коли вогонь до вуха догорів, так що вже пекти зачиначло, вийняла Васюта з вуха той кужіль та й у піч викинула, навіть не подивилася* (І. Андрусяк) аж ніяк не змінюють загального змістового тла, а привносять лише відтінки перебігу дії чи вияву стану, процесу, якості та інші. Подібне твердження можна вважати коректним щодо модифікаторів окремих різновидів модальності, негації та ін.

У причинно-детермінантних предикативних частинах трапляються модифікатори окремих різновидів модальності: 1) алетичної (можливості): *Сьогодні необхідно реформувати освіту з урахуванням світового досвіду, так що бачення майбутнього в освітянській сфері повинно просто мати багато можливостей* (Урядовий кур'єр. – 2003.12.09); нім. *Dieser schloss sich in der Werkstatt ein, weswegen man eben sein Veilchenwasser nicht mehr riechen konnte* (Р. Süskind); 2) оптативної (наслідок – намір – бажання): *Таке життя, так що тільки й жити не хочеться* (І. Нечуй-Левицький); нім. *Amerika trägt allgemein Mützen statt Hüte, weshalb er die seine nur noch nicht schon vor der Ankunft hatte abnützen wollen* (Meisterwerke); 3) гіпотетичної: *Ліфт обслуговує лише верхні поверхи, так що маємо справу з новими технічними вирішеннями питання* (Урядовий кур'єр. – 2004.15.08); нім. *Sehr willkommen war es Karl, dass der Aufzug nur für die obersten Stockwerke bestimmt war, weshalb er gerade es nicht mit den anspruchsvollsten reichen Leuten zu tun haben würde* (F. Kafka). Регулярність реалізації таких модифікаторів вимагає обстеження широкого тла текстів і встановлення паралельного

співвідношення і семантично подібних, і в семантично неподібних структурах.

Достовірність наслідку посилюють лексичні коректори на зразок *просто* (*так що бачення майбутнього в освітянській сфері повинно просто мати багато множинників*), *тільки* (*так що тільки й жити не хочеться*), нім. *eben* (*weswegen man eben sein Veilchenwasser nicht mehr riechen konnte*), *gerade* (*weshalb er die seine nur noch nicht schon vor der Ankunft hatte abnützen wollen*), *nur* (*weshalb er gerade es nicht mit den anspruchsvollsten reichen Leuten zu tun haben würde*), а також наявність додаткових супідрядних предикативних частин: нім. *denn, weil* або *zumal* (*So machten sie mehrmals die Runde um das Zimmer, weshalb Gregor vorläufig auf dem Fußboden blieb, zumal er fürchtete, der Vater könnte eine Flucht auf die Wände für besondere Bosheit halten* (F. Kafka)), де наслідки постають нерівнорядними величинами, а витворювана причиново-наслідкова неперервність підтверджує високий рівень зв'язку у змістовому тлі.

Своєрідними постають функційна рівноконкурентність причини й мети, пор.: *Стен та його союзники мали покинути Цервениград лише за тиждень, проте з огляду на нові обставини вони мусли вирушити негайно, щоб вчасно прийти на допомогу південцям* (О. Авраменко), де підрядно-детермінантна частина *щоб вчасно прийти на допомогу південцям* подає мету, що внутрішньо інтерпретує причину (**щоб вчасно прийти на допомогу південцям* → *бо треба вчасно прийти на допомогу південцям*).

Детермінація причини у структурі простого і у структурі складного речення має багато спільного, що підтверджує активні вияви зв'язків між різноструктурними одиницями. Причинова детермінація у складному реченні охоплює різні утворення – від складносурядних, складнопідрядних до безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичними зв'язком. Загальне тло причиновості постає одним із виявів семантичного поля каузальності, що охоплює площини власне-каузальності, каузально-наслідковості, каузально-допустовості та ін. Для німецького корпусу складнопідрядних речень характерною є відносна регулярність модифікаторів алетичної, оптативної та інших різновидів модальності, для українського ж синтаксису властивим є широкий спектр модифікаторів гіпотетичної модальності. Актуальним є встановлення відношень між множинами складнопідрядних речень з підрядними детермінантними причини й наслідку в українській та німецькій мовах, а також

простеження навантаження експлікованості та імплікованості реалізації такої семантики в таких структурах для визначення регулярних і / або нерегулярних моделей подібних реченневих утворень, з'ясування їхнього кількісного вияву в текстових утвореннях різних стилів та окреслення найбільш дійових шляхів перекладу таких структур.

3.8. Семантичні ролі в слов'янському простому реченні: ієрархія агенса, об'єкта, інструмента

Семантично-рольовий діапазон валентнозумовленого іменниково-давального в реченневій структурі визначуваний його правою лівобічним оточенням, тому потрібно послідовно розмежувати валентнозумовлений (словниково-визначуваний, чи керований), конструктивно зумовлений і вільно прилеглий (детермінантний, чи факультативний) іменниково-давальний. Семантично-рольовий статус іменниково-давального мотивований: 1) його внутрішньореченневим статусом; 2) семантичними відношеннями з лексемами активної валентності; 3) закономірностями виявлюваного синтаксичного зв'язку між основним і залежним компонентами, де останній виражений іменниково-давальним; 4) формою синтаксичного зв'язку; 5) лінійною позиційністю стрижневого й залежного компонентів та ін. Студіювання давального відмінка розглянуто у формально-історичному (Є. Тимченко [Тимченко 1925]), формально-позиційному (А. Загнітко [Загнітко 2011]), семантико-синтаксичному (А. Мустайоки [Мустайоки 2006]), категорійно-частиномовному (І. Вихованець [Вихованець 1987]) вимірах, значну увагу також приділено розкриттю статусу граматичної категорії відмінка в типологічно різних мовах (В. Плунгян [Плунгян 2003; 2011, с. 154–170]). Приділено також увагу і статусу форм давального відмінка іменника в системі засобів вираження мінімальних семантико-синтаксичних одиниць (О. Межов [Межов 2012, с. 121–172]), розкриттю давального в системі членів речення і засобів їхньої реалізації (М. Мірченко [Мірченко 2004, с. 101–175; Плунгян 2011, с. 51–98]). У сучасній лінгвістиці особливої ваги набувають студіювання семантичних залежностей (Т. Масицька [Масицька 2016, с. 90–280]), водночас важливим є студіювання усього спектра семантично-рольового навантаження форм давального відмінка із простеженням валентнозумовленої (словниково-визначуваної, чи керованої), конструктивно зумовленої та вільно прилеглої (детермінантної, чи факультативної)

його категоризацій, що й мотивує актуальність заявленого студювання.

Відмінок в українській та більшості слов'янських мов є однією із формально, функційно, комунікативно найбагатших категорій, хоча здебільшого говорять про його абстрактний характер (В. Плуґян та ін. [Плуґян 2011]). Внутрішня відмінкова система охоплює сім інваріантних виявів – називний (перший, називник, суб'єктник), родовий (другий, родовик, посесивник), давальний (третій, адресатник), знахідний (чвертий, об'єктник), орудний (п'ятий, інструментальник), місцевий (шостий, локативник), кличний (сьомий, вокативник, кличник). У формальному плані відмінкова система еволюціонувала від (формалізований аспект) максимально розгалуженої флексійної системи до сучасної, що охоплює близько сорока, у семантико-синтаксичному – її вияви зазнали істотних ускладнень у силу різноманітних процесів внутрішньо- та міжвідмінкової транспозиції, взаємодії з іншими морфологічними категоріями іменника й дієслова, а також формуванням низки вторинних аналітичних синтаксичних морфем (прийменників), що спеціалізовані на синтагматичі з окремими відмінковими формами. Морфологічна категорія відмінка належить до визначальних у формуванні узгоджувально-іменних класів (пор. (А. Залізняк [Залізняк 2002, с. 22–101]) та ін. Відмінок є міжрівневою категорією (І. Вихованець, Н. Костусяк), оскільки послідовно морфологічно виражений, синтаксично закріплений і семантично мотивований. Семантична мотивація відмінка є вельми проблемною, оскільки її можна розглядати через врахування значення тієї чи тієї відмінкової форми в реченнєвій позиції з відповідним лінійним закріпленням та закономірностями валентних кореляцій, сполучувальних інтенцій. Водночас існують концептуальні підходи до аналізу семантичного простору відмінка з опертям на формальне закріплення відповідного значення, а також парадигми форм синтаксичного зв'язку. Відмінок є найактивнішим засобом зв'язку синтаксису й морфології, відбиваючи у своєму вияві різноманітні вторинні функції та охоплюючи їх у своєму лексикографічному тлумаченні. У сучасній мові простежувано тенденцію до потужної дериваційно адвербіальної спроможності, наприклад, форм іменникового орудного та ін. Не зовсім чітко окреслене коло семантичних функцій відмінків, що вимагає врахування їхнього реченнєвого статусу, взаємодії з активно валентними словами, а також лексичного наповнення відповідної відмінкової форми.

Давальний відмінок разом з орудним, на відміну від називного, родового знахідного, здебільшого зараховують до семантично спеціалізованих (І. Вихованець, В. Плунгян, Є. Тимченко та ін.), хоча О. Потебня стверджував, що орудний охоплює щонайменше п'ятдесят різних категорійних значень [Потебня 1958_{1/2}]. Давальний на тлі орудного виглядає не таким семантично розмаїтим, але його семантичні функції репрезентовані досить розлогою кількістю, що свідчить про внутрішньовідмінкове функційно-семантичне багатство.

Давальний відмінок особливостями своєї семантики протиставлений так званим синтаксичним (за Є. Куриловичем [Курилович 1962, с. 15–45]) відмінкам – називному й знахідному, тому що останні постають здебільшого показниками залежності: *Малий, узявши книжку, Дідусеві чита* (В. Бичко); *Завідувач, чи по-теперішньому директор, школи наприкінці року каже батькові: «Ваш син нездібний; звісно, важко йому дається наука, але все ж за літо треба його підігнати якось»* (Б. Антоненко-Давидович); *У хаті Мартин сказав бабусі, що він хоче відвести Устинку додому* (К. Гриб) і *Дідусь твій все життя козакував* (К. Гриб) / *Цього разу він навіть зрадив, побачивши знайомого дідуса, який поливав квіти в своєму садочку* (М. Дашкієв); *Мій батько дуже швидко засвоював практично всяку механіку* (Б. Антоненко-Давидович) / *З гіркою посмішкою, але водно-раз і з щемлячим болем та ніжною любов'ю згадую свого батька Дмитра Олександровича Давидова – невдачу й фантазера* (Б. Антоненко-Давидович); *Вона така ж сліпа, як і дід, але старість стерла зморшки на її серці – бабуся говорить тихим ласкавим лагідним голосом* (Б. Антоненко-Давидович) / *Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю наляяти* (Марко Вовчок). У семантичному діапазоні іменникового давального регулярними постають функції: а) адресата (отримувача): *Галина кинулася дати дитині молока* (Б. Антоненко-Давидович); б) реципієнта: *Шкільні офіцери приходимуть до школярів не лише для того, щоб, так би мовити, полякати, а й щоб вивчати мікроклімат, працювати з батьками, розповідати учням про те, що за будь-яке діяння всупереч закону обов'язково буде відповідальність* (Україна молода. – 2013.28.02); в) бенефактива (отримувача користі): *Яка гірка омана, адже він хотів допомогти друзям з явками, надумавши перебути в маєтку Барбари і нудьгуючи тут* (М. Малиновська). До заявлених функцій прилягає також семантична роль експерієнцера (суб'єкта сприйняття, емоційного / експресивного й ментального стану), що є

регулярною в синтаксичній позиції дієслів зразка *видаватися, віритися, бачиться, довіритися, запам'ятатися, захотітися, здаватися, імпонувати, набриднути, нездужатися, обриднути, подобатися, полюбитися, попастися, приїдатися, пристати, траплятися* та ін.: *В її голосі стільки докору й навіть образи, що мені самому починає видаватися, ніби я в чомусь завинив перед нею* (Б. Антоненко-Давидович); *Стою я над маленьким горбочком сирії землі, і не віриться мені, що вже нема на світі того прекрасного вчителя* (Б. Антоненко-Давидович); *Що бачиться мені: любов моя в печалі* (М. Вінграновський); *Ми повинні не повертатися до неї, а лише довіритися їй* (порожнечі) (М. Возняк); *Телеглядачам акторка могла запам'ятатися за ролями в серіалах* (Український тиждень. – 2015.03.03); *Йому може захотітися до старої хати, і він від вас утече, якщо ви його спустите з повідка* (С. Масляк, пер. з тв. Я. Гашека); *І йому стало здаватися, що він мусить тепер працювати не тільки на своїй педагогічній ниві, а ще й, мовби за сумісництвом, на якійсь безплатній нецікавій роботі, котру йому накинуто порядком громадського навантаження* (Б. Антоненко-Давидович); *Я не був уродженим терехівцем, і вже саме це мусило імпонувати йому* (В. Дрозд); *Мені набридло вже об'їжджати жінку, обходжувати, догоджати її примхам, підлашуватися до її настроїв* (Д. Гуменна); *Не вийшла до обіду й Ангеліна Микитівна, їй теж нездужається, хоч вона й запевняє, що це скоро минеться, це в неї, мабуть, мігрень* (О. Гончар); *Колись-таки реєстратору має обриднути моя фізіономія* (Валерій Шевчук); *Максим дивився на хлопчину, і він йому рішуче почав подобатися* (І. Багрянний); *Не дай Боже, попастися йому на язык* (О. Бердник); *Для чого також могли б придатися нашим учням численні книги «художньої літератури», що з віку у вік перемелювали убогі почуття убогих героїв, ущербних істот?...* (О. Бердник); *Я мав аж десять монет і міг без турботи йти по вулиці, випробовуючи по дорозі всі автомати, що мали щастя мені траплятися* (Валерій Шевчук).

Навіть побіжний погляд на функційну площину іменниково-давального свідчить про наявність декількох семантичних ролей, активно виявлюваних у відповідних постдієслівних позиціях, експліцитна наявність таких лексем постає не обов'язковою. До таких слід віднести: отримувача інформації (адресата) та отримувача вигоди (бенефактива): – *Ми прийшли, – сказав, сідаючи на стільця, Підмогильний, – щоб висловити вам своє захоплення з вашої громадянської*

мужності, з вашого останнього слова (Б. Антоненко-Давидович); – *А якщо я запропоную вам бути моїм секретарем, ви погодитесь?* (Б. Антоненко-Давидович).

У синтаксемному статусі іменниково-давальний диференційовано на керований, конструктивно визначуваний і вільно прилеглий, а в синтагмальному плані такий давальний може перебувати у придієслівній, приіменниковій, приприкметниковій, приприслівниковій, припредикативній: *Я не зобов'язаний пильнувати ладу й допомагати конвоєві, до того ж я такий самий в'язень, як і ці жінки та дівчата* (Б. Антоненко-Давидович); *Моя допомога вам забезпечена* (В. Владко); *Вірний клятві Гіппократа, він сумлінно розпанахав мій живіт, дістав кулю* (С. Талан); *Вона розлучилася з чоловіком, підстриглася під хлопчика, назло йому, бо знала – йому подобалося її довге каштанове волосся* (А. Кокотюха); *Він став знаменитістю, прославленим академіком, про якого не раз писали в пресі, та чи ж буде йому приємно зустрітися з однокурсницею, нічим не прикметною в медінституті* (Б. Антоненко-Давидович). Іменниково-давальний у своїх синтагмальних моделях має два різновиди синтаксичної залежності – прямий та опосередкований: *До монастиря вночі пішла* (Магдалена), *ось і лист батькові лишила* (Б. Лепкий); *Десь у підсвідомості прокидається і окреслюється виразна думка, яка, всупереч усьому мені, згоджується з Павловими словами* (Б. Антоненко-Давидович); *Стою, услід матері дивлюся та сльози ковтаю* (О. Кониський).

У синтагмальному просторі давальному відмінку притаманні: а) системно визначувана керованість, що ґрунтовано на валентності дієслова-предиката зразка *давати, дарувати, подарувати* (семантика реципієнта): *Котрий би міг турчин-яничар сей сон одгадати, Міг би йому три гради турецькі дарувати* (А. Кашченко); *Можна подарувати Ганнусі* (іграшкового дракона – А. З.) – *вона зрадіє* (О. Бердник); *Я думала, що це від нашого знайомого з Буковини, бо він мав передати таткові якісь дефіцитні ліки* (Р. Андріяшик); *Не стало кому дарувати книжки: це не було американських адрес* (Олекса Ізарський), чи вказувати на відповідного адресата у валентнозумовленій придієслівній позиції лексем на кшталт *зізнатися, пообіцяти: Переступивши поріг Слупової оселі, Вертес мусив зізнатися сам собі, що він глибоко помилявся* (С. Васильченко); *Одного дня я затримався в редакції, чекаючи, коли принесуть із друкарні матеріал мого відділу, який треба було переглянути, перше ніж показувати*

редакторів газети на остаточне схвалення (Б. Антоненко-Давидович); б) конструктивна зумовленість, виявлювана як елемент конструкції через внутрішньореченнєву детермінацію: *Тихої, вересневої ночі, коли місячний сум розліється в повітрі і в зеленуватому серпанку мерехтять далечинь, мені довго не спиться* (Б. Антоненко-Давидович); *Саме вікно було високо, і, стрибаючи з нього, можна було зламати собі ногу, та це не турбувало Сару* (М. Старицький); в) вільно прилеглий факультативний давальний у позиції поширювача слова: <...> *як ти зупинишся, коли поле само біжить тобі назустріч, кожна квітка біжить, кожен будяк, а вже он і бабине село замріло на горбку, й горбок той швиденько взявся бігти назустріч Денискові, й на ньому виростили тополі, верби, хати білі...* (Є. Гуцало). Такий давальний завжди поєднуваний за допомогою відповідних вторинних прийменників зразка *назустріч, наперекір*, що відбито в лексикографічній практиці: *назустріч* – «2. у знач. прийм., з дав. в. уживається при позначенні напрямку, протилежного до того, в якому хто-, що-небудь рухається, розвивається і т. ін.» (СУМ, 5, с. 94): <...> *ми вже на першій бічній алеї парку, де назустріч нам іде поважна людина пенсійного віку* (Antonenko-Davydovych); *наперекір* – «2. у знач. прийм., з дав. в. уживається при назві осіб, предметів, явищ, процесів, усупереч яким що-небудь здійснюється, відбувається» (СУМ, 5, с. 141): <...> *наперекір повчанням боцмана, називаючи її тепер Любкою, він став енергійно розтлумачувати дівчині, що таке вузли та милі* (О. Гончар).

Подібна кваліфікація значеннєвого простору давального й інших відмінків ґрунтована на встановленні семантичної ролі учасника ситуації та його відповідного формального вираження, що не суперечить синтаксичному підходу в аналізі відмінка – визначенні синтаксичної залежності імені від вершини (іншого імені чи дієслова) та з'ясування відповідної відмінкової форми в загальному тлі синтаксично зумовлених внутрішньореченнєвих позицій: *А міг би з Миросею гуляти понад Словутою, показувати їй улюблені місця, розповідати про те, як водяники граються на викрутнях* (О. Бердник); *Колись ти так само, як я тобі зараз, будеш розповідати своїм дітям і онукам, як літав зі мною над хмарами на комфортабельному літаку* <...> (Б. Антоненко-Давидович). Інколи реципієнтом вважають третього учасника в тій чи тій ситуації: *Зайжджі гості розповідали, що в графа інших дітей нема й він буцімто пообіцяв разом із рукою доньки віддати майбутньому **зятеві** й свою волость* (І. Білик);

<...> мудрість осяє твій розум, щоб ти міг віддати свій дух, свою силу, своє вміння іншим людям, як віддає своє життя світові верховний Брахма... (О. Бердник). Реципієнт інколи вважають частковим виявом проспективного посесора (той, хто стане власником): *Ви пересадили нас з колісниць на травікари та флаєри, допомогли нам побудувати тепле і затишне житло, пояснили, як правильно організувати державу* (О. Авраменко). Реципієнта (сукупно з проспективним посесором) можна кваліфікувати частковим виявом учасника, чий зацікавлення заторкнуті ситуацією (пор. поширене використання термінів зразка Beneficiary, Бенефактив / Малефактив та ін. [Загнітко 2012]): *Тиран Періандр страшенно тишався своїм кіфаредом, навіть звелів поряд з власним палацом побудувати йому добрий дім* (І. Білик). Деталізація семантичних ролей має опертям класифікацію аргументів усіх дієслів з урахуванням відмінностей у значеннєвому просторі, що зумовлює постійне множення кількості таких ролей. У семантичному просторі можна розмежовувати адресата й реципієнта, де останній «у міжособистісному спілкуванні – особа, яка сприймає повідомлення та відповідно до своїх комунікативних стратегій і конситуативних умов інтерпретує повідомлення адресанта» (Новий 2008, с. 583), адресат – виступає узагальненим відбиттям семантичної ролі отримувача, особливо з урахуванням закономірностей формального вираження відповідної семантичної ролі. Водночас слід пам'ятати, що для багатьох синтагмально визначуваних аргументів властивим є внутрішнє диференціювання з опертям на семантику дієслова. Так, окремі дослідники (Ю. Апресян, Т. Морозова та ін.) виділяють окремі різновиди валентності, оперуючи моделями регулярної сполучуваності дієслівних лексем: 1) субстанційна (чи предметна) з виокремленням суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, локативної (вихідний пункт руху, його траса, кінцевий пункт руху: <...> *я рушу в північний Казахстан (Актюбінськ, Караганда), куди треба їхати через Омськ і Петропавловськ* (Б. Антоненко-Давидович), пор.: *їхати* → куди? (куди) де? (через Омські Петропавловськ) звідки? (*звідси)); 2) пропозитивну (непредметну), що характерна для інтенсійних дієслів (мислення, волевияву, психічної дії) з її реалізацією підрядною предикативною частиною або її трансформом: <...> *начальство мусило думати, куди прибрати чеченців з коробочної* <...> (Б. Антоненко-Давидович); <...> *тут при редакції можна було й переспати в комірчині на купах старих газет і не думати про випадкову ночівлю в когось із колишніх*

товаришів <...> (Б. Антоненко-Давидович); 3) темпоральну через сполучення дієслів із прислівниками зразка *довго, швидко* чи їх конкретними відповідниками (*півдобы, три дні, п'ять тижнів*) та фазовими словами¹⁶ на кшталт *почати, певний час, завершувати*: з визначенням часових параметрів тривання дії: *Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до скитських монахів* (І. Франко); 4) векторну¹⁷ (локативно-об'єктну) як виявом можливості розгортання дії в просторі (Т. Морозова) через поєднання дієслів із просторовими прислівниками на зразок *вниз, вбік, всередину, ліворуч, праворуч* або прийменниково-іменниковими конструкціями відповідної семантики: *Дивна річ: хоч як прикро було потім згадувати цю безглузду подорож до Таллінна, але Галина не калялася, що поїхала туди* (Б. Антоненко-Давидович); *Уже смеркалось, коли приїхали до села* (Б. Антоненко-Давидович); 5) інтенсивно- та міро-ступеневу [Морозова 1980, с. 8] з її прислівниковими / займенниково-числівниковими кваліфікаторами кількісної модифікації дії на зразок *багато, мало, недостатньо, надмірно, часто, сильно, слабо, злегка*: *Він злегка підитовхнув Горобенка, і вони подались на другий поверх колишнього просторого купецького дому* (Б. Антоненко-Давидович); *Десь у вересні чи жовтні 1845 р. Шевченко сильно застудився і в листопаді хворий приїхав знову до свого приятеля-лікаря* (Б. Антоненко-Давидович). У таких і подібних кваліфікаціях валентності простежувано намагання охопити валентність і сполучуваність без їх адекватного диференціювання. Навіть врахування закономірних внутрішніх обмежень на сполучуваність кваліфікаторів зразка *злегка, сильно* чи *довго, швидко*, оскільки важко встановити регулярні обмежувачі на їх вияв, пор.: *Він почав швидко говорити, палко жестикулюючи* (О. Бердник); *Видно, вершник мав швидко їхати туди, відкіля прибув, коли не вселив конюшню його вороного, яким уже ніхто не цікавився* (Т. Осьмачка); *Довго думати тут не довелося, тож ми й пішли до Берка* (Б. Антоненко-Давидович); *Приїдемо туди ж, робимо спільне, але тобі ще довго йти гірськими скелями, долати прірви* (О. Бердник), де спостережувано

¹⁶ Твердження про темпоральну валентність загалом і про її реалізацію фазовими словами на кшталт *почати, тривати, завершити* вимагає істотного коригування, оскільки в цьому році можна говорити лише про початок і под. у міру реалізації відповідного значення акціонального аспекту дії (або способів дії).

¹⁷ Внутрішня суперечність виділення векторної валентності за наявності субстанційної валентності цілком очевидна, оскільки напрямки руху так само є векторами.

сполучуваність кваліфікатора *швидко*¹⁸ з дієсловом *їхати* (семантика руху), і з інтенсійним дієсловом *говорити* (мовлення); довго – з інтенсійним дієсловом *думати* (мислення) і з дієсловом руху *йти*.

Сучасний давальний в українській мові має розгалужену флексійну систему, що ґрунтована на іменниково-родовій диференціації. Заявлена система охоплює: а) флексії чоловічого роду: **-у (-ю)** – *будинку, відмінку, клену, солов'ю*; б) флексії чоловічого роду **-ові, -ві (-єві)** – *директорові, інженерові, командирові, менеджеріві; воротареві, дідусеві, зброяреві, токареві*; в) флексії середнього роду **-у (-ю)** – *дереву, селу; морю, полю*; г) флексії жіночого роду **-і (-ї)** – *бабусі, дружині, матері, тополі; мрії, надії*: *Вклоняюсь клену і вербі, / Стежкам дитинства босим...* (А. Мойсієнко); *Исправник Слатін лишився в нас і, видимо, щось говорив про мене директорові гімназії, бо той почав пильно приглядатися до мене <...>* (Б. Антоненко-Давидович); *<...> залізо сумувало, що бою зрадило, а дереву – байдуже <...>* (В. Бичко); *Мене вона охоче віддала бабусі, батьковій матері, бо я б заважала їй у нових умовах* (Б. Антоненко-Давидович).

Формальний вияв давального послаблений внутрішньо відмінковою омонімією а) флексій **-у (-ю)** у родового, давального й місцевого відмінків низки іменників чоловічого роду II відміни – *будинку, заводу, університету* (*Прекрасні дубові столи для письма, книги в дорогих палітурках, шафи, чорні жалобні піаніно – все це вивозилось із поважних кабінетів, затишних віталень і торохкотіло по зіпсованому бруку до якогось будинку з голими, поколупаними стінами <...>* (Б. Антоненко-Давидович); *Вона живе в нашому будинку і вчиться з нами в одному класі* (М. Білжун)); б) флексійно-омоніміїчний вияв давального й місцевого відмінків в іменників чоловічого роду II відміни – закінчення **-ові, -еві (-єві)**: *батькові, братові, бригадирові, воякові; бійцеві, бондареві, велетневі, діячеві, добродієві, козиреві, лікареві* (*Я так захопився, що піймав Генчину сестричку Язю, яка ліпила братові сніжки, й розправився з нею* (Б. Антоненко-Давидович); *В пору сезонних робіт допомагав братові на тракторці, який тепер іржавів у гаражі* (Р. Андріяшик)); в) флексій **-і (-ї)** родового, давального й місцевого у відмінків жіночого роду іменників III відміни та іменників м'якої й мішаної

¹⁸ Про статус такого й подібних кваліфікаторів як темпоральних можна говорити умовно.

груп I відміни: *крові, любові, ночі, солі; бабусі, матусі, межі, мрії, надії* (Але писав він не касаційну скаргу, а листа до своєї бабусі, що дожила віку в його батьків (Б. Антоненко-Давидович); У Люби була звичка обдирати губи аж до крові (С. Андрухович); Ніхто не стане докоряти, що поставив він собор на крові чужій – ні, на своїй власній! (П. Загребельний); г) флексій **-у (-ю)** в давального й місцевого відмінків іменників середнього роду II відміни (*Цікавила мене історія мистецтва, зокрема народні вироби: писанки, різьба по дереву...* (О. Гончар)). Для давального відмінка властива регулярна сполучуваність із вторинними прийменниками зразка **всупереч, завдяки, наперекір, назустріч, навстріч, на протизвагу, навперейми, услід (вслід):** <...> **всупереч упередженням, вимогам і обов'язкам, все ж таїться зерно людяності, що може прорости й дати цвіт...** (Б. Антоненко-Давидович); *Лише завдяки Маричиній допомозі він досі залишався живий і навіть, на загальний подив лікарів, перебував у більш-менш нормальній формі...* (О. Авраменко). До цього прилягає також синонімія флексій **-ові** та **-у** в іменників середнього роду – найменувань недорослих істот: дитяткові – дитятку, немовляткові – немовлятку (<...> *за свідченням Клима-фантазера, відбувався творчий процес в того чудодія: зирк на ту, що під яблунею, зирк на схід, злегка пензником черпне зорі – і на полотно, на щічки дитяткові та його молодій матері* (О. Гончар); *Ориця затримала свої очі на божественному дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку* (М. Старицький); *Жінка з останніх сил причепурила своє гніздечко. Яка мила зустріч немовляткові* (Р. Андріяшик); *Жінки – у вдовиних хатах – їм плакати не дають. Маленькі сироти. Мале! Мій немовлятку-біль!* (В. Стус)).

Давальний відмінок має низку значенневих особливостей: а) реалізує семантику отримувача, зокрема отримувача інформації – адресата (*Але не наважувався розповістити матері про свій намір піти на полонину* (І. Пільгук); *Ми давно хотіли розказати дітям про те, що знали, а знали про кротенят* (Україна молода. – 2013.13.12)) чи вигодоотримувача – бенефактива: (Павло Серафимович): *Ми всі горбатилися, щоб тобі хату збудувати, щоб жив по-людськи, і тепер ми погані?* (С. Талан). Для давального відмінка властива також семантика суб'єкта, що постає реалізованою в реченнях з одним головним членом – інфінітивних, безособових: <...> *перед сном по три рази перевіряю замки; добре братові, перепірнув тривоги, відчайдух, побрів поз отруйні сади, яблука биті гниллю*

(Є. Пашковський); *Та ледь голову прихилила до подушки, стукає у вікно Іван Лобода. Матері погано* (Микита Чернявський). До основних семантичних ролей давального відмінка належать: 1) отримувача – реципієнта: *Він обіцяє **сестрі** подарувати пісню* (І. Коритко); *А якщо у когось не лишиться сина, тоді віддати **братові** старійшому по ньому або хто старший по лінії у роді його, щоб Руська земля в силі не зменшувалася* (Український тиждень. – 2010. – № 42); 2) адресата: *Він хотів сказати **матері**, що просить не втручатися, куди не слід* (Б. Антоненко-Давидович); 3) бенефактив (чи малефактив): *Марфутка, як чайка, крутилася десь неподалеку, наймаючись у вільних людей на всяку господарську роботу, щоб заробити щось і з того допомагати своєму **чоловікові*** (Б. Антоненко-Давидович); *Комісар навіть обурено, але пошепки, щоб не заважати **промовцєві**, докоряв ротному: чому ж він не сказав, що є такий солдат* (В. Бичко); *І самі **собі** будемо кашу варити, картоплю пекти* (В. Винниченко); 4) експерієнцера (↔ суб'єкт фізіологічного, емоційного, ментального стану): *<...> він став знаменитістю, прославленим академіком, про якого не раз писали в пресі, та чи ж буде **йому** приємно зустрітися з однокурсницею, нічим не прикметною в медінституті <...>* (Б. Антоненко-Давидович); *Тихої вересневої ночі, коли місячний сум розіллється в повітрі і в зеленуватому серпанку мерехтить далечінь, мені довго не спиться* (Б. Антоненко-Давидович); *Як **мені** хочеться пити! Я побіжу* (І. Нечуй-Левицький); ***Тобі** так добре відомо, як я люблю канапки з білого хліба, з маслом, шинкою, твердим сиром, шматочком червоного перцю і маринованим грибочком!* (С. Андрухович); *Варто було **йому** з чогось посміятися, і ми бачили неймовірно смішне* (Р. Андріяшик); 5) посесора (↔ суб'єкт володіння): *Вона, що без сумніву мала належати тільки **йому, Карасикові**, ось тепер сидить насупроти, але він уже не може навіть доторкнутися до неї* (Б. Антоненко-Давидович) та ін.

Семантичні ролі іменниково-давального постають регулярними в дієслівно-позиційному вияві. Для валентнозумовленого (системно визначуваного чи, за іншою термінологією, словниково прогнозованого) давального іменника – реалізатора семантичної ролі реципієнта (отримувача), який є учасником прототипної ситуації передавання з відповідними учасниками: Суб'єкт (форма називного відмінка) → Об'єкт (форма знахідного відмінка) → Реципієнт (Отримувач – форма давального відмінка), інваріантна відмінкова рамка є регулярно лише для дієслів активного стану. Такий Реципієнт здебільшого

в теоретико-мовознавчих студіюваннях називають Дативом з опертям на власне-синтаксичну кваліфікацію. У такому розумінні Датив пов'язаний з потенціалом донативних дієслів, що змінюють посесивні відношення (лексеми зразка *ділитися, давати, дарувати*), та конверсивними щодо них (дієслова на кшталт *брати, отримувати / отримати*): *І заходився з товаришами ділитися насінням* (І. Багрянний); *На тому й спинився: нема дурних давати начальникові матеріал на себе!* (Б. Антоненко-Давидович). Семантична роль Реципієнта постає регулярною для дієслів зразка *віддати, відшкодувати, вручити, видати, виділити, виплатити, віддарувати, відправити, давати, дарувати, діставати, жалувати, жертвувати, забронювати, загнати, заплатити, заповідати, компенсувати, надати, передати, переслати, підкинути, підкласти, подарувати, повернути, пожертвувати, позичити, послати, презентувати, принести, присвоїти, прислати, продати, роздарувати, роздати, розіслати* та ін.: *<...> не платив нічого за його безталанну душу, а мусив лише відшкодувати втрату раба господареві...* (В. Скляренко); *<...> – скажіть ви мені, може відшкодувати німецькому народові тих сім мільйонів і триста сімдесят п'ять тисяч вісімсот солдатів, які полягли...* (П. Загребельний). Така семантична роль властива і для віддієслівних іменників – найменувань передавання, дарування, подання зразка *дар, плата, хабар*: *Плата мені була все однакова, а їсти було нічого* (І. Нечуй-Левицький); *Та все одно це було менше, ніж ми збиралися запропонувати як хабар зарконському торгівельному представнику* (О. Авраменко).

Семантична роль адресата як отримувача інформації властива валентнозумовленому придієслівному давальному для дієслівних лексем повідомлення: *адресувати, брехати, викати, викладати, викласти, вилити (душу), випалити, висловити, висповідатися, відписати, відповідати, відповісти, віщати, говорити, грубити, диктувати, доповісти, заперечити, запропонувати, зателефонувати, зачитати, заявити, збрехати, зізнатися, казати, крикнути, кричати, леститися, наговорити, надіслати (вітання), наобіцяти, написати, наплести, напроорокувати, настукати, нахвалити, нахвалитися, нашептати, нашіптувати, обіцяти, переказати, перетелефонувати, підтакувати, побажати, поклястися, похвалитися, пояснити, пригрозити, присвятити, проговоритися, продиктувати, прокричати, промовити, прошептати, розголошувати, роз'яснити, скаржитися, сповістити, телеграфувати, телефонувати, шептати,*

пор.: *І всі претензії можна адресувати тільки Господові* (Є. Кононенко); *Нема потреби зараз брехати ні сонцеві, ні жоржині, ні самому собі* (Б. Антоненко-Давидович); *Куми повинні викати одні одним* (Franko); *Водночас існує реальна проблема перегляду, уточнення предмета сучасної філософії як науки, як навчальної дисципліни (що викладати студентам і аспірантам, якою має бути світоглядна позиція викладача, яку систему розуміння світу, людини ми закладаємо в розум майбутніх педагогів, інженерів, менеджерів, юристів, науковців)* (І. Франко); *Телеграфісти тільки знизують винуватю плечима: ніхто не може відповісти їм, де перебуває нині уряд <...>* (Б. Антоненко-Давидович).

Аналізована функція давального адресата є регулярною у валентнозумовленій позиції дієслів мовленнєвого¹⁹ спонукання на кшталт *веліти, заборонити, запропонувати, відрадити, відрекомендувати, доручити, наказати, нарадити, порадити, рекомендувати*, пор.: *<...> він, як воєвода, та ще й сеймовий комісар в питаннях реєстру, міг просто веліти їм своєю владою йти на Кодак та виганяти звідти Сулиму* (В. Чемерис); *Хіба запропонувати покупниці піти десь розміняти купюру?* (Б. Антоненко-Давидович); *Я намагався відрадити її, але вперте дівчисько не хоче нічого слухати* (О. Авраменко); *Я вже почав був ворухити губами, збираючись якось відрекомендувати себе рятівникам <...>* (Ю. Яновський); (Філіп:) *Найрозумнішим виходом було б негайно покликати вартових і наказати їм взяти тебе під арешт* (О. Авраменко). Подібний вияв адресата притаманний дієсловам передавання сигналів, етикетних дій та інших адресованих дій²⁰ зразка *аплодувати, відсалютувати, замахати, зробити знак, кивати, кланятися, кліпати, кліпнути, корчити / скорчити пику, махати, махнути, моргати, моргнути,*

¹⁹ Не всі дієслова мовлення прогноують давального адресата, пор. *запитати кого, попросити кого, попередити кого, обізнати кого*. У таких випадках найменування особи у формі знахідного відмінка поєднує роль реципієнта з іншою роллю, пор.: *попросити* – виконавця майбутньої дії (*Лідопінний сердився, нервувався, це смішило інших гравців, але єдине, що могло звільнити невдачу від непроханого порадирика, – це попросити його щось принести або загадати Давидові Феоктистовичу якесь безглузде запитання* (Б. Антоненко-Давидович)); *обізнати* – об'єкт впливу (*Стратор, якому припало споряджати нового конюха, спробував крикнути чи тупнути на Сивоока, обізнати його сjakим-таким болгариним, тоді Сивоок розсміявся йому просто в ніс* (П. Загребельний)).

²⁰ У низці випадків для таких і подібних дієслів регулярним є вияв давального суб'єкта, який позначає реалізатора дії: *Та вам треба тільки моргнути, й коло вас будуть тисячі Панасів Павловичів!* (Vynnychenko) ↔ *Та ви маєте тільки моргнути, й коло вас будуть тисячі Панасів Павловичів!*

*підморгувати, підморгнути, подати сигнал, поклонитися, помахати, посміхатися, посміхнутися, просигналізувати, салютувати, свиснути, сигналізувати, сигналити, сигналізувати, пор.: <...> аби не вилетіти з обомби професійних комсомольців, навчився говорити взагалі і ні про що конкретно, з ентузіазмом **аплодувати** партійному **керівництву** і завжди мати при собі план заходів (Люко Дашвар); <...> тільки ж не слід плювати й на людей, в разі гризоти якої або нападу ворогів доведеться **кланятися їм, воям і смердам!** (О. Бердник).*

Адресатно-активна валентність властива іменникам зі значенням мовлення *відповідь, донос, дзвінок, донесення, обіцянка, подяка, побажання, порада, припис*, до яких слід додати також лексеми – найменування тексту: *записка, лист, послання, телеграма*, пор.: *Горобенк охотів на **відповідь Попельначенкові** так самоіронічно посміхнутись, але посмішка вийшла занадто убога (Б. Антоненко-Давидович); Адже Мейєндорф надав їй певного значення й послав **донесення Міхельсонові** і в Санкт-Петербург (Б. Левін); Якщо ти сприймаєш ці слова за **послання вищих сил**, то будь послідовним до кінця і йми віри не лише їм, а й усьому іншому, про що говорив тоді дядько Рівал (О. Авраменко).*

Менш частотною для іменниково-давального є семантична роль бенефактив / малефактив як учасника, якого певна ситуація заторкує і на якому остання позначується. До його основних виявів слід віднести отримувача певної користі, впливу (бенефактив) чи шкоди, протидії (малефактив). Реалізацію аналізованої семантичної ролі передбачають дієслова й окремі предикативні фрази²¹: *акомпанувати, благоволити, везти, влетіти, дати змогу (кому), дістатися, докучати, дошкулити, жертвувати (кому що), загрожувати, замилювати очі, перешкоджати, перешкодити, підігравати, протидіяти, симпатизувати, співпереживати, співчувати, сприяти, шкодити, щастити*, пор.: *Наглядач відчинив. Був він червоний – видно, добре **йому влетіло** (І. Багрянний); <...> я без заперечень роздягався до тіла, щоб **дати змогу** майбутньому **професорові** хірургії зміцнити на моєму кощавому тудубі свої знання з анатомії (Б. Антоненко-*

²¹ Багато дієслів мовлення мають бенефактивний (малефактивний) компонент, що дає змогу кваліфікувати їх дативну валентність як бенефактивну чи подвійну – адресатно-бенефактивну: *заборонити, забороняти, заперечувати, підтакувати: Я охоче погодився з ним і був удячний йому за це, бо інакше мені довелось б самому **заборонити обом дівчатам** виходити з банку (Авраменко); Його природної тупості тільки й вистачало на те, аби **підтакувати начальникові** (Vynnychuk).*

Давидович); *Сиволап не стримався, щоб бодай чим-небудь дошкулити непокірному капітанові* (Б. Антоненко-Давидович); *Я також міг зіскочити на землю й прикритися Леопольдом. Але не хотів жертвувати ним задля порятунку власного життя* (О. Авраменко); *Бойться комусь перешкодити, набриднути, ходить городами, глухими улицями, лице в хустку ховає* (С. Васильченко). Семантична роль бенефактив / малефактив у формі давального притаманна для іменників зразка *вигода, допомога, жертва, завада, загроза, користь, послуга, послаблення, протидія, сприяння, шкода*: «Скільки живу, все на передовій, бо тут людині найбільша **вигода**, – яось пожартував він (Брага), – і місце тепленьке, і ніхто на нього не посягає...» (О. Гончар); *Допомога друзям і незнайомим розширює коло спілкування і допомагає відчувати себе важливим членом суспільства* (І. Дахно), а також для прикметників і предикативів на кшталт *зручний* → *зручно, корисний* → *корисно, шкідливий* → *шкідливо*, наприклад: *Всім було добре й зручно* (Bahryanyu); <...> *я спитав: – Чим я можу бути вам завтра корисний?* (Б. Антоненко-Давидович).

Цілком є коректним твердження про віддалену периферію бенефактивно-малефактивної семантики діяльності та внутрішніх настанов, зорієнтованих на об'єкт (сприймає чи оцінює суб'єкт) як домінувальний (вищий, сильніший, цінніший і под.), що регулярно виявлювана в низці реченневих моделей. Суб'єкт у цьому разі реалізує позитивні / негативні дії (*опиратися, служити, чинити опір*) чи йому властиві позитивні / негативні відчуття (*вдячний*) щодо об'єкта, який може охоплювати, включати у свою сферу або ж на ньому не позначатимуться результати дій чи відношень суб'єкта: *А острівний люд після тривалих суперечок зі своїми жерцями вирішив також поклонятися й богам Чужим* (О. Авраменко) – *Богам Чужим може бути невідоме поклоніння жреців*. До цього потрібно також додати субординаційно-ієрархійні та контрольно-рольові семантичні відношення у придієслівних позиціях лексем зразка²² *догодити, догоджати, здатися, коритися, опиратися, підкорятися,*

²² Мотивованим постає зарахування до цієї групи дієслів і лексем на кшталт *покаятися, присягати, присягти, присягнути*, що містять мовленнєвий компонент і компонент обов'язку, пор.: *покаятися* – 'Дати клятву; урочисто пообіцяти що-небудь, завіривши в чомусь; присягнутися' (СУМ, 7, с. 33); <...> *скільки би попів вона не запросила, хоч і самого найсвятішого отця, щоб покаятися всіма святими угодами та на всіх святих книжках...* (О. Авраменко); *присягати, присягти, присягнути* – '1. Давати присягу (у 1 знач.)'; 'Твердо обіцяти кому-небудь здійснити щось, підкріплюючи обіцянку якоюсь клятвою; клястися' (СУМ, 8, с. 55); (Овлур:) *На се мені ти мусиш присягти* (І. Франко).

підпорядковуватися, поклонятися, покорятися, покоритися, прислужувати, скоритися, служити, чинити опір: <...> коли він, низько вклоняючись, намагався з усіх сил **догодити** п'яним **купцям**, потурав усім їхнім диким забаганкам, втрачав не тільки людську гідність, але й людське обличчя! (Б. Антоненко-Давидович); Він поводився як справжній кабальєро, що за будь-яких обставин мусить **догоджати дамі**, виконувати кожну її забаганку (О. Авраменко); <...> батько не дуже привітав, то їй довелося вертатися додому й **коритися чоловікові** (Б. Грінченко); Ваше завдання: зібрати всю можливу інформацію про побут цих істот, яких, очевидно, потім доведеться знищити, якщо вони **будуть опиратися вам** (В. Владко); Проте ця Зіна, що вже добре наламалась панських покоях, чула своїм нутром моє мужицьке походження і не поспішала, як іншим, **прислужувати мені** за столом (Б. Антоненко-Давидович). Заявлений різновид активної валентності властивий і для прикметників на кшталт відданий, вірний, покірний, прихильний: Він старий і збіднілий, живе на утриманні свого сина, але вірно й глибоко **відданий мені** й нашому ділу (В. Винниченко). Зберігають семантику валентнозумовленого іменниково-давального компонента також похідні іменники на зразок вірність, поклоніння, служба, спротив: Усі дев'ятеро вельмож по черзі торкнулися корони, присягнувши тим самим на **вірність** своєму новому **государеві** (О. Авраменко); <...> держава інків, наївно сповідуючи примітивну релігію **поклоніння сонцю**, давала своїм громадянам широкий простір для духовного розвою (О. Бердник); Освячується сама ідея рабства ім'ям бога, і **спротив рабству** оцінюється як богоборство (О. Бердник).

Менш ємною постає група лексем зі семантикою віри, довіри, вдячності, що прогноують валентнозумовлений іменниково-давальный компонент. До таких лексем належать: 1) дієслова зразка **вірити**, виявляти довіру, довірити, довіряти; 2) прикметники на кшталт вдячний, зобов'язаний; 3) предикатив **спасибі**, пор.: Хотілось **не вірити Балабаєві**, але Балабай, усім відомо, – чоловік статечний, релігійний і сім'янин (Б. Антоненко-Давидович); У цьому світі не можна **довіряти стороннім людям...** (О. Авраменко); Та й я **вдячний тобі** за Дейдрин порятунок – а моя вдячність дечого варта (О. Авраменко); Я **вдячний тобі** за все, що ти для мене зробив (О. Авраменко); На сцену перся Стасів батько. – Ну, **спасибі ж вам, спасибі!** Добрі чобітки пошили, добрі! (Б. Антоненко-Давидович).

Менш регулярно для іменниково-давального є периферійна семантична роль об'єкта (другого члена) співвідношення, порівняння, відповідності / невідповідності. Заявлена роль властива для предикатів зі семантикою співвідношення, порівняння, відповідності / невідповідності – це 1) дієслова *личити, пасувати, передувати, супроводжувати*: *Якщо взагалі такі зуби могли комусь личити* (С. Андрухович); *Вчинкові має передувати розмова* (П. Загребельний); 2) прикметники: *адекватний, аналогічний, зворотний, корелятивний, одночасний, паралельний, перпендикулярний, подібний, пропорційний, протилежний, рівнозначний, рівносильний, симетричний, синхронний, співмірний, сучасний, чужий*: *У сфері творчості був постмодернізм, а в теоретичній експлікації – корелятивний йому постструктуралізм, у лоні якого виникла теорія інтертекстуальності* (Д. Наливайко); 3) предикативні фраземи зразка *не за віком, не рівня*: *Ім нерівня* всіляка дрібнота на киталт відунів (О. Авраменко).

Периферійною для іменниково-давального є також семантична роль експерієнцера – суб'єкта ситуації сприйняття, емоційного чи ментального стану, модальної ситуації, виявлювана у валентнозумовленій позиції²³ у: 1) дієслів зразка *бачитися, ввижатися, відчуватися / відчутися, віритися, заманеться, запам'ятатися, захотітися, згадатися, здаватися, зустрітися, імпонувати, кортіти, легшати, належати, набриднути, нездужати, обриднути, огиднути, осточортіти, подобатися, полюбитися, привидітися, примаритися, припасти, терпітися, хотітися*: *<...> мені ліпше бачиться й краще пишеться з дистанції часу* (Б. Антоненко-Давидович); *По дорозі ж п'яньонькому всяке чортovinня ввижатися може, навіть такому твердолобому, як Панас...* (І. Андрусак); *– Не треба, – відповів Сатіанал. – Може, панові Лаптеву заманеться оглянути маєток, коли щухне злива* (М. Дашкієв); *– Дозволю собі звернути вашу увагу, пане обер-лейтенанте, – занепокоєно сказав Швейк, – цього собаку треба добре берегти, щоб не втік. Йому може захотітися до старої хати, і він від вас утече* (Я. Гашек, перекл. С. Масляк); 2) прикметників на кшталт *близький, важливий, відомий, дорогий, незвичний, потрібний, приємний, симпатичний, чутний*: *Ти такий*

²³ Предикати зразка *радий* (→ кому), *радуватися* (→ чому) іменниково-давальний виражає стимул, у цьому разі експерієнцер реалізований називним: *Максим був радий і такій самотності* (Bahyanu); *Ми маємо право тепер жити вільними людьми і радуватися Перемозі, мала!* (П. Загребельний).

близький мені, а я не відаю, як тебе величати... (О. Бердник); *Руйнували <...> цей дорогий Вірі Павлівні будинок її молодості – не було паркана й на сусідньому подвір'ї, де замість старої похмурої кам'яниці лежала купами розбита цегла й потрощені, брудні дошки <...>* (Б. Антоненко-Давидович); *Незрозуміле було, чому взяли не хустину, що коштувала таки добрячих грошей, а – газету, нікому не потрібний папір, що його досить у всякого начальника?* (Б. Антоненко-Давидович); 3) *безособово-предикативних займенників зразка ні до чого, ніде: – А нам воно, сину, ні до чого, бо ми – робочі* (Б. Антоненко-Давидович); 4) *предикативів на кшталт байдуже, боляче, видно, далеко до, завидно, зрозуміло, можна, невтямки, не під силу, не сила, негарно, негоже, незвично, незручно, некомфортно, неавтономно, непотрібно, непристойно, неспокійно, нестерпно, нешкідливо, ніколи, ніяково, не до вподоби, помітно, потрібно, присмно, смішно, совісно, соромно, тривожно: Галині байдуже – чи думають сторонні люди, що вона мовчить про невідомого Женчикова батька з ображеної жіночої гордості, чи з надмірного болю* (Б. Антоненко-Давидович); *Горобенкові стало ніяково і боляче* (Б. Антоненко-Давидович); 3 *ієртові постаті за чужими потилицями Горобенкові не видно* було, тільки тулуб у френчі, і помаху рук злились у нестримний вольовий рух, у якусь справді крицеву динаміку (Б. Антоненко-Давидович); – *Але завважу, що в плані життєвого досвіду мені далеко до Амадіса* (О. Авраменко); *Невтямки були Коржєві й слова начальника 3-ї частини, що це український націоналіст* (Б. Антоненко-Давидович); *Проте тут-таки він збагнув, що навіть гострим зубам плазуна не під силу простромити щільну металічну сітку, яка вкривала зовні гумову тканину скафандра і захищала її від пошкоджень* (В. Владко); *Коли Сузанні це не до вподоби, що ж робити?* (В. Винниченко); *Грек Мудролюб не знаходив собі місця, Добровичові теж було совісно зволікати підписання укладу з грецьким царем* (І. Білик); 5) *предикативно-синтаксичних фразем на кшталт не гріх, не дано, не до жартів, не до того, не життя, не по собі; не справа, все одно, хоч би що, хоч би хни, хоч трава не росте: Туди не дано нікому* (О. Гончар); *Тепер запорожцям було не до жартів* (Д. Білий); *Хоча більшість американців користуються різними формами приватного медичного страхування, є й такі, котрим це не по кишені* (А. Кокотюха); (Реджі:) *Ти страчаєш посаду; такий секретар тепер мені не по кишені. Шукай собі нового маестро, мій друже* (І. Кочерга).

Іменниково-давальному в окремих випадках притаманна семантична роль посесора (володаря), що характерна у валентнозумовленій позиції дієслів зі значенням володіння, придбання, достатності / недостатності ресурсів: *вистачати / вистачити, дістатися, коштувати, належати, обійтися, хапати*: *Брат йому усе вистача, чого тільки треба* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, <...> дісталась йому ще від батька* (М. Коцюбинський); *Дідова хата дісталася дядькові Івану й дядині Явдосі* (М. Стельмах); *Твоє хвилювання може коштувати йому життя* (М. Дашкієв), а також для предикативів подібної семантики: *достатньо, мало, багато*: *Йй було достатньо того, що він рятує* (Д. Білий); *Мало мені пластинки, знайденої батьком цього отрока десять років тому* (М. Білкун).

Межовою периферією є семантична роль носія властивості іменниково-давального у приприкметниковій валентнозумовленій позиції лексем зразка *властивий, притаманний* (→ кому / чому): *Побачивши мене, вона зараз вдалася до мене з фамільярністю, властивою старим слугам* (Леся Українка); *Лють поступово вщухала, замість неї виникав холодний спокій, який завжди був властивий Ван Луку в хвилини серйозної небезпеки* (В. Владко).

Вичерпне студіювання семантичного діапазону іменниково-давального можливе за умови обстеження усього корпусу семантичних предикатів і встановлення значеннєвого наповнення його форм. Обстеження значного діапазону семантичних функцій та рольових залежностей у внутрішньореченнєвій структурі свідчать про ядровість семантичних ролей адресата та реципієнта, периферійною ж виступає семантична роль експерієнцера. Периферійно-межовою для іменниково-давального відмінка є семантична роль носія властивості, до неї наближена й семантична роль посесора (володаря). Перспективним є дослідження усього інвентаря семантичних ролей сучасних відмінкових форм для встановлення спільного й відмінного між ними, діагностування регулярних / нерегулярних, частотних / нечастотних синтагмальних моделей з тими чи тими семантичними ролями. До цього прилягає і розгляд семантично-рольового діапазону в контрастивному аспекті, що дасть змогу розкрити особливості когнітивно-мовних особливостей відповідних структур семантичних залежностей.

3.9. Інваріантність / варіантність синтаксичного нуля у структурі слов'янського речення

Проблема нуля та його обсягів у лінгвістиці зовсім не нова. Чи не вперше поняття нуля було застосованим при визначенні специфіки видозміни слова. Звідси і постало тлумачення нульової флексії як такої, що може бути цілком прирівняна до відповідної формально, і парадигматичний ряд постає викінченим, пор.: *кінь-∅ / кон-я / кон-ю / кон-я / кон-ем / (на) кон-і / кón-ю; свіжість-∅ / свіжості-і / свіжості-і / свіжість-∅ / свіжіст-ю / (на) свіжості-і / свіжост-е* тощо. Згодом поняття нуля набуло практичного застосування у словотворі, де під нульовим афіксом стали розуміти засіб творення нового слова, пор.: *кум → кум + ∅ - а, онук → онук + ∅ - а; кричати → крик + ∅; твалтувати → твалт + ∅; поливати → полив + ∅; забігати → забіг + ∅; блудити → блуд + ∅* тощо. Щодо морфемної будови слова, то уперше нульову морфему ввів І. О. Бодуен де Куртене, який такими вважав «морфемі, позбавлені будь-якого вимовно-слухового складу, і водночас такі, що асоціюються з відомими семасіологічними і морфологічними уявленнями» [Бодуэн де Куртене 1963_{1/2}, с. 282]. Аналізуючи слова типу *дом, стол, воз, конь*, лінгвіст констатує, що їх слід кваліфікувати як двоморфемні: *дом∅, стол∅*, де ∅ символізує морфему «нуль» – наз. в. одн. іменника [там само, с. 282]. Таким чином врахована двобічність морфемі: обов'язкова наявність значення при нульовому його вияві. Застосовуване І. Бодуеном де Куртене, П. Фортунатовим у словозміні поняття «нульова морфема» згодом набуло свого поширення й на інші дотичні явища. Так, О. Суник запропонував у словах зразка *стул* вирізняти не одну нульову морфему, а дві – нульову флексію й нульовий суфікс однини [Суник 1963, с. 47], пор. також погляди В. Лопатіна, О. Земської [Лопатин 1966, с. 30; Земская 1973]. Хоча до цих пір з-поміж дериватологів наявні істотні розбіжності у підходах щодо кваліфікації таких похідних, оскільки поширеним постає тлумачення похідних у парах на кшталт *онук → онука, кум → кума, гість → гостя, раб → раба, маркіз → маркіза* як таких, що утворені за допомогою флексійного способу, оскільки вони «відіграють роль словотворчого форманта» [Нестеренко 2000, с. 214].

Знайшло поширення поняття нуля і у фонетиці, де розглядаються закономірності чергування звуків. Поряд зі звичайними матеріально вираженими чергуваннями типу <g>, <k>, <x> // <ж>, <ч>, <ш> аналізуються альтернації <o>, <e> з <∅>; <e> → <o> →

<i> → <u> з <∅>, пор.: *день* → *дня*; *беру* → *збори* → *збір* → *збирати* → *брати*; *стелити* → *столи* → *стіл* → *застилати* → *слати* тощо. У синтаксисі застосування поняття нуля пройшло кілька етапів, що пов'язано безпосередньо з видозміною напрямів. Все це засвідчує, що поняття нуля знайшло застосування на усіх рівнях мовної системи. Щоправда, цілий ряд лінгвістів постійно акцентує увагу на тому, що поняття нуля слід розглядати тільки через призму співвідношення з матеріально вираженими ресурсами.

У синтаксисі поняття нуля зазнало суттєвої еволюції, визначальним при цьому поставало тлумачення речення та визначення його статусу в системі синтаксичних одиниць. При логіко-граматичному підході до кваліфікації речення, коли за вихідну тезу приймалося співвідношення речення із судженням, поняття нуля усвідомлювалося як пропуск певного члена речення. Звідси будь-які відхилення витлумачувалися через призму неповноти. Вважалося, що пропущеним або еліпсованим може бути будь-який член речення, крім присудка (Ф. Буслаєв та ін.). Тому до розряду неповних однозначно зараховувалися і речення типу *Прибігли і стали усіх розпитувати, що тут трапилось, чому така паніка скрізь* (О. Слісаренко). *Світає. Доцить. Ніч. День* та ін., водночас цілий ряд речень розглядалися як «скорочені» (такими вважав Ф. Буслаєв усі бездієслівні речення), а О. Потебня речення типу *Пора! Стыд! Пожар!* кваліфікував як секундарний тип структури речення, «ставлячи їх в один ряд з такими, що не містять в собі називного відмінка іменника (*Хорошо! Ходжено! Убито! Проби! Цабе!*)», бо вони «перебувають у залежності від будови теперішньої мови, пояснюються цією будовою, як її частини...» [Потебня А. Из записок по русской грамматике. – Ч. I: Введение. – Харьков, 1888. – С. 79] (цит. за: [Шерех 1947, с. 2]). Подібний підхід і сьогодні розвивається в тому разі, коли намагаються зіставити певні різновиди речень з формально вираженими і формально невираженими компонентами. Все це суттєво розширює поняття синтаксичного нуля, який охоплює: 1) реалізацію синтаксичних позицій; 2) вираження тих чи інших допоміжних засобів у структурі присудка; 3) вияви підмета в певних різновидах українського речення; 4) поєднання предикативних частин у безсполучниковому складному реченні тощо. Перший різновид легко пов'язується з виявом структурно значущих позицій головних членів речення – присудка як конститутивного компонента речення і підмета. До одного з найпомітніших типів синтаксичного нуля слід віднести

реалізацію присудка у реченнях типу *Вгорі – перлисті переливи хмар, Яких нема на небесах чужини* (М. Рильський); *Десь Чорногорівка позаду...* (В. Сосюра).

В українській лінгвістичній літературі стало нормативним поняття «нульового присудка», що витлумачується як такий, що «позбавлений формальних ознак», і при цьому наголошується, що речення з ним не односкладні, а двоскладні, «в яких присудок фактично не опущений, але відсутнє його морфологічне вираження» [Вихованець 1972, с. 156]. Показником такого присудка є локатив, виражений прислівником місця або непрямим відмінком іменника з прийменником. У цьому разі певної корекції вимагає теза про абсолютне морфологічне невираження, оскільки правомірнішим є твердження про нуль морфологічної форми на синтаксичну рівні. Водночас проблема нульового присудка у структурі простого двоскладного речення набуває ширшого виміру і проблемнішого тлумачення при врахуванні конструкцій типу *Завтра екскурсія; Сьогодні неділя*, в яких обставина часу подібно до перших може бути легко витлумачена як валентнозумовлена, пор.: *праворуч ← (де?) знаходиться; між коморою та будиночком (де?) розташовані; біля воріт (де?) стоять і завтра (коли?) відбудеться; сьогодні (коли?) відбувається = проходить*. Такий підхід дозволяє окремим лінгвістам поставити подібні конструкції в один ряд і розглядати або як розчленовані номінативні [Лекант 1986, с. 100–101; Мишина 1968, с. 130–134], ускладнені відповідними детермінантами, або як перехідні від неповних двоскладних до повних [Федоров 1972, с. 166], чим стверджується їхній узусний характер. Найбільшої репрезентативності набув погляд, за яким вони відносяться до неповних двоскладних [Пешковский 1956, с. 400–401]. Гранічним варіантом такого тлумачення є кваліфікація останніх як еліптичних [Валгина 1991, с. 214–215], що найближче перебуває до розгляду синтаксичного нуля присудка тільки на мовленнєвому рівні, а на системному рівні у таких структурах прогнозується наявність відповідної словоформи. Отже, слід наголосити, що в цьому разі мова може йти тільки про структурну, але не функціонально-смыслову неповноту.

Другий різновид асоціюється з нульовим виявом допоміжного компонента у структурі складеного іменного присудка, що правомірно витлумачується в усіх слов'янських граматиках як нормативний і такий, що набув системно окреслюваної реалізації [Klemensiewicz

1961, с. 34]. Лінгвісти сходяться на тому, що у формі теперішнього часу дієслово-зв'язка *бути* як найрегулярніший допоміжний засіб може бути нульовою, що легко простежується навіть при вузькому підході до тлумачення парадигми речення: *Вечір ясний* → *Вечір був ясний* → *Вечір буде ясний*. Очевидно, у цьому випадку можна вести мову про набуття таким елементом суто службового статусу і перетворення в аналітичний засіб, основним призначенням якого виступає реалізація граматичних значень. Хоча нульовий вияв цього компонента на сьогодні неоднозначно сприймається. В окремих навчальних посібниках, підручниках подібні присудки розглядаються як прості іменні (пор.: [Пешковский 1956; Сямешка 1996, с. 500–502]). Загалом створення поняття нульової форми зв'язки пов'язується з ім'ям О. Пешковського, який, за твердженням В. А. Белошапкової [Белошапкова 1977, с. 90], уперше розглянув синтаксичні вияви зв'язки у парадигматичному аспекті. Сьогоднішній нульовий допоміжний компонент у структурі складеного іменного присудка охоплює тільки найабстрагованішу зв'язку *бути* в теперішньому часі. Щодо структур типу *Я учителем в село*, то в цьому разі чітко окреслена структурна і функціональна неповнота речення.

Третій різновид нуля пов'язаний з будовою односкладних речень. У підходах до визначення особово-дієслівних (означено- / неозначено- / узагальнено-особових) односкладних речень немає одностайності. Показовим є твердження В. Белошапкової, яка наголошує, що в реченнях типу *Люблю свій край; Відпочинемо перед дорогою* легко можна ввести особовий займенник, а значить, «у системі мови відповідний структурний тип передбачає позицію підмета. Регулярне незаповнення цієї позиції у мовленні – вияв узусу, норми, а не системи мови» [Современный 1981, с. 432]. Дослідники валентності стверджують, що навіть дієслова типу *світати, дощити, ночіти, дніти* постають одновалентними (нульвалентними; авалентними (за Л. Теньєром), оскільки в ряді європейських мов (німецькій, французькій та ін.) при них наявні семантично спустошені компоненти – заповнювачі позиції підмета), хоча саме віднесення цих дієслів як головних членів речення до таких, що не передбачають при собі другого головного члена речення, не викликає сумнівів. Щодо речень типу *Усоте прославляю буйноту життя* (Б.-І. Антонич). *У твої очі синьо-тьмяні дивлюсь натхненно і несміло* (Б.-І. Антонич). *Згаяного часу і конем не доженеш* (Нар. тв.). *Не забувайте незабутнє* (Л. Костенко), то ряд лінгвістів визначає їх як речення з імпліцитним

підметом [Маслов 1981, с. 356], де обов'язковою «семантико-синтаксичною умовою імпліцитності підмета виступає його збіг з темою» [там само, с. 356]. Такий вияв підмета поширений у болгарській мові, де він простежується навіть у реченнях з формами минулого часу і з іменним складеним присудком, пор. болг. *Пристигнахме вчера й укр. Ми приїхали вчора, Оцапахте се і Ви забруднилися, Болен съм і Я хворий, Болна е і Вона хвора*. В цьому разі слід говорити про синтаксичний нуль як значущу величину на семантико-синтаксичному рівні речення, а у формально-граматичному плані чітко простежується вказівка на синтаксичну позицію підмета, що може бути заповнена єдиною можливим дейкисом. Синтаксична позиція підмета в таких випадках заповнена нулем, але його окреслюваність характеризується у діапазоні від відносного до абсолютного вияву. Відносним є вияв такого нуля в означено-особових конструкціях, де форма головного члена чітко окреслює репрезентанта синтаксичної позиції підмета. На це орієнтована й окреслювана дія, що може бути покваліфікована як така, що прямо співвідноситься з діячем, який дорівнює підмету. На це орієнтована і форма першої особи однини / множини: *Розкажу тобі думку таємну* (Л. Костенко) = Я + *Розкажу тобі думку таємну. Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щирю нагороду* (А. Малишко). Абсолютним виступає вияв нуля в узагальнено-особових реченнях, де репрезентована дія належить до афористичних і таких, що не можуть бути послідовно співвіднесеними з конкретним виконавцем чи носієм: *Проти вітру піском не посиплеш* (Нар. тв.). *Теплими словами хати не нагрієш* (Нар. тв.). Очевидно, до перехідних площин між відносним й абсолютним виявом синтаксичного нуля слід зарахувати речення, в яких діяч може осмислюватися, але не називається в силу певних причин: *Кому се так квітками, та вінками, та віттям гордеє чоло вінчають?* (Леся Українка).

Особливим виявом синтаксичного нуля є поєднання предикативних частин у структурі безсполучникового складного речення. У цьому разі часто інтонація є компенсувальною, пор.: *Він зупинився: перед його очима, на заході, бризнуло востаннє вогненным серпом сонце...* (Г. Косинка). У межах безсполучникового складного речення вияв синтаксичного нуля найпомітніше окреслюється у структурах з недиференційованим синтаксичним зв'язком, які становлять амальгамність семантики, тобто в цьому разі важко встановити домінуючий статус тих чи інших смислових відношень, пор.: *Раби – сьогодні*

не раби: шумлять знамена боротьби (Олександр Олесь). *Добре тому багатому: його люди знають* (Т. Шевченко). *Слухай: Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним, вічним словом* (Б.-І. Антонич).

Варіантність синтаксичного нуля не обмежується колом встановлених різновидів, оскільки не прокоментовано особливі випадки поєднання предикативних частин у складнопідрядному реченні, коли залежна частина послідовно орієнтована на імплікований антецедент, що може бути витлумачений як синтаксичний нуль: *Я бачив, як знову сходить сонце і край прокидається від важкого і довгого сну* (А. Яна) = *Я бачив (те), як знову сходить сонце і край прокидається від важкого і довгого сну* та обійдено увагою специфічні вияви синтаксичного нуля на комунікативному рівні, оскільки цілком правомірними стали поняття нульової теми тощо. Все це ще раз засвідчує, наскільки вагомою і значущою постає проблема синтаксичного нуля в сучасному граматичному ладі української та інших слов'янських мов.

3.10. Аналітичні вияви підмета і присудка у внутрішньореченнєвій структурі

Дослідницька увага до семантики мовних одиниць, активізована ще в середині ХХ століття, цілком мотивована в історії розвитку лінгвістики, бо відображає поворот в осмисленні мови як системи, що, маючи обмежений набір одиниць, здатна окреслити безмір значень, які є продуктом пізнання людиною різноманіття навколишнього світу (сформована антиномія, зумовлена асиметричністю мовного знака, що виявляється в тому, що означуване й означальне завжди перебувають у стані конфлікту: означуване (значення) прагне до набуття нових, точніших засобів вираження (нових знаків для позначення), а означальне (знак) – розширити коло своїх значень, набути нових значень). Окреслення виявів семантико-граматичної асиметрії крізь призму аналітизму у сфері морфологічних і синтаксичних категорій, визначення причин і характеру таких виявів, простеження засобів і способів компенсації з урахуванням сучасних тенденцій розвитку морфологічної і синтаксичної систем української мови уможливорює осягнення особливостей співвідношення форми і значення та ін. Прозорішою є асиметрія на морфологічному рівні, значно складнішою вона постає на синтаксичному, що вимагає

врахування не тільки різних ярусів реченнєвої структури, але й різних модусів асиметрії. Аналітичні тенденції корелюють з асиметрією.

Функційно-семантичний та формально-граматичний аналітизм у системі членів речення коректно розглядати на тлі сучасних інноваційних синтаксичних тенденцій, що дозволяє простежити не тільки усталені вияви асиметрії, але й осмислити новітні процеси асиметрії в загальній та частковій площинах, оскільки симетрія охоплює власне-симетричний, дисиметричний, антисиметричний, ізометричний та інші модуси. Особливо важливими постають операції симетризації несиметричних об'єктів та дисиметризації симетричних (пор. погляди І. Бодуена де Куртене, І. Вихованця, В. Жирмунського, О. Есперсена, С. Карцевського та ін.). Формування нових лексико-граматичних класів слів можливе тільки у межах речення і їхня відповідна кваліфікація виступає мотивованою лише за послідовного врахування їхнього функційного вияву на синтаксичному ярусі. Показовою в цьому ракурсі постає диференціація частиномовної приналежності слів типу *слід*, *пора, час*, що набувають відповідних диференційних ознак тільки завдяки синтаксичній позиції (синтаксичний аналітизм): *А я твій слід цілую, схиляюся над ним, наче чаклую* (Т. Михайлюк) / *Нам слід справді сьогодні дбати про майбутнє, про виховання патріотично налаштованої молоді, а не тільки говорити про велемудрі економічні речі* (Україна молода. – 2005.14.09). У таких парах наявний вияв іменникової семантики в першому компоненті і реалізація семантики предикатива у другому. На синтаксичному рівні найпослідовніше реалізуються особливості внутрішньочастиномовної семантики, диференціація внутрішньокатегорійної / міжкатегорійної омонімії та закономірності міжчастиномовних переходів. У цьому разі важливим є встановлення особливостей функційно-семантичної і формально-граматичної аналітичності, вияв різновидів заповнення синтаксичної позиції підмета / присудка двома і більше словами з простеженням ступеня синтаксичної і семантичної злитості цих слів, їхнього наближення до цілісної сполуки, що засвідчує активізацію, з одного боку, аналітичних форм, а, з іншого, вияскравлює між'ярусні взаємопереходи й окреслює процеси лексикалізації / фразеологізації та витворення перехідної площини між вільними сполуками слів і синтаксично-неподільними / семантично-неподільними словосполученнями. Останні найбільшою мірою наближені до первинного вияву фразеологічних одиниць.

Початковим етапом фразеологізації (перетворення аналітичної сполуки у відносно цілісну) є синтаксично і / або семантично неподільні (нерозкладні, нерозчленовані і под.) сполуки. Так, до синтаксично неподільних – аналітичних виявів членів речення належать такі утворення, що тільки у певній позиції набувають ознак неподільності (цим мотивована і їхня назва). Це насамперед словосполучення: 1) зі значенням сумісності (*ми з Іваном, ви з колегами, Марія з Петром, учитель з учнем, мати з сином, чоловік з дружиною* і под.); 2) зі значенням вибірковості (*хтось із колег, один зі студентів, двоє з-поміж інших, котрийсь з парубків* та ін.) (пор. підхід М. Балко [Балко 2004] й О. Максим'юк [Максим'юк 2005]). Така кваліфікація постає не зовсім викінченою, оскільки розгляд синтаксичної неподільності є похідним семантики самого словосполучення. Очевидним виступає те, що неподільність словосполучень зі значенням сумісності є умовною, тому що тільки у внутрішньореченнєвій структурі легко запізнається факт неподільності (пор.: *Мати з сином пішли до сусіднього села* і *Мати з сином пішла до сусіднього села* – за форми множини дієслова-присудка наявна неподільність, а форма однини дієслова-присудка є сигналом синтаксичної подільності: *мати* – підмет, *із сином* – додаток [Загнітко 2006]).

Словосполучення зі значенням вибірковості на внутрішньореченнєвому рівні є семантично неподільними, хоча остання є відносною, адже стрижневий компонент може вживатися самостійно в тому самому контексті з втратою семантики вибірковості: → *Десь там пішло одно з другим, відказує байдужно, як хто за котрим считає*. Тому словосполучення зі значенням вибірковості є аналітичними виявами підмета й утворюють перехідну площину між семантично подільними і семантично неподільними, більшістю своїх кваліфікаційних ознак наближаючись до останніх. Це саме той випадок, коли зримими виступають процеси лексикалізації і наступної фразеологізації.

Будь-яка фразеологізація на синтаксичному ярусі як вияв функційної аналітичності сприймається як відхилення від усталеного зразка і тому подається як окремий вияв того чи іншого члена речення, пор. кваліфікацію типу фразеологізований присудок: *Сьогоднішня їхня сварка зводила нанівець ту теплу робочу дружбу* (Іван Ле); *Він без угаву править теревені, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими губами* (О. Гончар); функційний: *Правдою слово багате мені надавало снаги* (М. Нагнибіда); *До мене*

завжди **виявляли довіру** мої ровесники (В. Сухомлинський). Останнього зразка описово-іменні сполуки за значенням наближаються до одного слова: *виявити турботу* – *турбуватися*, *подати команду* – *скомандувати*, *взяти напрям* – *прямувати*, *чинити опір* – *опиратись* та ін., пор.: *Черниш козирнув і **подав команду** на п'ятий рейс* (О. Гончар); *Через кілька хвилин слухняна емка, голосистим гудком привітавши вартового на воротах, вилетіла в поле і **взяла напрям** на хутір Марцинюки* (Ю. Збанацький). Такі сполуки є одним із початкових етапів лексикалізації та наступної фразеологізації, оскільки наявна певна втрата тим чи іншим компонентом власної автосемантичності і водночас набуття статусу допоміжного компонента. Допоміжність як таку можна розглядати у двох / трьох ракурсах: функційному, семантичному, формальному.

Подібну функцію стійкі сполуки можуть відігравати як допоміжні компоненти у складі інших членів речення. Так, стійкі сполучення слів з модальним значенням типу *виявити бажання*, *мати змогу*, *мати думку*, *мати можливість*, *мати намір*, *мати право*, *не в змозі*, *у змозі*, *не в силі*, *у силі* легко заповнюють синтаксичну позицію допоміжного компонента у структурі складеного члена речення, чим підтверджується тенденція аналітизму: *Ти **матимеш** змогу перевірити кожен мій запис* (В. Собко) → *Ти **зможеш** перевірити кожен мій запис*; *Хлопець **дав згоду** співати в заводському хорі* (Іван Ле) → *Хлопець **погодився** співати в заводському хорі*. Аналітично-функційна стійка сполука може заповнювати позицію інфінітива у структурі дієслівного складеного присудка: *Феоген не має бажання **вести бесіду** з Сократом* (Ю. Мушкетик) → *Феоген не має бажання **бесідувати** з Сократом*; *Я ладний був у кожному хвилину **стати** йому в допомозі* (Іван Ле) → *Я ладний був у кожному хвилину йому **допомогти***; *У Києві він мав **робити пересадку** на уманський поїзд* (Іван Ле) → *У Києві він мав **пересісти** на уманський поїзд* і под.

Внутрішньореченнева фразеологізація як вияв функційно-граматичної аналітизації наявна в тому разі, коли реальною є цілісність словосполучення (слід враховувати різні ступені фразеологізації). Так, реалізація у словосполученні між компонентами (стрижневим і залежним) комплетивних відношень діагностує відносну граматизацію та поступову лексикалізацію, утворення й сприйняття останньої як першого ступеня фразеологізації: *п'ять хлопців*, *група студентів*, *отара овець* та ін., пор.: *Та я іду під всі **чотири вітри** на*

все життя закохувати дівчат (М. Вінграновський); *Ой три шляхи широкії Докупи зійшлися* (Т. Шевченко); *Тисяча тисяч тонів злилися в один струмок і входили в легені холодно-лоскотним подихом* (М. Івченко); *Половина лісу уже пішла на сахарні...* (І. Нечуй-Левицький). Якщо враховувати, що цілісні (нерозкладні) словосполучення за своєю структурою є досить розмаїтими, то й аналіз внутрішньореченнєвої фразеологізації в її взаємодії з граматизацією, лексикалізацією постає досить складним. До цілісних належать словосполучення: 1) з кількісним значенням (стрижневий компонент – носій кількості): *шість дівчат, кілька квітів, сотня пасажирів, табун коней* і под.; 2) зі значенням сумісності (найадекватніше пізнається на реченнєвому рівні, коли форма дієслова-присудка набуває форми множини і стосується обох дійових осіб): *Серпень з вереснем стискають один одному правиці* (М. Рильський); 3) зі значенням вибірковості: *дехто з друзів, п'ятеро з них, один з прибулих* та ін.; 4) з формами типу *з обличчям, з руками, росту, віку, поглядом, голосом, ходом, статурою* тощо (*дівчина з красивим обличчям, дивитися сумними очима*), які постають синтаксично зв'язаними за позначення органічно притаманної для людини або тварини характеристики, пор.: *дід з сивою бородою, дівчина з довгою косою* не є цілісними, тому що позначають змінно-динамічні ознаки; 5) зі стрижневим словом – репрезентантом синтаксичної позиції члена речення, а залежним – як уточнювачем: *останніми днями, на тому тижні, минулого четверга, літнього вечора, теплої днини* і под.; 6) з прикметниками та стрижневими іменниками-назвами родових понять: *веселий чоловік, надзвичайна подія, непомітна річ* тощо (*Було по всьому помітно, що Балаш чоловік убогий* (І. Нечуй-Левицький); *Олена собі дівка бойка* (Г. Квітка-Основ'яненко)); 7) зі співвідносними аналітично-структурувальними прийменниками (*переліт з Києва до Львова, торба з рукава від сорочки, дівчинка з родинкою над губою, зупинитися у селі поблизу річки, сидіти на лаві коло вікна* і под.); 8) фазових, модальних дієслів, предикативних прикметників і предикативних прислівників з інфінітивом: *почав писати, мушу працювати, повинен прочитати, треба виховувати* і под.: *Ти зрікся мови рідної, // Тобі Твоя земля родити перестане* (Д. Павличко); 9) фазових і ряду модальних дієслів з віддієслівними іменниками: *розпочати роботу, припинити спілкування, продовжувати зволікання* тощо; 10) з граматично стрижневими словами *що / хто* або похідними від них лексемами: *дещо незрозуміле, щось непристойне,*

чогось незнаного, хтось непевний, когось незнайомого та ін.; 11) метафоричні й перифрастичні генітивні: *сурма великого горя, челюсті сіней, павутина обману, каменяр українського народу* (=Іван Франко), *країна тисячі озер* (=Фінляндія); *легені землі* (=ліс) тощо. Загалом проблема вичерпного розгляду цілісних словосполучень є не новою. Вивчення й аналіз їхніх складників та параметрів цілісності повинні забезпечувати синтез даних щодо властивостей кожного з «членів сполуки» (В. Теля).

Врахування загального обсягу цілісних семантично-неподільних словосполучень, що заповнюють синтаксичну позицію підмета, дозволяє розмежувати такі різновиди складеного підмета як функційно аналітичного: 1) класифікаційно-вимірний: *Ряди дерев тягнулися вздовж дороги і не дозволяли побачити широкий обшир* (Україна молода. – 2000.17.09); *Склянка цукру тут не завадить*; 2) партитивно-межовий: *Рука батька торкнулася синові голови* (І. Сіряк); *Край неба жеврів рожевим вогнем* (Панас Мирний); 3) фазовий: *Кінець дня видався надзвичайно спекотним* (Україна молода. – 2001.30.06); 4) неозначено-кваліфікативний, у якому субстантивованій атрибут кваліфікує неозначений займенник: *Десь голос мій шукає моїх друзів, і хтось чужий кричить мені: ау!* (Л. Костенко); 5) метафоричний: *Полин снігів повзе до видноколу* (В. Симоненко); 6) сукупний: *Табун коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів* (Панас Мирний).

Описовий предикат належить до аналітичних форм і співвідноситься з внутрішньореченневою фразеологізацією, оскільки він інколи прямо, інколи опосередковано співвідноситься з тими чи іншими фразеологізмами. Здебільшого вважають, що описові предикати виступають одиницями непрямой номінації, що складаються з дієслівного (з переосмисленим вихідним значенням) та іменного компонентів [Канза Роже 1992]). Цій одиниці притаманні: а) семантична цілісність; б) функція простого дієслівного присудка. У цих предикатах дієслово є дієслівним релятором (напівповнозначним дієсловом, дієсловом-напівв'язкою, в іншій термінології), лексичне значення якого постає спустошеним, послабленим, збляклим та ін. (пор. погляди І. Вихованця [1992], М. Всеволодової [1989], Г. Золотової [1984] та ін.). На сьогодні в лінгвістиці немає вичерпного опису дієслівних реляторів у складі описових предикатів, хоча, очевидно, їхній склад постає відносно обмеженим. Тут, очевидно, слід

враховувати синсемантичність дієслівних реляторів та їхню лівобічну маркованість семантично мотиваційним іменником. Здебільшого дієслівний релятор визначає дію, а поєднувані з ним іменникові компоненти формують разом з таким дієсловом своєрідну семантичну парадигму [Калимуллина 1981]. На думку В. Кузьменкової, таких дієслівних реляторів нараховується близько тридцяти п'яти, хоча вона свої обчислення здійснила тільки з опертям на форми недоконаного виду [Кузьменкова 1984], а врахування співвідносних форм може зумовити майже подвоєння кількості, хоча на автоматичну корелятивність у цьому разі, поза усяким сумнівом, годі сподіватися. До таких дієслівних реляторів належать слова типу *вести, вимовляти, висловлювати, виступати, виявляти, відчувати, говорити, давати, займатися, звертатися, здійснювати, знаходитися, мати, надавати, наносити, оголошувати, отримувати, промовляти, робити, складати, ставити* та ін. Тут не беруться до уваги усі обсяги значення дієслівних лексем, а враховуються лише окремі з них, які найрегулярніше постають синсемантичними і прогнозують власною валентністю наявність регулярного постпозитивного аргумента. Заповнювані такими описовими утвореннями синтаксичні позиції предиката тільки структурно можуть бути віднесені до розчленованих, а функційно вони постають цілісними. З-поміж таких дієслівних реляторів є особливо частотні, пор.: *мати* + 1) *вигляд* (*Вся його невисока, вузлувата постать мала вигляд дубового окоренка* (В. Чорнобривець)); + 2) *в собі* (*Загальне бенкетування мало в собі щось чарівниче* (О. Довженко)); + 3) *зв'язок (спільність)* (*Я під сурдинку кажу Севу кілька зайвих слів, що не мають зв'язку з моєю пропозицією* (Ю. Яновський)); + 4) *значення (вагу)* (*Що не кажи, а ці святки, цей Святвечір, Маланки, ці колядки й щедрівки мають для мене значення* (М. Коцюбинський)); + 5) *ймення* (Елезар:) *І сміхом обізвалися дозорці: – Хіба як-небудь зветься ще руїна? Хіба ще ймення має дика пустка?* (Леся Українка)); + 6) *право* (*– Якось не смію йти межи пани. – Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право* (В. Стефаник)); + 7) *репутацію* (*Молодий капітан мав репутацію відважного офіцера* (О. Гончар)); 8) *розум* (*Людей питай, а свій розум май* (Народна творчість)); 9) *намір* (*Я і наміру не мав того вечора щось серйозне робити, хоча обставини примушували повному оцінювати не тільки окремі факти, але й увесь загал подій не лише поточного дня, але й усіх попередніх у їхній цілісності* (А. Яна)); 10) *думки* (*– Щоб не мав і думки вбивця потай навіть порадити з*

свого ганебного злочину, ... прошу вас: коли загинув вже мій Василь за нове життя, поховайте його теж по-новому (О. Довженко)); 11) + **честь** ([Крикун:] Редакція столичної газети, яку я **маю честь** представляти, доручила передати вам, товаришу командуючий фронтом, ... гаряче поздоровлення (О. Корнійчук)); 12) + **щось** (Дуже було йому прикро, що люди його **мають за щось**, коли він у своїй думці не варт був нічого (О. Мартович)); 13) + **вплив** (Ця невеличка робота <...> виявлятиме – який **має вплив** на душу людську краса світова (Панас Мирний)); 14) + **надію** (Не огледимось, як і рік мине, – **майте надію** (Г. Барвінок)); 15) + **спочинок** (Сьогодні не так уже й легко **мати спочинок** без надійного матеріального і фінансового забезпечення, оскільки прогнозована, а ще більше не прогнозована інфляція з'їдає будь-які попередні заощадження, тому надіятися лише на них не доводиться (Україна молода. – 2002.16.03)); 16) + **певність** (Сьогодні Ірина **мала певність** у всьому побаченому, а ще більше почутому від знайомих (І. Карпа)); 17) + **попит** (Сьогодні такі картини **мають попит** не тільки у вишуканих покупців, але й у всіх тих, хто ще вчора досить скептично ставився до будь-яких модерних і постмодерних пошуків у малярстві (Україна молода. – 2002.22.09)); 18) + **сумнів** (С. уже давно **має сумнів** у висловленому нею, хоча не знає, як усьому тому зарадити (Г. Прохасько)). Показово, що не в кожному випадку така конструкція може бути легко замінена словом-еквівалентом: **мати вигляд** → **виглядати**, **мати зв'язок** → **пов'язуватися**, **мати значення** → **значити**, **мати ймення** → **йменуватися**, **мати назву** → **називатися**, **мати вагу** → **важити**, **мати розум** → **розуміти**, **мати намір** → **наміряться**, **мати думку** → **думати**, **мати вплив** → **впливати**; **мати надію** → **надіятися**, **мати спочинок** → **спочивати**, **мати певність** → **упевнюватися**, **мати сумнів** → **сумніватися**, але **мати в собі**, **мати репутацію**, **мати право**, **мати попит**. Цей перелік можна істотно розширити за рахунок різноманітних модифікацій заявлених моделей, але навіть наведений реєстр з дієслівним релятором **мати** засвідчує широкий діапазон функційного навантаження таких і подібних аналітичних форм. Якщо звернутися до сучасних фразеологічних словників, то з-поміж зареєстрованих фразеологізмів зі стрижневим дієслівним компонентом **мати** типу *і в гадці (в думці, на думці і т. ін.) не мати; гадки не мати; ризки в роті не мати; мати Бога в серці (в душі, в животі і т. ін.); мати хист; мати верх; мати вільні руки; мати (всі) клепки в голові; мати в тямці; мати голову на плечах (на в'язах, на карку і т. ін.);*

*мати гостре око (гострі очі); мати доброго язика (добрий язик); мати довгі вуха; мати довгі руки; мати довгого язика (довгий язик); мати ледачу пам'ять; мати місце; мати міцний (твердий, добрий і т. ін.) ґрунт під ногами; мати мухи (муху) в носі; мати м'яке серце; мати на горіхи (на рибу); мати на думці (рідше на гадці, на мислі і т. ін.); мати на оці (рідше на очах); мати на увазі; мати неруш у руках; мати нюх; мати око; мати олію (лій, рідше смалець і т. ін.); мати пам'ятке око; мати під собою ґрунт; мати плечі; мати порожню макітру на плечах; мати пристріляне око; мати рахунки; мати рацію; мати розум; мати руку; мати сверблячі (липкі) руки; мати свій розум; мати своє обличчя (лице); мати своє око; мати (матися) себе бачності (на обачності, на обережності і т. ін.); мати серце; мати серце з перцем; мати силу; мати синицю в жмені; мати слабкість (слабінку, слабкість і т. ін.); мати славу; мати на прикметі (на приміті); мати на умі; мати спичку в носі; мати справу; мати страх; мати тямку (тямку); мати у руках; мати халепу; мати хrap; мати Христа в душі (в серці); мати честь (щастя); мати (чути) жаль; мати шматок (кусень, кусок і т. ін.) та їхніх модифікацій із заперечною часткою не (не мати Бога в душі (в серці, в животі і т. ін.); не мати відбою; не мати гаразду в голові, не мати де голову (голову) прихилити; не мати душі; не мати життя; не мати за Боже пошиття; не мати (навіть, жодного і т. ін.) поняття; не мати копійки (гроша, нічого і т. ін.) за душею; не мати коли угору (на небо, на стелю і т. ін.) глянути; не мати (не знати) просвітку; не мати (не знати) упину; не мати найменшого розуміння; не мати ні кінця ні краю (кінця-краю); не мати нічого проти; не мати виходу; не мати діла; не мати (третьої, дев'ятої і т. ін.) клепки; не мати волі (сили волі); не мати серця; не мати собі рівного (рівних, подібних); не мати спокою; не мати усіх дома; не мати царя в голові; не мати ціни; не мати чим хребта (хребет, тіло і т. ін.) прикрити; нічого і в думці не мати) наявні тільки мати за щось, мати честь з тих, які можна віднести до функційно цілісних і таких, що наближаються до фразеологізмів. Це в тому разі, коли достатньо, щоб фразеологізм можна було замінити одним словом, але за врахування усіх диференційних ознак фразеологічної одиниці цього буде замало. У сучасній українській мові досить продуктивно утворюються функційно аналітичні форми, що прямо корелюють з фразеологізмами: не в спроможі – Сьогодні вони були **не в спроможі** вирішити ці питання; не в ходу – Поганий крам завжди **не в ходу**; не гріх – Нашому*

суспільству уже **не гріх** подумати про спільні проблеми; не дивина – Тут під землею **не дивина** річки та струмки, в яких тече гаряча вода; не до душі = не до вподоби – Його подарунок виявився **не до душі**; не до ладу – Писане ним сьогодні **не до ладу**; на виданні / на відданні – У нього три доньки **на відданні / на виданні**; на виріст – На хлопчикові були чоботи **на виріст**; на черзі – Тепер **на черзі** одне приємне відкриття; не в змозі – Зал **не в змозі** помістити усіх бажуючих; не в ладах – З дитинства вона була **не в ладах** з математикою; не в радість – Робота була **не в радість** і под.

Свого часу О. Пешковський констатував, що перехід дієслова до складу слів-зв'язок зумовлює нівеляцію, «розмивання» в ньому речового значення і збереження тільки усього формального [Пешковський 1956], тобто відбувається редукція лексико-семантичних ознак дієслівності. Чим вищим постає рівень абстракції дієслівної семантики, тим більшою є ймовірність його використання як релятора. Вищий ступінь втрати лексико-семантичних ознак дієслівності означає ширший діапазон сполучуваності з конкретизаційним іменником. Порівнюючи синонімічні вирази *допомагати* і *надавати допомогу*, легко простежити, що лексичне значення в останньому вислові зосереджено у слові *допомога*, а тому цілком очевидно, що *надавати* не має власного лексичного значення і виражає лише синтаксичну категорію дієслівності, постаючи носієм відповідних граматичних значень (Ю. Апресян), пор.: *робити пересадку – пересідати* (Учні з учителем змушені Були **зробити пересадку** не в Києві, а ще на під'їздах до столиці (Молодь України. – 2001.13.08) – **Пересісти** з потяга на автобус хлопці вирішили у Зміївці, тому що таким чином скорочувався шлях подорожі (Україна молода. – 2000.11.07)); *робити хліб – хліборобствувати* (– На Січі добре козакувати, а на займаниціні **хліб робити!** – сказав (Мирон) сам собі (Панас Мирний). – Давно уже **хліборобствуєм** у своїй Благодарівці, а ще такого не бачили, аби морози так пізно вдарили (Україна молода. – 2002.20.05)).

Особливості вияву складного (складеного) підмета, вираження простого дієслівного присудка і допоміжних компонентів у структурі складеного дієслівного або іменного присудків відображають неоднорідні і нерівнорядні процеси взаємопроникнення закономірностей одного мовного ярусу в інший і значущість розмежування ступенів та рівнів аналітизму: морфологічного, синтаксичного та функційного, вияву диференційних ознак кожного з них. Аналітичні

тенденції в українському синтаксисі є розмаїтими, охоплюючи низку явищ, що вимагають осмислення в аспекті співвідношення із синтаксисом закономірностей лексикалізації, фразеологізації.

3.11. Ієрархія другорядних членів речення

Питання ієрархії другорядних членів речення не належить до таких, що були обійдені увагою лінгвістів. У класично-хрестоматійній кваліфікації членів речення другорядним приділено багато уваги. Традиційно другорядні члени речення кваліфікують як такі, що не впливають на предикативну достатність речення, оскільки остання детермінована головними членами речення. Прозорість ад'єктивного компонента *другорядний* в аналітичному термініві *другорядний член речення* чітко окреслює його статус у формально-граматичній структурі речення. Нові підходи до розгляду загального простору речення, неперервності його семантичної і формальної лінеарності зумовили розмежування з-поміж другорядних членів речення обов'язкових і необов'язкових (за Г. Золотовою та ін.), обов'язкових та факультативних (Н. Іваницька та ін.), а в теорії структурних схем речення було запропоновано концептуально диференціювати предикативний (тільки носії предикативності поза зрозумілістю і смисловою самодостатністю речення (Н. Шведова та ін.) і номінативний (зрозумілість речення і його самодостатність поза контекстом (П. Адамець, В. Белашапкова, М. Всеволодова та ін.)) мінімуми речення. Не менш значущим постає розгляд парадигми речення з урахуванням тільки основного носія предикативності – предиката, регулярним виразником якого в слов'янських мовах постає дієслово (встановлюються тільки варіації реченнєвої структури за умови збереження кількості синтаксичних внутрішньореченнєвих позицій та їхнього лексичного наповнення (вузький підхід), та аналіз речення як номінативної одиниці (простежуються модифікації, коли зберігається кількість внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій та їхнє лексичне наповнення, а видозмінюється один з аспектів речення шляхом уведення модифікатора: фазового, модального, авторизованого тощо, і трансформації, за яких суттєвим постає збереження того самого змісту поза врахуванням кількості внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій, їхнього лексичного наповнення, неважливим є також збереження структури речення, оскільки той самий зміст може передаватися складним реченням / простим ускладненим реченням / словосполученням / словом) (широкий підхід). В останньому разі

речення розглядається у своїй цілісності і диференціація головних / другорядних членів речення неактуалізована.

Загалом у сучасній лінгвістиці наявні три тенденції щодо кваліфікації членів речення: 1) традиційний погляд на систему головних і другорядних членів речення; 2) повне заперечення традиційного підходу до тих чи інших членів речення; 3) уточнення окремих понять, їхня конкретизація для уникнення внутрішньокласифікаційних суперечностей. Інколи простежується прагнення зберегти традиційну класифікацію (підмет, присудок, додаток, означення, обставина), доповнивши іншими членами речення (детермінант, дуплексив, предикативне означення і под. (Л. Чеснокова та ін.)).

Другорядні члени речення в багатьох працях кваліфікуються як елементи, що реалізують валентні властивості одно- і багатомісних предикатів (див. детальніше: [Вихованець 1993, с. 25–30]). Другорядні члени речення розуміються як актанти щодо дієслова-присудка. Так чи інакше, але часто особливої гостроти набуває проблема «другорядних членів речення», оскільки традиційний аналіз членів речення «є слабким опертям для розуміння самої природи елементів, що виділяються в структурі речення. Про це свідчить той тупик, у якому опинилось учення про так звані «другорядні члени речення» – означення, додаток, обставину, що не мають скільки-небудь певних і послідовних ознак, як змістового, так і формального характеру», – наголошує А. Мухін [Мухін 1976, с. 151].

Ураховуючи різноманітні аспекти вирізняваних у структурі речення компонентів, В. Белошапкова виділяє основні члени речення з урахуванням їхнього «входження чи невходження до предикативної основи і до номінативного мінімуму» [Белошапкова 1977, с. 133]. Сучасні концепції членів речення ґрунтуються на опозиціях центральності / нецентральності, обов'язковості / необов'язковості, тобто береться до уваги різниця і між головними і другорядними членами речення, і різниця між самими другорядними членами (пор.: Г. Почепцов розмежовує три основні групи членів речення: 1) підмет і присудок, 2) додаток і обставину, 3) означення (див.: [Почепцов 1971, с. 187]). Це, на його думку, пов'язано, з одного боку, зі специфікою форм синтаксичних зв'язків (взаємспрямований і односпрямований) і, з іншого, з частиномовним підпорядкуванням (іменник і дієслово).

Усталені (класичні) визначення членів речення ґрунтуються на одночасному врахуванні формально- і семантико-граматичних ознак.

Таке поєднання зумовлює певні некоректності цієї концепції членів речення, з-поміж яких значущими постають: 1) нездатність у межах чинної системи членів речення охопити й класифікувати всі мовленнєві елементи речення; 2) відсутність однозначних критеріїв диференціації членів речення у конкретних висловленнях; 3) характеристика членів речення безвідносно щодо вияву ознак обов'язковості / необов'язковості в синтаксичній структурі речення; 4) нівелювання лексико-семантичних характеристик слів як членів речення, їхніх парадигматичних зв'язків; 5) характеристика членів речення без урахування передбачуваності / непередбачуваності форми нецентрального елемента і под. Інколи вважають (Н. Іваницька та ін.), що основним чинником суперечності традиційного вчення про головні і другорядні члени речення є поєднання в основі члена речення семантичних і формальних ознак і розмежування на цій підставі конкретних членів речення.

Враховуючи особливості опозиції «абсолютивність / релятивність», потрібно наголосити на тому, що в реченні завжди виступатиме обмежена кількість аргументів, які братимуть участь в утворенні реченнєвої «структурно-семантичної цілісності і комунікативної завершеності» (див.: [Троицкий 1977, с. 5]). Явище конструктивно-комунікативної завершеності речення можна пов'язати із наповненням відповідними повнозначними лексичними компонентами позицій об'єктних поширювачів дієслів-присудків, пор.: *вкрити дитину, підійти до батька, відобразити реальність, відчувати насолоду* та ін. У цьому разі теорія будови простого речення постає як його позиційна структура (див.: [Вихованець 1972, с. 42; 1983, с. 6–24; Іваницька 1986, с. 18–27]). Такі підходи ґрунтуються на теорії синтаксичних зв'язків у словосполученні і реченні.

Основу формально-граматичної структури (власне-синтаксичної) речення складають предикативний і підрядний зв'язки, що визначають: 1) синтаксичні позиції (одно- і багатоступеневі), 2) умови для утворення синтаксичних компонентів-репрезентантів відповідних синтаксичних позицій. У структурі двоскладного речення слід виділити головну субпозицію (підмет і присудок) і неголовну (детермінант, компонент причленної залежності від одного члена речення, дуплексив). Кожна субпозиція визначається силою і характером синтаксичних зв'язків. У неголовній субпозиції, наприклад, виділяється центральна, що завжди визначається семантикою стрижневого слова, і периферійна, яка є проекцією позиції слова в

словосполученні, утвореного за допомогою однобічного підрядного прислівного зв'язку (узгодження, прилягання); пор.: *Твого життя гілля густе Вітчизні в серце проросте* (А. Малишко) і *Вітер стугонів залізним дахом* (О. Гончар). Детермінант, його субпозиція, на відміну від центральної і периферійної субпозиції причленної залежності, визначуваний слабким синтаксичним зв'язком із граматичним ядром речення і його позиція у структурі речення завжди периферійна, незалежно від того чи в реченні наявна одна детермінантна субпозиція, чи їх значно більше, напр.: *В Берліні арку Перемоги я ради миру збудував* (М. Нагнибіда). *Тієї ж весни довелося й матері вперше з сином удвох на степ виїздити* (А. Головка). *По волі нашій йдемо до спільної мети – розбудови Української Держави* (Українське слово. – 1995. – № 32. – С. 5).

Дуплексив також посідає окрему позицію (субпозицію) неголовної позиції. Основною ознакою субпозиції дуплексива є наявність подвійного синтаксичного зв'язку (див.: [Чеснокова 1973, 23–56 і далі]). Вирізняється дуплексив на загальному тлі неголовних субпозицій своєю неоднозначною спрямованістю в межах речення. З одного боку, він підпорядкований підмету, з іншого, присудку. Загальний синтаксичний закон щодо дуплексива можна сформулювати так: дуплексив, виступаючи неголовним компонентом семантико-синтаксичної структури речення, завжди пов'язаний із компонентом-присудком, вираженим дієслівною формою, і компонентом-підметом, вираженим іменником або іншим субстантивованим словом, його обов'язковість / необов'язковість визначувана ступенем втрати семантики автосемантичним словом (автосемантичними словами), що перебуває (перебувають) у головній субпозиції, пор.: *Батько сидів з веслом на кормі веселий і дужий* (О. Довженко). *Марійка прийшла додому щасливою і веселою* (Г. Хоткевич).

Грунтовний перегляд вчення про другорядні члени речення зумовлений абсолютно новим підходом до визначення елементарної синтаксичної одиниці. Так, Т. Ломтев вважав елементарною синтаксичною одиницею не член речення, не словесну форму, не словосполучення, а позиційну ланку у структурі речення (див.: [Ломтев 1958, с. 46–47 і далі]). Очевидно, на цих засадах Г. Золотова вирізнила елементарну одиницю синтаксису – синтаксичну словоформу (синтаксему – у семантико-синтаксичному аспекті), що залежно від її зв'язків в реченні може бути вільною (у Н. Шведової – детермінант): *Над самим лиманом стояла давня генуезька твердиня з високими,*

довгими, темними, зубчастими стінами (І. Нечуй-Левицький); зв'язаною, тобто входить до структури речення через словосполучення, пор.: *Із города із Глухова полки виступали з заступами на лінію* (Т. Шевченко); конструктивно зумовленою: *В тісній кімнаті над столом, застеленим газетами, схилилось кілька командирів* (С. Борзенко). *Сів вій у човник, тільки встиг великі камені біля мису обігнути, як знову потемніло небо, неначе хмара сонце закрила, і став перед Васм з води чорний кит* (Нар. тв.)

Переосмислення традиційного вчення про члени речення зумовлене: 1) нерівнорядністю форм зв'язку членів речення; 2) різними видами синтаксичного зв'язку в межах речення (реченнєвотвірного предикативного і підрядного прислівного); 3) різною функцією слів у реченні (ступінь значущості в реченні); 4) асиметрією між формою синтаксичного підрядного прислівного зв'язку і типом семантико-синтаксичного відношення; 5) наявністю різних типів міжкатегорійних переходів і трансформацій тощо. Не всі класифікації членів речення є переконливими, але ясно одне, що традиційне вчення про члени речення пояснює певні синтаксичні явища не зовсім викінчено, хоча воно й приваблює своїми базовими вихідними поняттями – типологією форм, формою синтаксичного підрядного зв'язку, різновидом семантико-синтаксичних відношень і под.

Проблема кваліфікації членів речення постала водночас з виникненням синтаксичного підходу до аналізу лінгвістичних явищ. Члени речення вичленовуються з речення як його будівельні компоненти відповідної семантики. Поза реченням члени речення не існують. Загалом актуальними постають структурні та семантичні ознаки членів речення. До структурних ознак належать: 1) участь у формуванні структурної схеми речення; 2) спосіб вираження членів речення; 3) форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку (узгодження, кореляція, керування, прилягання); 4) синтаксична позиція. Саме структурні властивості окреслюють особливості і закономірності вираження членів речення і сигналізують про категорійну семантику останніх.

3-поміж семантичних властивостей членів речення значущими постають: 1) логічні значення; 2) категорійні значення; 3) лексичні значення; 4) комунікативне навантаження; 5) семантико-синтаксичні відношення членів речення (атрибутивні, апозитивні, об'єктні, обставинні, суб'єктні, комплетивні). Проблема кваліфікації другорядних членів речення полягає у принципах диференціації конструктивного

і номінативного мінімумів. Конструктивно-предикативний мінімум передбачає, що всі елементи речення, крім виразників підметової і присудкової позицій, належать до другорядних: не враховується номінативно-ситуативна достатність / недостатність такого конструктивно-предикативного комплексу. Опертя на номінативно-ситуативну достатність / недостатність конструктивно-предикативного комплексу уможливорює вирізнення з-поміж другорядних членів речення компонентів, що є обов'язковими для реалізації номінативного мінімуму речення, пор.: *Син знаходився у селі (у селі – обов'язковий локатив)*, і члени речення, які постають необов'язковими для реалізації номінативно-ситуативного мінімуму речення, оскільки вони не впливають на його достатність: *Старший син знаходився уже третій тиждень у рідному селі (старший, уже третій тиждень, рідному – ці елементи несуть додатковий пропозитивний зміст і є необов'язковими у реченнєвій структурі, тому повністю відповідають статусу другорядних у формально-граматичному вимірі).*

У русистиці вперше про обставинні члени речення зазначив М. Ломоносов; а М. Греч та О. Востоков розрізняли лише додаток і означення. Найбільшого поширення набула класифікація членів речення Ф. Буслаєва, який диференціював останні за двома критеріями: «1) за синтаксичним вжитком і 2) за значенням» [Буслаєв 1959, с. 26–29]. Лінгвіст наголошує, що другорядні члени речення «За синтаксичним вжитком є не що інше, як слова, приєднані до головних членів речення через узгодження і прилягання... Приєднані узгодженням називаються словами означальними» [там само, с. 27]. Крім означальних і додаткових членів речення, слід вирізнити члени речення, що «не перебувають в очевидному синтаксичному зв'язку зі словами, до яких приєднуються, тобто не узгоджуються і не керуються... Такі слова іменуються обставинними» [там само, с. 27]. Термін прилягання з'являється в О. Потєбні, згодом у Д. Овсяннико-Куликовського, О. Пешковського та ін.

У класифікації Ф. Буслаєва, яку найпоспідовніше розвивали І. Нечуй-Левицький, В. Сімович та ін., наголошено, що означальні приєднуються до інших слів «для окреслення ознак за питаннями: який?, чий?, котрий?, скільки? Ці слова або узгоджуються зі своїми означаючими, або не узгоджуються... Додатковими словами окреслено відношення дії до предмета, який підлягає дії, і до особи діючої... Слова обставинні вживаються в реченні для окреслення

обставин місця, часу, способу дії або якості, міри і ступеня, причини» [там само, с. 26–29]. Отже, у цій класифікації закладена внутрішня суперечність, що чинна і сьогодні, оскільки у конструкціях типу *увійти в місто, виїхати з міста, переходити через міст* залежні компоненти за одним принципом – додатки (наявне керування за широкого підходу), за іншим – обставини (за семантикою). Констатуючи цей факт, лінгвіст стверджував, що члени речення розрізняються за питаннями: який? – означення; на питання непрямих відмінків відповідає додаток; на питання, що вказують причину, час і т. п., – обставини. Все це засвідчує, що Ф. Буслаєв подав подвійну класифікацію другорядних членів речення, об'єднавши в єдине ціле різні принципи класифікації. З одного боку, привабливою поставала диференціація другорядних членів речення за значенням, а з іншого, активно опрацьовувалась класифікація другорядних членів речення за формою синтаксичного зв'язку.

Послідовне дотримання логіко-граматичних засад у класифікації другорядних членів речення протягом ХІХ – першої половини ХХ століття зумовило і відповідне їхнє термінологічне окреслення: «означення», «додаток», «обставина». Сам принцип визначення питанням статусу члена речення мотивував суперечності типу: *Політ відбувся (де? над чим?) над морем. Білка сидить (де? на чому?) на гілці. Діти пішли (куди? з якою метою? за чим?) по гриби*, що найпереконливіше заакцентував О. Соболевський, наголосивши: «Навряд чи знайдуться два викладачі, які б поставили один одному за синтаксичний розбір оцінку вищу від “задовільно”, що для одного є правильним, то для іншого помилкове і навпаки» (цит. за: [Пешковский 1956, с. 94]). Не виступає виправданим і послідовне дотримання морфологічного принципу під час з'ясування статусу другорядних членів речення (Д. Кудрявський, Д. Овсянико-Куликовський), оскільки часто морфологічна форма у реченнєвій структурі характеризується поліфункційністю, хоча, поза всяким сумнівом, абсолютно правильним є твердження О. Потебні, який констатував, що як «особова форма дієслова є тим самим присудком або предикативною зв'язкою; як ім'я у прямому відмінку, не узгоджуване з іншим, виступає підметом; як ім'я у непрямому відмінку, не узгоджуване з іншим, є додатком, а узгоджуване ім'я у будь-якому відмінку постає означенням або частиною присудка, так і обставині присвоєна особлива форма – прислівник» [Потебня 1958, с. 119]. Тому не зовсім коректним є висновок О. Руднева за цією цитатою класика

лінгвістики про повне ототожнення О. Потебнею частин мови і членів речення [Руднев 1963, с. 101]. Концептуальне твердження О. Потебні про те, що частини мови сформувались остаточно у зв'язку з виконуваними ними синтаксичними функціями, і сьогодні залишається актуально значущим. Такі підходи до розуміння членів речення О. Потебнею є абсолютним спрощенням його учення, оскільки саме він уперше здійснив класичне розмежування керування і прилягання, стверджуючи, що прилягати може й ім'я, звідки і походить термін «іменне прилягання». Тим самим було здійснено фундаментальне і принципове розрізнення керованих і прилеглих відмінкових форм, що й уможливило їхню відповідну кваліфікацію: як додаткових і обставинних або означальних.

В історії лінгвістичної науки був період, коли під час визначення другорядних членів речення підґрунтям були: 1) спосіб їхнього частиномовного вираження і 2) характер синтаксичного зв'язку слів (формально-граматичний напрям), але зараховувати до послідовників цих принципів О. Потебню не зовсім коректно. Зведення усього багатства смислових відношень між компонентами реченнєвої структури тільки до форми синтаксичного зв'язку за неврахування закономірностей іменного прилягання призводить до розмивання внутрішньої логіки диференціації другорядних членів речення і зумовлює самодостатність тільки встановлення форми синтаксичного зв'язку, що переконливо заявлено було О. Пешковським, який констатував, що крім підмета і присудка, «у ... реченнях виявляються: 1) керовані другорядні члени (непрямі відмінки іменників з прийменниками і без них), 2) узгоджувані другорядні члени (непредикативні і несубстантивовані прикметники), 3) прилеглі другорядні члени (прислівники, дієприслівники, інфінітиви)» [Пешковский 1956, с. 267].

Під час кваліфікації члена речення особливе значення має тип семантико-синтаксичних відношень між словами, що формуються особливостями категорійної семантики головного слова і залежного слова, закономірностями їхньої взаємодії (*дорога (яка?)* (частиномовний статус головного слова) *куди?* (категорійна семантика залежного слова)) *ліворуч*). Тому кваліфікуючи другорядні члени речення, слід враховувати: 1) їхні семантико-синтаксичні функції; 2) входження / невходження до номінативного мінімуму речення; 3) їхнє морфологічне вираження і граматичні засоби зв'язку з означуваним членом речення; 4) синтаксичну роль; 5) лексичне значення означуваного й

означувального членів речення; 6) позиційну закріпленість / незакріпленість в актуальному членуванні речення; 7) співвідношення з відповідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення.

Основними способами розмежування другорядних членів речення за врахування їхніх структурно диференційних ознак є: 1) смислові питання, спрямовані на відображення семантико-синтаксичного статусу другорядного члена речення; 2) їхнє морфологічне вираження; 3) супідрядні зв'язки між другорядними членами речення як показник однорідності їхнього семантико-синтаксичного статусу; 4) врахування особливостей категорійної семантики головного слова; 5) можливість синонімічної заміни одних словосполучень іншими (*учитель школи – шкільний учитель*); 6) врахування реального відчуття просторових відношень, місця розташування чого-небудь і в силу цього поступової втрати іменником власної категорійної семантики (*За дверима було темно*); 7) врахування лексичного значення головного і залежних слів. Увесь комплекс способів розмежування другорядних членів речення ґрунтується на їхніх диференційних ознаках, з-поміж яких (за І. Вихованцем) слід брати до уваги кожен з таких ознак. У вивченні головних і другорядних членів речення можна умовно вирізнити два періоди: період класичного (традиційного) розгляду членів речення і період новітнього підходу до аналізу членів речення. Для першого періоду характерною ознакою є формування основ вчення про члени речення, що стає складником шкільної практики (у тому числі і вишівської) викладання української мови. У русистиці уперше досить ґрунтовно окреслив категорію члена речення М. Греч [Греч 1827]. До цього переважно користувалися терміном «частини слова» і на морфологічному і на синтаксичному ярусах мовної системи. Очевидно, певною межею першого періоду постають 20-і роки ХХ століття, коли регулярно друкуються українські науково-практичні і власне-практичні граматики (див.: [Білецький 1928, с. 1–73; Грунський, Сабалдир 1927; Грунский 1918; Ізюмов 1926; Крымский 1907–1908; Куліш 1914; с. 22–34; Левицький 1923; Матвієнко 1928; с. 51–69; Нечуй-Левицький 1914; Німчинов 1927; Огієнко 1923; Огієнко 1925; Сімович 1919; Смаль-Стоцький, Гартнер 1914; Смеречинський 1929; Сулима 1928; Тимченко 1917; Тимченко 1924]). На цей час уже нормалізувалось уживання термінів на позначення головних і другорядних членів речення, сформувались погляди щодо їхнього співвідношення. Уже на початку ХІХ століття намітилася тенденція розмежовувати підмет, зв'язку і присудок,

помітна диференціація означення і додатка, спостерігалось прагнення розрізнення додатка й обставини, встановлення визначальних рис простих і складених підметів і присудків. Основною ознакою цього періоду постає аналіз членів речення через їхнє співвідношення з компонентами судження, опис другорядних членів речення за їхнім синтаксичним уживанням та значенням. Аналіз другорядних членів речення ґрунтується на формальних принципах: означальними вважаються слова, що приєднуються до головних членів речення узгодженням; додатковими – слова, що приєднуються керуванням; обставинами – слова, які не узгоджуються і не керуються. Новий підхід до аналізу головних і другорядних членів речення запропонував О. Потебня, погляди якого і на сьогодні є значущими. Однією з визначальних ознак його підходу до тлумачення членів речення є кваліфікація присудка як найсамостійнішого члена речення, що може обійтися без інших членів речення (див.: (Потебня 1958, с. 74)). Услід за О. Потебнею, Д. Овсянико-Куликовський диференціював обставини на: 1) власне-обставини і 2) обставини, що перебувають на межі між додатком і обставиною – «фіктивні» обставини, пор.: *Весною підемо з тобою до гаю того, що наснився ночами* (Д. Загул). *Ранками буває прохолодно*. Отже, Д. Овсянико-Куликовський подав теорію перехідності окремих другорядних членів речення, поєднання в їхній формі кількох значень.

Період новітнього підходу до розгляду членів речення характеризується кількома етапами. Так, у 30-і роки ХХ століття поширеним було традиційне тлумачення головних і другорядних членів речення. Показовим у цьому плані є твердження О. Пешковського про те, що члени речення – це частини мови, що набули руху [Пешковский 1926, с. 79]. До традиційної системи членів речення учений додає другорядний присудок, виражений інфінітивом [Пешковский 1956, с. 185]. Цікавою є його думка щодо походження обставин і синкретизму семантики окремих членів речення, що мотивується тим, що «...всі обставини (крім дієприслівників) виникли із додатків. Цей процес утворення обставин з додатків продовжується і сьогодні...» [там само, с. 181]. Найповніше синкретизм другорядних членів речення був описаний М. Сулимою, М. Грунським, у русистиці – О. Шахматовим, який, крім предикативних, виділив атрибутивні, предикативно-атрибутивні, об'єктні та релятивні відношення. Атрибутивні відношення є основою вичленування означення, а з предикативно-атрибутивних вичленовуються предикативні означення і предикативні прикладики

(в сучасній лінгвістиці відокремлені означення і прикладки), з об'єктних відношень – додаток, з релятивних – обставина.

У першій половині ХХ століття (1917–1936 рр.) була спроба відносного ігнорування як окремого рівня мови синтаксичного ярусу речення, навіть термінологічне окреслення другорядних членів речення у вишівській і шкільній практиці позбавляється права громадянства. По суті, зникає розмежування другорядних членів речення за їхніми структурно-семантичними ознаками, постає синтаксис частин мови як самодостатній для вивчення реченнєвої структури. У тридцяті роки ХХ століття повертається здебільшого традиційний розгляд головних і другорядних членів речення, що ознаменувалося прагненням віднайти викінчену концепцію головних і другорядних членів речення, що зумовило наголошення то власне-формальних, то семантичних ознак. У 50-і роки В. В. Виноградов наголосив на необхідності перегляду системи членів речення, внаслідок чого постали три напрями вивчення членів речення. Одні лінгвісти запропонували обмежитися вивченням словосполучення, інші повністю або частково відмовилися від термінів членів речення і запропонували власне розмежування суб'єктно-предикативного центру і детермінантної периферії, ще інші вчені заакцентували поглиблений аналіз реченнєвої структури (пор.: [Шапіро 1957; Стеблін-Каменський 1957; Кокорина 1979; Іваницька 1973; Білецький 1974; Іваницька 1975]).

Поза усяким сумнівом, на сьогодні традиційні межі п'яти членів речення з особливим статусом прикладки тільки відносно відображають формально-граматичну структуру речення, хоча постійне наголошування на синтетичності / аналітичності (складний / складений член речення) певного члена речення, спеціалізований / неспеціалізований формі члена речення та інше актуалізують проблемні позиції формально-граматичної теорії вчення про члени речення. Водночас цей рівень не встановлює всієї різноманітності семантичних компонентів речення.

Недостатність традиційного підходу до аналізу членів речення виявляється також в тому, що відсутня суворя відповідність між формою та змістом члена речення. У зв'язку з цим однією з моделей, спрямованих на розгляд реченнєвої структури, виступає синтаксемний аналіз (пор. [Мухин 1964; 1968; 1980; Вихованець 1983; 1992; Іваницька 1986]). Будівельними елементами речення виступають синтаксичні слова, що тільки в реченні набувають статусу

структурно-семантичних компонентів різної конструктивної значущості. На цій підставі постає можливим викінчений аналіз реченнєвої структури з урахуванням спеціалізованості / неспеціалізованості морфологічних форм у тих чи інших синтаксичних позиціях. Найскладнішим постає розмежування власне-суб'єктних і невластиво-суб'єктних позицій, виражених різними морфологічними формами. Власне-суб'єктна семантика співвідноситься з підметовою позицією, невластиво-суб'єктна семантика корелює з формальним прямим / непрямым додатком, пор.: *Хлопець йшов лісом до села і Камінь розбив вікно* (камінь є носієм невластиво-суб'єктної семантики, оскільки його позиція опосередкована відмінковою деривацією і виражає інструментальний суб'єкт: *Хлопчик кинув камінь + Камінь розбив вікно = Хлопчик каменем розбив вікно* → *Камінь розбив вікно*).

Члени речення вирізняються тільки в реченні й існують на рівні реченнєвої структури, а будуються речення із синтаксичних слів, пор.: *Хлопчик біг додому і впав. Йому боляче* (форма *йому* позначає носія стану і виступає додатком, тільки в комплексі з *боляче* вони створюють речення). Останнім часом розрізняють і виділяють головні члени речення (підмет, присудок), поширювачі і детермінанти, які розрізняються тим, що поширювачі є прислівними членами (сильними або слабкими), детермінанти ж поширюють все речення. Поруч з ними розташовані дуплективи. Тому теза про те, що неможливість чіткої кваліфікації меж членів речення, зумовлена наявністю синкретичних явищ, продовжує хвилювати широкі кола лінгвістів [Бабайцева 1988, с. 15], концептуально відображає актуальність багатьох питань теорії членів речення. Л. В. Щерба, оцінюючи погляд, за якого означення ототожнювалося з прикметником, додаток – з непрямыми іменниковими відмінками, обставина – з прислівниками, наголошував, що, очевидно, недаремно «люди придумали ці терміни, можливо, під ними щось приховується, якісь спостереження, якісь факти під ними приховуються, і тільки треба спробувати подивитися, чи немає чого-небудь у мові, що все-таки примушує шукати чогось подальшого, якоїсь диференціації, одним словом, примушує не зупинятися на якійсь спрощеній схемі» [Щерба 1958, с. 94].

Визначальними чинниками теоретичного тлумачення головних і другорядних членів речення виступають: 1) структурно-семантичний і формально-граматичний критерії; 2) категорійний статус членів речення; 3) багатоаспектність членів речення; 4) структурні і

семантичні ознаки, найсуттєвішими з-поміж яких виступають семантичні, оскільки немає і не може бути беззмістовної форми; 5) врахування не тільки значення відношень певного члена речення з іншими, але і його власне лексико-граматичне значення; 6) встановлення типологічних питань у кваліфікації членів речення (див.: [Чеснокова 1978; 1981]); 7) констатація явищ перехідності, різноманітних напрямів «синкретизму» (див.: [Бабайцева 1983]).

У реченнєвій структурі слід розмежовувати обов'язкові і факультативні члени речення. Поділ членів речення на головні та другорядні в основному є адекватним їхньому структурному та семантичному призначенню в реченні. Структурна роль членів речення зумовлена: 1) їхньою участю у вираженні компонентів думки (суб'єктно-предикатна структура); 2) їхньою роллю у синтагмі, що складає багатослівний член речення. За першим критерієм, структурно обов'язковими є витворювачі структурної схеми речення. Їхня кількість і специфіка зумовлюється структурою думки, реалізованої в реченні. Головні позиції у двоскладному реченні займають підмет і присудок (незалежно від їхнього вираження), в односкладному реченні займає головний член речення і другорядний член, якщо він зумовлений структурою думки. Отже, головні члени завжди належать до обов'язкових у структурному аспекті.

Обов'язковість / факультативність другорядних членів речення у структурному напрямі мотивована самим тлумаченням структурної схеми речення. Так, поєднання структурного і семантичного аспектів є похідним зі змістової і комунікативної достатності реченнєвої структури поза контекстом, що призводить до значного збільшення необхідних другорядних членів речення, оскільки можна обґрунтувати велику кількість другорядних членів речення як обов'язкових, навіть за умови їхньої комунікативної надлишковості. Очевидно, провідним чинником визначення обов'язковості / факультативності другорядних членів речення повинен виступати принцип їхньої участі в суб'єктно-предикативній структурі речення. Тому обов'язковими постають такі члени речення, що вміщують суб'єктний компонент у своїй семантиці й об'єктний за умови семантичної недостатності дієслова-предиката типу *накрив* → *землю*. В односкладних реченнях структурно обов'язковим виступає непрямий додаток у формі давального відмінка (суб'єктний датив = давальний суб'єкта): *Мені не ходилось. Йому не стоялось*; непрямий додаток в орудному відмінку (суб'єктний інструменталь): *Вітром затягнуло дерево на*

узлісся; непрямий додаток у формі родового відмінка іменника (родовий суб'єкта = суб'єктний генетив): *Батька немає*; деякі обставини місця, вживані на позначення стану середовища або обстановки: *У будинках краще стало. Скрізь капало*. Все це засвідчує, що головні і другорядні члени постають як категорії реченнєвого рівня.

Семантичний статус членів речення зумовлений значущістю інформації, яку вміщує той чи інший член речення у семантичній структурі речення. Семантична обов'язковість / факультативність члена речення може розглядатися у власне-мовному і мовленнєвому аспекті. Ядро мовної семантики членів речення складають логіко-граматичні поняття, в силу чого мовна семантика посилює позиції структурно обов'язкових елементів членів речення і водночас зумовлює ці позиції і знаходить через них власне вираження.

Інформативна семантика охоплює всі реченнєві компоненти – і структурно обов'язкові і структурно факультативні, оскільки інформативний план співвідноситься з пропозицією та ситуативно-прагматичними завданнями мовленнєвої комунікації. Усвідомлення обов'язковості / факультативності членів речення у структурному та смисловому аспекті розкриває механізм побудови речення, хід формування думки, її рух та процес втілення, мовного оформлення та мовленнєвого вираження, пор. *Сніг іде. Перший сніг іде. Він – такий незвичайний, він – перший вісник зими*.

Переведення ознаки до предикативно актуалізованої посилює смислову вагу ознаки, оскільки вона підтримується структурною важливістю позиції присудка.

Найбільшою проблемою у традиційному розгляді членів речення є синкретизм, що репрезентує поєднання (синтез) в одному члені речення диференційних ознак різних членів речення, їхніх функцій. Причиною появи та існування синкретичних членів речення є необхідність вираження синкретичної семантики, що значно багатша, ніж семантика типових членів речення. Синкретизм членів зумовлений: 1) невідповідністю форми і змісту члена речення; 2) подвійними формами підрядного прислівного зв'язку і семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами; 3) синкретичними категорійними значеннями словоформ; 4) еліпсисом дієслівної форми; 5) лексико-граматичними властивостями сполучуваних форм. Завжди синкретичними за семантикою є словоформи, що поширюють члени речення, виражені віддієслівними іменниками, оскільки семантика цих слів поєднує значення предметності із значенням дії.

Так, у словосполученні *подорож до Києва* синкретичне категорійне значення головного слова зумовлює складну семантику словосполучення і лівобічне та правобічне поширення: *минулорічна* (яка?) *подорож до Києва*. У словосполученні *подорож до Києва* поєднуються означальне та обставинне значення (яка? куди?), оскільки субстантивна властивість іменника *подорож* (предметне значення) вимагає або зумовлює необхідність атрибутивного поширювача, загальна дієслівна властивість (дія) – необхідність в обставинному та об'єктному поширювачі. Віддієслівні іменники вносять у речення додаткову предикацію, тому можлива заміна їх дієприслівниковими зворотами, іменниково-відмінковими, іменниково-прийменниковими конструкціями та підрядними реченнями: *Після прибуття до Києва школярі відвідали музей Лесі Українки // Прибувши до Києва, школярі відвідали музей Лесі Українки // Як тільки школярі прибули до Києва, вони відвідали музей Лесі Українки*.

Синкретизм члена речення може зумовлюватися синкретичним характером його власних семантико-синтаксичних властивостей, місцем у системі частин мови, підтвердженням чого є інфінітив. В інфінітиві залежно від синтаксичних умов посилюється то субстантивний, то дієслівний компонент. Перший компонент в інфінітива посилюється: 1) в позиції підмета; 2) в позиції додатка; 3) в інфінітиві уявлення: *Йти вночі до лісу? Ні, це страшно та й небезпечно* (О. Слісаренко). Дієслівний компонент у семантиці інфінітива актуалізований у синтаксичній позиції складової частини дієслівного складеного присудка, самостійного присудка. Інколи суб'єктний інфінітив при модальних дієсловах типу *надіятися, мріяти, боятися, готуватися* кваліфікують як додаток [Сучасна 1972, с. 52], що здійснено на підставі можливого перетворення залежного інфінітива разом із прислівними поширювачами на окреме підрядне речення: *Хлопчик надіявся вчасно приїхати до міста // Хлопчик надіявся, що вчасно приїде до міста*. Такий інфінітив доповнює семантику модального слова і може кваліфікуватися разом з ним як єдине синтаксичне ціле – складений дієслівний присудок. Тому інфінітив у таких конструкціях виконує подвійну функцію: «позначає дію діяча та об'єкт дії, виражений відмінюваною дієслівною формою» [Бабайцева 1988, с. 95].

Синкретизм компонентів речення наявний за еліпсису дієслівної форми, коли залишкова частина бере на себе функцію еліпсованої, зберігаючи свою первинну функцію. У цьому разі у словоформі

поєднується старий зміст з новим, що виявляється у нових зв'язках: *Я приніс додому цілий букет фіалок, які були всі у росі // Я приніс додому цілий букет фіалок у росі* чи – *Вони цвітуть не так, як у нас, – сказав Лаврін. – У нас – цвіт у росі. Й листя теж. А тут – листя шорстке й тепле. Сухозлітна ця краса* (Ю. Мушкетик). Означення у *росі* зберігає свою попередню об'єктну семантику, набуваючи нової атрибутивної семантики (приіменникова позиція).

Синкретизм членів речення інколи зумовлюється віднесеністю сполучуваних форм до лексико-семантичних угруповань слів, їхньої категорійною семантикою та ін., пор.: *Білка сиділа на гілці дерева і смакувала лісові горішки* (Є. Гуцало). До словоформи *на гілці* можна поставити два питання: де? і на чому? Перше питання зумовлене валентними властивостями дієслова-предиката *сидіти*, а питання на чому? – властивостями дієслова-предиката *сидіти* і лексико-граматичними властивостями словоформи *на гілці*, в якій конкретно-предметне значення не послаблене в таких синтаксичних умовах (*сидіти* не тільки де?, але й на чому?). Ці обидва різновиди валентності дієслова поєднані в одному компоненті *на гілці*, пор.: *сидіти у в'язниці* – локативний різновид валентності, *сидіти тут* – об'єктний різновид валентності, *сидіти на дивані* – синтезовано об'єктну й обставинно-локативну валентність.

У синтаксичних членах речення залежно від їх семантичної позиції може посилюватися той чи інший компонент. Актуалізація його зумовлена: 1) семантикою сурядної однорідності. Такий ряд однорідних членів відкривається морфологізованим членом речення, всі інші перебувають в аналогічній синтаксичній позиції: *Ніч була прохолодною, з дощем і з вітром* (В. Підмогильний); 2) морфологізованим узагальнювальним словом: *Гарбузи росли скрізь: і на городі, і на леваді, і навіть на вулиці, не даючи проходу* (О. Довженко); 3) морфологізованим уточнювальним словом: *Раптом попереду, на перехресті, щось блимнуло один раз, потім другий. Всіх охопила тривога* (О. Слісаренко).

Ієрархія другорядних членів речення безпосередньо замкнута на формально-граматичну структуру речення і відображає закономірності лінійності речення. Основний постулат в ієрархії другорядних членів речення можна сформулювати так: чим далі від предикативного ядра перебуває відповідний член речення, тим нижчу позицію в загальній ієрархії членів речення він посідає. Тому керовані члени речення постають ієрархічно найвищими, а прилегли – найнижчу. Це

безпосередньо корелює із номінативним мінімумом речення, де чітко окреслені позиції обов'язкових (додаток – об'єктний поширювач; обставина – локативний поширювач) і факультативних (означення й обставина). Синкретизм у системі другорядних членів речення безпосередньо відображає особливості перетину семантики різних членів речення і репрезентує тенденції поєднання в одній формі двох і більше значеннєвих виявів, що охоплюють різноманітні внутрішньо- і міжреченнєві перетворення, актуалізуючи загальну тенденцію ускладнення щодо співвідношення когнітивної і комунікативної функцій мови.

3.12. Типи і різновиди синтаксичного синкретизму

Сучасний синтаксичний синкретизм вимагає особливої уваги в силу цілого ряду причин. Здебільшого синкретизм у внутрішньословосполученнєвій і внутрішньореченнєвій структурі відображає основні напрями, тенденції і закономірності внутрішньоарусних і між'ярусних переходів, до яких насамперед слід віднести: 1) перетворення цілісного речення на словосполучення типу *Соловейко співає* → *спів соловейка*; *Дитина плаче* → *плач дитини*; 2) міжреченнєві видозміни: *Діти пішли в ліс, щоб назбирати листя до гербарію* → *Діти пішли в ліс по листя для гербарію*; *Дівчата поїхали до міста, щоб навчатися на кравчинь* → *Дівчата поїхали до міста навчатися на кравчинь*; 3) неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції: *Мати пішла на завод працювати*; *Хлопець подався в гори піймати орла* та ін. Розгляд мовних фактів передбачає обов'язкове врахування особливостей їхніх синтагматичних, парадигматичних, опозиційних та інших відношень між тими чи іншими складовими елементами. Показовим є те, що не всім одиницям притаманна чітко виражена дискретність, оскільки окремим з них властива *синкретична* (нерозчленована, проміжна, перехідна, двоїста, троїста, пор., наприклад, статус інфінітива в системі частин мови та вияви ним категорійної семантики) природа, властивий *синкретизм*. Послідовне врахування цієї специфіки дозволяє інколи говорити про ядерність, напівпериферійність або периферійність тих чи інших форм (див. праці І. Р. Вихованця [1988; 1992; 1993]) і розмежовувати синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені міжчастиномовного переходу: *Подорож восени* (синтаксичний, не морфологізований, морфологічно не оформлений прикметник) *завжди була для Степана одним задоволенням* (С. Скрипаль) = *Степан подорожував*

восени + *Для нього це було одним задоволенням; Верби стояли при дорозі* + *Верби плакали росами-сльозами* → *Верби, які стояли при дорозі, плакали росами-сльозами* → *Верби при дорозі плакали росами-сльозами* → *Придорожні верби плакали росами-сльозами* (у цьому разі, за І. Р. Вихованцем, прийменниково-відмінкова форма перетворилася на морфологічний прикметник [Вихованець 1988, с. 21–22]).

У лінгвістиці під *синкретизмом* мають на увазі або 1) збіг у процесі розвитку мови функційно різних граматичних категорій і форм в одній формі, пор. відмінковий синкретизм (одне закінчення має значення різних відмінків: *ліс-и* – наз. і знах.); синкретизм морфологічних категорій (те саме закінчення має значення певного роду, числа і відмінка: *жінк-у* – жін. р., знах. в., одн.) або 2) поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (певних розрядів слів, значень, речень, членів речення та ін.), що протиставлені одна одній в системі мови і пов'язані явищами перехідності (гібридні (контамінаційні, проміжні, дифузні) утворення) [Лингвистический 1990, с. 446].

У теоретичній лінгвістиці проблема синкретизму має два аспекти – синкретизм з-поміж синтаксичних одиниць і синкретизм з-поміж морфологічних одиниць. В аспекті опрацювання частиномовного синкретизму очевидними і мотивованими постають „два напрямки дослідження: а) вивчення синкретичних явищ у *межах однієї частини мови*, наприклад: формальна тотожність флективних форм з різним граматичним значенням (пор., Р. в. і З. в. одн. і мн. для іменника: *батька, батьків*; особові форми мин. часу доконаного виду дієслів: *я, ти, він ходив*), вираження флексією одночасно кількох граматичних значень (пор., категорій роду, числа і відмінка для іменника: *село – с. р., одн. Н. в. / З. в. / К. в.*; категорій особи, часу і виду для дієслова: *читаю – 1 ос. одн., теп. ч., недокон. виду* тощо); б) вивчення синкретичних явищ на *рівні цілої системи частин мови*, тобто коли взаємодіють одиниці різної частиномовної приналежності” [Данилюк 2006, с. 28]. Поза всяким сумнівом, що в цьому разі питання синкретизму є частиною більш загальної проблеми – проблеми центру і периферії мовної системи або мовних підсистем [Чеснокова 1988, с. 44], і синкретичні явища щодо цих систем є периферійними. Аналізуючи статус інфінітива в частиномовній системі, І. Р. Вихованець наголошує, що останній як специфічна граматична форма не має чітких морфологічних ознак, за якими його можна було б віднести до певної частини мови. За ознакою

незмінюваності він якоюсь мірою уподібнюється прислівникові. Проте синтаксична «перевірка відразу ж показує безпідставність такого підходу до розв'язання проблеми» [Вихованець 1988, с. 80], тому й логічним постає обстоювання тези про необхідність врахування формально-граматичного і семантико-синтаксичного функціонування інфінітива для аналізу його граматичного статусу, оскільки йому притаманні усі чотири загальновідомі частиномовні функції – дієслівна, іменникова, прикметникова і прислівникова: *Я буду краще вчитися; Дощ почав накрапати; Виховувати – справа відповідальна; Мрія подорожувати в нього постала зненацька; Дівчата побігли до моря купатися.*

Загалом причиною появи синкретичних явищ на будь-якому мовному ярусі виступають два процеси: а) *перехід* явищ з класу *A* до класу *B* із послабленням, а згодом і втратою ознак *A* й одночасно появою і посиленням ознак *B*, внаслідок чого клас *B* поповнюється новими одиницями (пор. адвербіалізацію, ад'ективацію, партикулізацію, субстантивацію тощо); і б) *взаємодія, взаємовплив* явищ класів *A* і *B*, що зумовлює постання особливого класу *C* (еволюція і функціонування *дієприслівника, дієприкметника* та ін.). На синтаксичному рівні синкретизм зумовлений також лінеарними внутрішньореченневими видозмінами: *Пригадалася знову хатинка в горах* (А. Яна). Тому таким важливим постає розмежування морфологізованих і не морфологізованих членів речення. До перших належать такі члени речення, що виражені словами тих частин мови, для яких відповідна синтаксична функція є первинною, основною, а не морфологізованими постають такі члени речення, які виражені славми частин мови, для яких певна синтаксична функція постає вторинною [Бабайцева 1989, с. 45]. Загалом у класичній граматиці усталився інвентар спеціалізовано-морфологізованих форм членів речення, що здебільшого кваліфікуються як інваріантні вияви: підмет – форма називного іменника і займенника; присудок – особово-відмінювана форма дієслова; означення – прикметник, числівник, займенник, дієприкметник; додаток – непрямі форми іменника і займенника; обставина – прислівник, дієприслівник. Неморфологізовані члени речення завжди синкретичні, хоча така синкретичність виявляється неоднаково. Останнє ще раз підтверджує відому тезу про те, що між «частинами мови і членами речення наявний зв'язок і навіть взаємодія, але відсутній паралелізм» [Виноградов 1975, с. 275]. Використання частин мови в нетипових

для них синтаксичних функціях створює умови водночас для перехідності в частиномовній системі. До цього призводить навіть щонайменша редуція в лінійній структурі речення: *Наступна „Либідська”*; *Згадалося знову тривожне*, де прикметникові елементи тільки лінійно посідають синтаксичні позиції підмета, що властиві як інваріантні для іменника і в силу цього набувають відносних формально-граматичних ознак іменниковості. Відносність виявляється в тому, що вони ні структурно, ні семантично, ні категорійно не набули будь-яких ознак іменника й імпліцитно пов'язані зі стрижневим предметним елементом. Використання частин мови в нетиповій для них функції створює первинні умови для перехідності. У цьому ракурсі перехідність слід розглядати як основну причину постання синкретичних одиниць у частиномовній системі [Бабайцева 1989, с. 34; Бабайцева 2000, с. 234].

Перехідність можна тлумачити як умовну назву кількох процесів з'яви синкретизму на синтаксичному і морфологічному ярусах, однією з-поміж яких, поза всяким сумнівом, є *синтаксична деривація* як утворення похідних зі збереженням лексичного значення своїх твірних основ, але з іншим морфологічним оформленням. Так, віддієслівним іменникам-назвам дій притаманні граматичні ознаки імені (рід, число, відмінок, узгоджуване означення, відповідна синтаксична функція) і дієслова – здатність керування зі збереженням відповідної дистрибуції, вид: *переказувати що-небудь* → *переказ чого-небудь*, *переходити через що-небудь* → *перехід через що-небудь*; *спів* – *заспів*. Такі похідні на синтаксичному рівні здебільшого зумовлюють синкретизм залежного компонента, пор.: *переказ (чого?) оповідання* і *переказ (як? і який?) вголос*. У частиномовній системі як синтаксичні відкількісно-нумеральні деривати порядкові прикметники / числівники збігаються з прикметниками, зберігаючи властивості своїх твірних основ [Чеснокова 1991, с. 46–51]. Збереження лексичної і категорійної семантики твірних основ перешкоджає дієприкметникам і дієприслівникам їхньому повному об'єднанню з прикметниками і прислівниками, морфологічних ознак яких вони набувають.

Суттєвою причиною появи синкретичних одиниць у частиномовній системі постає *функційне зближення слів*, що належать до різних категорійних класів, у відповідних синтаксичних умовах, що стоять на перешкоді реалізації ними власних граматичних властивостей, пор.: *Ой чи жаль тобі, Галю, молоденьких літ?* (Леся

Українка) і *Жаль його серце гнітить* (Леся Українка); *Тихо* було у повітрі (Леся Українка) і *Тихо жаль огорне моє серце з недоспіваної пісні* (Леся Українка). У цьому разі слова так званої категорії стану (станівник) набувають відповідного статусу тільки в межах речення, оскільки поза ним їхній вияв не може однозначно визначатися.

Досить складним явищем виступає синтаксичний синкретизм, що здебільшого асоціюється з поєднанням двох або більше ознак у межах певного члена речення: *Дорога* (яка? і куди?) *ліворуч стрімко збігала вниз* (М. Коцюбинський). *Вогонь* (який? і чого?) *багаття опалив листя дерева* (Г. Косинка). *Будиночок* (який?, де? і біля чого?) *біля моря вигравав усіма барвами* (Україна молода. – 2005.12.08). Такий синкретизм мотивований декількома чинниками: 1) генетично успадкованою категорійною семантикою залежної словоформи (прислівникова (*ліворуч*), іменникова (*багаття*)); 2) збереженням «пам'яті» внутрішньореченнєвої семантики з мотивацією останньої відповідною синтаксичною позицією (*Дорога, що вела (куди?) праворуч, стрімко збігала вниз; Будиночок, що знаходився (де?) біля моря, вигравав усіма барвами*); 3) перенесенням семантики усієї редукованої частини на залишковий компонент (*Дорога (яка?), що вела праворуч, стрімко збігала вниз; Будиночок (який?), що знаходився біля моря, вигравав усіма барвами*). Ціла низка чинників визначає з'яву синкретичних виявів тих чи інших синтаксичних форм, що часто постає ототожнюваним з омонімією. Усе це дає змогу говорити про формально-позиційний, семантико-позиційний і функційно-позиційний синкретизм.

Формально-позиційний синкретизм пов'язаний з тим, що та чи та морфологічна форма заповнює невластиву для неї синтаксичну позицію, внаслідок чого вона набуває ознак керованої і прилеглої, тобто поєднує в собі об'єктну й обставинну семантику: *Прошли роки, та я завжди пам'ятатиму нашу зустріч* (яку? і де) *на вітрах*.

Семантико-позиційний синкретизм зумовлений тим, що лінійна позиція певної форми визначає певну її функцію, але семантичне наповнення такої форми унеможливорює її однозначну кваліфікацію: *Жита хилилися на літо*, де «остаточному визначенню додатка перешкоджає відсутність об'єктних відношень між дієслівним членом речення *хилилися* та іменним компонентом конструкції, представленим лексемою *літо*. Остання репрезентує в реченні ситуативний зміст (літо – це період часу, протягом якого відбуваються певні події). З огляду на таке лексико-семантичне оформлення синтаксичної

позиції у реченні формуються обставинні, зокрема причинові, змістові відношення. Порівняй: *Жита хилилися, тому що надійшло літо*» (див.: [Заборна 2002, с. 98]).

Функційно-позиційний синкретизм належить до поширених, і його кваліфікація характеризується труднощами, що мотивуються, з одного боку, неморфологізованим виявом члена речення, з другого, така неспеціалізованість посилюється синкретизмом самої форми, якій у частиномовній системі притаманний синкретизм, пор.: *Думка* (яка? про що?) *поїхати до друзів не давала йому спокою* (Голос України. – 2001.12.08), де форма другорядного члена речення *поїхати* не дозволяє однозначно його кваліфікувати, водночас віддієслівний стрижневий компонент зберігає валентний потенціал твірного: *думати про що?*. Поза усяким сумнівом, такий синкретизм завжди таїть у собі глибину внутрішньореченневих і міжреченневих перетворень і саме ця «пам'ять» посилює вияв синкретизму, перетворюючи поєднання двох значень в одній синтаксичній формі в амальгамність, значущість якої не постає простою арифметичною сумою типу «об'єктна» + «атрибутивна», а виступає абстрактною злитістю. Здебільшого синкретизм пов'язують з активною дією таких чинників: 1) невідповідність форми і змісту (*Двері відчинилися* (як?) *із шумом* (Голос України. – 2001.10.03) – за формою *із шумом* є додатком, а за змістом – обставиною; *А цю квітку дарую тобі* (для чого?) *на довгу незабудь* (М. Вінграновський) – за формою *на незабудь* постає додатком, а за семантикою – обставиною); 2) подвійні синтаксичні зв'язки і відношення (*Змалюй дуби, могутні і крислаті, котрі од вітру гнуться до землі* (Л. Костенко) – відокремлені компоненти *могутні і крислаті* поєднуються з реченням напівпредикативним зв'язком і формально виражають атрибутивне значення, водночас за своєю семантикою це допустово-атрибутивний компонент, що повинен кваліфікуватися за синтаксичним зв'язком як прилеглий; 3) синкретичне категорійне значення словоформи (*Минулорічна поїздка* (яка? і куди?) *до Карпат* *запам'яталася усім відвідинами заповідника „Скелі Довбуша”* (Україна молода. – 1999.16.01) – у цьому разі компонент *поїздка* за своїм формально-граматичним частиномовним вираженням передбачає наявність кваліфікативного атрибута, а віддієслівний характер похідності і збереження валентно-локативного потенціалу передбачає наявність обставинно-локативного компонента; 4) еліipsis дієслівної форми: *Дорога* (яка? і куди?) *ліворуч вела прямо до села* (Україна молода. – 2005.14.09), де

компонент *ліворуч* аж ніяк не сигналізує про власну означальну якісність і набуває такого виміру у присубстантивній позиції, водночас він зберігає свою власну обставинно-локативну семантику, мотивовану відповідною придієслівною позицією: **Дорога, що прямувала ліворуч, вела прямо до села*; 5) лексико-граматичні властивості поєднаних форм: *Дідусь сидів на дивані і розповідав про свою поїздку до далеких родичів та зустріч з ними* (Україна молода. – 2000.14.11).

Явище синкретизму в системі членів речення і зумовлені ним труднощі однозначної диференціації членів речення зумовлюють певний скепсис до визначення останніх [Бабайцева 1967; 2000, хоча спроби ґрунтового аналізу синкретизму наявні і на матеріалі словосполучень, і на матеріалі членів речення або приреченнєвиків (пор. праці В. В. Бабайцевої [Бабайцева 1975; 1987; 1989], Л. Д. Чеснокової [1972; 24], В. І. Фурашова [22] та ін. Врахування позиційного закріплення та корелятивності / некорелятивності форми і значення відповідного заповнювача лінійної позиції дозволяє розмежувати типові (однозначні) і синкретичні (багатозначні) члени речення, хоча в цьому разі швидше мається на прикметі семантична амальгамність у рамках певної позиції: *Політ (який? де: над чим?) над морем тривав довго й одноманітно* (Україна молода. – 2000.14.04). Для типових членів речення притаманний вичерпний перелік диференційних ознак (див.: [Вихованець 1993, с. 89, 92; Загнітко 2006, с. 162–169]): (коли?) *Вранці онука підбігла (до кого?) до дідуся з (яким?) власним (з чим?) подарунком*. Синкретичним членам речення властива ємніша семантична панорамність, що мотивована можливістю різної інтерпретації внутрішньореченнєвого навантаження компонента і наявністю різноярусних асоціацій, що мотивовані глибинними зв'язками такого компонента з твірними формами: *Квіти в росі впади тобі до ніг у весняний вечір променистий* (А. Яна).

Аналіз синкретичних явищ будь-якого типу повинен ґрунтуватися на двобічній спрямованості. У цьому разі слід встановлювати ознаки відмінності синкретичної одиниці від центральних (ядерних) класів А і В й ознаки подібності цієї одиниці і з одним, і з іншим класом [Чеснокова 1991, с. 44].

У синтаксисі неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції кваліфікується як основна причина виникнення синкретичних явищ. Неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції зумовлює різноманітні вияви міжчастиномовної перехідності, тобто набуття тим чи

іншим словом інших категорійних ознак. Та й сама кваліфікація слів типу *треба, можна, слід, пора, час* ґрунтується на суто синтаксичній позиції. У цьому руслі і розглядають міжчастиномовну транспозицію, що передбачає набуття словом або словоформою іншого частиномовного статусу в межах певної лексико-граматичної класифікації мовних одиниць. Вона супроводжується втратою диференційних ознак одного класу і водночас набуттям ознак іншого. У частиномовній транспозиції, результатом якої є поява омонімів, що належать до різних частин мови, а також виокремлення у межах певних класів периферійних явищ, які характеризуються синтезом диференційних ознак цього та інших класів, виявляється синкретизм як вид динамічного стану мови, тобто відносної рухливості стабільної системи, доцентрові зв'язки в межах якої переважають відцентрові, що спрямовані на міжчастиномовний перехід (не менш суттєвим постає також і внутрішньочастиномовний міжкатегорійний / міжчастиномовний міжкатегорійний синкретизм).

Синкретизу слід розглядати у *формальному, функціональному і семантичному* аспектах (пор. також: [Данилюк 2006]). У першому аспекті передбачено, що одиниці притаманна спільність формального вираження: *Бійці швидко пройшли село* (О. Гончар) і *Бійці уже пройшли кілометр...* (А. Шиян). Спільність форми знахідного відмінка не постає діагностичним показником додатка, оскільки в першому випадку сильнокерована синтаксична форма знахідного відмінка реалізує об'єктну семантику і постає типовим виразником функції додатка, а в другому реченні наявна розбіжність між формою і змістом і форма знахідного відмінка реалізує обставинну функцію. Синкретизм охоплює лексичні і граматичні виміри. Не менш важливо на категорійно-частиномовному і синтаксичному ярусах враховувати функційні вияви омонімії. На категорійно-частиномовному досить поширеною постає омонімія флексій, яка послідовно диференціюється на синтаксичному рівні, пор.: *Сьогодні **батька*** (форма родового відмінка) *не було вдома і виклик до директора сам собою переносився* (А. Яна) і *Я зустрів **батька*** (форма знахідного відмінка) *на вокзалі біля самого вагона* (Голос України. – 2002.14.09). Це суто формальний вияв омонімії, що в широкому сенсі слова може розглядатися як вияв синкретизму, що постав внаслідок конвергентно-дивергентного розвитку відмінкової системи української мови з послідовною уніфікацією кількості відмінкових флексій. У *функціональному* аспекті одиницею аналізу постає *синкретизм*

функції, тлумачення якої ґрунтується на послідовному врахуванні і розмежуванні первинних і вторинних синтаксичних функцій для різних частин мови (пор. погляди Є. Куриловича та їхній аналіз у [Загнітко 2006, с. 143–145, 165]), оскільки для Є. Куриловича належність тієї чи тієї форми до відповідного класу (категорії) зумовлена первинною функцією. Так, зокрема французькі дієслова *avoir* й *être* є дієсловами, хоча й вживаються за певних умов як синсемантичні елементи (*il a dormi* „він спав”, *il est venu* „він прийшов”, *il est jeune* „він молодий”). У крайньому разі можна виділити спеціальний клас допоміжних слів з подвійною функцією, причому вторинна функція – це функція синсемантем. Тому, на думку вченого, саме опертя на аналогічну ідею дозволяє виділити особливий клас конкретних відмінків, що займають проміжну позицію між прислівниками (первинна функція) і граматичними відмінками (вторинна функція). До того ж саме конкретні відмінки також мають «первинні і вторинні функції. Первинна їхня функція – прислівниковий вжиток; але від прислівників їх відрізняє наявність вторинної функції, яка полягає в тому, що відмінкове закінчення, позбавлене семантичного значення, стає простим синтаксичним показником. Це відбувається в тому разі, коли конкретний відмінок вживається дієсловом зі спеціальним значенням. Досить звернутися до синтаксису будь-якої індоєвропейської мови, щоб переконатися в тому, що всі конкретні відмінки – й інструменталь, й аблатив, й локатив – можуть після відповідних дієслів ставати граматичними» [там само, с. 143–144]. І далі резюмує лінгвіст: «Якщо граматичний відмінок більш центральний, ніж конкретний, то і конкретний відмінок, вжитий у вторинній (синтаксичній) функції, більш центральний, ніж конкретний відмінок у первинній (прислівниковій) функції. Наприклад, у *potiri civitate armis* „захопити місто силою” (букв. „зброєю”) перший (керований) аблатив *civitate* більш центральний, ніж другий (вільний) аблатив *armis* з інструментальним значенням; звідси (*potiri civitate*) *armis*. І, насамкінець, граматичний відмінок, вжитий у вторинній (прислівниковій) функції, периферійніший, ніж той самий відмінок у первинній функції, наприклад *Dies circiter XV (iter fecerunt)* «Вони пройшли шлях приблизно за п’ятнадцять днів». Граматизація відмінкової форми надає їй центрального статусу з-поміж означуваних дієслова; адвербіалізація відмінка, навпаки, відкидає його на периферію дієслівної групи» [там само, с. 144]. Згодом Є. Курилович зробив висновок: «значення або форми мають первинну функцію в

тих випадках, коли максимально розрізняються, вторинну ж там, де різниця між ними частково зникає» [там само, с. 144]. Є. Курилович простежує пряму корелятивність між тією чи іншою морфологічною формою та синтаксичною функцією. Це дає змогу говорити про те, що саме у внутрішньореченнєвій структурі відбувається видозміна функцій морфологічної форми і набуття нею вторинних функцій, пор. **Веснами повертаються знову літа до моєї хати** (А. Яна). Саме Є. Курилович розмежовував функції за лінією «ширша – вузла сфера вжитку». В історії мови досить часто вторинна функція набуває формальної незалежності. Так, наприклад, типово прикметникова атрибутивна функція в опозиції *батьківська хата – хата батька* для іменника буде синкретичною, більше того цей синкретизм досить активно простежується на рівні словосполучення й речення. Існує цілий арсенал прийомів розмежування об'єктної й атрибутивної семантики іменникового родового присубстантивного [Загнітко 2001; 2006]: *хустка матері, учитель школи, політ льотчика* та ін. Якщо стрижневий компонент позначає предмет, то форма родового присубстантивного залежного містить 1) семантику присвійності (*шапка батька, зошит учня*); 2) значення партитивності (*сторінка зошита, стіна будинку*); стрижневий компонент може позначати особу, а залежний називає заклад, установу, колектив, до яких має відношення ця особа: *командир роти, викладач коледжу* та ін. Досить складною постає кваліфікація форми присубстантивного залежного родового в тому разі, коли він перебуває в постпозиції щодо віддієслівного іменника типу *політ, приїзд, наказ, розпорядження, зітхання* оскільки такий родовий позначає суб'єкта дії, що внаслідок між'ярусної трансформації набуває вираження формою родового відмінка: *Льотчик полетів → політ льотчика; Батько приїхав → приїзд батька; Директор наказав → наказ директора; Ректор розпорядився → розпорядження ректора; Мати зітхає → зітхання матері*. До них прилягають трансформи, зреалізовані за моделлю: *Трава шелестить → шелест трави; Вітер шумить → шум вітру*. Особливо частотним постає залежний родовий присубстантивно-атрибутивний у сучасній українській термінології. Саме в цьому ракурсі найбільш послідовно репрезентований семантичний аспект синкретизму.

Семантичний аспект синкретизму охоплює одиниці, об'єднані дериваційними відношеннями і спільними семами. Тлумачення їх як синкретичних ґрунтується на виділенні типового лексичного

значення для різних частин мови. Так, власне-дієслівне значення дії у конструкції *люди шукають* є синкретичним у словосполученні *пошук людьми*, оскільки на глибинному семантичному рівні воно є носієм тієї самої пропозиції. Одиницею цього рівня є *синкретичне значення (сема)*.

Водночас синкретичні аспекти можуть поєднуватися. Підтвердженням постає синтез формального і функційного, тобто за формально-функційного синкретизму простежується в одиницях синкретизм форми і функції: *На щастя* (як? і на що? – як наслідок) *все минулося швидко: бої прогрімili і не зачепили села* (А. Яна). Семантично-функційний синтез синкретизму охоплює реченнєві компоненти із синкретичними значенням і функцією: *Комбайн плыв ланом і своїми могутніми ножами різав пшеницю, наче підтинав її і позбавляв останнього зв'язку з минулим* (Голос України. – 2006.11.08), де форма *комбайн* формально виражає підмет, хоча їй притаманна внутрішньореченнєва семантика інструмента. До цього вияву синкретизму наближаються речення типу (Марта:) *Хлопчику, принеси мені пошвидше кварту води* (А. Яна), оскільки форма вокатива *хлопчику* репрезентує не тільки особу, до якої апелює адресант, але й позначає потенційного виконавця дії. До семантико-функційного вияву синкретизму слід зарахувати також: 1) амальгамність різновидів обставинної семантики в ситуативно-мовленнєвих умовах: *Мати пішла ще зранку на завод*, де поверхневий рівень словоформи *на завод* репрезентує обставинну семантику, а глибинний рівень засвідчує імплікацію мети, пор. ширший контекст: *Василько гордився своєю мамою. Вона працювала в нього давно на заводі. Любила свій ливарний цех. Він прокинувся, швиденько умився. Нікого не кликав, адже був сам вдома. Мати пішла ще зранку на завод*. У чомусь подібну конструкцію свого часу запропонував до розгляду проф. В. Ожоган (2006 рік) у Кіровоградському педагогічному університеті в одній із розмов з автором статті і проф. В. Олексенком (Херсонський державний університет), коли попросив дати відповідь на питання, яким членом речення постає інфінітив у конструкції типу *Дай води напиться*. У цьому разі проф. В. Ожоган кваліфікував інфінітив як обставину мети. Таке тлумачення постає цілком коректним, оскільки особово-дієслівна форма *дай* реалізує в таких і подібних реченнях семантику руху як вторинну для своєї інваріантної іпостасі; 2) предикатно-атрибутивний синтез із домінуванням кваліфікативної ознаки: *Небо в зорях; Мати в санітарах; Зал*

в огнях, коли форма місцевого відмінка заповнює невластиву для неї синтаксичну позицію іменної частини складеного присудка.

Одиниці *формально-семантичної* площини поряд із синкретизмом семантики демонструють синкретизм форми: *Монетний двір, боргова тюрма – «яма». Біля дверей вартувий* (Р. Іваничук); *І вартувий солдатик, який доглядає псиська, в'ялить рибу і консервує лісові ягоди* (В. Яворівський) [Данилюк 2006, с. 48]. До цього різновиду синкретизму наближаються утворення типу *Наступна „Либідська”, Завтра кафедра*, де постпозитивний компонент імплікує в собі формально невиражений компонент і набуває його ознак внутрішньо, пор. також: *А ми по гриби; Я проти виборів*.

3.13. Типологія українського складнопідрядного речення у зіставленні з англійським

В українській та англійській лінгвістиці наявні суттєві розбіжності у визначенні ядерних / напівпериферійних / власне-периферійних типів, підтипів, різновидів, семантичних класів складнопідрядних речень. Незважаючи на значну кількість науково-теоретичної літератури з проблем типології українського й англійського складнопідрядного речення, залишається нерозв'язаною ціла низка питань, що мотивовано еволюцією основних / неосновних моделей складнопідрядного речення, динамікою функційних типів та ін. Все це зумовлює необхідність розгляду типології українського складнопідрядного речення у зіставленні з англійським складнопідрядним реченням. У центрі уваги перебувають структури, в яких залежна частина характеризується атрибутивною або означальною семантикою.

Сучасна типологія українського складнопідрядного речення здебільшого спирається на врахування: 1) специфіки реченнєвотвірного синтаксичного зв'язку між частинами; 2) закономірностей семантичних відношень між предикативними частинами; 3) виявлення особливостей залежності підрядної частини від головної (до всього слова чи словосполучення стосується підрядна), хоча в окремих параметрах вона враховує закономірності синтаксичної позиційності залежної частини та її відповідність певному головному / другорядному члену речення. Все це зумовлює суттєві розбіжності у наявних класифікаціях. Звернення уваги на один із параметрів призводить до істотної нівеляції інших. Так, І. Вихованець основною вважає форму підрядного синтаксичного зв'язку, що й зумовлює послідовне розмежування складнопідрядних прислівного (пор. у В. Белошпаків

диференціювання нерозчленованих структур) і детермінантного (у В. Белашапкової – розчленовані структури) типу [Вихованець 1993]. Розмежування за специфікою вияву напрямів залежності підрядної частини від головної в І. Вихованця ґрунтовано на послідовному врахуванні вияву наявності / відсутності антецедента в головній частині або постцедента у підрядній частині [там само], що уможливорює диференціацію кореляційних (займенниково-кореляційні і детермінантно-кореляційні) і некореляційних складнопідрядних речень [Загнітко 2001], пор.: *Хто любить, той уподобиться може до любого і тілом, і душею* (Леся Українка). *Жалюгідний той, хто, схилиючись перед чужим, забуває духовні скарби свого народу, нехтує рідним словом, зневажає або ігнорує вітчизняну історію* (Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 18). *Каліка той, хто не здаєтє предківщиною дорожити* (О. Гончар). *Микола надзвичайно тонко відчував трагедію чужої сім'ї, що для усіх було загадковим* (А. Яна) і *Благословенна будь же ти, хвилино, коли почула я дитячий крик* (Л. Костенко). *Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою?* (П. Тичина). *Де б я не був, а все думками лечу в Донеччину свою* (В. Сосюра). Подальше вирізнення різновидів і семантичних класів складнопідрядних речень є похідним попередньої диференціації і встановлення передбачуваності / непередбачуваності, обов'язковості / необов'язковості підрядної частини [там само]. У чомусь подібні підходи можна спостерігати у багатьох інших дослідників (пор. погляди Н. Валгіної, Н. Гуйванюк, М. Каранської, Л. Максимова, І. Слинська, М. Кобилянської, І. Чередниченка [Вихованець 1993; Загнітко 2001; 2011; Каранська 1995, с. 126; Слинська 1994; Сучасна 1997; Чередниченко 1959, с. 35–45] та ін.) за наявної розбіжності виокремлюваних семантичних класів і різновидів складнопідрядних речень. Видається доцільним в обґрунтуванні викінченої типології українського складнопідрядного речення врахувати специфіку усього діапазону формальних виявів підрядного синтаксичного реченневотвірного зв'язку, концентруючи увагу на усьому розмаїтті смислового узгодження у моделі «**головна предикативна частина** → **залежна предикативна частина**», ступені включення змісту підрядної частини у головну, простеженні закономірностей заповнення сильнокерованої придієслівної синтаксичної позиції, наближення / віддалення від синтаксичної функції відповідного члена речення.

Цілком мотивованим постає розрізнення українських складно-підрядних речень прислівної і неприслівної залежності. З-поміж українських прислівних складнопідрядних речень диференціюються власне-прислівні і прислівно-кореляційні (займенниково-кореляційні) структури, відмінність між якими полягає у наявності / відсутності антецедента в головній частині та відповідного сполучного елемента зразка *той – хто, той – що, такий – який, стільки – скільки, там – де, туди – куди*. З-поміж власне-прислівних складнопідрядних речень протиставляються моделі з валентнозумовленою / валентнонезумовленою підрядною частиною [Загнітко 2001]: *Я збагнула, що забуття не суджено мені* (Леся Українка). *Якби ти знав, як багато важить слово, одне сердечне, теплеє слівце!* (І. Франко). *It was obvious that he was all by himself in the wide world / I felt all this while, as if my ears were blaring* (Dickens). *Из голубого неба долітав повний жало журавлиний трубний клич, який то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті* (Г. Тютюнник). *І несуть мене по полю, де здобув я нашу волю, коні ворони* (П. Воронько). *Everybody who makes the kind of blunder I did should apologize* (Galdwell). *Rachel had become aware of the fact that she was talking loudly* (Swinneston).

Загальний склад українських складнопідрядних речень з підрядною частиною означальної семантики внутрішньо нерівнорядний ні в структурному, ні в семантичному плані, оскільки він охоплює речення з власне-прислівною і прислівно-кореляційною залежністю [там само, с. 354–418]. Обидві залежності належать до передбачуваних, відмінність їхня полягає в обов'язковості / необов'язковості наявності залежної частини. Власне-прислівна залежність ґрунтована на смисловій достатності опорного слова і наявності залежного компонента в цьому разі детермінована частиномовною семантикою іменникової лексики, що може бути характеризована в різних вимірах [там само, с. 365–378]: *Я з тих країв, де шумлять могутні дуби, де могутні ручаї весною співають свою радісно-переможну пісню, де в сині оболоні гарячі персні розкидає день, де кожен знає своє щастя* (А. Яна). *The first officer who usually flew as second in command to Demerest, tonight had been told to stay home* (А. Hailey). *He shuffled papers, checking the passenger manifest which had lengthened in the past two hours* (А. Hailey).

Структурна і смислова достатність, завершеність головної частини у власне-прислівних складнопідрядних реченнях зумовлює особливий тип відношень у моделі «**головна предикативна**

частина → підрядна предикативна частина», де підрядна частина містить поширювально-додаткову інформацію про особу, предмет, які або достатньо конкретні за своєю семантикою, або уже достатньо означені в головній частині [там само, с. 378–390]: *Я говорю устами мільонів німих, пригноблених рабів, що утїшителя не мають* (М. Драй-Хмара). *There was Philip Pitot ... who had a suffocating cough, which well nigh killed him* (W. Thachkeray). У цьому разі твердження К. Гулиги про головну частину як про «потенційно-автосемантичне речення» вимагає корекції, оскільки головна частина постає самодостатньою і її зв'язок з підрядною структурований наявністю відповідних асемантичних сполучних елементів. Смыслові відношення в цій моделі постають як доповнювальні. З-поміж них слід вирізняти атрибутивно-поширювальні відношення, що набули особливо високої частотності і є регулярними. Для них характерним є вжиток сполучних слів типу *який (a, e, i), котрий (a, e, i), чий (я, е, і), що, де, куди, звідки*; англ. *who, whose, whom, which*; зрідка *where і when*: *Моє дитинство пройшло в селі, в якому не було навіть власної школи* (А. Яна). *Це був тільки сон, що ледь торкнувся пам'яті вустами* (Л. Костенко). *The invalid, whose strength was now sufficiently restored, threw off his coat, and rushed towards the sea* (Dickens). *I shook out my scarf which was damp and soggy* (Murdoch). Особливістю власне-прислівних складнопідрядних речень із підрядними атрибутивними полягає в тому, що останні завжди постають у постпозиції й інваріантним виявом моделі є контактність синтаксичної залежності [там само, с. 407]: *Мого життя не вистачить мені для діл, що їх у спогадах лелію* (Д. Павличко).

Досить розмаїтими постають складнопідрядні речення, в яких при опорному іменнику наявний атрибутивно-дейктичний компонент. Підрядна предикативна частина стосується цілого опорного комплексу, де атрибутивно-дейктичний компонент постає розмитим за своєю семантикою, в силу цього основним призначенням підрядної частини може бути атрибутивно-видільна або атрибутивно-поширювальна функція (пор. у традиційній англійській граматиці вирізняють обмежувальні й описові підрядні атрибутивні частини).

Видільно-атрибутивні відношення спрямовані на індивідуалізацію, виокремлення певного предмета чи явища, вказівку на його суто індивідуально прикметні ознаки, які вирізняють його з-поміж усіх інших [там само, с. 388–400]. У цьому разі підрядна частина сто-сується опорного іменника, при якому наявний лівий препозиційний

поширювач. Його функцію в англійській мові виконують означені або неозначені артикли, вказівно-узагальнювальні, неозначені і видільні займенники зразка: *this, that, same, all, some*; сполуки *the only, the kind*; в українській мові – вказівні займенники: *той, той самий* (єдиний, окремих, значущий для мовця): *He said that Andre was the only cook in Port-an-Prince who could make a proper souffle* (Gr. Greene). *Але ж Матерія якраз і є та сила, без якої й самий Дух не може існувати* (П. Тичина). Поєднання предикативних частин в англійській мові реалізується сполучними словами і сполучниками на кшталт *who* (для осіб), *which* (для предметів), *that* (для осіб і предметів), *what*; а також *where, when, why, how*; в українській мові – *який (а, е, і), котрий (а, е, і), чий (я, є, ї), що, де, куди, звідки, коли*. Елементи на зразок *де, куди, звідки, коли* орієнтовані на виділення певного місця *where* (де), часу *when* (коли), специфіки належності *whose* (чий) та їхніх атрибутивних характеристик. Найтиповішими й універсальними постають сполучні слова *that* в англійській мові і *який (а, е, і)* – в українській. На відміну від англійської мови специфіка українських сполучних слів *який (а, е, і), котрий (а, е, і)* полягає в тому, що їм притаманна подвійна синтаксична залежність: з одного боку, вони узгоджуються у граматичних значеннях роду й числа з опорним іменником головної предикативної частини, з другого боку – граматичне значення відмінка в них визначається статусом як керованих елементів або статусом підмета в залежній підрядній предикативній частині: *Відайте мені мову, якою мій народ мене благословив* (Л. Костенко). Конкурентно спроможним щодо українського сполучного слова *який (а, е, і)* постає сполучне слово *що*, диференційна шкала між якими в історичному розвитку української мови проходила за ознакою істота / неістота, що в сучасній мові значною мірою нівельована [Загнітко 1996]: *В аудиторії зібралися переможці конкурсу „Учитель року – 2001” в номінації „українська мова і література”, що протягом тижня давали уроки в київських школах, знайомили з власним педагогічним досвідом* (Голос України. – 2001. – 18 травня). *Поступово відкривалися рідні краєвиди, які завжди тривожили мою душу* (А. Яна).

Здебільшого сполучники і сполучні слова у власне-прислівних складнопідрядних реченнях із присубстантивно-атрибутивними частинами займають першу позицію у підрядній частині, але в разі підпорядкування іменнику або інфінітиву сполучні слова *який (а, е, і), що* вживаються після підпорядкувальних слів: *На спомин прийшли*

вірші, ритміка яких завжди була суголосна душевному спокою або його рівновазі (А. Яна).

В англійській мові з послідовною відсутністю узгодження й керування сполучним словам і сполучникам притаманна відсутність подвійної синтаксичної залежності. Особливістю присубстантивно-атрибутивних частин означально-видільної семантики постає їх властивість до безсполучникового підпорядкування. В українській мові для реалізації того самого значення здебільшого вживаються сполучні слова *який* (a, e, i) і *що*: *Those were the last words she ever said to me* (Gr. Greene) // *Це були останні слова, які я від неї почув* (Гр. Грін). Сполучне слово *that* не може бути пропущеним у тому разі, якщо воно є підметом залежної предикативної частини: *He answered angrily swallowing a lump that hung in his throat* (A. J. Gronin. The Citadel).

Приймєники, які стосуються сполучних слів і становлять разом з ними цілісні комплекси, здебільшого, стоять у кінці підрядної предикативної частини в англійській мові і перед сполучними словами в українській мові, пор.: *This is the man I spoke to you about* (A. Hailey) і *Це ті самі береги, на яких пройшло моє дитинство* (А. Яна).

Особливої уваги заслуговують прислівно-кореляційні складно-підрядні речення, в яких атрибутивна підрядна частина подає якісну характеристику предмета й завжди приєднується до головної частини за допомогою сполучників і сполучних слів: англ. *as, whom, which, where*; укр. сполучники *як, наче, що* і сполучні слова *який* (a, e, i), *що*. Особливість українських конструкцій цього зразка полягає в тому, що в головній частині наявний антецедент-корелят, виражений займенником *такий* (a, e, i), семантика якого спрямована на предикацію, котра уточнювана й розширювана підрядною частиною. Остання може розширювати й уточнювати семантику антецедента-корелята або компенсувати його смислову недостатність. Підрядні корелятивно-означальні, побудовані за моделями „*такий* → *який*”, „*такий* → *що*”, вказують на тотожність якості, визначають якість шляхом порівняння, характеризують предмет через вказівку на наслідок, на узагальнення фактів тощо [Загнітко 2001, с. 392–405]: *Новий голова був такий, який міг відразу взяти на себе увесь комплекс нерозв'язаних проблем* (Голос України. – 2001. – 10 червня). *Мрійливість і уява були такими сильними, що іноді життя, здавалось, існувало в двох аспектах, які змагалися між собою – реальному і уявному, що, проте, здавалося нібито здійсненим* (О. Довженко).

Особливістю таких конструкцій англійської мови виступає те, що в них підрядна предикативна частина приєднується сполучником *as*, співвіднесеним з антецедентом-корелятом *same / such*, наявним у головній частині: *She looked to him much the same child as he had met six yeare ago* (Murdoch). Такі англійські конструкції не постають поширеними і не можуть за частотністю дорівнювати відповідним українським.

Зіставний аналіз типологічних різновидів українських й англійських власне-прислівних і прислівно-кореляційних складнопідрядних речень атрибутивно-означальної семантики дає змогу встановити наявність тотожних і нетотожних структурних і смислових типів. Суттєвим постає протиставлення передбачуваних обов'язкових і передбачуваних необов'язкових атрибутивно-означальних підрядних частин. Не менш значущою є корелятивність / некорелятивність антецедента і сполучного елемента і смисловий тип самої атрибутивно-означальної предикативної частини.

3.14. Типологія комунікативних категорій і стилістика тексту

Сучасна українська комунікативна граматики характеризується системою категорій, з-поміж яких чітко диференціюються внутрішньореченнєві і зовнішньореченнєві, з одного боку, і внутрішньотекстові і зовнішньотекстові, з другого боку. До внутрішньореченнєвих комунікативних категорій належать категорії особи, виду, часу, модальності, істинності; до зовнішньореченнєвих належать категорії комунікативної настанови. Внутрішньореченнєві категорії забезпечують параметри егоцентричності мовлення. До внутрішньотекстових категорій слід віднести категорії цілісності, розчленованості (дискретності), інформативності, зв'язності, континууму, референційності, інтерактивності, темоідентифікації і ремоідентифікації. Зовнішньотекстовими категоріями постають категорії адресата, адресанта, інструктивності, соціумної детермінованості тощо.

Система комунікативних категорій прямо співвідноситься з внутрішньотекстовою організованістю, рівневою структурованістю та його стилістичною специфікацією. У функціональній перспективі речення і тексту наявні як спільні, так і відмінні ознаки. До перших параметрів належить темо-рематична організація, а відмінне полягає у специфіці вияву цієї організації.

Особливий внесок у вивчення функціональної перспективи речення зробили чеські лінгвісти Ф. Данеш [Daneš 1959, pp. 23–38;

1970; 1974; 1986], Я. Фірбас [Firbas 1964, pp. 65–81; 1974, pp. 72–101; 1992], П. Адамец [1966], П. Сгалл та Є. Хаїчова [Hajičová 1987, pp. 435–454; 1994, pp. 92–112; Sgall 1986, pp. 29–35], які запропонували різноманітні підходи до тлумачення обсягів теми і реми, методики їх визначення та ін.

Функціональна перспектива речення прямо корелює із закономірностями його внутрішньої структуризації, з одного боку, та зі специфікою внутрішньо- і зовнішньомовних функцій морфологічних форм особи, відмінка, роду, числа, виду, часу, перехідності / неперехідності, стану. Віднесення внутрішньореченневих категорій особи, виду, часу, модальності, істинності до комунікативних мотивується тим, що у своєму загальному вимірі вони прямо корелюють з адресантом і відповідно окреслюють компоненти відомого трикутника К. Бюллера, з елементами якого прямо співвідносяться: **Я** → категорія особи, опосередковано категорії стану перехідності / неперехідності; **ТУТ** → категорії істинності, модальності; **ТЕПЕР** → категорії часу, виду і модальності. Часова і просторова комунікативно значущі локалізації мовця реалізуються у предикаті, типовим вираженням якого в українській мові є дієслово, відповідно граматичними значеннями часу і виду.

Дієслівні категорії у внутрішньо- і зовнішньореченневому просторі неоднаково співвідносяться з його власне-семантичним, семантико-синтаксичним, формально-граматичним і комунікативним рівнями. Так, з власне-семантичним ярусом речення корелює семантико-синтактико-морфологічна семикомпонентна категорія валентності дієслова, що у своїй структурі охоплює синтаксичні позиції і семантику усіх складників семантично елементарного простого речення, прогнозуючи не тільки учасників «драми», але й обставини її вияву (*хто? перевозити що? кому? чим? звідки? куди? через що?*). Формально-граматичний рівень речення корелює зі структурою категорії особи, відмінка, морфологічним аспектом семантико-синтактико-морфологічної семикомпонентної категорії валентності дієслова та закономірностями вияву різних форм предикативного, підрядного прислівного, детермінантного, сурядного, опосередкованого, інтродуктивного, подвійного синтаксичних зв'язків: *Хлопець перевозить вантаж бабусі машиною з міста до села через ліс* → *Хлопець* (хто? – 3-я особа (категорія особи), називний відмінок (категорія відмінка), лівобічна суб'єктна валентність (категорія валентності), між підметом і присудком наявна коорди-

нативна форма предикативного зв'язку (категорія синтаксичного зв'язку)) *перевозить* (що? – знахідний відмінок, правобічна сильнокерувана об'єктна валентність, підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі сильного керування) *вантаж* (кому? – давальний відмінок, правобічна напівсильнокерована адресатна валентність, підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі напівсильного керування) *бабусі* (чим? – орудний відмінок, правобічна слабкокерована інструментальна валентність, підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі слабого керування) *машиною* (звідки? – родовий прийменниковий, правобічна прилегла локативна валентність (вихідний пункт руху), підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі прилягання) *з міста* (куди? – родовий прийменниковий, правобічна прилегла валентність (кінцевий пункт руху), підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі прилягання) *до села* (де? – знахідний прийменниковий, правобічна прилегла валентність (шлях переміщення), підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі прилягання) *через ліс*.

Комунікативними слід вважати значення, які пов'язані зі способом викладу певної інформації, ті чи інші інструкції адресанта адресату про те, як і в якій послідовності відтворювати і сприймати зміст речення. Саме тому комунікативне значення притаманне формам категорії стану дієслова, що за своїм виявом є комунікативно доцентровою. При цьому форма активного стану (*Батько гойдає дитину*) прямо номінує ситуацію, а форма пасивного стану (*Двері пофарбовані*) непрямо називає ситуацію, актуалізуючи постпозитивний компонент. Саме пасивний стан прямо співвіднесений з експансією реми та підпорядкуванням змісту речення її актуальності. Хрестоматійно відомими постають категорії теми (вихідний пункт повідомлення) і рема (повідомлюване). Постаючи сильним маркованим членом опозиції дієслівного стану, пасив реалізує дію як спрямовану на суб'єкт (*Наука розвивається; Реформи впроваджуються* (свого часу В. Гнатюк, В. Смеречинський та інші досить аргументовано заперечували нормативність таких конструкцій [Смеречинський 1990, с. 24–25; Гнатюк 1913])). Саме це посилює вагомість реми, винесеної на самий початок речення і надання їй ініціального звучання. У силу різноманітних впливів подібні конструкції, попри свою не досить високого гатунку нормативність, зустрічаються в ряді функціональних стилів, особливо широко

застосовувані в офіційно-діловому мовленні. Звичайно, до такого типу утворень слід ставитися з надзвичайною обережністю.

Тема і рема здебільшого збігаються з відомим і новим. Відомим постає та частина речення, що передає інформацію, активізовану, на думку адресанта, у свідомості адресата на момент мовлення.

Поділ на тему і рему може охоплювати кілька ієрархічних рівнів. На думку В. А. Белошапкової [Белошапкова 1977; пор. також [Ковтунова 1976, с. 53], у реченні *Тонкие стволы берез белели редко и отчетливо* наявна перша рема *белели редко и отчетливо*, яка членується на дві контрастивні частини *белели* – вторинна рема і *редко и отчетливо* – вторинна рема. Те саме стосується і теми: *Гроза надійшла з-за темного лісу цілком раптово*, де тема *гроза надійшла з-за темного лісу* членується на дві вторинні теми: *гроза надійшла* – I і *з-за темного лісу* – II. Загальноприйнятною є думка, що рема, як правило, характеризується фразовим акцентом і в українському письмовому розповідному тексті займає позицію в кінці речення: (1) *Марійка прибігла додому / першою* (В. Підмогильний) → (2) *Першою прибігла додому / Марійка*, пор. відповідно кореляцію з тим чи іншим ситуативним типом: (1) *Якою прибігла додому Марійка?* і (2) *Хто прибіг першим додому?* За прямого порядку слів тема в українському комунікативному синтаксисі розташовується перед ремою, а при інверсованому (або емпатичному чи експресивному) акцентована тема випереджає тему: *Завтра / вони нарешті зустрінуться* (О. Слісаренко). *Не вийшло / у нас кохання* (Л. Костенко).

Препозитивний статус реми у слов'янських мовах здебільшого передає «схвильоване забарвлення» [Матезиус 1967, с. 497] і вирізняється «підвищеною експресивністю або емоційністю» [Адамец 1966, с. 54]: *Червоні / троянди навколо хати і попід усім парканом* (А. Яна). *Справжній син / українського народу похований тут на високій дніпровській кручі* (Літературна Україна. – 2002.12.03). Очевидно, пасивізація прямо пов'язана з прагненням формально закріпити рему в ініціальной позиції. Такий порядок властивий діалогічному мовленню, а в письмовому мовленні він постає як «стилістичний сигнал» [Ковтунова 1976, с. 134] розмовності, хоча переходу на останню не відбувається: *Марійка, так казали люди, / так затужила за чоловіком, що і з двору не виходить: все щось порасться біля хати, не піднімаючи навіть голови* (А. Яна). Усе це дає підстави для твердження про комунікативне призначення порядку слів і пряме співвідношення з відповідним статусом теми або реми.

Співвідношення теми і реми **функційно-комунікативною перспективою** або **актуальним членуванням** речення. Тема і рема позбавлені симетрії, тому що рема виступає обов'язковим компонентом речення, умотивовуючи його комунікативно-ситуативний статус як висловлення. Без реми речення втрачає повністю комунікативне значення. Наявність теми є сигналом наявності в реченні реми, але зворотного не простежується. В реченні може бути тільки рема і від цього його комунікативна заангажованість не применшується. «Рема – це компонент комунікативної структури, який конститує мовленнєве повідомлення. Відповідно, тема – його неконститувальний компонент, протиставлений ремі – ... (рема – А. З.) формує речення як витвір мовлення з певним комунікативним завданням, а роль теми – відносна: тема відповідає за зв'язок речення з текстом й екстралінгвістичною реальністю» [Янко 1999, с. 30; див. також: [Янко 2001, с. 201]].

При тлумаченні теми і реми слід відмежовувати останні від термінів «дане» і «нове» (пор. синонімічні – «старе» і «нове», «стара інформація» і «нова інформація»). «Даним» є щось відоме із конситуації (конситуація – це та мовленнєва ситуація, в якій знаходиться речення), з попереднього контексту [Ковтунова 1976, с. 42]. «Новим» вважається друга частина речення. Так, у реченні *Рукопис вразив Степана* даним є іменна група *рукопис*, а в нове входить *вразив Степана*. Контекст: *Молодий письменник подав свій новий твір до редакції. Степан почав повільно гортати його. Рукопис вразив Степана* (В. Підмогильний).

Визначення даного як «відомого із конситуації» повинно доповнюватися тим, що 1) дане – це те, що, як вважає мовець, відомо адресату (уява адресанта про те, що відомо чи невідомо адресату, може бути помилковою, з чим і пов'язана більшість комунікативних невдач: *А ми вже й захворіли. – А хто це „ми“?*); 2) даним є відоме не з конситуації (пор. *Ви – майбутній керівник і Майбутній керівник – ви*. Адресат, позначений іменною групою *ви*, відомий, оскільки співрозмовник знає самого себе, але це знання не пов'язане з відповідними мовленнєвими ситуаціями. Різниця в комунікативному статусі слова *ви* полягає в тому, що у *Ви – майбутній керівник* увага адресата звернута на самого себе, а в *Майбутній керівник – ви* – швидше за все ні. При цьому референт *ви* активізований, виведений у сферу оперативної пам'яті у *Ви –*

майбутній керівник, але не активізований у *Майбутній керівник – ви*, коли адресат взагалі про себе не думає).

Ознака **активації** знання [Чейф 1982; Dryer 1996] становить основу сучасного тлумачення даного. «Дана (або стара) інформація – це те знання, яке, за передбаченням мовця, знаходиться у свідомості слухача на момент вимови висловлення» [Чейф 1982, с. 281]. Комунікативною категорією «дане / нове» є категорія, яка охоплює два статуси: дане – певне знання, яке активізоване у свідомості адресата на момент мовлення, а нове – не активізоване знання.

Здебільшого дане збігається з темою, а нове – з ремою: *Ви – / майбутній керівник*. Хоча на самому початку тексту або абзацу тема може бути і «новим»: *Степан стояв коло поруччя на палубі...* (В. Підмогильний) – початок роману «Місто».

Дане може бути й частиною реми: *Цей студент – асистент професора*, де іменна рематична група *асистент професора* включає й форму родового відмінка іменника *професора*, що стосується даного. Останнє може цілком корелювати з ремою, що найповніше реалізується у повних відповідях на загальне питання або в реченнях ідентифікації, коли нове полягає тільки в ототожненні двох об'єктів, але не в інформації про них самих: *Непорозуміння, виявилось, і було* (О. Слісаренко). *Сусідом був саме цей полковник* (В. Підмогильний).

Особливий статус у комунікативній структурі речення належить **суперпозиції реми** [Янко 1999, с. 481], що охоплює випадки реалізації в реченні двох рем і відповідно наявності двох повідомлень, внаслідок чого досягається особливе комунікативне напруження. Ці випадки належать до письмового мовлення і виголошення тексту вголос [там само, с. 481]: *Нові теракти / знову й знову лунають у Чечні / («1+1», ТСН (12.01.2003))*.

Знаковим є розчеплення речення, за допомогою чого виражаються тема і рема, тобто **клефт** (від англ. cleft(ing), пор. також англійські терміни на позначення теми (topic) і реми (focus)). Специалізованим засобом клефта в українському комунікативному синтаксисі постає конструкція, утворювана за моделлю „*щодо + род. в.*”, що останнім часом виявляє надактивні тенденції в публіцистичному, нормативному усно-літературному мовленні, поступово витісняючи подібні: *Щодо мене, / то я їду до Києва. Щодо порядку слів, / то він в українській мові відносно вільний*.

Комунікативно **розчленовані (категоричні)** речення чітко протиставлені комунікативно **нерозчленованим (тетичним)**. Останні є

відповіддю на повне диктальне питання й окреслюють певну ситуацію повністю: *Що відбулося? Що трапилося? У чому річ?* → *Наступило спекотне літо. Трапилася надзвичайна подія. Лікаря треба кликати.* У цьому разі ситуація подається прямо без вихідного пункту. Традиційно такі речення кваліфікують як «речення з нульовою темою» або «повідомлення про наявність, буття, існування цілісного факту, події як ознаки дійсності без вичленовування певних її аспектів як вихідних» [Крылова 1977, с. 72]. Хоча інколи стверджують, що у реченнях типу *Лікаря треба кликати* наявна певна «тема», але «вона не виступає частиною речення, а знаходиться або в підтексті, або прозора із ситуації мовлення» [Тестелец 2001, с. 448]. Темою речення є *чиясь серйозна хвороба* і тому такого типу речення кваліфікують як речення з **неінгерентною** (не входить до складу речення) **темою** [Баранов 1983]. Речення, що складаються з однієї реми, є **тетичними** (комунікативно нерозчленованими).

Розмежування тетичних і категоричних речень теоретично обґрунтував і подав їхні кваліфікаційні ознаки логік А. Марті [Marty 1918], який запропонував диференціювати «дwochленні» й «одночленні» (ця термінологія постає не зовсім виправданою у силу її подібності у класифікаційних сітках складнопідрядних речень (пор.: за М. Поспеловим диференціюються складнопідрядні одночленні і складнопідрядні двочленні)) речення. При цьому мова створює ілюзію двочленності тетичних речень: синтаксична членованість суперечить їхній логічній монолітності. Уживання тетичних речень може спостерігатися в тих самих ситуаціях, в яких можлива стратегія з **висуванням** і максимальною актуалізацією **теми**, тобто перетворення певного реченнєвого компонента в тему [Maslova 1995]: *Задоволений учитель* → *Учитель задоволений. Вітає ювіляра прем'єр* → *Прем'єр вітає ювіляра.* У тетичних реченнях повною мірою простежується **експансія реми**, що найдекватніше виявляється у реченнях-відповідях на диктальне питання: *Що трапилося?* – *Сьогодні у Горлівському педагогічному інституті іноземних мов відбувається конференція.* Кожне інше питання зумовлюватиме звуження реми до певного і/або певних компонентів і відповідне перенесення наголосу: *Що сьогодні відбувається в Горлівському педагогічному інституті іноземних мов?* – *Сьогодні у Горлівському педагогічному інституті іноземних мов відбувається / конференція.*

Рема повністю пов'язана з акцентоносієм. У сучасному українському синтаксисі легко простежити експансію реми навіть у

розчленованих (двочленних) реченнях. Так, експансія реми досить поширена від іменної частини на весь присудок (*Ліс стояв / мовчазний* → *Ліс / стояв мовчазний*), але не на все речення, від підмета неперехідного дієслова рема може поширюватися на все речення, що і призводить до утворення тетичного речення: *Чому такий колір жита?* → *Жито половіє*. Носій акценту в тетичному реченні обирається згідно з ієрархією, яка була встановлена на матеріалі чеської мови (так звана «шкала комунікативного динамізму») (див.: [Sgall 1986, pp. 198–199], пор. також [Янко 1999, с. 41]): **детермінант** (сирконстант = ситуант) < **предикат** (присудок) < **суб'єкт** (підмет) < **об'єкт** (додаток) – незалежно від порядку слів носієм акценту в тетичному реченні 1) за наявності об'єкта є останній (*Що трапилося?* → *Професор Кононенко 'лекцію читає* (знак ' – показник акценту); 2) за відсутності об'єкта носієм акценту виступає суб'єкт (*Чому ти їдеш у село?* → *'Батько захворів*; 3) за відсутності об'єкта і суб'єкта – детермінант (сирконстант = ситуант) (*Чому ти мокрий?* → *Під дощ понав*) тощо.

Вибір акцентоносія в українській мові пов'язаний з даним і новим. Правило «**детермінант** (сирконстант = ситуант) < **предикат** (присудок) < **суб'єкт** (підмет) < **об'єкт** (додаток)» постає реальним за врахування того, що «акцентоносіє, обраний за синтаксичною ознакою, передає своє право „попередньому” акцентоносію, якщо він сам уже активований у передтексті» [Янко 1999, с. 41; Кодзасов 1996, с. 186]: *Що трапилося?* → *Онук 'іграшку зламав*, але *Що трапилося з іграшкою?* → *Їі 'онук зламав*. Саме тому правило вибору акцентоносія для тетичних речень цілком правомірно поширити і на речення, які містять тему, що дозволяє відповідно побудувати ієрархію вибору акцентоносія: **дане** < **детермінант** (сирконстант = ситуант) < **предикат** (присудок) < **суб'єкт** (підмет) < **об'єкт** (додаток). Порядок слів для вибору акцентоносія не відіграє ролі: *Будемо шукати нових 'учасників* → *Нових 'учасників будемо шукати* → *'Учасників нових будемо шукати*.

Комунікативне значення цілком правомірно може ґрунтуватися на виборі, що впливає з контрастивності [Bolinger 1961]. Контрастивним виділенням називається комунікативна категорія, що позначає вибір з декількох елементів невеликої множинності, склад якої відомий адресанту й адресату, з належним протиставленням [Тестелец 2001, с. 437]. Так, у реченні *Це лекцію читає професор Петренко* мається на увазі, що лекцію може читати хто-небудь інший, але з

певної кількості можливих референтів, які вичерпують множинність, тільки один є можливим заповнювачем позиції.

Множинність, з якої здійснюється вибір, називається **релевантною** (= **ситуаційною**). Обсяг такої релевантної множинності не повинен перевищувати обсяг оперативної пам'яті. Складник на позначення виділеного таким чином становить **фокус контрасту**. «При зіставленні виділеного елемента з іншими, які могли б опинитися на його місці, виникає ідея про заперечення усіх інших можливостей, крім виділеного» [Янко 1999, с. 35]. Фокус контрасту інколи збігається і з темою, і з ремою: *Що для вас важливіше – відпочинок чи робота?* → Для мене важливіша **робота** – фокусом контрасту є рема; *Активний відпочинок я це можу зрозуміти, а важку роботу – ні* – фокусом контрасту постає тема.

Загалом в українському комунікативному синтаксисі простежується закономірність: якщо в реченні наявна контрастивна тема, то в ньому наявна і контрастивна рема. Тому використовуються дві релевантних множинності: *Який це сосновий бір! Це не сосновий бір, а ось там – сосновий бір* (О. Турянський).

У реченнях може бути і більше одного фокусу контрасту: *Олександр* (не хто-небудь інший) *намалював портрет* (не що-небудь інше). У сурядних реченнях часто наявні одночасно контрастивна тема і контрастивна рема; при цьому контрастивна тема завжди розташовується на початку речення: *Наші долі різні: ти – вчитися до міста, а я – працювати на завод*, де *ти* і *я* постають контрастивними темами, *до міста* і *на завод* – контрастивними ремами сурядних клауз.

У комунікативному синтаксисі слід розрізняти контрастивність і **зіставне виділення** [9], до якого належить протиставлення двох або більше елементів релевантної множинності, але поза контрастивним наголошенням (пор. зіставні і протиставні відношення у складносурядних реченнях). При зіставному виділенні елементи не протистоять і не перебувають у контрасті: якщо щось стверджується про той чи інший елемент, то при цьому не заперечується, що це може стосуватися й іншого елемента. Це особливо поширене при перерахуванні. Зіставне виділення може торкатися теми (*Столи можете придбати у нас, а про стільці щось придумаємо*), реми (*Султан волів бачити свою піхоту вишколеною, досить підготовленою, а флот – мобільним* (А. Яна)), теми і реми водночас (*Син пішов до школи, батько на роботу, а мати вдома* (А. Яна)).

В українській мові з вільним порядком слів зіставне виділення відіграє надзвичайно важливу роль у виборі порядку складників. При цьому останні повинні займати ту саму позицію або на початку, або в кінці речення незалежно від свого місця в синтаксичній одиниці.

У тих чи інших ситуаціях ремою виступає не відповідна частина повідомлюваного, як у категоричних реченнях, та й не усе повідомлення, як у тетичних реченнях, а лише істинна оцінка певного твердження або повідомлення щодо наявності певної ситуації. Так, у ситуації очікування ремонту телевізора у повідомленні адресанта адресату *Телевізор працює* ремою постає факт постанови позначуваної реченням ситуації. Значення «істинне» і «неістинне» утворюють релевантну множинність контрарних значень істинності. «Тут релевантна множинність, з якої здійснюється вибір, – дві можливості – „так” і „ні”, або „істина” і „неправда”, або „має місце” і „не має місця”» [Янко 1999, с. 38].

Комунікативна категорія, основним значенням якої виступає судження мовця щодо наявності певної ситуації, істинності / неістинності певного висловлення, називається **верифікацією**. Темою у верифікативних реченнях постає ситуація загалом, а ремою – твердження щодо її істинності/неістинності, пор. твердження П. Адамца [1966] про загальноверифікативні (підтверджується або не підтверджується загальна інформація: *Степан на роботу не прийшов*) і часткововерифікативні (підтверджується або не підтверджується часткова інформація: *Не тільки вовки живуть у лісі*) речення, що є розвитком відповідної концепції Ш. Баллі [1955].

Особливий статус у комунікативному синтаксисі належить емпазі, суть якої полягає у не вказівці на порушення норм: *Три й один раз тобі повтори! Такі справи нам одним не під силу*.

Своєрідним постає статус категорії емпатії в українському комунікативному синтаксисі. Емпатія – це набуття партиципантом, позначуваним у ситуації, певних властивостей мовця. Фокус емпатії – той партиципант, який максимальною мірою, порівняно з іншими партиципантами, зосереджує у собі ці властивості. Якщо мовець безпосередньо позначений у реченні (наприклад, особовим займенником 1-ої особи), то це позначення збігається з фокусом емпатії. Якщо мовець не позначений, але окреслений адресат (використано займенник 2-ої особи), то він є фокусом емпатії. Якщо ж у реченні адресант й адресат не позначені, то в ньому обирається одна іменна група, референт якої максимально ототожнюється з

мовцем, і повідомлення будується з його погляду. Емпатія допомагає пояснити неприйнятність речень зразка # *Чоловік Віри Семенівни подарував своїй дружині Вірі Семенівні золотий ланцюжок*. Якщо певний референт позначається як *чоловік Віри Семенівни*, то звідси випливає, що референту *Віра Семенівна* притаманна більша емпатія. Але в реченні *Чоловік Віри Семенівни подарував своїй дружині Вірі Семенівні золотий ланцюжок* наявна ще одна іменна група *своїй дружині Вірі Семенівні*, з якої випливає зворотне: більш емпатичний референт визначається через менш емпатичний. Внаслідок цієї суперечності речення *Чоловік Віри Семенівни подарував своїй дружині Вірі Семенівні золотий ланцюжок* є неприйнятним, незважаючи на те, що граматично воно побудовано правильно.

Комунікативні категорії безпосередньо співвідносяться із системою внутрішньотекстових стилістичних закономірностей, зокрема вертикальними і горизонтальними площинами авторизації, виявами синтаксичних фігур типу парцеляції, асиндетону, полісиндетону, зевгми, оскільки їх специфікація повністю підпорядкована внутрішньотекстовим закономірностям актуального членування та співвіднесеності з комунікативними регістрами. Так, у репродуктивному, інформативному регістрах домінує препозиція теми і постпозиція реми, а при реактивному, волюнтивному – препозиція реми і постпозиція теми, прямо пропорційними (зворотно пропорційними) постають співвідношення теми і реми у генеритивному регістрі. Все це дозволяє стверджувати, що стилістика тексту експліцитно і / або імпліцитно включає комунікативні значення, які впливають на вияв загальнотекстових категорійних форм зв'язності, членованості, перспекції, ретроспекції та інші, корелюють із закономірностями внутрішньотекстових виявів актуалізації.

ВИСНОВКИ

Сучасна граматики з її різноманітними напрямками охоплює студіювання морфологічного, синтаксичного, словотвірного та інших мовних ярусів. В активі її досліджень перебувають внутрішньореченнєві механізми лінійної реалізації синтаксичних позицій, їх взаємодії та взаємозумовленості, співвідношення і/чи неспіввідношення, симетрії і/чи асиметрії в її численних різновидах. Порівняльно-історична (лінгвогенетична), структурно-семантична, функційно-комунікативна ↔ функційно-когнітивна ↔ комунікативно-синергетична (чи в інших інтерпретаціях – дососюрівська, сосюрівська, постсосюрівська) лінгвістичні парадигми заактивізували граматичні пошуки, що постали як актантна, рольова, валентна і/чи валентнісна, аналітична, комунікативна, когнітивна, ідеографічна та інші граматики.

Дискурсивні дослідження, становлення теорії мовленнєвих актів, комунікативних жанрів, аналіз особливостей мовної картини світу та багато іншого покликали до життя формування і становлення теорії активної й пасивної граматики з ґрунтовним вивченням асоціативних інтенцій мовної і/чи мовленнєвої особистості, визначення статусу останньої у взаємозв'язаних поняттях *мови, мовлення*, а також простеження різних виявів мовної і/чи мовленнєвої особистості в еволюції суспільства загалом і в національно-мовному просторі зокрема.

Лінгвосоціумні студіювання з їх активним освоєнням територіальних і соціальних анклавів привнесли розгляд мовних портретів окремих корпоративних груп і ландшафтних просторів – сіл, селищ, містечок, міст та ін. У цьому разі граматичні дослідження концентровано на теоретико-прикладних постулатах мовносоціумної граматики, визначення статусу тієї чи тієї категорійності в загальномовному просторі зі встановленням системного, узусного й оказіонального характеру розглядуваних явищ. Такий підхід мотивував теоретичне осмислення граматики-лексикографічних інваріантів і варіантів, розгляд диференційних ознак аналогів, еквівалентів, кваліфікацію окремих виявів 'у знач.' і/чи 'у функції', що сформульовано в основних тезах лексикографічної граматики в її вузькому і широкому розуміннях. Застосування лінгвосоціумних критеріїв у дослідженні граматичних одиниць, категорій, форм уможливили студіювання

мовносоціумного виміру, наприклад, прийменникових, сполучникових та інших одиниць.

У граматиці актуальними залишаються студіювання семантичного наповнення внутрішньореченневих синтаксичних позицій (локативної, темпоральної, каузальної, об'єктної, суб'єктної та ін.), а також їх розгляд через призму внутрішньовідмінкового і міжвідмінкового внутрішньочастиномовного і внутрішньовідмінкового і міжвідмінкового міжчастиномовного парадигмального простору зі встановленням множин конвергенції й дивергенції, трансформації, модифікації та варіації, коли одна із внутрішньопарадигмальних внутрішньочастиномовних форм набуває відносного ізолювання і формально-граматичного статусу іншої частини мови. Істотним постає діагностування рівнів і ступенів міжчастиномовних транспозицій на тлі структурної та функційної типології синтаксичної деривації. Диференціювання синтаксичної деривації уможливорює встановлення універсально-типологічних моделей модифікації слов'янського речення з напрацюванням підґрунтя для аналізу таких модифікацій (із можливим охопленням варіацій і трансформацій у реченнях різних мов).

Не менш значущим є врахування еволюції лінгвістичних поглядів на категорійних статус іменникових відмінків, морфологічних родів, морфологічних чисел, морфологічних форм часу та ін. із належним осмисленням місця граматичної концепції відомих науковців в історії лінгвістичної думки. Заявлене набуває особливої ваги у зв'язку з видозміною лінгвістичних наукових парадигм, наявності тягlosti мовознавчої думки, що уможливорює створення цілісної типології мовно-граматичних описів, виявом течії й напрямів, шкіл у межах, наприклад, структуралізму, лінгвопсихологізму, функціоналізму та ін., встановленням міждисциплінарного статусу того чи того лінгвістичного напрямку, течії, школи. Активна розбудова функційних студіювань мотивувала створення теорії функційної перспективи речення й комунікативної граматики в межах загальнотипологічної теорії функціоналізму. Створення засадничих основ функційно-типологічних досліджень стало опертям для функційно-синтаксичних і функційно-морфологічних досліджень.

Активне освоєння теорій генеративної граматики із застосуванням теорій функційного синтаксису мотивує розширення формальних студій, створення теорії конструкційної граматики, встановлення внутрішньореченневої ієрархії синтаксичних категорій із

простеженням співвідношення і / чи неспіввідношення формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних, власне-семантичних, комунікативних, реченнєво-логічних та інших категорійних форм. У теорії речення особливої ваги набуває тлумачення предикативності і предикації, визначення ємності парадигмальності й синтагмальності категорійності речення, студіювання феноменологічної типології речення. Знаковим у сучасному синтаксисі є розгляд одиниць формально-граматичного, семантико-синтаксичного, власне-семантичного, аналогового, логічного та іншого аспектів в об'єктивному та суб'єктивному просторі з послідовним окресленням статусу об'єктивної та суб'єктивної граматики національної мови, які постають найбільшою мірою мотивованими різними дискурсивними практиками, залученням корпусів національних мов до студіювання. Результатом такого підходу є створення різного зразка корпусних граматики сучасних мов.

CONCLUSION

Current grammar with its variety of branches covers the studying of morphological, syntactical, derivational, and other language tiers. The assets of its researches within a sentence include mechanisms of linear occurrences of syntax units, their synergy and interdependence, correlation and / or non-correlation, symmetry and / or asymmetry in its numerous varieties. Comparative-historical (linguogenetic), structural-semantic, functional-communicative ↔ functional-cognitive ↔ communicative-synergetic (or, as other interpretations consider, *presaussure*, *saussure*, *postsaussure*) linguistic paradigms intensified grammar researches which appeared as actantial, thematic, valent, analytical, communicative, cognitive, ideographical and other grammars.

Discourse investigations, genesis of speech act theory and communicative genre theory, analysis of peculiarities of linguistic picture of the world and many others caused formation and origin of active and passive grammar theory with the substantial investigation of associative intensions of language and / or speech individuality, and distinguishing the status of the last in such interrelated notions as *language* and *speech* along with noticing different aspects of language and / or speech individuality throughout the society evolution in general and in national and language area in particular.

Linguistic social studying with its active learning of territorial and society enclaves initiated researching the linguistic pictures of certain corporate clusters and geographical units – countries, villages, towns, cities, etc. In this case, grammar investigations are focused on theoretical-applied postulates of social-language grammar, determination of the status of any given categorization within general linguistic area including distinguishing the system, colloquial usage and occasional character of considered phenomena. Such an approach substantiated theoretical comprehension of grammar and lexicographical invariants and alternatives, consideration of differential characteristics of analogues and equivalents, classification of certain cases *meaning* and / or *function* what is stated in the main theses of lexicographical grammar in its narrow and wide conceptions. Applying linguosocial criteria into investigation of grammatical units, categories, and forms enabled researching the social-language field, e.g. prepositional, conjunctive and other units.

Grammar is still focusing on studying semantic content of in-sentence syntactical positions (vocative, temporal, causal, objective,

subjunctive, etc.) as well as on their actual investigation through the prism of case and intercase of parts of speech paradigm field (both within and internally) setting the variety of convergence and divergence, transformation, modification, and variation in case when one of the internal paradigmatic forms of a part of speech within gets relative isolation and formal-grammatical features of other part of speech. Diagnosis of levels and degrees of transpositions within parts of speech based on structural and functional typology of syntactical derivation is essential. Differentiation of the last makes possible to determine universal-typological models of modification of Slavic sentences enriching the basis to analysis such modifications (enhancing variations and transformations in sentences of different languages).

Considering evolution of linguistic approaches to the category status of case, morphological genders and numbers, morphological forms of time, etc. with the proper interpretation of the value of grammar conception made by outstanding scholars in the history of linguistics view is significant too. That was stated above obtains meaningful value due to changes in linguistic scientific paradigms, existence of complexity of language approaches, what involves making complete typology of lingual and grammatical descriptions, instance of streams and directions, schools within, e.g., structuralism, linguopsychological analysis, functionalism, etc., establishment of interdiscipline status of any given linguistic movement, branch, and school. Active development of functional studying caused appearance of functional prospective of a sentence and communicative grammar theory within common typological theory of functionalism. Creation of principle basis of typological-functional researches appeared to be the ground for functional syntactic and functional morphological researches.

Active learning of generative grammar theories based on theories of functional syntax causes widening formal studies, derivation of constructive grammar theories, determination in-sentence hierarchy of syntactic categories observing correlation and / or non-correlation of semantic-formal, semantic-syntactic, semantic, communicative, logical-sentence and other category forms. According to the sentence theory, distinguishing of predicativity and predication, determination of capacity of paradigmatic and syntagmatic categories of a sentence, studying phenomenological typology of a sentence acquire more importance. Considering the units of grammatical-formal, semantic-syntactic, semantic, analogue, logical and other aspects in objective and subjective

areas with consecutive outlining objective and subjective grammar status of a national language is indicative; they are mainly caused by different discourse practices and involving groups of national languages to investigate. This approach results in corpus grammar of different samples appearance in modern languages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Адамец 1966: Адамец П. Порядок слов в современном русском языке / П. Адамец. – Прага : Academia, 1966. – 96 с.

Адамец 1978: Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике // Языкознание в Чехословакии : [сб. статей. 1956–1974] / П. К. Адамец; [под ред. А. Г. Широковой]. – Москва : Наука, 1978. – С. 213–214.

Адамец 1978(а): Адамец П. Образование предложений из пропозиций в современном русском языке / П. Адамец. – Прага, 1978. – 160 с.

Адах 2001: Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори Василя Барки: (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти) : [монографія] / Н. А. Адах; [за ред. Г. М. Вокальчук]. – Рівне, 2007. – 136 с.

Акимова 1990: Акимова Г. Н. Новые явления в синтаксическом строе современного русского языка : [учеб. пособ.] / Галина Николаевна Акимова. – Москва : Высшая школа, 1990. – 168 с.

Алтинцева 2003: Алтинцева Л. Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою : [автореф. ... канд. філол. наук] / Леся Юрїївна Алтицева; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.

Андерш 1975: Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах / Йозеф Фрідріхович Андерш. – К. : Наукова думка, 1975. – 196 с.

Апресян 1993: Апресян В. Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций / Валентина Юриевна Апресян, Юрий Дериникович Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 27–35.

Апресян 1967: Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Юрий Дериникович Апресян. – Москва : Наука, 1967. – 252 с.

Апресян 1995: Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. 1: Лексическая семантика (семантическая средства языка) / Юрий Дериникович Апресян. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Москва : Языки русской культуры : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – VIII. – 472 с.

Арно 1990: Арно А. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля / Антуан Арно, Клод Лансло. – Москва : Прогресс, 1990. – 272 с.

Арутюнова 1976: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы : [монография] / Нина Давидовна Арутюнова. – Москва : Наука, 1976. – 382 с.

Арутюнова 1983: Арутюнова Н. Д. Русское предложение: бытийный тип : [монография] / Нина Давидовна Арутюнова, Евгений Николаевич Ширяев. – Москва : Наука, 1983. – 199 с.

Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт : [монография] / Нина Давидовна Арутюнова. – Москва : Наука, 1988. – 341 с.

Арутюнова 1992: Арутюнова Н. Д. Язык цели / Нина Давидовна Арутюнова; [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева] // Логический анализ языка. Модели действия [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1992. – С. 14–23.

Астафьева 1974: Астафьева Н. И. Предлоги в русском языке и особенности их употребления : [монография] / Нина Ивановна Астафьева. – Минск : Высшая школа, 1974. – 180 с.

Ахманова 2004: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – [2-е изд., стер.]. – Москва : Едиториал Урсс, 2004. – 671 с.

Бабайцева 1967: Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе / Вера Васильевна Бабайцева. – Воронеж : Центрально-Черноземное книжное издательство, 1967. – 392 с.

Бабайцева 1975: Бабайцева В. В. Изучение членов предложения в школе : [учеб. пособ.] / Вера Васильевна Бабайцева. – Москва: Просвещение, 1975. – 136 с.

Бабайцева 1983: Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – 1983. – № 5. – С. 17–23.

Бабайцева 1987: Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация : [учебник] / Вера Васильевна Бабайцева, Леонард Юриевич Максимов. – [2-е изд., перераб.]. – Москва : Просвещение, 1987. – 256 с.

Бабайцева 1988: Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке : [учеб. пособ.] / Вера Васильевна Бабайцева. – Москва : Просвещение, 1988. – 159 с.

Бабайцева 1989: Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке : [учеб. пособ.] / Вера Васильевна Бабайцева. – Москва : Просвещение, 1989. – 159 с.

Бабайцева 2000: Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка / Вера Васильевна Бабайцева. – Москва : Дрофа, 2000. – 640 с.

Бабов 1963: Бабов К. Русские предлоги : [монография] / К. Бабов. – София : Болгарская АН, 1963. – 386 с.

Байков 2002: Байков В. Г. Интерпретация текста как объект пародирования / В. Г. Байков // Мова і культура. – Київ, 2002. – Вип. 4. – С. 5–11.

Балко 2004: Балко М. В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови : [дис. ... к. філол. н. : спеціальність 10.02.01 «Українська мова»] / Марина Володимирівна Балко. – Запоріжжя, 2004. – 210 с.

Балли 1955: Балли Ш. Французская стилистика и вопросы французского языка / Шарль Балли; [пер. с фр. К. А. Долинина]. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.

Балли 2001: Балли Ш. Французская стилистика и вопросы французского языка / Шарль Балли; пер. с фр. К. А. Долинина. – [2-е изд., стереотип.]. – Москва : Едиториал УРСС, 2001. – 392 с.

Баранов 1983: Баранов А. Н. Семантика общих вопросов в русском языке (категория установки) / А. Н. Баранов, И. М. Кобозева // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1983. – № 3. – С. 15–23.

Баудер 1980: Баудер А. Я. К лингвистической интерпретации явлений переходности в грамматическом строе русского языка / А. Я. Баудер // Научн. докл. высш. шк. : Филологические науки. – 1980. – № 5. – С. 79–83.

Бацевич 2004: Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Флорій Сергійович Бацевич. – Київ : Академія, 2004. – 342 с.

Бацевич 2006: Бацевич Ф. Вступ до лінгвістичної генології : [навч. посіб.] / Флорій Сергійович Бацевич. – Київ : Академія, 2006. – 247 с.

Беларуская 1989: Беларуская мова. Сінтаксіс, пунктуацыя [падручнік] / [пад агульнай рэд. Я. М. Адамовіча]. – Мінск : Вышэйшая школа, 1989. – 303 с.

Белоусов 2008: Белоусов К. И. Синергетика текста. От структуры к форме : [монография] / Константин Игоревич Белоусов. – Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2008. – 248 с.

Белошапкива 1977: Белошапкива В. А. Современный русский язык. Синтаксис [учеб. пособ.] / Вера Арсентьевна Белошапкива. – Москва : Высшая школа, 1977. – 248 с.

Белошапкива 1983: Белошапкива В. А. О понятии синтаксической производности / В. А. Белошапкива // Рус. яз. за рубежом. – 1983. – № 7. – С. 49–53.

Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист; [под ред., вступительной статьей и комментарием Ю. С. Степанова]. – Москва : Прогресс, 1974. – 446 с.

Білецький 1928: Українська мова : [підручн. для старшого конт. труд. шкіл; сьомий рік] / О. Білецький, Л. Булаховський, О. Парадиський, М. Сулима. – [2-е вид.]. – Харків : Держвидав України, 1928. – 73 с.

Білецький 1974: Білецький А. О. Важливі проблеми сучасного мовознавства // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 9. – С. 21–29.

Білошицька 2017: Білошицька В. О. Комунікативна особистість як феномен політичної лінгвокультури (на матеріалі аналітичних статей українських, англійських та французьких масмедіа): [дис. канд. філол. наук : спеціальність 10.02.15 «Загальне мовознавство»] / Валерія Олександрівна Білошицька. – Київ, 2017. – 480 с.

Блох 1986: Блох М.Я. Теоретические основы грамматики : [учеб. пособ.] / Марк Яковлевич Блох. – Москва : Высш. шк., 1986. – 160 с.

Блумфилд 1968: Блумфилд Л. Язык / Леонард Блумфилд. – Москва : Прогресс, 1968. – 608 с.

Богатько 2010: Богатько В. В. Синтаксис і стилістика неповних речень у мові сучасної української періодики : [навч. посіб.] / Валентина Богатько. – Вінниця : Нова книга, 2010. – 176 с.

Богданов 1977: Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения : [монография] / В. В. Богданов. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.

Богданов 1984: Богданов В. В. Деяльностный аспект семантики / В. В. Богданов // Семантика и прагматика синтаксических единиц : [сб. научн. трудов]. – Калинин : Изд-во Калинин. ун-та, 1984. – С. 12–23.

Богданов 1996: Богданов В. В. Лингвистическая прагматика и ее прикладные аспекты / В. В. Богданов // Прикладное языкознание : [сб. науч. трудов / [отв. ред. А. С. Герд]. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996. – С. 268–275.

Богин 1984: Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов : [автореф. ... докт. філол. наук] /

Г. И. Богин. – Калинин : Калининский государственный университет, 1986. – 86 с.

Боголепов 1972: Боголепов А. П. К учению о предлоге в современной русской грамматике / А. П. Боголепов // Русский язык в советской школе. – Москва : Просвещение, 1972. – С. 49–54.

Бодуэн де Куртенэ 1963: Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ. – Москва : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1 – 385 с.; Т. 2 – 391 с.

Бондаренко 1961: Бондаренко В. С. Предлоги в современном русском языке: [учеб. пособ.] / Василий Семенович Бондаренко. – Москва : Учпедгиз, 1961. – 75 с.

Бондарко 1976: Бондарко А. В. Теория морфологических категорий : [монография] / Александр Владимирович Бондарко. – Ленинград : Наука, 1976. – 256 с.

Бондарко 1983: Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии : [монография] / Александр Владимирович Бондарко. – Ленинград : Наука, 1983. – 208 с.

Бондарко 1991: Бондарко А. В. Семантика лица / Александр Владимирович Бондарко // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – Санкт-Петербург : Наука, 1991. – С. 5–40.

Бондарко 1992: Бондарко А. В. К вопросу о функциях в грамматике / Александр Владимирович Бондарко // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – 1992. – Т. 51. – № 4. – С. 14–26.

Бондарко 1994: Бондарко А. В. К проблеме интенциональности в грамматике (на материале русского языка) / Александр Владимирович Бондарко // Вопросы языкознания. – 1994. – № 2. – С. 3–18.

Бондарко 1967: Бондарко А. В. Русский глагол : [учеб. пособ.] / А. В. Бондарко, Л. Л. Буланин / [под ред. Ю. С. Маслова]. – Ленинград : Просвещение, 1967. – 192 с.

Бороздина 2003: Бороздина И. С. Семантика пространственных предлогов: на материале английского и русского языков : [дис. на соискание учёной степени к. филол. н. : специальность 10.02.19. «Теория языка»] / Ирина Сергеевна Бороздина. – Курск, 2003. – 219 с.

Борщ 1973: Борщ Є. Г. Граматична особа і персональність / Є. Г. Борщ // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 50–59.

Бровко 1998: Бровко А. С. Предлог в синтаксическом строе предложения / А. С. Бровко // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя. – 1998. – С. 23–26.

Будагов 2003: Будагов Р. А. Слово и его значение / Рубен Александрович Будагов. – [2-е изд.]. – Москва : Либриком, 2003. – 64 с.

Буланин 1986: Буланин Л. Л. Категория залога в современном русском языке : [учеб. пособ.] / Л. Л. Буланин. – Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1986. – 86 с.

Булаховський 1951: Булаховський Л. А. О. О. Потєбня, великий мовознавець нашої Батьківщини (до 60-річчя з дня смерті) / Л. А. Булаховський // Українська мова в школі. – 1951. – № 5. – С. 7–15.

Булаховський 1958: Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові / Л. А. Булаховський // Дослідження з синтаксису української мови : [зб. наук. статей]. – Київ : Академія Наук УРСР, 1958. – С. 5–28.

Булыгина 1964: Булыгина Т. В. Пражская лингвистическая школа / Т. В. Булыгина // Основные направления структурализма : [сб. науч. статей]. – Москва : Наука, 1964. – С. 46–126.

Булыгина 1990: Булыгина Т. В. Функциональная лингвистика / Т. В. Булыгина, С. А. Крылов // Лингвистический энциклопедический словарь / [под ред. В. Н. Ярцевой]. – Москва : Советская энциклопедия, 1990. – С. 501–502.

Буслаев 1863: Буслаев И. Ф. Историческая грамматика русского языка. – Ч. 1–2 / Иван Федорович Буслаев. – [2-е изд., передел.]. – Москва : Университетская типография (Катков и К^о), 1863. – Т. 1. – 259 с.; Т. 2. – 374 с.

Буслаев 1959: Буслаев И. Ф. Историческая грамматика русского языка / Иван Федорович Буслаев. – Москва : Учпедгиз, 1959. – 623 с.

Буслаев 2006: Буслаев И. Ф. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис / Иван Федорович Буслаев. – Москва : КомКнига, 2006. – 680 с.

Важнік 2008: Важнік С. А. Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў : семантика і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката : [манаграфія] / Сяргей Аляксандравіч Важнік. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 492 с.

Валгина 1973: Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : [учеб. пособ.] / Нина Сергеевна Валгина. – Москва : Высшая школа, 1973. – 328 с.

Валгина 1991: Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : [учеб. пособ.] / Нина Сергеевна Валгина. – [3-е изд.]. – Москва : Высшая школа, 1991. – 423 с.

Валгина 2003: Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке : [учеб. пособ.] / Нина Сергеевна Валгина. – Москва : Логос, 2003. – 304 с.

Ван Валин 1982: Ван Валин Р. Референциально-ролевая грамматика / Р. Ван-Валин, У. Фоли // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XI. – Москва : Прогресс, 1982. – С. 376–410.

Ван Дейк 1989: Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк. – Москва : Прогресс, 1989. – 289 с.

Вардуль 1967: Вардуль И. Ф. К обоснованию актуального синтаксиса / И. Ф. Вардуль // Язык и мышление : [сб. статей]. – Москва : Наука, 1967. – С. 115–122.

Вардуль 1967(а): Вардуль И. Ф. О двух синтаксических уровнях языка / И. Ф. Вардуль // Исследования по японскому языку : [сб. статей]. – Москва : Наука, 1967. – С. 5–19.

Вардуль 1967(б): Вардуль И. Ф. Основные понятия актуального синтаксиса / И. Ф. Вардуль // Исследования по японскому языку : [сб. статей]. – Москва : Наука, 1967. – С. 20–29.

Вахек 1964: Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек (при участии Й. Дубского); [под ред. и с предисл. А. А. Реформатского; пер. с фр., нем., англ. и чеш.: И. А. Мельчука, В. З. Санникова]. – М: Прогресс, 1964. – 350 с. – Указ. англ. терминов : с. 281–296. – Указ. нем. терминов : с. 296–314. – Указ. фр. терминов : с. 314–333. – Указ чеш. терминов : с. 334–350.

Виды 2016: Виды лингвистического анализа : [учеб. пособ.]: В 3 ч. Ч. 2. / Е. Н. Варюшенкова и др.; [под ред. проф. М. В. Пименовой]; Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – Владимир : Изд-во Владимирского государственного университета, 2016. – 119 с.

Виноградов 1972: Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / Виктор Владимирович Виноградов. – Москва : Высшая школа, 1972. – 616 с.

Виноградов 1975: Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М. : Наука, 1975. – С. 234–285.

Виноградов 1986: Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / Виктор Владимирович Виноградов. – Москва : Высшая школа, 1986. – 640 с.

Виноградова 2001: Виноградова О. В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові : [автореф. дис. ... канд. філол. наук] / Ольга Володимирівна Виноградова; Ін-т української мови. – Київ, 2001. – 19 с.

Виноградова 2017: Виноградова Е. Н. Предлог: большие проблемы маленькой части речи / Е. Н. Виноградова, Л. П. Клобукова // Вестник Российского университета дружбы народов. – Русский и иностранные языки и методика их преподавания. – 2017. – Vol. 17. – № 3. – С. 299–316.

Винокур 1924: Винокур Г. О. Язык нашей газеты / Г. О. Винокур // Леф. – 1924. – № 2 (6). – С. 117–140.

Винокур 1924(а): Винокур Г. О. Язык типографии / Г. О. Винокур // Журналист. – 1924. – № 14. – С. 32–35.

Винокур 1925: Винокур Г. О. Культура языка. Очерки лингвистической технологии / Г. О. Винокур. – Москва, 1925. – 216 с.

Вихованець 1972: Вихованець І. Р. Головні члени речення / І. Р. Вихованець // Сучасна українська літературна мова. – Київ : Наукова думка, 1972. – С. 149–179.

Вихованець 1980: Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови : [монографія] / Іван Романович Вихованець. – Київ : Наукова думка, 1980. – 287 с.

Вихованець 1983: Вихованець І. Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 65–71.

Вихованець 1987: Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / Іван Романович Вихованець. – Київ : Наукова думка, 1987. – 231 с.

Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / Іван Романович Вихованець. – Київ : Наукова думка, 1988. – 255 с.

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / Іван Романович Вихованець. – Київ : Наукова думка, 1992. – 222 с.

Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / Іван Романович Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.

Вихованець 2004: Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : [академ. граматики укр. мови] / Іван Вихованець,

Катерина Городенська; [за ред. І. Вихованця]. – Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 400 с.

Вихованець 1983: Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / Іван Романович Вихованець, Катерина Григорівна Городенська, Віталій Макарович Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1983. – 219 с.

Вежбицкая 1996: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая; отв. ред. и сост. М. А. Кронгауз; [пер. с англ.]. – Москва : Русские словари, 1996. – 416 с.

Вокальчук 2004: Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Галина Миколаївна Вокальчук; [за ред. А. П. Грищенка]. – Рівне : Перспектива, 2004. – 524 с.

Вокальчук 2006: Вокальчук Г. М. «Я – беззразковості поет» (словотворчість Михайля Семенка) : [монографія] / Галина Миколаївна Вокальчук. – Рівне : Перспектива, 2006. – 201 с.

Вокальчук 2008: Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття : [монографія] / Галина Миколаївна Вокальчук; [відп. ред. С. Я. Єрмоленко]. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2008. – 536 с.

Ворожбитова 1997: Ворожбитова А. А. Неполнозначные слова как усилители риторической экспрессии в публицистическом дискурсе / Александра Анатольевна Ворожбитова // Неполнозначные слова и синтаксические связи и синтаксические отношения : [межвуз. сб. науч. тр.] – Ставрополь : Изд-во Ставропольского государственного университета, 1997. – С. 48–55.

Воронушкина 2014: Воронушкина О. В. Виды скрытых смыслов и способы их экспликации [Текст] [Электронный ресурс] / Олеся Владимировна Воронушкина // Вестник Алтайского государственного педагогического университета: гуманитарные науки. – 2014. – № 4. – С. 62–67 – Режим доступа : <http://journals.altspu.ru/vestnik/article/viewFile/51/50>

Востоков 1831: Востоков А. Х. Русская грамматика : по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная / Александр Христофорович Востоков. – СПб : И. Глазунов, 1831. – 408 с.

Востоков 1863: Востоков А. Х. Грамматика церковнославянского языка, изложенная по древнейшим оного письменным памятникам / Александр Христофорович Востоков. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1863. – 134 с.

Всеволодова 1984: Всеволодова М. В. Члены предложения как иерархизированная система коммуникативно значимых позиций / М. В. Всеволодова // Вопросы коммуникативно-функционального описания синтаксического строя русского языка : [сб. науч. трудов] / [под. ред. Г. А. Золотовой]. – Москва : Изд-во Московского университета, 1989. – С. 13–25.

Всеволодова 1997: Всеволодова М. В. Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка / М. В. Всеволодова // Вестник Моск. ун-та. – 1997. – Сер. 9. – Вып. 1. – С. 53–67.

Всеволодова 2016: Всеволодова М. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : [учебник] / Майя Владимировна Всеволодова. – Москва : Книжный дом «Либроком», URSS, 2016. – 656 с.

Всеволодова 2001: Всеволодова М. В. Предлог как грамматическая категория : проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики / М. В. Всеволодова // Вопросы функциональной грамматики : [сб. науч. трудов]. – Гродно : Изд-во Гродненского государственного университета имени Янки Купала, 2001. – С. 14–25.

Всеволодова 2003: Всеволодова М. В. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога / М. В. Всеволодова, Е. В. Клобуков, О. В. Кукушкина, А. А. Поликарпов // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 17–59.

Всеволодова 1982: Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русаком языке : [монография] / Майя Владимировна Всеволодова, Евгений Юрьевич Владимирский. – Москва : Русский язык, 1982. – 262 с.

Всеволодова 1997: Всеволодова М. В. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума) : [монография] / Майя Владимировна Всеволодова, Ольга Юрьевна Дементьева. – Москва : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 176 с.

Всеволодова 2018: Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию употребления. Кн. 2: Реестр русских предложных единиц: А–В (объективная грамматика) / Майя Владимировна Всеволодова, Екатерина Николаевна Виноградова, Татьяна Евгеньевна Чаплыгина; [под ред. М. В. Всеволодовой]. – Москва : УРСС, 2018. – 800 с.

Выготский 1934: Выготский Л. Мышление и речь. Психологические исследования / Лев Выготский. – Москва; Ленинград. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 323 с.

Габка 1986: Габка К. Об изучении синтаксической синонимии / К. Габка // Русский язык за рубежом. – 1986. – № 1. – С. 70–73.

Гайдеггер 2007: Гайдеггер М. Дорогою до мови / Мартін Гайдеггер; [перекл. з нім. В. Кам'янець]. – Львів : Літопис, 2007. – 232 с.

Гак 1977: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) : [монография] / Владимир Григорьевич Гак. – Москва : Международные отношения, 1977. – 264 с.

Гак 1986: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис : [учеб. пособ.] / Владимир Григорьевич Гак. – Москва : Высшая школа, 1986. – 303 с.

Гак 2000: Гак В. Г. Пространство вне пространства [Текст] / Владимир Григорьевич Гак // Логический анализ языка. Языки пространств : [сб. науч. трудов] / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина]. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 127–134.

Гак 2004: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : [монография] / Владимир Григорьевич Гак. – Москва: Добросвет, 2000. – 832 с.

Галуза 2015: Галуза І. У. Слоўнік жывой беларускай мовы : тэарэтыка-метадалагічныя аспекты ўкладання / Іван Уладзіміравіч Галуза // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, 2015. – Т. 2: 72–28.

Гальперин 1981: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования : [монография] / Илья Романович Гальперин. – Москва : Едиториал УРСС, 1981. – 144 с.

Ганич 1976: Ганич Д. І. Російсько-український словник / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – Київ : Рад. шк., 1976. – 880 с.

Гачев 1987: Гачев Г. Д. Европейские образы Пространства и Времени / Г. Д. Гачев // Культура, человек и картина мира : [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1987. – С. 198–227.

Гийом 1992: Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики / Гюстав Гийом. – Москва : Прогресс, 1992. – 224 с.

Гладкий 1924: Гладкий М. Наша газетна мова / Микола Гладкий. – Харків : Дервидав, 1928. – 175 с.

Гладкий 1924(а): Гладкий М. Суть популярного викладу (проблема газетної мови) / Микола Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 4. – С. 30–37.

Глухих 1965: Глухих В. М. Значение однокоренных наречных предлогов в современном русском языке: [автореф. дис. ... канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / В. М. Глухих. – Куйбышев, 1965. – 22 с.

Гнатюк 1913: Гнатюк В. В справі нашої літературної мови / В. Гнатюк // Діло. – 1913. – № 65–70.

Гоготишвиди 2007: Гоготишвиди Л. А. К феноменологии непрямого говорения : [монография] / Л. А. Гоготишвили. – Москва : Языки славянских культур, 2007. – 720 с.

Голизадех 2008: Голизадех Ф. Сопоставительный анализ значений предлога «за» в русском и персидском языках / Фароба Голизадех. – Тегеран : Изд-во Факультета иностранных языков, 2008. – 15 с.

Горбачевич 1980: Горбачевич К. С. Ещё раз о конкуренции предлогов «в» и «на» / Кирилл Сергеевич Горбачевич // Русский язык в школе. – 1980. – № 5. – С. 61–64.

Горецький 1929: Горецький П. Українська мова : практично-теоретичний курс / Петро Горецький, Іван Шаля. – [7-е вид.]. – Київ : Книгоспілка, 1929. – 336 с.

Городенська 1991: Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / Катерина Григорівна Городенська. – Київ : Наукова думка, 1991. – 191 с.

Горпинич 1998: Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія : [навч. посіб.] / Володимир Олександрович Горпинич. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1998. – 189 с.

Греч 1827: Греч Н. И. Практическая русская грамматика / Николай Иванович Греч. – Санкт-Петербург : Изд-во Тип. СПб. Воспит. дома, 1827. – 376 с.

Греч 1834: Греч Н. И. Практическая русская грамматика [Электронный ресурс] / Николай Иванович Греч. – [2-е изд., испр.]. – Санкт-Петербург : Въ типографіи издатѣля, 1834. – 526 с. – Режим доступа : <http://imwerden.de/publ-1792.html>

Грещук 1995: Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір : [монографія] / Василь Грещук; М-во освіти України, Ін-т систем. дослідж. освіти України, Прикарпат. ун-т імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 206 с.

Грунский 1918: Грунский Н. К. Украинская грамматика / Николай Кузьмич Грунский. – Киев : Вид-во книгарні Череповецького; Тип. И. И. Чолоколова, 1918. – 48 с.

Грунський 1927: Грунський М. Українська мова. Морфологія, фонетика, синтаксис, фразеологічний словник : [порадник для самонавчання] / Микола Кузьмович Грунський, Григорій Олексійович Сабалдир. – [3-є вид., випр.]. – Київ : Час, 1927. – 156 с.

Гуйванюк 1993: Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : [автореф. ... д. філол. н. : спеціальність 10.02.01 «Українська мова»] / Н. В. Гуйванюк. – Київ, 1993. – 34 с.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : [монографія] / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.

Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильшельм фон Гумбольдт. – Москва : Прогресс, 1984. – 400 с.

Гумбольдт 2000: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию : / Вильгельм фон Гумбольдт; [под общ. ред. Г. В. Рамишвили; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева; пер. с нем.]. – [2-е изд.]. – Москва : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 427 с.

Гумилев 2010: Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало : [популярные лекции по народоведению] / Л. Н. Гумилев. – Москва : АСТ «Астрель», 2010. – 384 с.

Гуревич 2004: Гуревич В. В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях / В. Гуревич // Вопросы языкознания. – 2004. – № 3. – С. 69–87.

Гуссерль 1999: Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Кн. 1 / Э. Гуссерль; [пер. с нем. А. В. Михайлова]. – Москва : ДИК, 1999. – 336 с.

Гуссерль 2009: Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии Кн. 1 / Э. Гуссерль; [вступ. ст. В. А. Куренного]. – [2-е изд.]. – Москва : Академический проект, 2009. – 378 с.

Гухман 1964: Гухман М. М. Основные направления структурализма : [монография] // Мирра Моисеевна Гухман. – Москва : Наука, 1964. – 360 с.

Гухман 1968: Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигм / М. М. Гухман // Исследования по общей теории грамматики : [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1968. – С. 117–174.

Гухман 1972: Гухман М. М. Позиции подлежащего в языках разных типов / М. М. Гухман // Члены предложения в языках

различных типов : [сб. науч. статей]. – Ленинград : Наука, 1972. – С. 19–35.

Г'юм 2003: Г'юм Д. Трактат про людську природу / Дейвід Г'юм. – Київ : Всесвіт, 2003. – 552 с.

Данеш 1964: Данеш Ф. Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии / Ф. Данеш // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 3–16.

Данеш 1967: Данеш Ф. Пражские исследования в области структурной грамматики на современном этапе / Ф. Данеш, Й. Вахек // Пражский лингвистический кружок : [сб. статей]. – Москва : Прогресс, 1967. – С. 325–337.

Данеш 1969: Данеш Ф. Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств / Ф. Данеш, К. Гаузенблас // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие : [доклады симпозиума 18–22 апреля 1967 г.]. – Москва : Наука, 1969. – С. 7–20.

Даниленко 1986: Даниленко В. П. Ономазиологическая сущность концепции функциональной грамматики Вилема Матезиуса / В. П. Даниленко // Филологические науки. – 1986. – № 1. – С. 56–62.

Даниленко 1990: Даниленко В. П. У истоков учения об актуальном членении предложения (период до Анри Вейля) / В. П. Даниленко // Филологические науки. – 1990. – № 5. – С. 82–89.

Данилюк 2006: Данилюк І. Г. Синкретизм у системі частин мови : [дис. ... канд. філол. н. : спеціальність 10.02.01 «Українська мова»] / Ілля Григорович Данилюк. – Донецьк, 2006. – 199 с.

Данилюк 2007: Данилюк І. Г. Специфіка синкретичних явищ у межах семантичного підходу до частин мови / Ілля Григорович Данилюк // Лінгвістичні студії. – Вип. 15. – 2007. – С. 101–106.

Данилюк 2010: Данилюк І. Г. Прикладна морфологія : [навч. посіб.] / Ілля Григорович Данилюк. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2010. – 165 с.

Дегтярев 2014: Дегтярев В. И. Категория числа в славянских языках (историко-семантическое исследование) : [монография] / Владимир Иванович Дегтярев. – Ростов н/Д : Изд-во Южнофедерального университета, 2014. – 344 с.

Долин 2008: Долин Ю. Т. Вопросы теории односоставного предложения (на материале русского языка) / Ю. Т. Долин. – [2-ое изд.]. – Оренбург : ИПК ГОУ ОГУ, 2008. – 129 с.

Дремов 2001: Дремов А. Ф. Системная теория падежа и предлога в практике преподавания русского языка как иностранного [Электронный ресурс] / А. Ф. Дремов // Мир русского слова. – 2001. – № 3. – С. 48–54. – Режим доступа: <http://mirs.ropryal.ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-2001-%E2%84%96-3/>. – Дата останнього звернення (21.04.2018).

Дурново 2017: Дурново Н. Н. Грамматический словарь. Грамматические и лингвистические термины : [науч.-лексикограф. изд.] / Николай Николаевич Дурново. – Москва : Флинта, 2017. – 948 с.

Дымский 1978: Дымский А. С. О критериях отграничения предложно-падежных сочетаний от наречий в современном русском языке / А. С. Дымский // Филол. науки. – 1978. – № 6. – С. 97–104.

Ельмслев 1972: Ельмслев Л. О категории личности – неличности и одушевленности – неодушевленности / Л. О. Ельмслев // Принципы типологического анализа языков различного строя : [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1972. – С. 114–152.

Ермоленко 1963: Ермоленко И. Н. Из наблюдений над наречными предложениями современного русского языка: (о некоторых принципах изучения предлогов в нерусской аудитории) / И. Н. Ермоленко // Вопросы теории и методики преподавания русского языка иностранцам : [сб. науч. трудов]. – Москва : Изд-во Московского государственного педагогического университета, 1963. – С. 5–36.

Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсен; [пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафроновой; под ред. Б. А. Ильиша]. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 329 с.

Жажа 1979: Жажа С. Конструкции со значением исключения, включения и замещения в русском языке [Электронный ресурс] / С. Жажа // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské Univerzity. – A 27. – 1979. – S. 205–212. – Режим доступа : https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/100289/A_Linguistica_27-1979-1_26.pdf?sequence=1. – Дата останнього звернення (20.04.2018)).

Железняк 2004: Железняк І. М. Теонім / І. М. Железняк // Українська мова : [Енциклопедія / [Редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 681.

Жирмунский 1961: Жирмунский В. М. О границах слова / В. М. Жирмунский // Вопросы языкознания : [научн.-теор. журнал]. – 1961. – № 3. – С. 3–21.

Жовтобрюх 1963: Жовтобрюх М. А. Мова української преси: (До середини 90-х рр. XIX ст.) / Михайло Андрійович Жовтобрюх. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – 303 с.

Жовтобрюх 1972: Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : [підручник] / Михайло Андрійович Жовтобрюх, Борис Миколайович Кулик. – Київ : Вища школа, 1972. – 402 с.

Жолковский 1967: Жолковский А. К. О семантическом синтезе / Александр Константинович Жолковский, Игорь Александрович Мельчук // Прикладная лингвистика : [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1967. – Вып. 19. – С. 177–238.

Журавлев 1991: Журавлев В. К. Диахроническая морфология : [монография] / Владимир Константинович Журавлев. – Москва : Наука, 1991. – 298 с.

Загнітко 1990: Загнітко А. П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці : [препринт] / Анатолій Панасович Загнітко. – Київ : НМК ВО, 1990. – 64 с.

Загнітко 1990(а): Загнітко А. П. Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення : [препринт] / Анатолій Панасович Загнітко. – Київ : НМК ВО, 1990. – 68 с.

Загнітко 1991: Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови : [навч. посіб.] / Анатолій Панасович Загнітко. – Київ : Вища школа, 1991. – 77 с.

Загнітко 1993: Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії) : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Київ : ІСДО, 1993. – 344 с.

Загнітко 1996: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 1996. – 437 с.

Загнітко 1996(а): Загнітко А. П. Космічний синтаксис Юрія Шевельова (штрихи до творчо-стильового портрета) [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко // Видатний філолог сучасності: Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова : [зб. наук. праць]. – Харків : Око, 1996. – С. 27–37.

Загнітко 1997(а): Загнітко А. П. Слово у душі – душа у слові / А. П. Загнітко. – Донецьк : Академія, 1997. – 434 с.

Загнітко 1997(б): Загнітко А. П. Український синтаксис : [науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс]: У 2-х ч. / А. П. Загнітко. – Київ : ІЗМН, 1996. – Ч. I. – 202 с.; Ч. II. – 240 с.

Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 2001. – 662 с.

Загнітко 2005: Загнітко А. П. Текстотвірний потенціал українських прийменників // Донецький вісник Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. 7. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. – С. 6–21.

Загнітко 2006: Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2006. – 294 с.

Загнітко 2007(а): Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум / Анатолій Панасович Загнітко. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2007. – 313 с.

Загнітко 2007(б): Загнітко А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць] / [редкол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін.]; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – 2007. – С. 120-131.

Загнітко 2007(в): Загнітко А. П. Словник українських прийменників : [словник] [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко, Ілля Григорович Данилюк, Ганна Василівна Ситар, Інна Анатоліївна Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

Загнітко 2007(г): Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Донецьк : Юго-Восток, ЛТД, 2007. – 219 с.

Загнітко 2009: Загнітко А. П. Ступені і рівні прийменниковості / Анатолій Панасович Загнітко // Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів : [монографія] / А. П. Загнітко, К. М. Виноградова, І. Г. Данилюк та ін.; Дон. нац. ун-т. – Донецьк : Вебер (Донецька філія), 2009. – С. 18–23.

Загнітко 2009(а): Загнітко А. П. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів: [монографія] / [Анатолій Панасович Загнітко, Катерина Миколаївна Виноградова, Ілля Григорович Данилюк та ін.]. – Донецьк : Вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2009. – 209 с.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ВКТФ «БАО», 2011. – 992 с.

Загнітко 2012: Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : У 4-х т. : [словник] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 1. – 402 с.; Т. 2. – 350 с.; Т. 3. – 426 с.; Т. 4. – 388 с.

Загнітко 2012(а): Загнітко А. П. Словник часток : [матеріали і статті] / Анатолій Панасович Загнітко, Анна Сергіївна Каратаєва. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2013. – 400 с.

Загнітко 2013: Загнітко А. Моделювання активної та пасивної валентностей : теоретичний і прикладний аспекти / А. Загнітко // Людина. Комп'ютер. Комунікація : [збірн. наук. праць] / [за ред. О. П. Левченко]. – Львів, 2013. – С. 18–25.

Загнітко 2013(а): Загнітко А. П. Типологія категорійної семантики невідмінюваних іменників / А. Загнітко // Акцентологія. Етимологія. Семантика : [збірн. наук. праць]. – Київ : Наукова думка, 2013. – С. 613–632.

Загнітко 2014: Загнітко А. П. Подих рідного слова / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – 236 с.

Загнітко 2014(а): Загнітко А. Сучасна лінгвістика : погляди та оцінки / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк, 2014. – 464 с.

Загнітко 2014(б): Загнітко А. Теорія граматики і тексту : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : Ноулідж (Донецьке відділення), 2014. – 480 с.

Загнітко 2014(в): Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності / А. П. Загнітко // Мовознавство: [наук.-теор. журнал]. – 2014. – № 5. – С. 3–13.

Загнітко 2014(г): Загнітко А. П. Сучасні закономірності граматизації : структурно-ступеневі та функційно-ярусні реалізації / А. П. Загнітко // Мовознавство: наук.-теор. журнал. – 2014. – № 6. – С. 3–12.

Загнітко 2015: Загнітко А. Теорія граматизації : категорійно-рівневий простір [Текст] / Анатолій Загнітко // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : Філологічні науки. – 2015. – № 4 (305). – С. 181–187.

Загнітко 2015(а): Загнітко А. Системність граматичної семантики : лексикографічний вимір / А. Загнітко // У просторі лінгвістичке славистике : [зборник научни радова, поводом 65 година живота академика Предрага Пипера]. – Београд, 2015. – С. 381–398.

Загнітко 2015(б): Загнітко А. Теорія речення : рівнево-категорійний вимір / А. П. Загнітко // Граматичні студії : [збірн. наук. праць] / [наук. ред. А. П. Загнітко]; Донецький нац. ун-т. – Вип. 1. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 21–28.

Загнітко 2015(в): Загнітко А. П. Встановлення функційної характерології та парадигмально-синтагмального вияву часток в експериментальному дослідницькому лінгвістичному корпусі службовості / А. П. Загнітко // Дані текстових корпусів у лінгвістичних дослідженнях : [монографія] / [за ред. О. П. Левченко]. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. – С. 46–65.

Загнітко 2017: Теорія лінгвоперсонології : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. – 136 с.

Зализняк 2002: Зализняк А. А. Русское именное словоизменение с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию / Андрей Андреевич Зализняк. – Москва : Языки славянской культуры, 2002. – 760 с.

Зализняк 2005: Зализняк А. А. Ключевые идеи русской языковой картины мира : [монография] / Анна Андреевна Зализняк, Ирина Борисовна Левонтина, Алексей Дмитриевич Шмелев. – Москва : Языки славянской культуры, 2005. – 554 с.

Залозний 1918: Залозний П. Коротка граматика української мови [Текст] / Петро Залозний. – [4-е вид.]. – К. : Вид-во Ів. Симоненка, 1918. – 167 с.

Заборна 2002: Заборна М. Просте речення: Складні випадки аналізу : [навч. посіб.] / М. Заборна. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2002. – 123 с.

Засорина 1977: Засорина Л. Н. Грамматика локативных словосочетаний русского языка: проблема синонимии предлогов и наречий : [автореф. ... к. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Лидия Николаевна Засорина. – Москва, 1977. – 44 с.

Земская 1973: Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование : [монография] / Елена Андреевна Земская. – Москва : Наука, 1973. – 186 с.

Зизаній 1980: Зизаній Л. Граматика словенська (Вільно, 1596) [Електронний ресурс] / Л. Зизаній, [підг. факс. вид. В. В. Німчука]. – Київ : Наукова думка, 1980. – 152 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm>

Золотова 1965: Золотова Г. А. О новом предлоге «за счет» / Г. А. Золотова // Вопросы культуры речи. – 1965. – Вып 6. – С. 99–112.

Золотова 1969: Золотова Г. А. Предлог «со стороны» / Г. А. Золотова // Русская речь. – 1969. – № 5. – С. 70–71.

Золотова 1973: Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка : [монография] / Галина Александровна Золотова. – Москва : Наука, 1973. – 352 с.

Золотова 1982: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса : [монография] / Галина Александровна Золотова. – Москва : Наука, 1982. – 368 с.

Золотова 1984: Золотова Г. А. О принципах классификации простого предложения / Г. А. Золотова // Актуальные проблемы русского синтаксиса : [сб. науч. трудов] / [под ред. Г. А. Золотовой]. – Москва : Изд-во Московского университета, 1984. – С. 3–15.

Золотова 1998: Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка : [монография] / Галина Александровна Золотова, Надежда Константиновна Онипенко, Марина Юрьевна Сидорова. – Москва : Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1998. – 544 с.

Зубкова 1994: Зубкова Т. И. Предлоги в детской речи (на материале русского языка) / Т. И. Зубкова // Проблемы детской речи : [сб. науч. ст.]. – Санкт-Петербург : Образование, 1994. – С. 11–24.

Зубова 2000: Зубова Л. В. Современная русская поэзия в контексте истории языка : [монография] / Людмила Зубова. – Москва : Новое литературное обозрение, 2000. – 512 с.

Іваненко 1974: Іваненко З. І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові : [навч. посіб.] / Зоя Іванівна Іваненко. – Чернівці : Чернівецький університет, 1974. – 69 с.

Іваненко 1975: Іваненко З. І. Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові : [навч. посіб.] / Зоя Іванівна Іваненко. – Чернівці : Чернівецький університет, 1975. – 55 с.

Іваницька 1973: Іваницька Н. Л. Трьохелементний присудок в українській мові / Н. Л. Іваницька // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 1. – С. 16–24.

Іваницька 1975: Іваницька Н. Л. Складений присудок як синтаксична структура / Н. Л. Іваницька // Синтаксис словосполучення і простого речення: Синтаксичні категорії і зв'язки: [зб. наук. праць]. – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 59–85.

Іваницька 1986: Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові : [монографія] / Ніна Лаврентіївна Іваницька. – Київ : Вища школа, 1986. – 167 с.

Ізюмов 1926: Ізюмов О. Техніка української мови / Овсій Прокопович Ізюмов. – Київ : Т-во «Час», 1926. – 190 с.

Ільин 2001: Ільин И. П. Постмодернизм : [словарь терминов] / Илья Ильин. – Москва : ИНИОН РАН – INTRADA, 2001. – 384 с.

Ісаева 1996: Ісаева Л. А. Виды скрытых смыслов и способы их представления в художественном тексте (на материале русского языка) : [дис. ...д. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Лидия Алексеевна Ісаева. – Краснодар, 1996. – 310 с.

Ісаченко 1954: Ісаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким / Александр Владимирович Ісаченко. – Братислава : Изд-во Словацкой АН. – Ч. 1. – 1954. – 388 с.; Ч. 2. – 1960. – 570 с.

Каламова 1961: Каламова Н. А. К вопросу о переходности одних частей речи в другие / Н. А. Каламова // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 56–59.

Каламова 1964: Каламова Н. А. Отыменные предлоги в современном русском языке, их значение и употребление / Н. А. Каламова // Русский язык в школе. – 1964. – № 6. – С. 61–63.

Калечиц 1958: Калечиц Е. П. К вопросу образования вторичных предлогов / Е. П. Калечиц; Свердловский пединститут // Учен. зап. Русский язык и языкознание. – Свердловск, 1958. — Вып. 16. – С. 113–124.

Калимуллина 1981: Калимуллина В. М. Номинативная лексико-фразеологическая парадигма в английском языке / В. М. Калимуллина // Сб. научн. трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков. – Вып. 171. – Москва, 1981. – С. 58–65.

Камчатнов 1995: Камчатнов А. М. Лингвистическая герменевтика : [монография] / Алексей Михайлович Камчатнов. – Москва : Прометей, 1995. – 352 с.

Камынина 1999: Камынина А. А. Современный русский язык. Морфология : [учеб. пособ.] / А. А. Камынина. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1999. – 240 с.

Канза Роже 1992: Канза Роже. Описательный способ выражения семантического предиката в современном русском языке (предикат со значением состояния человека) : [автореф. ... к. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Роже Канза. Москва, 1992. – 21 с.

Кант 1994: Кант И. Критика способности суждения / Иммануил Кант. – Москва : Искусство, 1994. – 367 с.

Канюшкевіч 2008–2010: Канюшкевіч М. І. Беларуска прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка : У 3 ч. / Марыя Іосіфаўна Канюшкевіч. – Гродна : Гродненскі дзяржаўны ўніверсітэт, 2008–2010. – Ч. 1. – 492 с.; Ч. 2. – 619 с.; Ч. 3. – 535 с.

Караньска 1995: Караньска М. У. Сінтаксис сучаснай украінскай літаратурнай мовы : [навч. посіб.] / Марія Устимівна Караньска. – Київ : Либідь, 1995. – 312 с.

Караулов 1993: Караулов Ю. Н. Ассоциативная грамматика русского языка : [монография] / Юрий Николаевич Караулов. – Москва : Русский язык, 1993. – 330 с.

Караулов 1999: Караулов Ю. Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть : [монография] / Юрий Николаевич Караулов. – Москва : Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1999. – 180 с.

Карпіловська 2002: Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / Євгенія Анатоліївна Карпіловська. – Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – 908, [3] с.

Карцевский 1923: Карцевский С. И. Язык, война и революция : [научно-популярный очерк] / Сергей Иосифович Карцевский. – Берлин : Изд-во Русского ун-та, 1923. – 74 с.

Карцевский 1928: Карцевский С. И. Повторительный курс русского языка / Сергей Иосифович Карцевский. – Москва–Ленинград : Государственное изд-во, 1928. – 112 с.

Карцевский 1965: Карцевский С. О. Об асимметричном дуализме языкового знака / Сергей Осипович Карцевский / С. О. Карцевский // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – [3-е изд.]. – Москва : Просвещение, 1965. – Ч. 2. – С. 85–93.

Карцевский 2000: Карцевский С. И. Из лингвистического наследия. Т. 1 / Сергей Иосифович Карцевский. – Москва : Языки русской культуры, 2000. — 344 с.

Категории 1989: Категории глагола и структура предложения : конструкции с предикатными актантами : [монография] / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; [В. Б. Касевич и др. ; отв. ред. д-р филол. наук В. С. Храковский]. – Ленинград : Наука, Ленинградское отделение, 1983. – 246 с.

Кацнельсон 1972: Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление : [монография] / Соломон Давидович Кацнельсон. – Ленинград : Наука, 1972. – 216 с.

Кацнельсон 1974: Кацнельсон С. Д. О категории субъекта предложения / С. Д. Кацнельсон // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения) : [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1974. – С. 35–56.

Кацнельсон 1986: Кацнельсон С. Д. О грамматической семантике / С. Д. Кацнельсон // Общее и типологическое языкознание. – [2 изд., доп.]. – Москва : Либроком, 1986. – С. 45–152.

Кацнельсон 1987: Кацнельсон С. Д. К понятию типа валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20–32.

Кокорина 1979: Кокорина С. И. О семантическом субъекте и особенности его выражения в русском языке / С. И. Кокорина. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 77 с.

Кибрик 2003: Кибрик А. Е. Константы и переменные языка / Александр Евгеньевич Кибрик. – Санкт-Петербург : Алетей, 2003. – 661 с.

Клименко 1984: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові : [навч. посіб.] / Ніна Федорівна Клименко. – Київ : Наукова думка, 1984. – 252 с.

Ковтунова 1976: Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения : [учеб. пособ.] / И. И. Ковтунова. – Москва : Просвещение, 1976. – 239 с.

Ковтунова 2002: Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения : [учеб. пособ.] / И. И. Ковтунова. – Москва : УРСС, 2002. – 240 с.

Кодзасов 1996: Кодзасов С. Законы фразовой акцентуации [Электронный ресурс] / С. Кодзасов // Просодический строй русской речи : [монография]. – Москва : Ин-т рус. языка РАН, 1996. – 243 с. (глава 3). – Режим доступа : <http://danefae.org/djvu/prostroj/>. – Дата последнего обращения (12.05.2018).

Кожина 2008: Кожина М. Н. Стилистика русского языка / Маргарита Николаевна Кожина, Лилия Рашидовна Дускаева, Владимир Александрович Салимовский. – [4-е изд., стереотип.]. – Москва : Флинта; Наука, 2008. – 464 с.

Колесов 2011: Колесов В. В. Идеация и русская ментальность [Текст] / Владимир Викторович Колесов // Знак – свідомість – знання : [зб. наук. пр.]. – Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2011. – Вип. 1. – С. 7–13.

Колодяжний 1960: Колодяжний А. С. Прийменник : [матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови] / Андрій Степанович Колодяжний. – Харків : Вид-во Харківського державного університету імені М. О. Горького, 1960. – 167 с.

Колоїз 2008: Колоїз Ж. Типологія дериваційних процесів / Ж. Колоїз // Українська мова. – 2008. – № 4. – С. 23–37.

Конюшкевич 2004: Конюшкевич М. И. О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов) / М. И. Конюшкевич // Польский язык среди других славянских языков : [сб. науч. трудов]. – Минск, 2004. – С. 117–127.

Копылов 1962: Копылов А. Н. Обзор некоторых теорий предлогов / А. Н. Копылов // Учен. зап.; Рязанский пединститут. – 1962. – Т. 31. – С. 95–116.

Копылов 1963: Копылов А. Н. Некоторые основы изучения предлогов / А. Н. Копылов // Филологические науки. – 1963. – № 2. – С. 169–275.

Коруник 2012: Коруник К. Між Харковом і Мюнхеном : «переходова» наукова праця Юрія Шевельова [Текст] / Катерина Коруник // До питання про генезу й природу називних речень : [збірн. наук. праць] / Ю. Шевельов. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – С. 3–18.

Косериу 2001: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения) / Эуджен Косериу. – [2-е изд., стереотипное]. – Москва : Эдиториал УРСС, 2001. – 204 с.

Костусьяк 2012: *Костусьяк Н. М.* Структура міжривневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Наталія Миколаївна Костусьяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.

Кочерга-Бортэ 1977: Кочерга-Бортэ Л. В. Глубина взаимодействия частей речи в современном русском языке [монография] / Лариса Владимировна Кочерга-Бортэ; [под ред. Н. И. Мигириной]. – Кишинев : Штиинца, 1977. – 108 с.

Красильникова 1999: Красильникова Е. В. Имя существительное в русской разговорной речи. Функциональный аспект : [автореф. ... докт. филол. наук]. – Москва, 1999. – 52 с.

Краснобаєва-Чорна 2016: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Лінгвофраземна аксіологія : парадигмально-категорійний вимір : [монографія] / Жанна Володимирівна Краснобаєва-Чорна; [відп. і наук. ред. А. П. Загнітко]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – Донецьк : ДонНУ, 2016. – 416 с.

Крат 2018: Крат М. В. Концепт «цель» в его философской и языковой картине мира [Электронный ресурс] / Марина Владимировна Крат – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/29_NNM_2008/Philologia/35239.doc.htm. – Дата последнего обращения – Дата последнего звернення (28.03.2018).

Крат 2005: Крат М. В. Семантико-синтаксическая организация инфинитивных и герундиальных конструкций цели в современном английском языке : [дис. ... к. филол. н. : специальность 10.02.04 «Германские языки»] [Электронный ресурс] / Марина Владимировна Крат. – Пятигорск, 2005. – 156 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/strukturno-semanticheskaya-organizatsiya-infinitivnykh-i-gerundialnykh-konstruktsii-tseli-v>

Крейдлин 1994: Крейдлин Г. Е. Метафора семантических пространств и значение предлога / Г. Е. Крейдлин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 19–27.

Крейдлин 1987: Крейдлин Г. Е. О лексическом описании служебных слов русского языка / Григорий Ефилович Крейдлин, Ольга Николаевна Поливанова // Вопросы языкознания. – 1987. – № 1. – С. 106–120.

Кржижкова 1967: Кржижкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления (Опыт трансформационного анализа) / Е. Кржижкова // Вопросы языкознания. – 1967. – № 2. – С. 32–48.

Кржижкова 1967(а): Кржижкова Е. К проблеме так называемых составных предлогов отымённого происхождения / Е. К. Кржижкова // Рус. яз. за рубежом. – 1967. – № 4. – С. 82–86.

Крылова 1992: Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка : [монография] / Ольга Алексеевна Крылова. – Москва : Наука, 1992. – 286 с.

Крылова 1993: Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка : [дис. ... д. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Ольга Алексеевна Крылова. – Москва, 1993. – 405 с.

Крылова 1997: Крылова О. А. Современный русский язык. Теоретический курс. Синтаксис. Пунктуация : [учебник] / О. А. Крылова,

Л. Ю. Максимов, Е. Н. Ширяев. – Москва : Изд-во Российского университета дружбы народов, 1997. – 256 с.

Крымский 1907–1908: Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья / А. Крымский. – Т. 1. – Вып. 1, 2, 6. – М., 1907–1908.

Кубик 1977: Кубик М. Модели двусоставных предложений русского языка в сопоставлении с чешскими / Милослав Кубик. – Praha : Univerzita Karlova, 1977. – 204 с.

Кубик 1974: Кубик М. Синтаксис русского языка / М. Кубик, М. Вальцар, М. Длоуги. – [3-е изд.]. – Прага, 1974. – 205 с.

Кубрякова 1988: Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Елена Самойловна Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке : [монография]. – Москва : Наука, 1988. – С. 141–172.

Кубрякова 1982: Кубрякова Е. С. О типологии процессов деривации / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац // Теоретические аспекты деривации : [межвуз. сб. научн. трудов] – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1982. – С. 7–20.

Кубрякова 1990: Кубрякова Е. С. Деривация / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – Москва : Советская энциклопедия, 1990. – С. 129–130.

Кубрякова 1994: Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 34–47.

Кубрякова 1997: Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Елена Самуиловна Кубрякова, Валерий Зиновьевич Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – Москва : Филологический факультет Московского университета им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

Кузьменкова 1994: Кузьменкова В. А. Глагольный и именной реляторы в составе описательных предикатов / В. А. Кузьменкова // Семантика и уровни ее реализации : [сб. науч. трудов]. – Краснодар : Изд-во Кубанского университета, 1994. – С. 35–51.

Кузьменкова 2000: Кузьменкова В. А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке : [дис. ... к. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Валентина Алексеевна Кузьменкова. – Москва, 2000. – 197 с.

Кулинич 1960: Кулинич Е. Г. Отыменные предлоги в современных восточнославянских литературных языках : [автореф. дис. к. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Е. Г. Кулинич. – Москва, 1960. – 18 с.

Курило 1960: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – [5-е вид.]. – Торонто : Нові дні, 1960. – 197 с.

Курилович 1963: Курилович Е. Очерки по лингвистике : [сб. статей] / Ежи Курилович. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1962. – 360 с.

Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис : [Текст] / [за ред. Л. А. Булаховського]. – Т. II. – К. : Радянська школа, 1951. – 408 с.

Кучеренко 1961: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. – Ч. 1: Морфологія / Ілля Корнійович Кучеренко. – Київ : Вид-во Київського університету імені Т. Г. Шевченка, 1961. – 172 с.

Куш 2009: Куш Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції : [автореф. ... к. філол. н. : спеціальність 10.02.01 «Українська мова»] / Наталія Валеріївна Куш. – Донецьк, 2009. – 21 с.

Куш 2009(а): Куш Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції : [дис... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01] / Наталія Валеріївна Куш; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2009. – 414 с.

Лаплас 1999: Лаплас П. С. Опыт философии теории вероятностей / П. С. Лаплас // Вероятность и математическая статистика : [сб. науч. трудов] / [гл. ред. Ю. В. Прохоров]. – Москва : Большая Российская энциклопедия, 1999. – С. 834–869.

Левицкий 2005: Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса : [монография] / Юрий Анатольевич Левицкий. – [3-е изд., испр. и доп.]. – Москва : КомКнига, 2005. – 368 с.

Левицький 1920: Левицький М. Паки і паки : Про нашу літературну мову Ч. 3 / Модест Левицький. – Відень; Київ : Вид-во «Наша воля» –1920. – 67 с.

Левицький 1923: Левицький М. Українська граматика для самонавчання / Модест Левицький. – [3-є вид., випр. і доп.]. – Катеринослав; Ляйпціг : Українське видавництво в Катеринославі за допомогою укр. громад. комітету в ЧСР, 1923. – 197 с.

Леденев 2006: Леденев Ю. И. Словник словаря неполнозначных слов русского языка / Юрий Иванович Леденев. – Ставрополь : Изд-во Ставропольского государственного университета, 2006. – 78 с.

Леденев 2007: Леденев Ю. И. Избранные труды по языкознанию / Юрий Иванович Леденев / [под ред. К. Э. Штайн]. – Ставрополь : Изд-во Ставропольского государственного университета, 2007. – 456 с.

Лекант 1986: Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке : [учеб. пособ.] / Павел Андреевич Лекант. – [2-е изд.]. – Москва : Высшая школа, 1986. – 216 с.

Леонтьев 1969: Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / Алексей Алексеевич Леонтьев. – Москва : Наука, 1969. – 308 с.

Леонтьев 1997: Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / Алексей Алексеевич Леонтьев. – Москва : Наука, 1997. – 287 с.

Ли Тоан Тханг 1993: Ли Тоан Тханг. Пространственная модель мира: когниция, культура, этнопсихология (на материале вьетнамского и русского языков) : [автореф. дис. ... д-ра филол. наук] / Ли Тоан Тханг. – М., 1993. – 28 с.

Лингвистический 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – Москва : Сов. энциклопедия, 1990. – 865 с.

Линдер 2000: Линдер С. То, что движется вверх (*up*), не обязательно может следовать вниз (*down*): сопоставление *in* и *out* / С. Линдер; [перевод с англ. М. В. Филипенко] // Исследования по семантике предлогов : [сб. науч. трудов]. – Москва : Русские словари, 2000. – С. 55–82.

Лиотар 1998: Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар; [пер. с французского Н. А. Шматко]. – Москва : Изд-во «Институт экспериментальной социологии»; Санкт-Петербург : АЛТЕЙЯ, 1998. – 160 с.

Лифанов 1999: Лифанов К. В. Морфология словацкого языка : [учеб. пособ.] / Константин Васильевич Лифанов. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1999. – 165 с.

Ломов 1994: Ломов А. М. Типология русского предложения / Анатолий Михайлович Ломов. – Воронеж : Изд-во Воронежского государственного университета, 1994. – 277 с.

Ломоносов 1755: Ломоносов М. В. Российская грамматика / Михаил Васильевич Ломоносов. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1755. – 213 с.

Ломтев 1972: Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Тимофей Петрович Ломтев. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 197 с.

Ломтев 1958: Ломтев Т. П. Основы синтаксиса современного русского языка : [учеб. пособ.] / Тимофей Петрович Ломтев. – Москва : Учпедгиз, 1958. – 166 с.

Ломтев 2007: Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – [3-е изд., стереотип.]. – Москва : URSS, 2007. – 200 с.

Лопатин 1986: Лопатин В. В. Нулевая аффиксация в системе русского словообразования / В. В. Лопатин // Вопросы языкознания. – 1966. – № 9. – С. 24–32.

Лурия 1979: Лурия А. Р. Язык и сознание / Александр Романович Лурия / [под ред. Е. Д. Хомской]. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.

Луценко 1986: Луценко Н. А. Разграничение функций падежей и предлогов // Русское языкознание. – 1986. – Вып. 13. – С. 118–124.

Луценко 2003: Луценко Н. А. Введение в лингвистику слова : [учеб. пособ.] / Николай Алексеевич Луценко. – Горловка : ГГПИИЯ, 2003. – 144 с.

Лучинская 2002: Лучинская Е. Н. Постмодернистский дискурс: семиологический и лингвокультурный аспекты интерпретации : [монография] / Елена Николаевна Лучинская. – Краснодар : Кубанский гос. университет, 2002. – 197 с.

ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / [под ред. В. Н. Ярцевой]. – Москва : Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.

Ляшевская 2004: Ляшевская О. Н. Семантика русского числа : [монография] / Ольга Николаевна Ляшевская. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 400 с.

Ляшевская 2009: Ляшевская О. Н. Частотный словарь современного русского языка на материалах Национального корпуса русского языка / Ольга Николаевна Ляшевская, Сергей Александрович Шаров. – Москва : Издательский центр «Азбуковник», 2009. – 1090 с.

Ляшкевич 1985: Ляшкевич А. И. Именные сочетания со значением количества [монография] / А. И. Ляшкевич. – Минск : Вышэйшая школа, 1985. – 187 с.

Мазурик 2002: Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник / Д. Мазурик. – Львів : Світ, 2002. – 130 с.

Майсак 2005: Майсак Т. А. Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции : [монография] / Тимур Анатольевич Майсак. – Москва : Языки славянских культур, 2005. – 480 с.

Максим'юк 2005: Максим'юк О. Синтаксично неподільні та семантично неподільні позиційно стійкі словосполучення із займенниковими компонентами / О. Максим'юк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. Вип. 13 / [укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк 2005. – С. 65–71.

Мальцева 1999: Мальцева И. Р. Предлоги и приставки в русском языке XI–XVII вв. : семантическая и функциональная эволюция : [автореф. дис. ... докт. филол. наук : специальность 10.02.01. «Русский язык»] / Ирина Владимировна Мальцева. – Краснодар, 1999. – 36 с.

Мандыч 1976: Мандыч Э. Г. Синтаксико-лексическое поле целенаправленности в современном английском языке : [автореф. дис. ... к. филол. н. : специальность 10.02.04 «Германские языки»] / Э. Г. Мандыч. – Киев, 1976. – 29 с.

Манохіна 2012: Манохіна Ю. Є. Оказіональні іменники із семантикою збірності в художніх текстах / Ю. Є. Манохіна // Дослідження з лексикології і граматики української мови : [збірн. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 11. – С. 12–15.

Маркузе 2003: Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества [Электронный ресурс] / Герберт Маркузе; [пер. с французского А. А. Юдина]. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 526 с. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5440>

Марр 1933: Марр Н. Я. Избранные работы : В 3 т. Т. 1 : Этапы развития яфетической теории / Николай Яковлевич Марр; [отв. ред. С. Н. Быковский]. – Москва–Ленинград : Соцэкгиз, 1933. – 397 с.

Марр 1933(а): Марр Н. Я. Избранные работы : В 3 т. Т. 2 : Основные вопросы языкознания / Николай Яковлевич Марр; [отв. ред. А. Г. Иониссян]. – Москва–Ленинград : Соцэкгиз, 1933. – 521 с.

Марр 1934: Марр Н. Я. Избранные работы : В 3 т. Т. 3 : Язык и общество // Николай Яковлевич Марр; [отв. ред. Ф. В. Кипарисов]. – Москва–Ленинград : Соцэкгиз, 1934. – 421 с.

Марр 1934(а): Марр Н. Я. Язык и мышление / Николай Яковлевич Марр. – Москва–Ленинград : Соцэкгиз, 1934. – 64 с.

Мартине 1963: Мартине А. Основы общей грамматики / Андре Мартине // Новое в лингвистике. – Вып. 3. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1963. – С. 366–566.

Мартынов 1982: Мартынов В. В. Категории языка: Семиологический аспект : [монография] / Виктор Владимирович Мартынов. – Москва : Наука, 1982. – 264 с.

Мартынов 2009: Мартынов В. С. Символика лингвокультурных кодов в составе англоязычного художественного текста : [автореф. дис. ... к. филол. н. : специальность 10.02.04 «Германские языки»] [Электронный ресурс] / В. С. Мартынов. – Москва, 2009. – 24 с. – Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/simvolikalingvokulturnyh-kodov-v-sostave-angloyazychnogo-hudozhestvennogo-teksta>. – Дата последнего обращения (20.04.2018).

Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Тетяна Євгенівна Масицька. – Луцьк : Ред. вид. відділ ВДУ, 1998. – 208 с.

Масицька 2016: Масицька Т. Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей : [монографія] / Тетяна Євгенівна Масицька. – Луцьк : Твердиня, 2016. – 416 с.

Масленникова 1999: Масленникова А. А. Скрытые смыслы и их лингвистическая интерпретация (на материале русского и английского языков) : [дис. на соиск. учёной степени д. филол. н. : специальность 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика»; 10.02.04 «Германские языки»] / Анна Александровна Масленникова. – СПб, 1999. – 299 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/skrytye-smysly-i-ikh-lingvisticheskaya-interpretatsiya>

Маслов 1981: Маслов Ю. С. Грамматика болгарского языка : [учеб. пособ.] / Юрий Сергеевич Маслов. – Москва : Высшая школа, 1981. – 407 с.

Матвієнко 1928: Матвієнко О. Інструменталь чинності при пасивних дієприкметниках / О. Матвієнко // Збірник Центральних державних курсів українознавства. – Харків, 1928. – С. 51–69.

Матезиус 1967: Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : [сб. ст.] / [сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова]. – Москва : Прогресс, 1967. – С. 164–185.

Матезиус 1967(а): Матезиус В. О системном грамматическом анализе / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : [сб. ст.] /

[сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова]. – Москва : Прогресс, 1967. – С. 456–467.

Матезиус 2003: Матезиус В. Избранные труды / В. Матезиус. – Москва : Едиториал УРСС, 2003. – 232 с.

Материалы 2005: Материалы к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функциональная грамматика реального употребления». Вып. 1: Словарные статьи в алфавитном диапазоне А–И. Алфавитный реестр предложных единиц русского языка в алфавитном диапазоне К–Ю с «Введением в грамматику и лексикографию русского предлога» / [сост. М. В. Всеволодова, Е. Н. Виноградова, Е. В. Клобуков и др.; под ред. М. В. Всеволодова]. – М. : Изд-во Московского университета, 2005. – 684 с.

Медведев 1983: Медведев В. Б. Специфика предложно-падежных конструкций и падежей с пространственным значением (на материале немецкого и русского языков) : [автореф. дис. ... канд. филол. наук : специальность 10.02.19 «Общее языкознание»] / Владимир Борисович Медведев. – Казань, 1983. – 20 с.

Межов 2007: Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : [монографія] / Олександр Григорович Межов. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.

Межов 2012: Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / Олександр Григорович Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.

Межов 2014: Межов О. Г. Валентний потенціал адресатних дієслів та їхніх дериватів у сучасній українській мові / О. Г. Межов // Мовний простір граматики : актуальні студії : [зб. наук. праць на честь 60-річчя член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка] / наук. ред. М. О. Вінтонів; Донецький нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – С. 142–147.

Межов 2015: Межов О. Г. Семантичні класи агентивних дієслів у граматичній системі сучасної української мови / О. Г. Межов // Типологія та функції мовних одиниць : [наук. журн.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 1 (3). – С. 126–136.

Межов 2015(а): Межов О. Г. Ієрархічні відношення в системі мінімальних семантико-синтаксичних одиниць / О. Г. Межов // Типологія та функції мовних одиниць : [наук. журн.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – 2015. – № 2 (4). – С. 130–139.

Мейзерська 2010: Мейзерська І. Словник прийменників сучасної української мови: принципи створення / Ірина Мейзерська // Лексикографічний бюлетень. – 2010. – Вип. 19. – С. 60–64.

Мельник 2015(а): Мельник І. Транспозиційна грамати́ка дієслова : [монографія] / Ірина Мельник. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. – 476 с.

Мельник 2015(б): Мельник І. Відіменникова дієслівна морфологічна транспозиція в граматичній структурі української мови / Ірина Мельник // Типологія та функції мовних одиниць : [збірн. наук. праць]. – 2015. – № 1. – С. 137–149.

Мельничук 1966: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення : [монографія] / Олександр Савич Мельничук. – Київ : Наукова думка, 1966. – 386 с.

Мельничук 1976: Мельничук А. С. Философские корни глоссематики / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1976. – № 6. – С. 19–33.

Мельчук 1997: Мельчук И. А. Общая морфология / Игорь Александрович Мельчук. – Москва; Вена : Языки русской культуры, Венский славистический альманах, Издательская группа «Прогресс», 1997. – Т. 1. – 416 с.; 1998. – Т. 2. – Ч. 2 : Морфологические значения. – 544 с.; 2000. – Т. 3. – Ч. 3: Морфологические средства. – 412 с.; Ч. 4: Морфологические синтактики. – 504 с.

Мерло-Понти 1996: Мерло-Понти М. В защиту философии / Морис Мерло-Понти; [пер. с фран., примеч. и послеслов. И. С. Вдовиной]. – Москва : Изд-во гуманитарной литературы, 1996. – 248 с.

Мещанинов 1945: Мещанинов И. И. Понятийные категории и грамматические понятия / Иван Иванович Мещанинов // Труды Военного института иностранных языков. – 1945. – № 1. – С. 5–17.

Мигирин 1973: Мигирин В. Н. Язык как система категорий отображения / Владимир Николаевич Мигирин. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 237 с.

Микитина 1979: Микитина С. Е. О семантическом варьировании русских предлогов / В. Н. Микитина // Семантическое и формальное варьирование. – М. : Наука, 1979.

Микулинская 1983: Микулинская М. Я. Уровни понимания предложения и их диагностика [Электронный ресурс] / М. Я. Микулинская // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 54–62 – Режим доступа : <http://www.voppsy.ru/issues/1983/834/834054.htm>. – Дата последнего обращения (12.04.2018).

Милованова 2009: Милованова Л. А. Семантико-грамматические свойства и отношения предлога за1, оформляющего винительный падеж, и предлога за2, оформляющего творительный падеж, в современном русском языке : [дис. на соиск. учёной степени к. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] [Электронный ресурс] / Любовь Анатольевна Милованова. – Челябинск, 2009. – 262 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/semantiko-grammaticheskie-svoistva-i-otnosheniya-predloga-za1-oformlyayushchego-vinitelnyip#ixzz57Hva5zjy>

Милославский 1981: Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка : [монография] / Игорь Григорьевич Милославский. – Москва : Просвещение, 1981. – 253 с.

Мірченко 2004: Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / Микола Васильович Мірченко. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2004. – 393 с.

Мишина 1968: Мишина К. И. Номинативные предложения / К. И. Мишина // Уч. зап. МОПИ им. В. И. Ленина: Современный русский язык. – 1968. – № 296. – С. 126–145.

Могильницький 1856–1857: Могильницький І. О древности и самобытности южнорусского языка [Электронный ресурс] / І. О. Могильницький // Записки о Южной Руси: В 2-х т / [составленное и подготовленное П. Кулишом]. – Санкт-Петербург : Типография Александра Якобсона, 1856–1857. – Т. 2. – Граматика языка славеноруського. – С. 257–281 – Режим доступа : http://shron2.chtyvo.org.ua/Kulish/Zapysky_o_Yuzhnoi_Rusy_Tom_2.pdf. – Дата последнего обращения (20.03.2018).

Мокроусова 2005: Мокроусова О. Ю. К вопросу о синонимии номинативных и генитивных предложений / Оксана Юрьевна Мокроусова // Строительство-2005 : [материалы Международной научно-практической конференции]. – Ростов/н/Д : Рост. гос. строит. ун-т, 2005. – С. 105–109.

Мокроусова 2011: Мокроусова О. Ю. Номинативное предложение как единица текста: коммуникативно-прагматический аспект / Оксана Юрьевна Мокроусова : [автореф. дис. ... к. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»]. – Ростов/н/Д : Южный федеральный университет, 2011. – 24 с.

Мокроусова 2012: Мокроусова О. Ю. Детерминанты как основные распространители номинативных предложений [Электронный

ресурс] / О. Ю. Мокроусова // Современные проблемы науки и образования : Филологические науки. – 2012. – № 6. – С. 13–28 – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/106-7766>. – Дата последнего обращения (20.03.2018).

Мокроусова 2012(а): Мокроусова О. Ю. Номинативное предложение как единица текста: коммуникативно-прагматический аспект : [монография] / Ольга Юрьевна Мокроусова. – Germany : LAPLAMBERT Academic Publishing GmbH&CoKG, 2012. – 192 с.

Мокроусова 2013: Мокроусова О. Ю. Номинативное предложение как единица текста [Электронный ресурс] / О.Ю. Мокроусова // Современные проблемы науки и образования : Филологические науки. – 2013. – № 1. – С. 26–42 – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/107-7767>. – Дата последенго обращения (20.03.2018).

Молчанова 2000: Молчанова М. М. Прагматика публицистического текста: метаязыковой аспект: [дис. канд. филол. наук : специальности 10.02.01. «Русский язык», 10.02.10. «Журналистика»] / Марина Михайловна Молчанова. – Краснодар, 2000. – 245 с.

Морозова 1980: Морозова Т. Структура словообразовательных парадигм русского глагола : [дис. ... к. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Татьяна Морозова. – Москва, 1980. – 196 с.

Муждабаев 1979: Муждабаев М. М. Пространственные функции предлогов В и НА / М. М. Муждабаев // Русский язык в национальной школе. – 1979. – № 3. – С. 84–85.

Мулюкина 2007: Мулюкина Л. Р. Особенности функциональной транспозиции беспредложных сочетаний на уровне текста : [дис. на соиск. учёной степени к. филол. н. : специальность 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание»] / Люция Равилевна Мулюкина. – Уфа, 2007. – 160 с.

Мурзин 1974: Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация : [учеб. пособ.] / Леонид Николаевич Мурзин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.

Мурзин 1984: Мурзин Л. Н. Основы дериватологии : [конспект лекций] / Леонид Николаевич Мурзин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1984. – 56 с.

Мурзин 1987: Мурзин Л. Н. Деривация в синхронном и диахронном аспектах / Л. Н. Мурзин // Деривация и история языка : [межвуз. сб. научн. тр.]. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1987. – С. 4–10.

Мустайоки 2006: Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам :

[монографія] / Арто Мустайоки. – Москва : Язика славянської культури, 2006. – 512 с.

Мухин 1980: Мухин А. М. Функціональний аналіз синтаксических елементів : [монографія] / Анатолій Митрофанович Мухин. – Москва; Ленінград : Наука, 1964. – 292 с.

Мухин 1968: Мухин А. М. Части речи и синтаксические единицы / А. М. Мухин // Вопросы теории частей речи: на материале яз. различ. типов : [сб. науч. трудов]. – Ленинград : Наука, 1968. – С. 158–176.

Мухин 1976: Мухин А. М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы : [монографія] / Анатолій Митрофанович Мухин. – Ленинград : Наука, 1976. – 282 с.

Мухин 1980: Мухин А. М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка : [монографія] / Анатолій Митрофанович Мухин. – Ленинград : Наука, 1980. – 304 с.

Мухин 1999: Мухин А. М. Функціональний синтаксис: [монографія] / Анатолій Митрофанович Мухин. – Санкт-Петербург : Наука, 1999. – 184 с.

Мучник 1971: Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке : [монографія] / Иосиф Павлович Мучник. – Москва : Наука, 1971. – 297 с.

Невідомська 2012: Невідомська Л. М. Імпліцитність: мовно-системний аспект : [монографія] / Лілія Мелетіівна Невідомська. – Харків : Ранок-НТ, 2012. – 416 с.

Неверов 1982: Неверов С. П. Общественно-языковая практика современной Японии : [монографія] / С. П. Неверов. – Москва : Наука, 1982. – С. 101–126.

Невская 1997: Невская И. А. Типология локативных конструкций в тюркских языках Южной Сибири (на материале шорского языка) : [автореф. дис. ... канд. филол. наук : специальность 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации»] / Ирина Анатольевна Невская. – Новосибирск, 1997. – 20 с.

Некрасов 2012: Некрасов Н. П. О значении форм русского глагола / Николай Петрович Некрасов. – Москва : Либроком, 2012. – 322 с.

Нелюба 2007: Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : [словник] / Анатолій Нелюба, Світлана Нелюба. – Харків : Майдан, 2007. – 144 с.

Немец 1989: Немец Г. П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке : [монография] / Георгий Павлович Немец. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. университета, 1989. – 144 с.

Нечуй-Левицький 1914: Нечуй-Левицький І. Граматика українського языка. – Ч. II: Синтаксис / Іван Нечуй-Левицький. – Київ : Т-во «Час», 1914. – 94 с.

Никитина 2007: Никитина О. В. Семантико-функциональные особенности слова «прямо» в современном русском языке : [дис. ... канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык»] [Электронный ресурс] / Оксана Викторовна Никитина. – Армавир, 2007. – 277 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/-semantiko-funktsionalnye-osobennosti-slova-priamo-v-sovremennom-russkom-yazyke#ixzz57IPMkq6Y>

Никитина 1987: Никитина С. Е. Семантический анализ языка науки : [монография] / Серафима Евгеньевна Никитина. – Москва : Наука, 1987. – 144 с.

Никитина 1964: Никитина С. Е. Опыт описания семантики предлога / Серафима Евгеньевна Никитина, Нина Николаевна Леонтьева // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – 1964. – № 8. – С. 161–183.

Никитина 1969: Никитина С. Е. Смысловые отношения, передаваемые русскими предлогами / Серафима Евгеньевна Никитина, Нина Николаевна Леонтьева // Slavica Debrecen. – 1969. – № 9. – С. 15–63.

Николаева 1996: Николаева Т. М. Теория происхождения языка и его эволюции – новое направление в современном языкознании / Т. М. Николаева // Вопросы языкознания. – № 2. – 1996. – С. 79–89.

Николова 1997: Николова А. Функциональная грамматика : выражение пространственных отношений в русском языке (на фоне болгарского) : [монография] / Анна Николова. – Шумен, 1997. – 165 с.

Ницше 2008: Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Фридрих Ницше; [пер. С. Франка]. – Москва : Азбука классика, 2008. – 384 с.

Німчинов 1927: Німчинов К. Синтакса простого речення / Костянтин Тихонович Німчинов // Народний Учитель: додаток. – 1927. – № 47. – 67 с.

Норман 1972: Норман Б. Ю. Переходность, залог, возвратность : [монография] / Борис Юстинович Норман. – Минск : Изд-во Белорусского государственного университета, 1972. – 131 с.

Общее 1972: Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [Под ред. Б. А. Серебренникова]. – Москва : Наука, 1972. – 566 с.

Овсянико-Куликовский 2012: Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка / Д. Н. Овсянико-Куликовский. – [2-е изд-е, испр. и доп.]. – СПб., 1912. – XXXV, 325 с.

Огієнко 1923: Огієнко І. Наглядна таблиця для вивчення побічних речень / Іван Огієнко. – [7-е вид.]. – Львів, 1923. – 65 с.

Огієнко 1925: Огієнко І. Чистота і правильність української мови : [підр. для вивчення української літературної мови; популярний курс з історичним освітленням] / Іван Огієнко. – Львів : Вид-во книгарні А. Бардаха, 1925. – 245 с.

Огієнко 1961: Іларіон, митр. (Огієнко І.) Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / Іларіон, митрополит. – Вінніпег, 1961. – 257 с.

Одинцова 1985: Одинцова Н. И. О специфике функционирования производных предлогов / Наталья Игоревна Одинцова // Служебные слова и синтаксические связи : [сб. науч. тр.]. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного университета, 1985. – С. 163–172.

Олексієнко 2015: Олексієнко А. В. Складне речення з детермінативним підрядним у сучасній німецькій мові : [дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.04 «Германські мови»] / Алла Валеріївна Олексієнко. – Дніпропетровськ, 2015. – 245 с.

Остин 1986: Остин Дж. Слово как действие / Джон Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – Москва : Прогресс, 1986. – С. 22–131.

Падучева 1985: Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью : [монография] / Елена Викторовна Падучева. – Москва : Наука, 1985. – 272 с.

Паис 1980: Паис Л. Т. О собственно отгымённых предлогах в русском языке / Л. Т. Паис // Рус. яз. в школе. – 1980. – № 1. – С. 87–90.

Панфилов 1974: Панфилов В. З. Языковые универсалии и типология предложений / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1974. – № 5. – С. 18–32.

Пархоменко 1961: Пархоменко О. М. Українська мова : [підручник] / О. М. Пархоменко. – Ч. I. – Київ : Радянська школа, 1961. – 315 с.

Паршин 1988: Паршин П. Б. Сопоставительное выделение как коммуникативная категория : [автореф. ... к. филол. н. : специальность 10.02.21 «Прикладная и математическая лингвистика»] / Павел Борисович Паршин. – Москва, 1988. – 18 с.

Паршина 1979: Паршина В. А. Процессы, наблюдаемые при образовании сложносоставных наречных предлогов / В. А. Паршина // Теоретические аспекты лингвистических исследований : [сб. науч. тр.]. – Ярославль : Изд-во Ярославского педагогического университета им. К. Д. Ушинского, 1979. – С. 23–29.

Пауль 1960: Пауль Г. Принципы истории языка / Герман Пауль. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 500 с.

Перцов 1999: Перцов Н. В. Проблема инварианта в грамматической семантике (на материале русского словоизменения) : [автореф. ... докт. филол. наук : специальность 10.02.19 «Общее языкознание»] / Николай Викторович Перцов. – Москва, 1999. – 48 с.

Перцов 2001: Перцов Н. В. Инварианты в русском словоизменении : [монография] / Николай Викторович Перцов. – Москва : Языки славянской культуры, 2001. – 212 с.

Петрова 2006: Петрова Л. А. Лингвокогнитивные основы художественной картины мира : [монография] / Луиза Александровна Петрова. – Симферополь : ОАО «СГТ», 2006. – 284 с.

Пешковский 1926: Пешковский А. М. Методика родного языка, лингвистика и стилистика: [сб. ст.] / Алексей Матвеевич Пешковский. – Ленинград : Госиздат, 1926. – 206 с.

Пешковский 1956: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Алексей Матвеевич Пешковский. – [7-е изд.] / Алексей Матвеевич Пешковский. – Москва : Учпедгиз, 1956. – 511 с.

Пешковский 2001: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Алексей Матвеевич Пешковский; [предисл. Ю. Д. Апресян]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – XXXIII. – 510 с.

Пете 1981: Пете И. Семантические типы количественных отношений / И. Пете // Die Welt der Slaven. – Jg. XXVI. – H. 2. –1981. – S. 338 – 345.

Пете 2004: Пете И. Пространственные предлоги, локальные отношения, картины мира и явления асимметричности / И. Пете // Вестн. Моск. ун- та. Сер. : Филология. – 2004. – № 3. – С. 61–74.

Пивоварова 2009: Пивоварова С. В. Лексикализация форм множественного числа имен существительных в современном

русском языке : в аспекте анализа их концептных значений : [дис. ... канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Светлана Викторовна Пивоварова. – Бийск, 2009. – 229 с.

Півторак 1997: Півторак Г. Білоруська мова : [підручник] / Григорій Петрович Півторак. – Київ : Либідь, 1997. – 240 с.

Плотнікаў 1994: Плотнікаў Б. А. Агульнае мовазнаўства [вучэб. дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ] / Браніслаў Аляксандравіч Плотнікаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 350 с.

Плунгян 1995: Плунгян В. А. Семантические типы предметных имен: грамматика, лексика и когнитивная интерпретация / В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина // Диалог '95 : [труды международного семинара по компьютерной лингвистике и ее приложениям] / [ред. А. С. Нариньяни]. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1995. – С. 252–258.

Плунгян 2003: Плунгян В. А. Общая морфология. Введение в проблематику : [монография] / Владимир Александрович Плунгян. – Москва : Едиториал УРСС, 2003. – 384 с. (Новый лингвистический учебник).

Плунгян 2011: Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику : грамматические значения и грамматические системы языков мира : [учеб. пособ.] / Владимир Александрович Плунгян. – Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2011. – 672 с.

Плющ 2011: Плющ М. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні : [навч. посіб.] / Марія Яківна Плющ. – Київ : Вид-во Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, 2011. – 362 с.

Покровская 2001: Покровская Е. А. Русский синтаксис в XX веке: лингвокультурологический анализ : [монография] / Елена Анатольевна Покровская. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовского университета, 2001. – 435 с.

Поливанов 1968: Поливанов Е. Д. Избранные труды по восточному и общему языкознанию / Евгений Дмитриевич Поливанов. – Москва : Наука. Главная редакция по восточной литературе, 1991. – 623 с.

Попова 1956: Попова Л. Н. Предлоги, выражающие причинные отношения в современном русском литературном языке : [автореф.

дис. ...канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык»]. – Ленинград, 1956. – 21 с.

Поповић 2014: Поповић Љ. Контрастивна граматика српског и украиног језика: таксис и евиденцијалност / Љ. Поповић. – Београд : САНУ, Одбор за српски језик у поређењу са другим језицима (Београд: Colografix), 2014. – 445 с.

Потебня 1888: Потебня А. А. Значения множественного числа в русском языке / Александр Александрович Потебня. – Воронеж : Тип. В. И. Исаева, 1888. – 76 с.

Потебня 1958: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. / А. А. Потебня. – Москва: Учпедгиз – Просвещение, 1958 – 1985. – Т. 1–2 – 1958. – 536 с.; Т. 3. – 1968. – 552 с.; Т. 4. – Вып. 1: существительное. – 1985. – 288 с.; Вып. 2 : глагол. – 1977. – 407 с.

Потебня 1992: Потебня О. О. Мова. Національність. Денаціональність : [статті і фрагменти] / Олександр Опанасович Потебня; [упоряд. і вступ. стаття Ю. В. Шевельова]. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1992. – 155 с.

Почепцов 1971: Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения : [монография] / Георгий Почепцов. – Киев : Вища шк., 1971. – 192 с.

Пригоровская 1975: Пригоровская Н. М. Переход полнозначных слов в предлоги и союзы : [учеб. пособ.] / Нина Михайловна Пригоровская. – Москва : Изд-во Московского областного педагогического института имени Н. К. Крупской, 1975. – 78 с.

Проблемы 2006: Проблемы изучения односоставных предложений : [монография]. – Москва : Изд-во Моск. госпедун-та «Прометей», 2006. – 240 с.

Прокаев 2004: Прокаев А. В. Семантическая структура предложений с осложненной предикативностью в современном немецком языке : [дис. ... к. филол. н. : специальность 10.02.04 «Германские языки»] [Электронный ресурс] / Алексей Владимирович Прокаев. – Минск, 2004. – 158 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/semanticheskaya-struktura-predlozhenii-s-oslozhennoi-predikativnostyu-v-sovremennom-nemetsk>. – Дата последенго обращения (12.04.2018).

Прокопович 1974: Прокопович Н. Н. Вопросы синтаксиса русского языка : [учеб. пособ.] / Николай Николаевич Прокопович. – Москва: Изд-во Московского государственного педагогического университета, 1974. – 196 с.

Радбиль 2010: Радбиль Т. Б. Основы изучения языкового менталитета : [учеб. пособ.] / Тимур Беньюминович Радбиль. – Москва : Флинта; Наука, 2010. – 328 с.

Распопов 1961: Распопов И. П. Актуальное членение предложения: на материале простого повествования преимущественно в монологической речи : [монография] / Игорь Павлович Распопов. – Уфа : Изд-во Башкирского государственного университета, 1961. – 162 с.

Распопов 1981: Распопов И. П. Несколько замечаний о так называемой семантической структуре предложения / Игорь Павлович Распопов // Вопросы языкознания. – 1981. – № 4. – С. 15–28.

Распопов 2009: Распопов И. П. Актуальное членение предложения: на материале простого повествования преимущественно в монологической речи : [монография] / Игорь Павлович Распопов. – [2-е изд.]. – Москва : URSS, 2009. – 168 с.

Рахилина 2009: Рахилина Е. В. Семантика лексической множественности в русском языке / Екатерина Владимировна Рахилина, Ли Су–Хён // Вопросы языкознания. – 2009. – № 4. – С. 13–40.

Рахимкулова 2001: Рахимкулова Г. Ф. Игровая поэтика и игровая стилистика / Галина Фёдоровна Рахимкулова // Филологический вестник Ростовского государственного университета. – Ростов н/Д, 2001. – № 1. – С. 5–10.

Ревзин 1969: Ревзин И. И. Так называемое «немаркированное множественное число» в современном русском языке / Исаак Иосифович Ревзин // Вопросы языкознания. – 1969. – № 3. – С. 102–109.

Рогожникова 1976: Рогожникова Р. П. **Между и меж** (к употреблению предлогов) / Роза Павловна Рогожникова // Русская речь. – 1976. – № 5. – С. 77–79.

Рогожникова 2003: Рогожникова Р. П. Толковый словарь сочтаний, эквивалентных слову [словарь] / Р. П. Рогожникова. – М. : ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2003. – 416 с.

Руденко 1996: Руденко Д. И. Количественность и семантика имени / Д. И. Руденко // Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность : [сб. науч. тр.]. – Санкт-Петербург : Наука, 1996. – С. 181–214.

Руднев 1963: Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка : [учеб. пособ.] / Алексей Георгиевич Руднев. – Москва : Высшая школа, 1963. – 364 с.

Русанівський 1971: Русанівський В. М. Структура українського дієслова : [монографія] / Віталій Макарович Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1971. – 313 с.

Русанівський 1981: Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики : [монографія] / Віталій Макарович Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1981. – 152 с.

Русская 1980: Русская грамматика: В 2-х томах – Praha : Academia Československé akademie věd, 1980. – 1144 s.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х томах / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – Москва: Наука, 1980. – Т. 1. – 789 с.; Т. 2. – 709 с.

Русский 1998–2007: Русский семантический словарь, толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений: В 6-и т. / [под. общ. ред. Н. Ю. Шведовой]. – Москва : РАН, Институт русского языка; Азбуковник, 1998–2007; 1998. – Т. 1: Слова указующие (местоимения). Слова именующие: имена существительные (Всякое живое. Земля. Космос). – 807 с.; 2000. – Т. 2: Имена существительные с конкретным значением. Всё создаваемое руками и умом человека (населённые места, обрабатываемые участки дороги, вещественные продукты труда, организации и учреждения. Названия предметов по форме, состоянию, составу, местонахождению, употреблению; 2003. – Т. 3: Имена существительные с абстрактным значением: Бытие. Материя, пространство, время. Связи, отношения, зависимости. Духовный мир. Состояние природы, человека. – 720 с.; 2007. – Т. 4: Глагол. Глаголы с ослабленной знаменательностью: глаголы-связки и полузнаменательные глаголы, глаголы фразовые, глаголы модальные, глаголы связей, отношений и именованя. Дейктические глаголы. Бытийные глаголы. Глаголы со значением собственно активного действия, деятельности, деятельного состояния. – 952 с.

Самійленко 1964: Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови : [навч. посіб.] / Степан Пилипович Самійленко. – Ч. I. – Київ : Радянська школа, 1964. – 234 с.; Ч. II. – Київ : Вища школа, 1970. – 190 с.

Седов 2004: Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / Константин Фёдорович Седов. – Москва : Лабиринт, 2004. – 317 с.

Селиверстова 1982: Селиверстова О. Н. Предикаты «нахождения в пространстве» / Ольга Николаевна Селиверстова //

Семантические типы предикатов : [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1982. – С. 112–128.

Селиверстова 1999: Селиверстова О. Н. Имеет ли предлог только грамматическое значение? / О. Н. Селиверстова // Рук., 1999. – 12 с.

Селиверстова 1999(а): Селиверстова О. Н. Имеет ли предлог только грамматическое значение? / Ольга Николаевна Селиверстова // Вопросы филологии : [сб. науч. трудов]. – Москва : Русские словари, 1999. – С. 26–34.

Селиверстова 2000: Селиверстова О. Н. Семантическая структура предлога *на* / Ольга Николаевна Селиверстова // Исследования по семантике предлогов : [сб. науч. трудов]. – Москва : Русские словари, 2000. – С. 189–242.

Селищев 2003: Селищев А. В. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком (1917–1928) / А. А. Селищев. – Москва : УРСС, 2003. – 247 с.

Сенів 2005: Сенів М. Г. Прийменник у класичних мовах : [навч. посіб.] / Михайло Григорович Сенів; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : Юго-Восток, 2005. – 272 с.

Сепир 1934: Сепир Э. Язык / Эдвард Сепир; [под ред. Р. О. Шор]. – Москва : Соцэкгиз, 1934. – 222 с.

Сердюкова 2018: Сердюкова Л. В. Textoобразующая функция грамматических форм имени существительного в СМИ [Электронный ресурс] / Л. В. Сердюкова // Режим доступа : http://www.rusnauka.com/9_NND_2013/Philologia/7_132396.doc.htm. – Дата последнего обращения (20.04.2018).

Серио 2008: Серио П. Деревянный язык, язык другого и свой язык. Поиски настоящей речи в социалистической Европе 1980-х годов / Патрик Серио // Политическая лингвистика. – Вып. 5 (25). – Екатеринбург, 2008. – С. 160–167.

Сидні 2012: Сидні І. Л. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії / Лендау І. Сидні. – Київ : К.І.С., 2012. – 480 с.

Сильницкий 1982: Сильницкий Г. Г. Теория деривации и ее место в системе лингвистических дисциплин / Георгий Георгиевич Сильницкий // Теоретические аспекты деривации : [межвуз. сб. научн. тр.]. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1982. – С. 3–8.

Симоненко 1998: Симоненко М. Л. Предложно-падежные конструкции с пространственным значением в русском и немецком языках : [автореф. ... канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык»] [Электронный ресурс] / Михаил Львович Симоненко. –

Краснодар, 1998. – 19 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/predlozhno-padezhnye-konstruktsii-s-prostranstvennym-znacheniem-v-russkom-i-nemetskom-yazyka#ixzz3y5xYFHyQ>

Синтакса 2005: Синтакса савременога српског језика : проста реченица / Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислав Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић; [у редакцији академика Милке Ивић]. – Нови Сад : Матица српска; Београд : Београдска књига, институт за српски језик, 2005. – 870 с.

Ситар 2007: Ситар Г. Моделі речень із предикатами відношення частини й цілого в українській мові : [монографія] / Ганна Василівна Ситар. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 238 с.

Ситар 2017: Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики : [монографія] / Ганна Василівна Ситар; [наук. і відп. ред. А. П. Загнітко]. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 458 с.

Сімович 1919: Сімович В. Граматика української мови / Василь Сімович. – Київ; Лейпциг, 1919. – 587 с.

Сімович 1921: Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / В. Сімович. – [2-е вид., з одміними й додатками]. – Київ–Ляйпциг : Українська накладня, 1921. – 584 с., 2 іл.

Скаб 2002: Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові : [монографія] / Мар'ян Стефанович Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.

Скаличка 1967: Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых значений / Владимир Скаличка // Пражский лингвистический кружок [сб. ст.] / [сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова]. – Москва : Прогресс, 1967. – С. 119–127.

Скаличка 1978: Скаличка В. Отношение между морфологией и синтаксисом / Владимир Скаличка // Языкознание в Чехословакии : [сб. ст., 1956–1974] / [под ред. А. Г. Широковой]. – Москва : Прогресс, 1978. – С. 69–79.

Скиба 1965: Скиба Ю. Г. Производные предлоги в современном русском языке : [спецкурс для студентов-филологов. Конспект лекций] / Юрий Скиба. – Кн. 1. – Черновцы : Изд-во Черновицкого государственного университета, 1965. – 52 с.

Скобликова 2006: Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения : [учеб. пособ.] / Екатерина Скобликова. – Москва : Флинта, 2006.

Слинько 1994: Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : [навч. посіб.] / Іларіон Іларіонович Слинько, Ніна Василівна Гуйванюк, Марія Филімонівна Кобилянська. – Київ : Вища школа, 1994. – 670 с.

Словотвір 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [монографія] / Г. М. Гнатюк, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко та ін. – К. : Наукова думка, 1979. – 406 с.

Смаль-Стоцький 1893: Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови : [навч. вид.] / Степан Смаль-Стоцький, Теодор Гартнер. – Відень, 1893. – 210 с.

Смаль-Стоцький 1914: Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови : [навч. вид.] / Степан Смаль-Стоцький, Теодор Гартнер. – [3-є вид., перероб.]. – Відень, 1914. – 202 с.

Смеречинський 1929: Смеречинський С. Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові / С. Смеречинський // Записки іст.-філ. відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXV. – 1929. – С. 3–13.

Смеречинський 1932: Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою : [наук. вид.] / Сергій Смеречинський. – Харків : Радянська школа, 1932. – 383 с. / Фотопередрук з післясловом О. Горбача : Серія «Українські граматики. – Вип. 8. – Мюнхен : Український вільний університет, 1990. – 383 с.

Смирницький 1998: Смирницький А. І. Лексикологія англійського язика / Александр Иванович Смирницький. – Москва : Изд-во Московского государственного университета, 1998. – 260 с.

Смотрицький 1979: Смотрицький М. Граматика слов'янська (1619) [Електронний ресурс] / [підг. факс. вид. В. В. Німчука]. – Київ : Наукова думка, 1979. – 272 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>

Снитко 1982: Снитко Е. С. Деривация и её виды в русском языке / Елена Степановна Снитко // Русское языкознание. – 1982. – № 4. – С. 84–89.

Современная 2002: Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / А. А. Кибрик, И. М. Кобозева; [ред. И. А. Секерина]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Наука, 2002. – 480 с.

Современный 1988: Современный русский литературный язык : [учебн. для студентов филол. специальностей] / П. А. Лекант и др.; [под ред. П. А. Леканта]. – [2-е изд., испр.]. – Москва : Высшая школа, 1988. – 416 с.

Современный 1988(а): Современный русский литературный язык : [учеб. пособ.] / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов, А. В. Филиппов и др.; [под ред. Н. М. Шанского]. – [2-е изд., перераб.]. – Ленинград : Просвещение, Ленингр. отделение, 1988. – 671 с.

Современный 1991: Современный русский язык : [учеб. пособ.] / [под ред. В. А. Белошапковой]. – Москва : Высшая школа, 1981. – 543 с.

Сорокин 1967: Сорокин Е. Г. Учение о предлоге в русском языкознании / Е. Г. Сорокин // Учен. зап.; Горьковский пединститут. – Горький, 1967. – Вып. 62. – С. 35–40.

Сосюр 1998: Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Фердінанд де Сосюр; [наук. пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – Київ : Основи, 1998. – 324 с.

Стародумова 2005: Стародумова Е. А. Синтаксис современного русского языка : [учебн. пособ.] / Е. А. Стародумова. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 2005. – 142 с.

Стеблин-Каменский 1957: Стеблин-Каменский М. И. Грамматика норвежского языка / Михаил Иванович Стеблин-Каменский. – Москва; Ленинград : Наука, 1957. – 242 с.

Степанов 1981: Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика : [монография] / Юрий Сергеевич Степанов. – Москва : Наука, 1981. – 360 с.

Степанов 1985: Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства : [монография] / Юрий Сергеевич Степанов. – Москва : Наука, 1989. – 335 с.

Степанов 1989: Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение : [монография] / Юрий Сергеевич Степанов. – Москва : Наука, 1989. – 248 с.

Судаков 1972: Судаков Г. В. Двойные предлоги / Гурий Васильевич Судаков // Русская речь. – 1972. – № 2. – С. 124–126.

Сулима 1928: Сулима М. Лекції з української синтакси / Микола Сулима. – Харків : Рад. шк., 1928. – 256 с.

Суник 1963: Суник О. П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / О. П. Суник // Морфологическая структура слова в языках различных типов : [сб. науч. трудов]. – Москва; Ленинград : Наука, 1963. – С. 102–142.

Сусов 1972: Сусов И. П. Ситуация как означаемое предложения на реляционном уровне / И. П. Сусов // Вопросы английской и

французской филологии. – Вып. 8. – Тула : Изд-во Тульск. госпедин-та, 1972. – С. 25–48.

Сусов 1973: Сусов И. П. Семантическая структура предложения (на материале простого предложения в современном немецком языке) : [учеб. пособ.] / Иван Павлович Сусов. – Тула : Тульский госпединститут им. Л. Н. Толстого, 1973. – 141 с.

Сусов 1979: Сусов И. П. О двух путях исследования содержания текста / Иван Павлович Сусов // Значение и смысл речевых образований : [сб. науч. трудов]. – Калинин : Изд-во Калининского государственного университета, 1979. – С. 90–103.

Сусов 1990: Сусов И. П. Семиотика и лингвистическая прагматика / Иван Павлович Сусов // Язык, дискурс, личность : [сб. науч. трудов]. – Тверь : Изд-во Тверского государственного университета, 1990. – С. 125–133.

Сусов 1999: Сусов И. П. История языкознания : [учеб. пособ.] [Электронный ресурс] / Иван Павлович Сусов. – Тверь : Изд-во Тверского государственного университета, 1999. – 276 с. – Режим доступа : <https://www.twirpx.com/file/1089540/>. – Дата последенго обращения (20.04.2018).

Сусов 2000: Сусов И. П. Введение в теоретическое языкознание : [учебник] [Электронный ресурс] / Иван Павлович Сусов. – Тверь : Изд-во Тверского государственного университета, 2000. – Режим доступа : <https://www.twirpx.com/file/228972/>. – Дата последнего обращения (12.04.2018).

Сусов 2006: Сусов И. П. Введение в теоретическое языкознание : учебник / Иван Павлович Сусов. – Москва : Восток – Запад, 2006. – 382 с.

Сусов 2006(а): Сусов И. П. История языкознания : [учеб. пособ.] / Иван Павлович Сусов. – Москва : Восток–Запад, 2006. – 295 с.

Сусов 2006(б): Сусов И. П. Лингвистическая прагматика : [учебник] [Электронный ресурс] / Иван Павлович Сусов. – Москва : Восток–Запад, 2006. – 200 с. – Режим доступа : <https://www.twirpx.com/file/827707/>. – Дата последнего обращения (12.04.2018).

Сучасна 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [монографія] / [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наукова думка, 1969. – 583 с.

Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис : [монографія] / [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наукова думка, 1972. – 516 с.

Сучасна 1997: Сучасна українська мова : [підручник] / [за ред. О. Д. Пономарева]. – Київ : Либідь, 1997. – 400 с.

Сямешка 1996: Сямешка Л. І. Курс беларускай мовы : [падручнік] / Л. І. Сямешка, І. Р. Краба, З. І. Бадзевіч. – Минск : Навука і тэхніка, 1996. – 346 с.

Сяоцянь Ван 2010: Сяоцянь Ван. Пространственно-статические отношения в русском и китайском языках / Сяоцянь Ван // Вестник Новосибирского государственного университета : Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – Новосибирск, 2010. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 20–33.

Телия 1981: Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке : [монография] / Вероника Николаевна Телия. – Москва : Наука, 1981. – 269 с.

Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер; [редкол.: Г. В. Степанов (пред.) и др.; общ. ред. В. Г. Гака]. – Москва : Прогресс, 1988. – 656 с.

Тестелец 2001: Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис : [учеб. пособ.] / Яков Георгиевич Тестелец. – Москва : Изд-во Российского государственного гуманитарного университета, 2001. – 798 с.

Тимочко 2014: Тимочко О. Особливості словникового представлення авторських новотворів у сучасній лексикографії / О. Тимочко // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Рівне, 2014. – Вип. 32. – С. 260–268.

Тимченко 1917: Тимченко Є. К. Українська грамати́ка / Євген Костьович Тимченко. – [2-е вид.]. – К. : Друк. Ун-ту св. Володимира Акціонер. т-ва друк. і вид. діла Н. Т. Корчак-Новицького, 1917. – 168 с.

Тимченко 1924: Тимченко Є. К. Співрядне сполучення речивників (з української складні) / Є. К. Тимченко // ВУАН. Істор. секція: [наук. збірник]. – Т. XIX. – Харків : Держвидав, 1924. – С. 194–203.

Тимченко 1925: Тимченко Є. Льокатив в українській мові: (з української складні) / Євген Тимченко. – Київ : Вид-во Української академії наук, 1925. – 71 с.

Тимченко 1925(а): Тимченко Є. Номінатив і датив в українській мові: (з української складні) / Євген Тимченко. – Київ : Українська академія наук, 1925. – 64 с.

Тихомирова 1973: Тихомирова Т. С. К вопросам о переходности частей речи / Т. С. Тихомирова // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1973. – № 5. – С. 79–87.

Тихонов 1971: Тихонов М. Ю. Лексико-фразеологическая микросистема ‘много’ в современном русском языке : [дис. ... канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Михаил Юриевич Тихонов. – Самарканд, 1971. – 256 с.

Топорков 2013: Топорков П. Е. Предикативы в структуре сложноподчиненных предложений с придаточными причины и причинно-аргументирующими [Электронный ресурс] / Петр Евгеньевич Топорков // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2013. – № 2 – С. 28–35. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/predikativy-v-strukture-slozhnopodchinennyh-predlozheniy-s-pridatochnymi-prichiny-i-prichinno-argumentiruyuschimi>. – Дата последнего обращения (28.04.2018).

Топоров 1961: Топоров В. Н. Локатив в славянских языках : [монография] / Владимир Николаевич Топоров. – Москва : Изд-во АН СССР, 1961. – 380 с.

Тошовић 2002: Тошовић Б. Функционални стилови : [монографија] / Б. Тошовић. – Београд : Институт српског језика САН, 2002 – 632 с.

Троицкий 1977: Троицкий С. Г. Роль глагола в развитии коммуникативной перспективы предложения : [учеб. пособ.] / С. Г. Троицкий. – Калинин : Изд-во Калинин. пед. ин-та, 1977. – 84 с.

Трубецкой 1987: Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии : [учеб. изд. / [сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др.] / Николай Сергеевич Трубецкой. – Москва : Прогресс, 1987. – 560 с.

Тулина 1976: Тулина Т. А. Функциональная типология словосочетаний : [монография] / Татьяна Александровна Тулина. – Киев; Одесса : Вища школа, 1976. – 177 с.

Уланова 2006: Уланова С. Б. Грамматическая семантика как объект грамматической стилистики : [автореф. ... дисс. канд. филол. наук : специальность 10.02.04 «Германские языки»] / С. Б. Уланова. – Москва, 2006. – 222 с.

Уленбек 1950: Уленбек Х. К. Agens и patiens в падежной системе индоевропейских языков / Х. К. Уленбек // Эргативная конструкция предложения : [сб. научн. трудов]. – Москва : Наука, 1950. – С. 101–103.

Українська 1999: Українська мова / [red. naukowy S. Jermolenko]. – Opole : Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1999. – 326 s.

Українська 2000: Українська мова: енциклопедія / [редакц. колегія В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.

Ульман 1970: Ульман С. Семантические универсалии / Стивен Ульман // Новое в лингвистике. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1970. – С. 180–285.

Уфимцева 2010: Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы: на материале английского языка : [монография] / Анна Уфимцева. – Москва : КомКнига, 2010.

Факторович 1997: Факторович А. Л. Стратегия оценочного выделения и реализация стилистического потенциала / Александр Львович Факторович // Филология – Philologica. – Краснодар, 1997. – № 12. – С. 18–27.

Федоров 1972: Федоров А. К. Трудные вопросы синтаксиса : [учеб. пособ.] / Александр Федоров. – Москва : Просвещение, 1972. – 238 с.

Федосов 1989: Федосов В. А. Употребление предлогов **в**, **на** с конкретными существительными / Виктор Александрович Федосов // Рус. яз в нац. шк. – 1989. – № 8. – С. 3–5.

Филипенко 2000: Филипенко М. В. Проблемы описания предлогов в современных лингвистических теориях [обзор] / В. А. Филипенко // Исследования по семантике предлогов : [сб. науч. статей]. – Москва : Русские словари, 2000. – С. 12–54.

Филипс 2004: Филипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Луиза Дж. Филипс, Марианне В. Йоргенсен; [пер. с англ.; под ред. А. А. Киселевой]. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.

Филлмор 1981: Филлмор Ч. Дело о падеже / Чарльз Филлмор; [пер. с англ. Е. Н. Савиной] // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. – Москва : Прогресс, 1981. – С. 369–495.

Филлмор 1981(а): Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Чарльз Филлмор; [пер. с англ. Б. Ю. Городецкого] // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. – Москва : Прогресс, 1981. – С. 496–530.

Философский 1983: Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л. Ф. Ильичев]. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

Финкель 1962: Финкель А. М. Производные причинные предлоги в современном русском литературном языке. Их возникновение, развитие, значение, употребление : [учеб. пособ.] / Александр Моисеевич Финкель. – Харьков : Изд-во Харьковского государственного университета, 1962. – 238 с.

Фортунатов 1899: Фортунатов Ф. Ф. О залогах русского глагола / Филипп Федорович Фортунатов // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т. 4. – Кн. 4. – 1899. – С. 1153–1158.

Фреге 2000: Фреге Г. Логика и логическая семантика : [сборник трудов] / Готлоб Фреге. – Москва : Аспект Пресс, 2000. – 512 с.

Фурашов 1984: Фурашов В. И. Несогласованные определения в современном русском языке : [учеб. пособ.] / В. И. Фурашов. – Москва : Изд-во Моск. гос. пед. ин-та, 1984. – 156 с.

Хельбиг 1978: Хельбиг Г. Части речи в синтагматике // Г. Хельбиг, М. Д. Степанова // Части речи и проблема валентности в современном немецком языке : [учеб. пособ. для ин-тов и фак. иностр. яз.]. – Москва : Высшая школа, 1978. – С. 138–240.

Холодович 1954: Холодович А. А. Очерк грамматики корейского языка : [монография] / Алексей Александрович Холодович. – Москва: ИЛИЯ. 1954. – 320 с.

Холодович 1979: Холодович А. А. Проблемы грамматической теории : [монография] / А. А. Холодович. – Ленинград : Наука, 1979. – 304 с.

Хомский 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / Ноам Хомский; [пер. с англ. В. А. Звегинцева] – Москва : Изд-во Московского университета, 1972. – 129 с.

Хомський 2000: Хомський Н. Роздуми про мову / Н. Хомський; [пер. з англ.]. – Львів : Ініціатива, 2000. – 352 с.

Храковский 1990: Храковский В. С. Взаимодействие грамматических категорий глагола (Опыт анализа) / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. – 1990. – № 5. – С. 18–36.

Храковский 1986: Храковский В. С. Семантика и типология императива. Русский императив : [монография] / Виктор Самуилович Храковский, Александр Павлович Володин. – Ленинград : Наука, 1986. – 272 с.

Чейф 1982: Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения / У. Чейф // Новое в зарубежной лингвистике: [сб. науч. трудов]. – Вып. IX. – Москва : Прогресс, 1982. – С. 12–36.

Чернобай 2014: Чернобай Г. С. Міфологічний суб'єкт безособового речення в українській мові : [дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 «Українська мова»] / Ганна Сергіївна Чернобай. – Слов'янськ, 2014. – 304 с.

Чеснокова 1972: Чеснокова Л. Д. Конструкции с предикативным определением в структуре предложения в современном русском литературном языке [учеб. пособ.]. Ч. 1 / Лидия Дмитриевна Чеснокова. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1972. – 136 с.

Чеснокова 1973: Чеснокова Л. Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями : [учеб. пособ.] / Лидия Дмитриевна Чеснокова. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. пед. ин-та, 1973. – 104 с.

Чеснокова 1978: Чеснокова Л. Д. Грамматические вопросы как средство анализа предложения / Л. Д. Чеснокова // Рус. яз. в шк. – 1978. – № 2. – С. 26–32.

Чеснокова 1981: Чеснокова Л. Д. Грамматические вопросы как средство анализа членов предложения / Л. Д. Чеснокова // Совершенствование методов обучения русскому языку : [сб. науч. трудов]. – Москва : Просвещение, 1981. – С. 32–43.

Чеснокова 1988: Чеснокова Л. Д. Синкретизм в сфере членов предложения / Л. Д. Чеснокова // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1988. – № 4. – С. 41–47.

Чеснокова 1991: Чеснокова Л. Д. Порядковые числительные в аспекте теории синкретизма / Л. Д. Чеснокова // Переходность и синкретизм в языке и речи : [сб. науч. трудов]. – Москва : Изд-во Московского университета, 1991. – С. 44–54.

Цапук 2010: Цапук І. В. Короткий словник авторських лексичних новотворів Ліни Костенко // Словотворчість шістдесятників: Ліна Костенко. Микола Вінграновський: [збірник наукових праць; відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог, 2010. – С. 106–121 (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». Вип. 3).

Цзинь Тао 2007: Цзинь Тао. Концептуальная система пространства (фрагмент китайской языковой картины мира) : монография / Тао Цзянь. – Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2007. – 164 с.

Частотный 1977: Частотный словарь русского языка / [гол. ред. Л. Н. Засориной]. – Москва : Русский язык, 1977. – 936 с.

Чердниченко 1959: Чердниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові : [навч. пособ.] / Іван Григорович Чердниченко. – Чернівці : Вид-во Чернівець. ун-ту, 1959. – 134 с.

Черкасова 1967: Черкасова Е. Т. Переход полнозначных слов в предлоги : [монография] / Е. Т. Черкасова. – Москва : Наука, 1967. – 280 с.

Чжан Ли 1997: Чжан Ли. Категория локативности / Ли Чжан // Сборник китайской лингвистики. – Новосибирск, 1997. – С. 141–160.

Чиканцева 1984: Чиканцева Т. В. Словообразовательные парадигмы непроектируемых глаголов современного русского языка : [дис. ... канд. филол. н. : специальность 10.02.01 «Русский язык»] / Татьяна Васильевна Чиканцева. – Ленинград, 1984. – 211 с.

Шапиро 1955: Шапиро А. Б. Современный русский язык. Пунктуация : [учеб. пособ.] / Андрей Борисович Шапиро. – Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 398 с.

Шапиро 1957: Шапиро А. Б. К учению о второстепенных членах предложения / А. Б. Шапиро // Вопросы языкознания. – 1957. – № 2. – С. 16–24.

Шаранда 1981: Шаранда А. Н. Сравнительная типология категорий предлогов (на материале немецкого, русского и белорусского языков) : [монография] / Андрей Николаевич Шаранда. – Минск : Наука и техника, 1981. – 230 с.

Шахматов 1941: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / Алексей Александрович Шахматов; [ред. проф. Е. С. Истрина]. – [2-е изд.]. – Ленинград : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Шахматов 2001: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / Алексей Александрович Шахматов. – Москва : Эдиториал УРСС, 2001. – 654 с.

Шведова 1968: Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? / Н. Ю. Шведова // Вопр. языкознания. – 1968. – № 2. – С. 39–50.

Шведова 1984: Шведова Н. Ю. Об активных потенциях, заключенных в слове // Слово в грамматике и словаре : [сб. науч. трудов]. – Москва : Наука, 1984. – С. 15–21.

Шевельов 1994: Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? : З проблем східнослов'янської глотогонії : Дві статті про постання української мови [Електронний ресурс] / Юрій

Шевельов. – Київ : Вид. дім «KM Academia», 1994. – 33 с. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/>

Шевельов 2002: Шевельов Ю. Історична фонологія української мови [Електронний ресурс] / Ю. Шевельов; [перекл. з англ. С. Вакулєнка та А. Даниленка]. – Харків : Акта, 2002. – 1066 с. + карти – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/431168/>

Шевельов 2011: Шевельов Ю. Я – мене – мені... (І довкруги). – Ч. 1. : В Україні : [спогади] / Юрій Шевельов. – Харків; Нью-Йорк : М. П. Коць, 2001. – 409 с.

Шевельов 2012(а): Шевельов Ю. До питання про генезу й природу називних речень / Юрій Шевельов. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – С. 19–123.

Шевельов 2012(б): Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.) : [наукове видання] / Юрій Шевельов. – Київ : Темпора, 2012. – 664 с.

Шерех 1947: Шерех Ю. До генези називного речення / Юрій Шерех. – Мюнхен, 1947. – 50 с.

Шинкарук 2002: Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : [монографія] / Василь Дмитрович Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.

Шмелева 1988: Шмелева Т. В. Семантический синтаксис : [текст лекцій] / Татьяна Викторовна Шмелева. – Красноярск : Изд-во Красноярского государственного университета, 1988. – 54 с.

Штерн 1998: Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : [енциклопедичний словник] / І. Б. Штерн. – Київ : АртЕК, 1998. – 336 с.

Шумилина 1967: Шумилина А. Д. О пространственных значениях, выражаемых в системе глагольно-именных словосочетаний русского языка / А. Д. Шумилина // Труды III Всесоюзной конференции по информационно-поисковым системам и автоматизированной обработке научно-технической информации. – Т. II. – Москва, 1967. – С. 205–210.

Штейнфельдт 1963: Штейнфельдт Э. А. Частотный словарь современного русского литературного языка / Э. А. Штейнфельдт. – Таллинн : Научно-исследовательский институт педагогики Эстонской ССР, 1963. – 316 с.

Шуба 1971: Шуба П. П. Прыназоўнік у беларускай мове : [манаграфія] / Паўло Паўловіч Шуба. – Мінськ : Выд-ва БДУ, 1971. – 224 с.

Щедровицкий 1974: Щедровицкий Г. П. Смысл и значение / Георгий Петрович Щедровицкий // Проблемы семантики : [сб. науч. тр.]. – Москва : Наука, 1974. – С. 76–111.

Щерба 1957: Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку : [учеб. изд.] / Лев Владимирович Щерба. – Москва : Учпедгиз, 1957. – 186 с.

Щерба 1958: Щерба Л. В. О второстепенных членах предложения / Л. В. Щерба // Избр. работы по языкознанию и фонетике. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1958. – Т. 1. – С. 92–103.

Щукіна 2009: Щукіна І. Прийменники причинової семантики: структура і функції / І. Щукіна // Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів : [монографія] / [А. П. Загнітко та ін.]. – Донецьк: Вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2009. – С. 107–134.

Эко 1989: Эко У. Имя розы / Умберто Эко. – Москва : Книжная палата, 1989. – 496 с.

Юм 1996: Юм Д. Сочинения : В 2-х т. / Дэвид Юм; [пер. с англ. С. И. Церетели, В. В. Васильева, В. С. Швырева; вступит. ст. А. Ф. Грязнова]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Москва : Мысль, 1996. – Т. 1. – 736 с.; Т. 2. – 800 с.

Юрченко 2005(а): Юрченко В. С. Простое предложение в современном русском языке : Двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное : [монография] / Василий Юрченко. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : КомКнига, 2005. – 280 с.

Юрченко 2005(б): Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания: Лингвофилософские очерки : [монография] / Василий С. Юрченко; [отв. ред. Э. П. Калькалова; вступ. ст. Э. П. Калькаловой и О. Б. Сиротининой] / – [2-е изд., стереотип.]. – М. : КомКнига, 2005. – 368 с.

Юрченко 2008: Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания. Лингвофилософские очерки : [монография] / Василий Юрченко. – Москва : ЛКИ, 2008. – 368 с.

Юрченко 2009: Юрченко В. С. Простое предложение в современном русском языке. Двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное : [монография] / Василий Юрченко. – [2-е изд., стереотип.]. – Москва : УРСС, 2009. – 280 с.

Якимович 2001: Якимович А. К. Восстановление модернизма. Живопись 1940–1960-х годов на Западе и в России : [монография] /

Александр Клавдианович Якимович. – Москва : Гапарт, ОЛМА-Пресс, 2001. – 405 с.

Якобсон 1985: Якобсон Р. Избранные работы / Роман Якобсон. – Москва : Прогресс, 1985. – 460 с.

Янко 1999: Янко Т. Е. О понятиях коммуникативной структуры и коммуникативной стратегии (на материале русского языка) / Т. Е. Янко // Вопросы языкознания. – 1999. – № 4. – С. 18–26.

Янко 2001: Янко Т. Е. Коммуникативные стратегии русской речи : [монография] / Татьяна Евгеньевна Янко. – Москва : «Языки русской культуры», 2001. – 287 с.

Ascoli 1851: Ascoli G. La pasitelegrafia / Graziadio Ascoli. – Trieste : Tipografia del Lloyd Austraco, 1851. – 187 p.

Benveniste 1968: Benveniste E. Mutations of linguistic categories / É. Benveniste // Directions for historical linguistics. – Austin ; London : University of Texas Press, 1968. – P. 83–94.

Benveniste 1968: Benveniste É. Mutations of linguistic categories / Émile Benveniste // Directions for historical linguistics, edited by W. P. Lehmann and Yakov Malkiel. – Austin; London: University of Texas Press, 1968. – Pp. 85–95.

Bolinger 1961: Bolinger D. L. Contrastive accent and contrastive stress / D. L. Bolinger // Language. – 1961. – Vol. 37. – Pp. 87–96.

Bopp 1833: Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen / F. Bopp. – Berlin, 1833. – T. 1–3. – 732 S.

Bralczyk 2001: Bralczyk J. O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych / J. Bralczyk. – Warszawa, 2001. – 189 s.

Brugmann 1922: Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Auf Grund des funfbandigen Grundrisses der vergleichenden der indogermanischen Sprachen / Karl Brugman. – Berlin–New York : de Gruyter, 1922. – 870 s.

Bybee 1989: Bybee J. L. The creation of tense and aspect systems in the languages of the world / J. L. Bybee // Studies in language: 13.1. – 1989. – Pp. 51–103.

Daneš 1959: Daneš F. K otázce pořadku slov s slovanských jazycích / F. Daneš // Slovo a slovesnost. – 1959. – Vol. XX. – №. 1. – Pp. 23–38.

Daneš 1970: Daneš F. One instance of Prague school methodology: Functional analysis of utterance and text / F. Daneš // Method and theory of linguistics / Garvin P. (ed.). – The Hague : Mouton, 1970. – 234 p.

Daneš 1974: Daneš F. Papers on functional sentence perspective (Janua linguarum. Ser. Minor 1974). – Den Haag / Paris, 1974. – 189 p.

Daneš 1986: Daneš F. The “Question Test” re-examined / F. Daneš // Language and Discourse. – Test and Protest. Linguistic & Literary studies in Western Europe. – Vol. 19. – Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins, 1986. – P. 18–96.

Daneš 1987: Daneš F., Hlavsa Z., Grepl M. Mluvnice češtiny. 3: Skladba : [vědecká publikace; 1. vyd.] / František Daneš, Zdeněk Hlavsa, Miroslav Grepl. – Praha: Academia, 1987. – 746 s.

Delbrück 1919: Delbrück B. Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen / B. Delbrück. – 6. Aufl. Breitkopf und Haertel, Leipzig 1919. – 416 S. (Reprint im Georg Olms Verlag, Hildesheim 1976).

Dik 1983: Dik S. C. Some basic principles of functional grammar / S. C. Dik // Proc. of the XIIIth International Congress of Linguists, August 29 – September 4, 1982, Tokyo. – Tokyo, 1983. – Pp. 183–187.

Dokulil 1962: Dokulil M. Tvoření slov v češtině. D. 1. Teorie odvozování slov. – Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1962. – 698 s.

Dryer 1988: Dryer M. S. Object-verb order and adjective-noun order: dispelling a myth / M. S. Dryer // Lingua. – 1988.– Vol. 74. – № 1. – Pp. 18–25.

Dryer 1996: Dryer M. S. Focus, pragmatic presupposition, and activated propositions / M. S. Dryer // Journal of pragmatics. – 1996. – Vol. 26. – P. 475–523.

Dürscheid 2007: Dürscheid Ch. Syntax: Grundlagen und Theorien / Ch. Dürscheid. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. – 260 s.

EJO 1999: Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / [Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione]. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. – 752 s.

EJP 1999: Encyklopedia języka polskiego / [Wyd. trzecie, poprawione i uzupełnione]. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. – 508 s.

Encyklopedia 1978: Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Pod red. S. Urbańczyka. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Wyd-wo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 452 s.

Fillmore 1966: Fillmore Ch. Toward a modern theory of case [Text] / Ch. Fillmore // Research foundation. – Ohio State University. – 1966. – № 13. – Pp. 1–24.

Fillmore 1968: Fillmore Ch. The case for case [Text] / Ch. Fillmore // E. Bach / E. T. Harms (eds.) *Universale in linguistic theory*. – London /a.o./: Holt, Rinehart and Winston, 1968. – Pp. 1–90.

Eichler 1994: Eichler W. *Deutsche Grammatik. Form, Leistung und Gebrauch der Gegenwartssprache* / W. Eichler, K.-D. Bütig. – Weinheim : Athenäum, 1994. – 313 s.

Firbas 1964: Firbas J. On defining the theme in Functional Sentence Perspective / J. Firbas // *Travaux linguistiques de Prague*. – Vol. 1. – 1964. – Pp. 65–81.

Firbas 1974: Firbas J. Some aspects of the Czechoslovak approach to problems of functional sentence perspective / J. Firbas // *Papers on functional sentence perspective*. – Prague, 1974. – Pp. 72–101.

Firbas 1992: Firbas J. Functional sentence perspective in written and spoken communication : [scientific publication] / J. Firbas. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 197 p.

Frisch 2009: Frisch M. *Skizze eines Unglücks* : [scientific publication] / M. Frisch. – Bonn : Suhrkamp, 2009. – 139 s.

Gabelentz 1901: Gabelentz G. fon. *Die sprachwissenschaft; ihre aufgaben, methoden und bisherigen ergebnisse* / G. fon Gabelentz. – Leipzig : C. H. Tauchnitz, 1901. – 492 S.

Gawelko 1985: Gawelko M. *Semantyczne aspekty pluralizacji w języku francuskim i polskim* [Text] / M. Gawelko // *Języki obce w szkole*. – 1985. – № 29. – S. 195 – 200.

Givón 1971: Givón T. *Historical Syntax and Synchronic Morphology : an Archaeologist's Feld Trip* / T. Givón // *Chicago Linguistic Society : Papers from the 7th regional meeting (April 16–18, 1971)*. – Chicago, 1971. – P. 409–428.

Givón 1979: Givón T. *On understanding grammar* / T. Givón. – New York : Academic Press, 1979. – 379 p.

Glinz 1957: Glinz H. *Der deutsche Satz. Wortarten und Satzglieder wissenschaftlich gefasst und dichterisch gedeutet* / H. Glinz. – Düsseldorf : Schwann, 1957. – 208 S.

Grass 1995: Grass G. *Ein weites Feld. Roman* / G. Grass. – Göttingen : Steidl Verlag, 1995. – 780 S.

Grzegorzczkova 1996: Grzegorzczkova R. *Wykłady z polskiej składni*. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1996. – 159 s.

Habel 1989: Habel C. «Zwischen Bericht» / C. Habel, M. Herweg, K. Rehkämper (Hrsg.) // *Raumkonzepte in Verstehensprozessen*. – Tübingen, 1989. – (Linguistische Arbeiten, 233). – S. 86–115.

Hajičová 1994: Hajičová E. Topic/focus and related research / E. Hajičová // Prague school of structural and functional linguistics LuelsdorffPh. (ed.). – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1994. – Pp. 92–112.

Hajičová 1987: Hajičová E., Sgall P. The ordering principle / E. Hajičová, P. Sgall // Journal of pragmatics. – 1987. – Vol. 11. – Pp. 435–454.

Harris 1970: Harris S. Z. Papers in Structural and Transformational Linguistics ((Ed., H. Hiz) Dordrecht: D. Reidel.) / Zellig Sabbettai Harris. – Pennsylvania: Pennsylvania. University, 1970. – 210 p.

Hawkins 1988: Hawkins B. The category MEDIUM / B. Hawkins // Topics in cognitive linnguistics / Ed. B. Rudzka-Ostin. – Amsterdam, 1988. – P. 143–167.

Heine 1984: Heine B. Grammaticalization and reanalysis in African languages / B. Heine, M. Reh. – Hamburg : Helmut Buske, 1984. – 278 p.

Halliday 1967: Halliday M. A. Notes on transitivity and theme in English / Michael A. K. Halliday // JL. – 1967. – V. 3 – 37–81 (pt. 1), 199–244 (pt. 2).

Halliday 1970: Halliday M. A. Language structure and language function / Michael A. K. Halliday // New horizons in linguistics. – Harmondsworth, 1970. – Pp. 18 – 29.

Halliday 1973: Halliday M. Explorations in the Functions of Language / Michael A. K. Halliday. – London: Edward Arnold (Macmillan of Canada), 1973. – 140 p, 3 tabl.

Halliday 1978: Halliday M. A. Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning / Michael A. K. Halliday. – London : Edward Arnold, 1978. – 256 p.

Halliday 1981: Halliday M. A. Linguistic function and literary style: An inquiry into the language of William Golding's «The inheritors» (1971) : [Repr.] / Michael A. K. Halliday // Essays in modern stylistics. – London; N.Y., 1981. – Pp. 49–61.

Heine 1984: Heine B., Reh M. Grammaticalization and reanalysis in African languages / Bern Heine, Mechthild Reh. – Hamburg : Helmut Buske, 1984. – 308 pp.

Hopper 1987: Hopper P. J. Emergent grammar / Paul J. Hopper // BLS. – 1987. – V. 13. – Pp. 139–157 – Режим доступу : <https://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/BLS/article/viewFile/1834/1606>. – Дата останнього звернення (12.04.2018).

Hopper 1984: Hopper P. J., Thompson S. A. The discourse basis for lexical categories in universal grammar / Paul J. Hopper, S. A. Thompson // *Lg.* – 1984. – V. 60. – № 4. – Pp. 703–752.

Hopper 1993: Hopper P. J. Grammaticalization / Paul J. Hopper, Elizabeth C. Traugott. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 298 p.

Horecký 1966: Horecký J. Model gramatického rodu v západoslovanských jazykoch / J. Horecký // *Jazykovedný časopis XVII.* – Č. I. – 1966. – S. 5–11.

Hundsnerscher 2001: Hundsnerscher F. Pragmatische Syntax / Franz Hundsnerscher, Frank Liedtke. – Tübingen : Max Niemeyer, 2001. – 301 S.

Jameson 1983: Jameson F. Postmodernism and Consumer Society / Frederic Jameson // *The Anti-Aesthetic. Essays on Postmodern Culture* / Ed. Hal Foster. – Washington : Port Townsend: Boy Press., 1983. – Pp. 111–126.

Klemensiewicz 1961: Klemensiewicz Z. Zarys składni polskiej: Wyd. 3 / Zenon Klemensiewicz. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. – 133 s.

Kubík 1976: Kubík M. K problematice sémantické strukturyruské véty / M. Kubík // *Československá rusistika.* – 1976. – Č. 2. – S. 49–54.

Kuno 1972: Kuno S. Functional Sentence Perspective: A Case Study From Japanese and English / Susumo Kuno // *Linguistic Inquiry.* – 1972. – V. 3. – № 3. – Pp. 269–320.

Kuno 1975: Kuno S. Three perspectives in the Functional Approach to Syntax / Susumo Kuno // Grossman, San & Vance (eds.), *Papers From the Parasession on Functionalism.* – Chicago (Illinois): Chicago Linguistics Society, 1975. – Pp. 101–117.

Kuno 1987: Kuno S. Functional syntax: Anaphora, discourse and empathy / Susumo Kuno. – Chicago; London: The University of Chicago Press, 1987. – 31 p. – Режим доступа : <http://hpsg.stanford.edu/papers/Kuno1987-ch1.pdf>

Kurylowicz 1965: Kurylowicz J. The evolution of grammatical categories / J. Kurylowicz // *Diogenes.* – 1965. – № 51. – Pp. 55–71.

Lachur 1999: Lachur Cz. Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim / Czesław Lachur. – Opole : Uniwersytet Opolski, 1999. – 302 s.

Lass 1997: Lass R. Historical linguistics and languagechange / R. Lass. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 354 p.

Lehmann 1982: Lehmann Ch. Thoughts on grammaticalization : a programmatic sketch / C. Lehmann. – Cologne : Universität zu Köln, Institut für Sprachwissenschaft, 1982. – 307 p.

Longacre 1965: Longacre R. E. Some fundamental insights of tagmemics / Robert E. Longacre // Lg. – 1965. – V. 41. – № 1. – Pp. 65–76.

Ludtke 1955: Ludtke H. Das semantische System der Präpositionen und Präfixe bei Verben der Bewegung / H. Ludtke // Russischen Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft. – 1955. – H. 5/6. – S. 34–48.

Marty 1918: Marty A. Über subjektlose Sätze und daß Verhältnis der Grammatik zu Logik und Psychologie / A. Marty // Marty A. Gesammelte Schriften. II. Band. 1. Abteilung. – Halle a.d. Saale, 1918. – Pp. 89–123.

Maslova 1995: Maslova E. VS / SV opposition in Russian and the thematic / categorical distinction / Y. Matras, H. J. Sasse (eds.). – Amsterdam, 1995. – 192 p.

Meillet 1912: Meillet A. L'evolution des forms grammaticales / Antuan Meillet // Scientia. – 1912. – 12 (26). – Pp. 384–400.

Miklosich 1852: Miklosich von F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. 1. Lautlehre / Franz Xaver Ritter von Miklosich. – Wien, 1852 (1879); Stammbildungslehre, Wien 1875. 3. Wortbildungslehre, Wien 1876. 4. Syntax, Wien 1868–1874.

Milewska 2003: Milewska B. Słownik polskich przyimków wtórnych : [słownik] / B. Milewska. – Gdańsk : Wzdawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003. – 192 s.

Milewska 2003(a): Milewska B. Przyimki wtórne we współczesnej polszczyźnie / B. Milewska. – Gdańsk : Wzdawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003. – 229 s.

Miko 1962: Miko F. Rod, číslo a pad podstatných mien / Francišek Miko. – Bratislava : Wyd-wo Slovackej AN, 1962. – 254 s.

Nagórko 1996: Nagórko A. Zarys gramatyki polskiej / Anna Burkhard Alicija Nagórko. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1996. – 235 s.

Nichols 1986: Nichols J. Head-Marking and Depending-Marking Grammar / J. Nicols // Language. – 1986. – № 62. – Pp. 35–47.

Nichols 1992: Nichols J. Linguistic Diversity in Space and Time : [scientific publication] [Electronic resource] / Johanna Nichols. – Chicago; Lpndon: The University of Chicago Press, 1992. – 361 p. – Mode of access: https://books.google.com.ua/books?id=hrT_xNaDkgQC&printsec=

frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (viewed on April 12, 2018).

Osthoff 1878: Osthoff H., Brugmann K. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen / Herman Osthoff, Karl Brugmann. – T. 1. – Vol. 1. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1878. – 318 S.

Pauliny 1981: Pauliny E. Slovenská gramatika / Eygen Pauliny, O. Bachorik. – Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981. – 156 s.

Piper 2001: Piper P. Jezik i proctor. – 2. Dopunjeno izd. / Predrag Piper. – Zemun : Biblioteka XX vek; Beograd : Čigoja štampa, 2001. – 270 s.

Pisarek 1976: Pisarek W. Język służy propagandzie / Walery Pisarek. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego, 1976. – 201 s. – Режим доступа : <http://www.pm.media.uj.edu.pl/documents/19112558/0/Pisarek%20-%20J%C4%99zyk%20s%C5%82u%C5%BCy%20propagandzie.compressed.pdf>. – Дата останнього звернення (12.04.2018).

Raimund 1990: Raimund F. Das Mädchen aus der Feenwelt oder der Bauer als Millionär: romantisches Original – Zaubermärchen mit Gesang in drei Aufzügen / F. Raimund. – Stuttgart : Phillip Reklam Jun. GMBH & CO., 1990. – 84 S.

Schleicher 1865: Schleicher A. Die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen / August Schleicher. – Weimar : H. Böhlau, 1865. – 29 S.

Shaumyan 2006: Shaumyan S. Signs, Mind, And Reality: A theory of language as the folk model of the world / Sebastian Shaumyan [scientific publication; John Benjamins (Ed.)], 2006. – XXVII, 315 p.

Shevelov 1979: Shevelov George Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language [Текст] [Електронний ресурс]/ George Y. Shevelov / publ. for the Candaian Inst. Of Ukrainian Studies. – Heidelberg : Winter, 1979. – 809 p. – Режим доступа : <http://trove.nla.gov.au/work/10041422?selectedversion=NBD1810983>

Sgall 1986: Sgall P. The meaning of sentence in its semantic and pragmatic aspects / P. Sgall, E. Hajičová, J. Panevová. – Prague : Academia & Dordrecht; Boston: Reidel, 1986. – 201 p.

Strittmatter 1974: Strittmatter E. Ole Bienkopp. Roman / Erwin Strittmatter. – Berlin und Weimar : Aufbau – Verlag, 1974. – 428 S.

Thomsen 1896: Thomsen W. L. P. Inscriptions de l'Orkhon / Wilhelm Ludwig Peter Thomsen. – København : Universitetsforlag København, 1896. – 112 p.

Vandeloise 1984: Vandeloise C. Description of Space in French / C. Vandeloise // Thèse de doctorat. – Université de Californie. – San Diego, 1984. – 206 p.

Vandeloise 1986: Vandeloise C. L'espace en français / C. Vandeloise. – Paris, 1986. – 143 p.

Waligóra 1996: Waligóra M. Podręczny słownik terminów gramatycznych / M. Waligóra. – Warszawa : Agencja wydawnicza Morex, 2002. – 160 s.

Weißgerber 1930: Weißgerber L. I. Von den Kräften der deutschen Sprache. Band 2 bis 4. Band 2: Vom Weltbild der deutschen Sprache; Band 3: Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur; Band 4: Die geschichtliche Kraft der deutschen Sprache / L. Weißgerber. – Berlin, 1930. – 257 S.

Weinrich 1993: Weinrich H. Textgrammatik der deutschen Sprache / H. Weinrich. – Mannheim [u.a.] : Dudenverlag, 1993. – 1111 S.

Werner 1874: Werner K. Udelukkelse fra loven om konsonants første bevægelse / Karl Werner. – København : Universitetsforlag København, 1874. – 112 p.

Wundt 1901: Wundt W. Sprachgeschichte und Sprachpsychologie-Elemente der Völkerpsychologie, p. 7: 'Wie das Kindheit, das Jugend-, das Mannesalter stetig ineinander übergehen, so verhält es sich aber nicht anders bei den Stufen der Völkerentwicklung / W. Wundt. – Leipzig, 1901. – S. 143–198.

Zifonun 1997: Zifonun G. Grammatik der deutschen Sprache (in 3 Bänden) / G. Zifonun, L. Hoffmann, B. Strecker B. u. a. – B., N.Y. : Walter de Gruyter, 1997. – 2569 S.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

Художні і публіцистичні тексти

Авраменко О. Заборонені чари: [роман] / Олег Євгенович Авраменко. – Київ : Дніпро, 2003. – 302 с.

Авраменко О. Первісна. У вирі пророцтв : [роман] / Олег Євгенович Авраменко. – Київ : Дніпро, 2014. – 452 с.

Авраменко О. Реальна загроза : [роман] / Олег Авраменко. – Київ : Зелений Пес, 2006. – 456 с.

Авраменко О. Сутінки Великих : [роман] / Олег Авраменко, Валентин Авраменко. – Київ : Зелений Пес, Джерела, 2003. – 288 с.

Авраменко О. Зорі в твоїх долонях : [дилогія; космоопера] / Олег Авраменко, Валентин Авраменко. – Київ : Зелений пес, 2007. – 656 с.

Андрієвський С. М. Курс загальної астрономії : навч. посібник / Сергій Михайлович Андрієвський, Іван Антонович Климишин. – Одеса : Астропринт, 2007. – 480 с.

Андріяшик Р. Люди зі страху : [повість] / Роман Васильович Андріяшик. – Київ: Дніпро, 1983. – 534 с.

Андрусяк І. Нечиста сила / Іван Андрусяк // Кур'єр Кривбасу. – 2008. – Ч. 224/225. – С. 4–12.

Андрусяк І. Вургун : [твори] / Іван Андрусяк. – Київ : Діокор, 2005. – 305 с.

Андрусяк М. Студені милі. Сповідь матері з покутського села : [повість] / Микола Романович Андрусяк. – Івано-Франківськ : Облвидав «Галичина», 1991. – 52 с.

Андрухович С. Старі люди / Софія Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 144 с.

Андрухович С. Жінки їхніх чоловіків / Софія Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 296 с.

Андрухович Ю. Рекреації : [роман] / Юрій Андрухович. – Київ : Український письменник, 1992. – 287 с.

Андрухович Ю. Таємниця : [роман] / Юрій Андрухович. – Харків: Фоліо, 2007. – 256 с.

Андрухович Ю. Коханці Юстиції / Юрій Андрухович. – Чернівці: Meridian Czernowitz, 2017. – 304 с.

Антоненко-Давидович Б. Вибране : повісті, оповідання, новели / Борис Антоненко-Давидович. – Київ : Дніпр, 1996. – 587 с.

Антоненко-Давидович Б. Твори: В 2-х т. / Борис Антоненко-Давидович. – Київ : Наукова думка, 1999. – Т. 1. – 744 с.; Т. 2. – 656 с.

Антоненко-Давидович Б. Вибрані твори / Борис Антоненко-Давидович. – Київ : Грамота, 2006. – 336 с.

Антонич Б.-І. Велика гармонія : поезія (Модерністична поезія ХХ ст.) / Богдан-Ігор Антонич; [упоряд., передм., прим. Д. В. Павличка]. – Київ : Веселка, 2003. – 689 с.

Афтанділянц Є. Г. Основи матеріалознавства : [навч. посіб.] / Є. Г. Афтанділян. – Херсон : Олді-плюс, Київ : Видавництво Ліра-К., 2013. – 397 с.

Бабій С. Незборимість : Вибране / С. Бабій. – Острог : Острозька академія, 2004. – 199 с.

Бабула В. Сигнали з Всесвіту: [науково-фантастичний роман] / Володимир Бабула. – Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1969. – 98 с.

Багірова В. Анелі : [казка] / Віра Михайлівна Багірова. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2006. – 76 с.

Багірова В. Зайчикова книжка : [оповідання] / Віра Михайлівна Багірова. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2010. – 98 с.

Багмут І. Блакитне плесо : [оповідання] / Іван Олександрович Багмут. – Київ : Веселка, 1973. – 213 с.

Багрянний І. Людина біжить над прірвою : [роман] / Іван Багрянний; [авт. передм. Л. Б. Череватенко]. – Київ : Знання, 2016. – 347 с.

Багрянний І. Сад гетсиманський : [роман] / Іван Багрянний. – Київ : Дінпро, 1992. – 876 с.

Батурич С. OST : [повість] / Сергій Батурич. – Львів : Кальварія, 2005. – 152 с.

Бедзик 1989: Бедзик Ю. Великий день інків : [пригод. повість] / Юрій Бедзик. – [2-ге вид., допов.]. – Київ : Веселка, 1989. – 238 с.

Бердник О. Розбиваю громи : [повість] / Олесь Бердник. – Київ : Веселка, 1967. – 244 с.

Бердник О. Вогнесміх : [роман-феєрія] / Олесь Бердник. – Київ : Веселка, 1988. – 160 с.

Бердник О. Коментар Дажбога : [роман] / Олесь Бердник. – Київ : Український письменник, 1996. – 117 с.

Бережний В. П. Лабіринт Мінотавра : [наук.-фантаст. повісті та оповідання] / Василь Павлович Бережний. – Київ : Радянський письменник, 1986. – 263 с.

Бичко В. То не маки цвітуть : [поезії] / Валентин Бичко. – Київ : Дитвидав, 1962. – 192 с.

Біблія: Релігійна література [Електронний ресурс] / [переклад Івана Огієнка]. – Режим доступу : <http://bible-book.org/ua/>. – Дата останнього звернення (20.03.2018).

Білий Д. Басаврюк ХХ : [роман] / Дмитро Білий. – Київ : Смолоскип, 2001. – 188 с.

Білий Д. Заложна душа : [роман] / Дмитро Білий. – Донецьк : Альфа-прес, 2004. – 406 с.

Білик І. Меч Арея : [історичний роман] / Іван Білик. – Київ : Дніпро, 1990. – 446 с.

Білик І. Похорон богів : [історичний роман] / Іван Білик. – Київ : Видавничий дім А.С.К., 2005. – 480 с.

Білкун М. Багато, багато, багато золота... : [повість] / Микола Білкун. – Київ : Молодь, 1975. – 184 с.

Близнаць В. Земля світлячків : [казка] / Віктор Близнаць. – Київ : Веселка, 2003. – 341 с.

Бузько Д. І. Чайка : роман / Дмитро Іванович Бузько; [авт. передм. Л. С. Бойко]. – Київ : Дніпро, 1991. – 296 с.

Бургер Дж. Світ птахів : [енциклопед.] / Дж. Бургер. – Київ : Махаон–Україна, 2010. – 304 с.

Васильченко С. Мужичька арихметика : [оповідання] / Степан Васильченко. – Київ : Веселка, 1991. – 211 с.

Васильченко С. Талант: [Вибрані твори] / Степан Васильченко. – Київ : Знання, 2014. – 298 с.

Винниченко В. Вибрані твори: [повісті та оповідання] / Володимир Винниченко. – Київ : Сакцент плюс, 1980. – 256 с.

Винниченко В. Сонячна машина : [повість] / Володимир Винниченко. – Київ : Негоціант, 2000. – 629 с.

Винниченко В. Вибрані твори : [оповідання] / Володимир Винниченко. – Київ : Грамота, 2005. – с.

Винниченко В. Сонячна машина : [роман] / Володимир Винниченко. – Київ : Сакцент Плюс, 2005. – 562 с.

Винничук Ю. Діви ночі : [повість] / Юрій Винничук. – Львів : Каменяр, 1998. – 251 с.

Високий замок : [щоденна суспільно-політична україномовна газета]. – Львів (2000–2018).

Вінграновський М. На срібнім коні : [поезії] / Микола Вінграновський. – Київ : Молодь, 1978. – 92 с.

Вінграновський М. Вибрані твори : [повіді, оповідання] / Микола Вінграновський. – Київ : Дніпро, 1986. – 463 с.

Вінграновський М. Вибрані твори: У 3-х томах / Микола Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004.

Вишня О. Твори: В 4-х томах. Т. 1. Усмішки. Фейлетони. Гуморески (1919–1925) / Остап Вишня. – Київ : Дніпро, 1988. – 347 с.

Владко В. Сивий капітан : [повість] / Володимир Владко. – Київ : Дніпро, 1959. – 330 с.

Владко В. Двійники Стюпи Лознікова / Володимир Владко // Знання та праця. – 1963. – № 9. – С. 20–24.

Вовчок М. Вибрані твори [повіді, оповідання] / Марко Вовчок. – Київ : Дніпро, 2013. – 352 с.

Вознесенский А. А. Стих XXI : [поэзия] / Андрей Андреевич Вознесенский. – Москва : Время, 2006. – 248 с.

Возняк М. Тексти та переклади : [монографія] / Тарас Возняк. – Харків : Фоліо, 1998. – 667 с.

Гашек Я. Пригоди бравого солдата Швейка : [роман] / Ярослав Гашек / перекл. С. Масляк. – Київ : Дніпро, 1993. – 669 с.

Глібов Л. Вибране : [байки, поезії] / Леонід Глібов. – Київ : Радянська школа, 1951. – 287 с.

Глібов Л. Цяцькований осел : [вибрані твори] / Леонід Глібов. – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2005. – 288 с.

Гнатюк І. Повнява : [поезії] / Іван Гнатюк. – Київ : Радянський письменник, 1968. – 223 с.

Говда О. Бо прийдуть до тебе / Олег Говда // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – Ч. 3. – С. 15–35.

Голос України : [українська газета, офіційний друкований орган Верховної Ради України] [Електронний ресурс]. – Київ (1991–2018). – Режим доступу : http://www.golos.com.ua/edition_archive

Гончар О. Циклон : [роман] / Олесь Гончар. – Київ : Радянський письменник, 1970. – 286 с.

Гончар О. Бригантина : [повість] / Олесь Гончар. – Київ : Веселка, 1977. – 318 с.

Гончар О. Твоя зоря : [роман] / Олесь Гончар. – Київ : Дніпро, 1982. – 218 с.

Гончар О. Тронка : [роман] / Олесь Гончар. – Київ : Дніпро, 1992. – 501 с.

Гончар О. Твоя зоря : [роман] / Олесь Гончар. – Київ : Веселка, 1993. – 257 с.

Гончар О. Спогад про океан : [новели] / Олесь Гончар. – Київ : Веселка, 1995. – 463 с.

Гончар О. Вибрані твори: [У 4-х томах] / Олесь Гончар. – Київ : Сакцент Плюс, 2005.

Гриб К. Хоча лист і не дійшов : [повість] / Кузьма Кіндратович Гриб. – Київ : Веселка, 1990. – 542 с.

Гримайло Я. Кавалер ордена Слави : [роман-дилогія] / Ярослав Гримайло. – Харків:Прапор, 1981. – 378 с.

Грінченко Б. Вибрані твори : [вірші, оповідання, повісті] / Борис Грінченко. – Київ : Вид-во Київського університету ім. Б. Грінченка, 2013. – Кн. 1. – 552 с.

Гуменна Д. Мина : [повість] / Докія Кузьмівна Гуменна. – Нью-Йорк: Українсько-американське видавництво, 1952. – 97 с.

Гуцало Є. Дениско : [оповідання] / Євген Гуцало. – Київ : Веселка, 1973. – 142 с.

Гуцало Є. Вибрані твори : У 2-х т. Т. 2. Повісті / Євген Гуцало. – Київ : Радянський письменник, 1987. – 401 с.

Гуцало Є. Запах кропу : [оповідання] / Євген Гуцало. – Київ : Дніпро, 1996. – 356 с.

Гуцало Є. Княжа гора : [повість] / Євген Гуцало. – Київ : Дніпро, 1998. – 318 с.

Гуцало Є. Голодомор : [повість] / Євген Гуцало. – Київ : Український письменник, 2002. – 92 с.

Гуцало Є. Скажений чорнобильський собака: [вибрані твори] / Євген Гуцало. – Київ : Знання, 2014. – 221 с.

Дараган Ю. Срібні сурми : [поезії] / Юрій Дараган. – Кіровоград : Спадщина, 2003. – 96 с.

Дахно І. Ділова кар'єра : [навч. посіб.] / Іван Іванович Дахно. – Київ : Центр учбової літератури, 2011. – 528 с.

Дашвар Люко. Мати все : [роман] / Люко Дашвар; [передмова О. Герасим'юк]. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 497 с.

Дашвар Люко. Рай. Центр : [роман] / Люко Дашвар. – Київ : Книжковий клуб «Сімейне дозвілля», 2009. – 272 с.

Дашкієв М. Кришталеві дороги : [фантастична повість] / Микола Олександрович Дашкієв. – Київ : Веселка, 1976. – 369 с.

День : [щоденна всеукраїнська газета суспільно-політичної тематики, що виходить чотири рази на тиждень]. – Київ (2001–2018).

Дереш Л. Трохи пітьми або На краю світу : [роман] / Любка Дереш. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007 – 288 с.

Дитяча Біблія: У 365 оповіданнях : [оповідання] / [укл. М. Бетчелор; іл. Дж. Хейсом]. – К. : Світло на Сході, 2002. – 285 с.

Дімаров А. Містечкові історії : [роман] / Анатолій Андрійович Дімаров. – Київ : Дніпро, 1987. – 557 с.

Добровольський С. Залізний кінь : [повість] / Спиридон Петрович Добровольський. – Харків : Держлітвидав, 1929. – 326 с.

Довженко О. Зачарована Десна : [повість] / Олександр Довженко. – Київ : Дніпро, 1998. – 487 с.

Довженко О. Зачарована Десна : [щоденник, кіноповісті, оповідання] / Олександр Довженко. – Харків : Фоліо, 2011. – 587 с.

Донченко О. Лісничиха : [повість] / Олесь Донченко. – Київ : Дніпро, 1992. – 356 с.

Дрозд В. Катастрофа : [роман] / Володимир Дрозд. – Київ: Студія «Негоціант», 2000. – 132 с.

Дрозд В. Усе про секс. Вибране : [романи, повісті] / Володимир Дрозд. – Київ: Український письменник, 2007. – 446 с.

Дяченко М. Скрут : [роман] / Марина Дяченко, Сергій Дяченко. – Київ : Зелений пес, 2009. – 327 с.

Етимологічний 1982–2010: Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. [Текст] / [ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. – Київ : Наукова думка, 1982–2010. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 571 с.

Жупанин С. Смерековий край : [поезії] / Степан Жупанин. – Ужгород : Карпати, 1985. – 68 с.

Загребельний П. Диво : [роман] / Павло Загребельний. – Київ : Дніпро, 2012. – 874 с.

Загребельний П. Роксолана : [роман] / Павло Загребельний. – Київ : Дніпро, 1988. – 603 с.

Заїка Ю. О. Спадкове право: історія і розвиток : [монографія] / Юрій Олександрович Заїка. – [2-е вид]. – Київ : КТН, 2007. – 356 с.

Зарудний М. На білому світі : [роман] / Микола Зарудний. – Київ : Радянський письменник, 1967. – 96 с.

Зеров М. Твори: [У 2-х т.] / Микола Зеров – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 511 с.; Т. 2. – 614 с.

Іваненко О. Марія : [повість] / Оксана Іваненко. – Київ : Дніпро, 1988. – 481 с.

Іваничук Р. Вода з каменю. Саксаул в пісках : [роман] / Роман Іваничук. – Київ : Дніпро, 1982. – 576 с.

Ізарський О. Столиця над Ізаром (Мюнхен) : [роман] / Олекса Ізарський. – Київ : Дніпро, 2002. – 312 с.

Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст. : [підручник] : У 2-х кн. Кн. 2. / [за ред. акад. М. Г. Жулинського]. – Київ : Либідь, 2006. – 589 с.

Карпа І. Фройд би плакав : [роман] / Ірен Карпа. – Львів : Фоліо, 2004. – 292 с.

Карпенко-Карий І. Хазяїн: [п'єса] / Іван Карпенко-Карий. – Київ : Студія «Негоціант», 2000. – 187 с.

Кашенко А. Зруйноване гніздо : [роман] / Адріан Кашенко. – Київ : Дніпро, 1991. – 328 с.

Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове : [роман] / Адріан Кашенко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 494 с.

Квітка-Основ'яненко Г. Зібрання творів : В 7-ти т. / Григорій Квітка-Основ'яненко. – Київ : Наукова думка, 1978 – 1981.

Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели / Ольга Кобилянська. – Київ : Наукова думка, 1988. – 669 с.

Кокотюха А. Нейтральна територія : [роман] / Андрій Кокотюха. – Львів : Кальварія, 2002. – 160 с.

Кониський О. Вибрані твори : [оповідання] / Олександр Кониський. – Київ : Час, 1927. – 223 с.

Кононенко Є. Книгарня «Шок» : [новели, есеї] / Євгенія Кононенко. – Львів : Кальварія, 2009. – 128 с.

Конституційне право України : [підручник] / [за ред. В.П. Колісника]. – Харків : Право, 2008. – 401 с.

Коритко Р. Передмова / Роман Коритко // Вибрані твори : [оповідання, поезії] / Богдан Лепкий. – Київ : Наукова думка, 1997. – С. 3–15.

Косинка Г. Вибрані твори [оповідання, повість] / Григорій Косинка. – Київ: Ранок, 2009. – 305 с.

Костенко Л. Вибране : [роман, поезії] / Ліна Костенко. – Київ : Дніпро, 1989. – 301 с.

Коцюбинський М. Вибрані твори / Михайло Коцюбинський. – Київ : Країна Мрій, 2015. – 512 с.

Кочерга І. Твори: В 3-х т. Т. 2: [драма] / Іван Кочерга. – Київ : Держлітвидав, 1956. – 556 с.

Країна : [тижневий журнал загального зацікавлення]. – Київ (2009–2018).

Куліш П. Дві мови, книжня і народня / П. Куліш // Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34.

Кучер В. Орли води п'ють : [роман] / Василь Кучер. – Київ : Радянський письменник, 1966.

Левін Б. Видно шляхи полтавські : [роман] / Борис Левін. – Київ : Студія «Негоціант», 2000. – 528 с.

Лепкий Б. Крутіж : [роман] / Богдан Лепкий. – Київ : Веселка, 1992. – 397 с.

Лепкий Б. Мотря : [роман] / Богдан Лепкий. – Київ : Дніпро, 1992. – 417 с.

Лепкий Б. Вибрані твори : [поезії, оповідання] / Богдан Лепкий. – Київ : Наукова думка, 1997. – 871 с.

Лепкий Б. Мотря : [роман] / Богдан Лепкий. – Київ : Дніпро, 2001. – 387 с.

Листи 2014: Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського / [автор і упорядник Микола Степаненко]. – Полтава : ПП Шевченко Р. В., 2014. – 388 с.

Лисяк О. Відламки «Шибки у вікні» : [збір статей, оповідань, нарисів і репортажів] / Олег Лисяк. – Торонто : Вісті комбатанта, 1996. – 228 с.

Лікарські рослини : [енциклопедичний довідник] [Електронний ресурс] / [відп. ред. А. М. Гродзінський]. – Київ : Видавництво «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 587 с. – Режим доступу : <http://www.ex.ua/1300919>

Літературна Україна : [щотижневик, газета письменників України]. – Київ (1992–2018).

Маланюк Є. Вибрані твори : [поезії] / Євген Маланюк. – Харків : Ранок, 2009. – 524 с.

Малик В. Таємничий посол : [роман] / Володимир Кирилович Малик. – Київ : Студія «Негоціант», 2000. – 489 с.

Малик В. Черлені Щити : [повість] / Володимир Кирилович Малик. – Київ : Студія «Негоціант», 2001. – 250 с.

Малиновська М. Ю. Гримучі озери Полісся : [роман] / Маргарита Юрїївна Малиновська. – Київ : Дніпро, 1991. – 474 с.

Марко Вовчок. Вибрані твори / Марко Вовчок. – Київ : Дніпро, 1974. – 527 с.

Матіос М. Чотири пори життя : [повісті] / Марія Матіос. – Київ : «Піраміда», 2009. – 325 с.

Матіос М. Москалиця; Мама Мариця – дружина Христофора Колумба : [повісті] / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 202 с.

Минко В. Вибрані твори : [повісті, оповідання, нариси, п'єси] / Василь Минко. – Київ : Держлітвидав УРСР, 1962. – 234 с.

Мирний Панас. Вибрані твори: У 2-х томах / Панас Мирний. – Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1949.

Мирний Панас. Вибрані твори : [повісті, оповідання] / Панас Мирний. – Київ : Веселка, 1984. – 301 с.

Мойсієнко А. З чернігівських садів : [нові сонети і верлібри] / Анатолій Мойсієнко. – Умань: Софія, 2008. – 130 с.

Молодь України : [щоденна українська інформаційно-політична газета]. – Київ (1996–2018)).

Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки / Мирослав Мороз. – Київ : Наукова думка, 1992. – 342 с.

Мушкетик Ю. М. Твори : В 5-ти т. Т 4: [романи, повісті] / Ю. М. Мушкетик. – Київ : Дніпро, 1989. – 597 с.

Наливайко Д. Літературна компаративістика: вчора і сьогодні / Дмитро Наливайко // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи : [зб. наук. праць]. – Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 3–26.

Нехода І. Хлоп'ята з нашої вулиці : [поєми та казки] / І. Нехода. – Київ : Дитвидав, 1962. – 201 с.

Нечуй-Левицький І. Київські прохачі : [оповідання] / Іван Семенович Нечуй-Левицький. – Київ : Наукова думка, 1966. – 401 с.

Нечуй-Левицький І. Однаковими стежками : повість / Іван Нечуй-Левицький. – Київ : Наукова думка, 1967. – 387 с.

Нечуй-Левицький І. Вибрані твори: У 2-х томах / Іван Нечуй-Левицький. – Київ : Наукова думка, 1985 – 1986. – Т. 1. – 636 с.; Т. 2. – 640 с.

Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Михайло Номис. – Київ: Дніпро, 1993.

Олійник М. Я. Дочка Прометея : роман / Микола Якович Олійник – [2-ге вид., доп.]. – Київ : Веселка, 1990. – 422 с.

Освіта : [щотижнева газета]. – Київ (2010–2018).

Осьмачка Т. Старший боярин : [повість] / Тодось Осьмачка. – Київ : Наукова думка, 2002. – 424 с.

Павленко М. Як дожити до ста : [оповідання] / Марія Павленко. – Умань : АЛМІ, 2012. – 175 с.

Панч П. Син Таращанського полку : [роман] / Петро Панч. – Київ: Веселка, 1980. – 136 с.

Пахомова Т. Таємниця галицького Версалю : [роман] / Тетяна Пахомова. – Київ : КСД, 2017. – 362 с.

Пашковський Є. Осінь для ангела : роман / Євген Пашковський. – Київ : Асоціація «Нова література», 2006. – 348 с.

Пилипенко П. Право соціального забезпечення : [навч. посіб.] / [за заг. ред. П. Д. Пилипенка]. – Київ : Видавничий Дім Ін Юре, 2006. – 496 с.

Підмогильний В. Невеличка драма: [роман, повісті] / Валер'ян Петрович Підмогильний. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 326 с.

Підмогильний В. Місто : [роман]. – Харків : Веста, 2003. – 396 с.

Пільгук І. Грозовий ранок : [повість] / Іван Пільгук. – Київ : Дніпро, 1976. – 560 с.

Піщак В. П. Медична біологія : [підручник] / [за ред. В. П. Піщака, Ю. І. Бажори]. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 457 с.

Post-Поступ : [суспільно-політичний часопис]. – Львів (1991–1995, 2005–2018).

Пшеничний М. Душа : [поезії] / Микола Іванович Пшеничний. – Рівне : Овід, 2006. – 148 с.

Ранок: [громадсько-політичний і літературно-мистецький місячник]. – Київ (1980–1989).

Рильський М. Вибрані твори : [лірика та поеми] / Максим Рильський. – Київ : Дніпро, 1977. – 348 с.

Роздобудько І. Все, що я хотіла... : [повість] / Ірен Роздобудько. – Харків : Фоліо, 2008. – 287 с.

Сабатіні Р. Одиссея капітана Блада : [повість] / Рафаель Сабатіні; [перекл. П. Мовчан] – Київ : Майдан, 1992. – 488 с.

Самчук У. (2006): OST. Втеча від себе : [роман] / Улас Самчук. – Київ : Джура, 2006. – 676 с.

Світогляд (2010–2015): *науково-популярний журнал*. [Електронний ресурс] / Київ: Національна академія наук України; Головна астрономічна обсерваторія – Режим доступу : <http://old.mao.kiev.ua/svitoglyad.html>

Семенко М. Вибрані твори : [поезії] / Михайль Семенко; [упоряд. і передм. А. Біла]. – Київ : Смолоскип, 2010. – 208 с.

Симоненко В. Вибрані твори : [поезії, оповідання] / Василь Симоненко. – Київ : Смолоскип, 2012. – 397 с.

Сільські вісті: [всеукраїнська інформаційна газета, що висвітлює різні аспекти життя українського села]. – Київ (1992–2018).

Слісаренко О. Чорний ангел: [Вірші. Новели. Повісті. Роман] / Олекса Слісаренко. – Київ : Дніпро, 1990. – 555 с.

Скляренко С. Володимир : [роман] / Семен Склядренко. – Київ : Студія «Негоціант», 2000. – 397 с.

Сняданко Н. Чебрець в молоці : [роман] / Наталя Володимирівна Сняданко. – Харків : Фоліо, 2008. – 163 с.

Старицький М. Останні орли : [історична повість із часів гайдамаччини] / Михайло Старицький; [перекл. Є. Михайлюк, М. Шумило]. – Львів : Каменяр, 1990. – 440 с.

Стельмах М. Щедрий вечір : [повість] / Михайло Стельмах. – Київ : Дніпро, 1987. – 112 с.

Стус В. Палімпсести: Твори: У 4-х т. (з додатковими 5 і 6 томами), 9 кн. / Василь Стус. – Львів : ВС «Просвіта», 1994–1999.

Стус В. Дорогами болю : [поезії] / Василь Стус. – Київ : Радянський письменник, 1990. – 398 с.

Талан С. Оновлений нерв : [роман] / Світлана Талан. – Київ : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – 544 с.

Тарновський М. Мости над океаном : [поезії]. – Київ : Радянський письменник, 1967. – 256 с.

Тулуб З. Людолови : [історичний роман; у 2-х т.] / Зінаїда Тулуб. – Київ : Дніпро, 1986. – Т. 1. – 470 с.; Т. 2. – 571 с.

Українка Л. Твори: В 5-ти т. Київ: Держлітвидав, 1951 – 1955 / Леся Українка. – Т. III : Драматичні твори, прозові твори. – 1952. – 498 с.; Т. IV : Історичні драми. – 1953. – 501 с.

Українське слово : [газета], Київ (2010–2018).

Україна молода : [щоденна українська інформаційно-політична газета]. – Київ (2004–2018).

Український тиждень : [шотижневий ілюстрований суспільно-політичний українськомовний часопис]. – Київ (2012 – 2018).

Українські прислів'я і приказки / В. Бобкова, Ф. Лавров, М. Ліждвой та ін.; [відп. ред. М. Рильський]. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – 458 с.

Українські прислів'я і приказки / [упоряд. С. В. Мишанич, М. М. Пазяк]. – Київ : Дніпро, 1984. – 389 с.

Урядовий кур'єр : [щоденне видання центральних органів виконавчої влади України] [Електронний ресурс]. – м. Київ (1990–2018). – Режим доступу : <http://ukurier.gov.ua/uk/>

Усач Г. Прохідний бал : [повість] / Григорій Давидович Усач. – Київ : Веселка, 1990. – 271 с.

Франко І. Вибрані твори : [поезії, оповідання, повісті] / Іван Франко. – Київ : Грамота, 2014. – 736 с.

Франко І. Додаткові твори до зібрання творів у 50-ти т. – Т. 54 : [збірник статей: літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці (1896–1916)] / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 2010. – 1216 с.

Хвильовий М. Твори: У 2-х т. / Микола Хвильовий. – Київ : Дніпр, 1990. – Т. 1. – 514 с.; Т. 2. – 481 с.

Циба М. Солдатки : [роман] / Михайло Циба. – Київ : Дніпро, 1989. – 397 с.

Чемерис В. Л. Ярлик на князівство : [веселі оповідання і повісті] / В. Л. Чемерис. – Київ : Український письменник, 2009. – 389 с.

Чемерис В. Л. Фортеця на Брисфені : [історичний роман] / В. Л. Чемерис. – Харків: Фоліо, 2011. – 443 с.

Чернявський Микита. Вибрані твори : [художні твори] / Микита Чернявський. – Київ : Дніпро, 1990. – 589 с.

Шевченко О. Бранці мороку : [роман] / Олександр Шевченко, Наталія Шевченко. – Харків : Фоліо, 2007. – 252 с.

Шевченко Т. Кобзар : [поезії, поеми] / Тарас Шевченко. – Харків : Фоліо, 2006. – 698 с.

Шевчук В. Три листки за вікном : [роман] / Валерій Шевчук. – Київ : Радінський письменник, 1985. – 201 с.

Шевчук В. Вибрані твори: Дім на горі : [роман-балада; оповідання] / Валерій Шевчук. – Київ : Дніпро, 1989. – 526 с.

Яновський Ю. Твори: В 5-ти т. / Ю. Яновський. – Київ : Дніпро, 1958–1959. – Т. 2. – 489 с.

Яновський Ю. Вершники : [роман] / Юрій Яновський. – Київ : Дніпро, 1987. – 201 с.

Berger 1977: Berger K.-H. Getünchte Gräber / K.-H. Berger. – Berlin : N/ Leben, 1977. – 168 S.

Kafka 2018: Kafka F. Amerika [Електр. ресурс] / Franc Kafka. – В. : Suhrkamp, 1997. – Режим доступу до ресурсу : <http://gutenberg>.

spiegel.de/buch/amerika-168/.

Kellermann 1969: Kellermann B. Der Tunnel / B. Kellermann. – В. : Volk & Welt, 1969. – 401 S.

Konsalik 1986: Konsalik H. G. Begegnung in Tiflis. Roman / H. G. Konsalik. – Bergisch Gladbach : Gustav Lübbe, 1986. – 335 S.

Lenz 1977: Lenz S. Ein Haus aus lauter Liebe / S. Lenz. – Berlin, Weimar : Aufbau, 1977. – 306 S.

Meisterwerke 2000: Meisterwerke deutscher Dichter und Denker [Електронний ресурс] // Digitale Bibliothek. – В. : Directmedia Publishing GmbH, 2000 – Режим доступу : www.digitale-bibliothek.de

Süskind 1997: Süskind P. Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders / P. Süskind. – Zürich : Diogenes, 1997. – 320 S.

Лексикографічні джерела

Великий 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. І. Бусел]. – Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

Етимологічний 1982–2018: Етимологічний словник української мови [Текст] / [гол. Ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982–2018.

Новий 2008: Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень / [за ред. Л. І. Шевченко. – Київ : АРІЙ, 2008. – 672 с.

Словарь 1958: Словарь української мови : В 4-х томах / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. – Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1958.

Словник 2003: Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідко-вживані слова та індивідуально-авторські новотвори / [уклад. Л. В. Оліфіренко]. – Київ, 2003. – 90 с.

Словник 1970–1980: Словник української мови : В 11-ти т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.

Словник 2010–2018: Словник української мови : У 20-ти т. / [головний наук. ред. Русанівський Віталій Макарович]. – Київ : Наукова думка, Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010–2018.

Словник фразеологізмів 2003: Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: Білоноженко В. М. та ін.]. – Київ : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Для нотаток

Наукове видання

Загнітко Анатолій

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ

Монографія

Редактор	І. М. Колесникова
Технічний редактор	Д. К. Островський

Підписано до друку 30.10.2018
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 26,04
Тираж 300 прим. Зам. № 60

Донецький національний університет імені Василя
Стуса 21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.